سنڌي پهاڪا

لسانياتي ۽ سماجي-ثقافتي اڀياس

ڊاڪٽر روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

سنڌي پهاڪا
لسانياتي ۽ سماجي- ثقافتي اڀياس

(پي ايچ ڊي لاءِ پيش ڪيل مقالو)

مصنف:

ڊاڪٽر روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي

عربي سنڌي لپيءَ ۾ آڻيندڙ:

ڦلومل ميگهواڙ

نظرثاني:

ڊاڪٽر فهميده حسين

سنڌي لينگئيج اٿارٽي، حيدرآباد، سنڌ

2010ع

ڊجيٽل ايڊيشن:

سنڌ سلامت ڪتاب گهر

سنڌ سلامت پاران :

سنڌ سلامت سنڌي ٻوليءَ جي ڪتابن جي ذخيري کي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پهچائڻ لاءِ **ڊجيٽل بوڪ ايڊيشن** جو سلسلو شروع ڪيو آهي، ان سلسلي جو ڪتاب نمبر (198) **"سنڌي پهاڪا: لسانياتي ۽ سماجي ثقافتي اڀياس، پهاڪا ۽ چوٽيون"** اوهان اڳيان پيش ڪجي ٿو. هي ڪتاب **ڊاڪٽر روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي** جي پي ايچ ڊي ٿيسز جو مقالو آهي. هِن تحقيقي ڪم تي دهلي يونيورسٽيءَ روي پرڪاش کي 2003ع ۾ پي ايچ. ڊي جي ڊگري عطا ڪئي.

هن ڪتاب کي عربي سنڌي لپيءَ ۾ آڻڻ جو ڪم **قلومل ميگهواڙ** ڪيو آهي جڏهن ته نظرثاني **ڊاڪٽر فهميده حسين** ڪئي آهي. هي ڪتاب **سنڌي لينگئيج اٿارٽيءَ** پاران 2010ع ۾ ڇپايو ويو. ٿورائتا آهيون سائين عبد الوهاب سهتي جا جنهن ڪتاب ڪمپوز ڪرائي سافٽ ڪاپي سنڌ سلامت ڪتاب گهر ۾ پيش ڪرڻ لاءِ موڪلي.

اوهان سيني دوستن، پائرن، سڄڻن، بزرگن ۽ ساجاهه وندن جي قيمتي مشورن، راين، صلاحن ۽ رهنمائي جو منتظر.

محمد سليمان وساڻ
مينيجنگ ايڊيٽر (اعزازي)
سنڌ سلامت ڊاٽ ڪام
sulemanwassan@gmail.com
www.sindhsalamat.com

دُعا جا ٻول

روي پرڪاش ٽيڪچنداڻيءَ جو هيءُ تحقيقي مقالو ”سنڌي پهاڪا: لسانياتي ۽ سماجي- ثقافتي اڀياس“ شايع ٿيڻ تي مون کي تمام گهڻي خوشي محسوس ٿي رهي اهي. منهنجي نگراني ۽ رهنمائيءَ ۾ ڪيل هِن تحقيقي ڪم تي دهلي يونيورسٽيءَ روي پرڪاش کي ٢٠٠٣ع ۾ پي ايچ. ڊي جي ڊگري عطا ڪئي آهي.

هيءُ هڪ اهڙو موضوع آهي، جنهن تي تفصيل سان تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس ڪرڻ لاءِ مون گهڻن ئي شاگردن کي پئي چيو، پر سنجيدگي ۽ تفصيل کي ڏسي اُهي اڪثر اڳتي وک وڌائڻ جي همت نه ڪندا هئا. اِن موضوع تي گهرو اڀياس ڪرڻ لاءِ مون وقت بوقت پنهنجين لکڻين ذريعي سنڌي عالمن جو به ڌيان پئي ڇڪايو. ١٩٩٣ع ۾ ”سنڌي پهاڪا ۽ محاورا“ نالي مون هڪ وڏي لغت مرتب ڪئي. اُن ۾ آنجهاڻي بزرگ عالم سنتداس پُنهون مل ڪشناڻي ”سنتل“ ۽ منهنجا گڏ ڪيل اٽڪل ٻارنهن هزار سنڌي پهاڪا ۽ محاورا سمجهاڻيءَ سان گڏ داخل ڪيل آهن. اِن ڪتاب ۾ سؤ کن صفحن جو مقدمو به لکيم، جنهن ۾ سنڌي پهاڪن ۽ محاورن جي لسانياتي، سماجي ثقافتي اڀياس جي اهميت ٿوري ۾ سمجهائي ويئي آهي. اُها اختصار ۾ لکيل تمهيد پوءِ سنڌي عالمن ۾ ايتري ته پسند پيئي، جو ڀارت ۾ اُها اُن ساڳئي سال ۾ جُدا ڪتابي صورت ۾ ”سنڌي پهاڪا ۽ محاورا (هڪ اڀياس)“ جي عنوان سان شايع ڪئي ويئي. ڀارت ۾ عربي- سنڌي لپيءَ کان غير واقف طبقي خاص طور نوجوان پيڙهيءَ جي سنڌي پڙهندڙن ۽ شاگردن لاءِ انهيءَ ڪتاب جو ديوناگري- سنڌي لپيءَ جي شڪل ۾ روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي اُن جو ٻيو ڇاپو ١٩٩٨ع ۾ دهليءَ مان شايع ڪرايو.

’سنڌي پهاڪا ۽ محاورا: (هڪ اڀياس)‘ ڪتاب جون ڪجهه ڪاپيون مون سنڌ به موڪليون آهن. اُتي پڻ عالمن ان جو جوڳو قدر ڪيو آهي. انهيءَ موضوع جي نرالي اهميت کي سمجهندي، پوءِ روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو (سنڌ) طرفان، اِن ڪتاب جو نئون ڇاپو سنڌيءَ ۾ به شايع ڪيو ويو. اُن کي پڙهي سنڌيءَ جي ڪن عالمن اِن موضوع تي وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ، مون سان لکپڙهه به شروع ڪئي آهي.

اِن موضوع تي انهيءَ کان اڳ سنڌي عالمن جو ڌيان بلڪل نه ويو هو. اُڻويهين صديءَ ۾ سنڌ ۾ انگريزن ننڍا ننڍا مجموعا تيار ڪري شايع ڪرڻ جي شروعات ڪئي هئي. ڪِن عالمن پهاڪن ۽ اصطلاحن جي بنياد کي به سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر ڪنهن به انهن جي لساني بيهڪ، اهميت ۽ خاصيتن تي تفصيل سان بحث نه ڪيو آهي. انهن ننڍين مجمعون ۾ اسان جي سماجي، ثقافتي، تاريخي، جاگرافيائي علم جو گهڻيئي تصويرون سمايل آهن، جن ۾ اسان کي پنهنجي گذريل دؤر جا گهڻيئي لِڪيل پهلو ڏسڻ ۾ اچن ٿا. اِنهيءَ حقيقت طرف سنڌي عالمن جو ڌيان تمام گهٽ ويو آهي.

”سنڌي پهاڪا ۽ محاورا: (هڪ اڀياس)“ نالي پنهنجي ڪتاب ۾ مون انهن ننڍين ننڍين پهاڪن ۾ ٻوليءَ جي استعمال جي اهميت جي فقط هڪ جهلڪ ڏني آهي. حقيقت ۾ انهيءَ جو مقصد اِهو هو ته انهيءَ مان اُتساهه حاصل ڪري ٻيا ڪي عالم اِن موضوع جو گهرائيءَ ۾ تفصيل سان اڀياس ڪن. اها تمام گهڻي خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو روي پرڪاش اِن ڏُکئي رستي تي اڳتي وک وڌائي آهي. هُن پنهنجي لکيل تحقيقي مقالي ۾ سنڌي پهاڪن ۽ چوٽين جو تفصيلوار تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس پيش ڪيو

آهي، جنهن لاءِ هُن ڪيرون لهڻيون. روي پرڪاش انهيءَ موضوع جو تحقيقي اڀياس ڪرڻ لاءِ زباني رايتن مان به وڌيڪ پهاڪا گڏ ڪيا آهن. ان سان گڏوگڏ هُن اِنهيءَ موضوع تي هندي، اردو ۽ انگريزي وغيره ٻولين ۾ ڪيل تحقيقي ڪم جو تنقيدي نظر سان اڀياس به ڪيو آهي. انهن ڪتابن جا حوالا هُن پنهنجي مقالي ۾ گهربل هنڌن تي ڏنا آهن.

هن مقالي ۾ سنڌي پهاڪن جي لسانياتي اڀياس وارو باب هڪ سؤ صفحن کان به وڌيڪ آهي. انهيءَ ۾ پهاڪن جي لسانياتي تخليق انهن ۾ لغت، سينگارن ۽ چندن وغيره تي چڱي تفصيل سان بحث ڪيل آهي. سنڌي پهاڪن جي سماجي ۽ ثقافتي اڀياس تي به ڏيڍ سؤ کن پهاڪن ۾ چڱي تفصيل سان چنڊچاڻ ڪيل آهي. هن مقالي جا پهريان ٽي باب، پهاڪن جي خاصتن تي، اصولن جي لحاظ کان، چنڊچاڻ پيش ڪن ٿا.

هر هڪ ٻوليءَ ۾ پهاڪا ۽ چوٽيون، اصلاح ۽ ورجيسون اهڙا ننڍڙا پريوڳ آهي، جيڪي صدين کان وٺي ان ٻوليءَ ۾ هڪ مقرر شڪل ۾ استعمال ٿيا آهن. اُن ٻوليءَ جو ڪو به ڳالهائيندڙ، پنهنجي مرضيءَ موجب انهن جي لسانياتي بيهڪ ۾ ڪا به ڦير گهير نه ٿو ڪري سگهي، جيڪڏهن ڪنهن اهڙي تبديلي ڪئي ته پوءِ اُهي فقرا اُن بدليل شڪل ۾ ٻوليءَ جي رواج موجب درست نه ليکيا ويندا، يا ڪن حالتن ۾ اُهي بيان ۾ پنهنجي گهربل مطلب جو اظهار نه ڪري سگهندا. مثال طور: ”انڌن ۾ ڪاڻو راجا“ پهاڪي ۽ جيڪڏهن اسين ساڳئيءَ معنيٰ وارا ٻيا لفظ ڪتب آڻي چئون ته ”سورداسن ۾ ڪاڻو راجا“ يا ”نابين ۾ هڪ اکيو سلطان“ ته چاهي انهن پهاڪن جي معنيٰ ۾ ڪو فرق ڪو نه ٿيو اچي، پر هن بدليل شڪلين ۾ اهي پهاڪا سنڌيءَ ۾ قبول نه پوندا. ”گونگي گانءِ هئڻ“ (خاموش سياڻ وارو يا نهنو هئڻ) اصلاح کي بدلائي جيڪڏهن اسين چئون ته ”گونگي ڍڳي هئڻ“ ته گهربل مطلب ئي ضايع ٿي ويندو. ”پاڻي- پاڻي ٿيڻ“، ”آب آب ٿيڻ“ يا ”نير ٿيڻ“ ته اِهو محاورو نه فقط پنهنجي گهربل معنيٰ وجائي ڇڏيندو، پر اُن بدليل شڪل ۾ اهو سنڌيءَ ۾ مُروَج به نه ليکيو ويندو. ٻوليءَ ۾ انهيءَ قسم جي ننڍين فقرن کي مون ”سوتر پريوگ“ (Formula expressions) نالو ڏنو آهي. انهن جي استعمال سان، ٻوليءَ جي نه فقط ڳالهه ٻولهه واري فطري شڪل قائم رهي ٿي، پر اها سهڻي ۽ اثرائتي به بڻجي پوي ٿي.

پهاڪن وانگر محاورن جو به ٻوليءَ، سماج جي تهذيب ۽ ثقافت سان گهرو ناتو آهي. جيئن ته گهوڙا ڙي گهوڙا (مصيبت پوڻ، دانهون ڪرڻ)، ڄج تي بيهڻ (اڍنگا خرچ ڪرڻ)، ٽانڊو ٽوپي بند ڪرڻ (برادريءَ مان ڪڍڻ)، پير ۾ ڇنڇر هئڻ (ڀٽڪن، رلڻ)، تيرهن تالو هئڻ (چالاڪ هئڻ، نخرا ڪرڻ)، گورو ئي گنگا تي هئڻ (سڀ ڪجهه ناس ٿي وڃڻ)، (دشمني هئڻ)، چولو مٽائڻ (گذاري وڃڻ)، وغيره گهڻيئي سنڌي محاورا آهن، جن جو بنياد سنڌي جي سڀيتا ۽ ثقافت تي ٻڌل آهي. انهن جو به وضاحت سان تحقيقي ۽ تنقيدي اڀياس ڪرڻ جڳائي. اميد آهي ته روي پرڪاش هاڻي انهيءَ موضوع تي به تحقيقي ڪم شروع ڪندو.

مون کي ياد آهي ته ١٩٨٨ع ۾ جڏهن مان پنهنجي احترام لائق بابا جن پنڊت ڪرشن چندر جيٺلي ۽ ننڍي ڀاءُ پرمود سان گڏ ايوڌيا (ڀارت جو شهر، جتي راجا رام چندر جي گدي هئي) جي تيرٿ ياترا تي ويو هوس، تڏهن پهريون ڀيرو روي پرڪاش، سندس وڏي ڀاءُ گيان پرڪاش ’سرل‘ ۽ اوڌيا جي ٻين ساٿين سان ملاقات ٿي هئي. اُن وقت روي پرڪاش جي من ۾ سنڌيت جي سڪ جو جيڪو سلو اڀريو هو، اُهو هاڻي آهستي آهستي وڌي وڻ ٿيو آهي. اُن زماني ۾ هو لکنؤ يونيورسٽيءَ ۾ ڪامرس جو

شاگدر هو. سال ٻن اندر اهو ڪورس پورو ڪري، سنڌيءَ ۾ ايم. اي ۽ پي ايچ. ڊي ڪرڻ لاءِ دهلي يونيورسٽيءَ ۾ مون وٽ آيو هو. ١٩٦٧ع ۾ جاول ۽ سنڌيءَ ۾ پي ايچ. ڊيءَ جي ڊگري حاصل ڪري ٿو، روي پرڪاش اُن جو هڪ انوکو ۽ معتبر مثال آهي. اسان کي هُن ۾ گهڻيئي آسون، اُميدون آهن. شال هوُ سنڌي ادب جا گهڻا ڀريندو رهي ۽ زندگيءَ ۾ وڌيڪ ترقي ڪندو رهي.

روي پرڪاش جي هن نيڪ ڪم مان جيڪڏهن ٻين به ڪِن سنڌيءَ جي پريمين کي پنهنجي مادري ٻوليءَ ۽ ادب، سنڌ جي تهذيب ۽ ثقافت تي کوجنا ڪرڻ جو اُتساهه مليو، تہ پوءِ هيءُ تحقيقي اڀياس پنهنجي مقصد ۾ سڦل ليکيو ويندو.

D-127، وِويڪ وِهار، دهلي، 1000095

مرليڌر جيٺلي، مئي ٧، ٢٠٠٥ع

شڪر گذاري

شڪر گذاريءَ جو جذبو دل ۾ اُتندڙ احساس ۽ دلي خلوص مان پيدا ٿيندو آهي. خواهشن ۾ دلي همدردين ۾ مِٺ، محبت، پيار، دلار، عزت احترام ۽ عقيدت جو امرت سمايل هوندو آهي. مان سمجهان ٿو ته خواهش ۽ دلي سچائيءَ جو جذبو گهڻو ڪري سائنس جي اصول (Simple Harmonic Motion) تي ٻڌل هوندو آهي. يعني، جيتري سڪ ۽ محبت ڏبي، موٽ ۾ پڻ اوتري ئي محبت ۽ آسيس حاصل ٿيندي.

بيحد احترام ۽ محبت جي لائق، جنهن کي علي الصبح ياد ڪجي، مانواري اُستاد ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي وٽان، جيڪو پيار، عزت ۽ دعائون مون کي حاصل ٿيون آهن، تن لاءِ شڪر گذاريءَ جا فقط ٻه لفظ چئي انهن جو مُلهه گهٽ ڪرڻ نه ٿو چاهيان. هي اهڙا قيمتي احساس آهن، جن کي مان زندگيءَ ۾ پاڻ وٽ سانڍي رکڻ چاهيان ٿو. مون کي ياد آهي ته سائين جيٺلي صاحب جن پاڻ هڪ ڀيري پنهنجي سنڌوءَ ۽ ڊاڪٽر سُوريه ڪانت پاليءَ کي منهنجو تعارف ڪرائيندي چيو هو ته روي پرڪاش منهنجو ننڍو پٽ آهي، ته ڇا مان رڳو شڪريو ادا ڪري انهن امُلهه احساسن جي قيمت ڏيئي ڇڏيان؟ مان پنهنجي اُستاد جي قدمن ۾ بار بار ڪنڌ جهڪائي سلام ڪريان ٿو، سندن رهنمائيءَ کان سواءِ هي تحقيقي مقالو پورو نه ٿي سگهي ها.

محبت ۽ تعريف جي لائق گورو ماتا شريمتي سرلا جيٺلي جو به مان ٿورائتو آهيان، جنهن ڪڏهن به آسيس ڏيڻ ۾ ڪنجوسيءَ کان ڪم نه ورتو آهي. سندس سِڪ، پنهنجائپ ۽ شفقت ڀرئي سنيهه کي مان ڪڏهن به وساري نه سهگندس. ادا سُڌير جيٺلي ۽ ڀابي ريٽو به مون کي هيءَ تحقيقي مقالو جلد پورو ڪرڻ ۾ وقت به وقت اُستاهيندي پئي رهي آهي، جنهن لاءِ مان سندن به ٿورائتو آهيان.

عزت لائق ماتا شريمتي ديويءَ عزت لائق بابا سائين ڊاڪٽر ڪرم ويرٽيڪچنداڻيءَ وٽان به مون کي لڳاتار گهڻو اُتساهه ملندو رهيو آهي. پاڻ هر روز منهنجي ۽ منهنجي تحقيقي ڪم جي واڌاري جي سنڀار، فيض آباد مان ٽيلي فون رستي ڪندا رهندا آهن. سچ پچ ته هي مقالو مڪمل ڪرڻ ۾ سندن شفقت، احساس ۽ دعا جو گهڻو هَٿُ آهي. مان گهڻي عقيدت ۽ محبت سان هيءُ تحقيقي ڪتاب ڪين ارپيان ٿو. اسين پاڻ ۾ ڇهه ڀائر آهيون ۽ اسان جون به ڀينريون آهن. مون کي اُنهن سيني وٽان هن ڪم کي پوري ڪرڻ ۾ جيڪو سهڪار ملندو رهيو آهي، تنهن کي مان ڪڏهن به وساري نه سگهندس. ڀينرون هر هڪ دياونتي ۽ شڪنتلا ۽ منهنجا ڀائر گيان پرڪاش، جئ پرڪاش، پريم پرڪاش، وِشوَ پرڪاش ۽ اَمر پرڪاش اُوکي سوکيءَ مون سان ٻانهن ٻيلي ٿي بيٺا ۽ هميشه هيءُ تحقيقي ڪم جلد پورو ڪرڻ ۾ مون کي همٿائيندا رهيا. مان تهه دل سان سندن شڪر گذار آهيان.

اسان سيني کي ڄاڻ آهي ته ماڻهوءَ جي زندگيءَ ۾ جيڪا پهرين نئين ڳالهه ٿيندي آهي، اُن کي گهڻي اهميت هوندي آهي. پنهنجي زندگيءَ ۾ مون سڀ کان اول سنڌي پرهڻ جو ڪم ڊاڪٽر ڪنهيالال ليکواڻيءَ جي نگراني ۾ پوني ۾ شروع ڪيو. انهيءَ ميدان ۾ ڊاڪٽر ليکواڻي نه فقط منهنجو رهنما آهي، پر منهنجي اُستاد پڻ آهي. هن جي همٿائڻ سان ئي مان پڙهائڻ جي ميدان ۾ هيترو اڳتي

وڏي سگهيو آهيان. ڊاڪٽر ليڪواڻي پنهنجي هر خط ۾ مون کي ٽيسز جلد پوري ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪندو رهندو هو. اڄ اهو ڪم پورو ٿيڻ تي مان سندس اڳيان وري وري ڪنڌ جُهڪايان ٿو.

ممبئي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي جي چيئرمين ڊاڪٽر ٻلديو مٽلاڻيءَ جي شڪر ادائيءَ مان ڪهڙو لفظن ۾ ظاهر ڪريان؟ هو جڏهن به مون سان ملندو آهي ته سندس پهريون سوال اِهو هوندو آهي ته ”روي، ٽيسز ڪڏهن ٿو پوري ڪرين؟ اهو تحقيقي ڪم جلدي پورو ڪر ته پوءِ ٻيا ڪم هٿ ۾ کڻي سگهين.“ هن وٽان لڳاتار جيڪو مون کي اُتساهه ملندو رهيو آهي، تنهن لاءِ مان سندس ٿورائتو آهيان.

دهلي يونيورسٽيءَ ۾ وڏي ۾ وڏي لائبرري آهي، ”سينٽرل- ريفرنس لائبرري.“ اُن جي هڪ ريسرچ روم ۾ مون کي تحقيقي ڪم ڪرڻ جي سهولت حاصل ٿي. ان لائبرريءَ جي اهلڪارن جي سهڪار کي مان ڪڏهن به وساري نه سگهندس. ڪيترائي اٽلي ڪتاب اُتي مون کي پڙهڻ لاءِ آسانيءَ سان ملي سگهيا. اِن ڏس ۾ ڊاڪٽر جيٽلي به پنهنجي شخصي لائبريريءَ مان گهڻيئي ناياب ڪتاب اڀياس لاءِ مون کي ڪي ڏنا، جيڪي يونيورسٽيءَ جي لائبريريءَ ۾ توڙي ٻين هنڌن موجود نه آهن.

پي ايچ. ڊي لاءِ هيءُ تحقيقي مقالو لکڻ واري زماني ۾ هڪ دؤر اهڙو به هو، جڏهن مان بي روزگار هوس. اُن وقت فقط پنهنجن مائٽن وٽان ئي گذران لاءِ مون کي گهربل مالي مدد ملندي هئي. اهڙي وقت ۾ مون کي دهلي سنڌي اڪيڊمي ۽ پوءِ انڊس ايڊفائونڊيشن وٽان انهيءَ تحقيقي ڪم لاءِ فيلو شُپ جي روپ ۾ مالي مدد حاصل ٿي، جنهن ڪري منهنجون گهڻيون مشڪلاتون دُور ٿي ويون. ان لاءِ مان انهن ٻنهي ادارن جو نهايت ئي شڪر گذار آهيان.

آخر ۾، مان پنهنجي زندگيءَ جي ساٿي اندرا ۽ پياري پٽ اڪشر (شال وڏي جمار ماڻي) جو به گهڻو ٿورائتو آهيان، جن جي سهڪار سان منهنجو هيءُ نيڪ ڪم جلد پورو ٿي سگهيو آهي.

روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي

رڪشا ٻنڌن،

ڳُروار ٢٢ آگسٽ ٢٠٠٢ع

تعارف

ڀارت ۾ ڄاول نوجوان پيڙهيءَ جا سنڌي ٻار اڪثر پنهنجي ٻوليءَ جي، ادبي ۽ ثقافتي وراثت کان ڏينهون ڏينهن ڪٽبا پيا وڃن. اِهو ڏسي من ۾ گهڻي پيڙا محسوس ڪندو آهيان. مان به اُنهن نوجوان سنڌين مان هڪ آهيان، پر منهنجي حالت ڪي قدر نرالي آهي. منهنجو جنم ١٩٦٧ع ۾ اُتر پرديش جي فيض آباد نالي شهر ۾ ٿيو. دستوري طريقي سان اسڪول ۾ پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ جو اڀياس ڪري نه سگهيس. شهر ۾ آس پاس جو ماحول، هندي ٻوليءَ جو هو، جنهن جو گهڻو اثر پوڻ لازمي هو، پر اهڙي ماحول ۾ رهندي به پنهنجي گهر ۾ سنڌي ٻولي ثقافت سلامت هئي. ماءُ پيءُ ۽ ڪٽنب جي وڏن ڀاتين ننڍي هوندي کان وٺي جيڪا سنڌيت جي سُٽي اسان ٻارن کي پياري، تنهن اسان ۾ پنهنجي مادري ٻوليءَ، تهذيب ۽ ثقافت سان چاهه رکڻ جو جذبو ۽ اُمنگ قائم رکيو. مون کي اُڄ به ياد آهي ته فيض آباد شهر ۾ رهندڙ سنڌي ماستر شري رامچندر مون کي ننڍپڻ ۾ عربي- سنڌي اکر سيکاريا ۽ دعا ڪيائين ته مون جيڪا ڪُني چاڙهي آهي، تنهن جو ذِڪُ تون لاهيندين. تنهن وقت مان اِها ڳالهه سمجهي ڪو نه سهيو هوس. ماستر صاحب وٽ سنڌي پڙهڻ لاءِ موڪلڻ جو شرف منهنجي صوفي صفت بابا ڊاڪٽر ڪرم ويرٿيڪچنداڻي جن کي آهي. هو پڻ سکر ۾ اُنهيءَ ماستر وٽ پڙهيو هو. اِن ريت خوش قسمتيءَ سان مان پنهنجي بابا سائين جو اُستاد- ڀائي پڻ ٿي ويس. شهر جي سنڌي پنچائت به وڏن ڏڻ- وارن ۽ تهوارن تي پروگرام رکي سنڌيت کي زنده رکندي آئي هئي. اِنهن ڳالهين منهنجي من ۾ پنهنجي ٻوليءَ جي وڌيڪ اڀياس ڪرڻ جو جذبو پيدا ڪيو، ته اُن سان گڏ پنهنجيءَ ثقافتي روايت کي سمجهڻ ۽ سڃاڻڻ لاءِ جستجو به جاڳائي.

ننڍي هوندي کان وٺي گهر ۾ ماءُ پيءُ ۽ ٻين کان پهاڪا ۽ چوٽيون اڪثر ٻڌندو رهندو هوس. گفتگوءَ جي حوالي ۾ اُنهن جو مطلب سمجهه ۾ اچي ويندو هو. جيڪڏهن ڪو پهاڪو سمجهه ۾ نه آيو ته اُن مطلب پڇڻ ۾ پنتي نه پوندو هوس. اِن طرح ٻوليءَ جي اِنهن ننڍن ننڍن عام فقرن طرف منهنجو خاص ڌيان ويو ۽ اُنهن جو وڌيڪ اڀياس ڪرڻ جو چاهه پيدا ٿيو. ايم. ايم (سنڌي) جي اڀياس دوران به سنڌي پهاڪن، چوٽين ۽ محاورن جي پيڙهه ۽ اُنهن ۾ لڪل سماجي حالتن کي سمجهڻ طرف وڌيڪ ڌيان ڏيندو هوس. سنڌيءَ ۾ جيڪي پهاڪن ۽ محاورن جا مجموعا هئا، اُهي سڀ پاڻ وَٽ گڏ ڪري، اُنهن جو اڀياس ڪيم. ١٩٩٣ع ۾ جڏهن "سنڌي پهاڪا ۽ محاورا" جي عنوان سان سنتداس پنهون مل ڪِشِناڻي ۽ ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي جو وڏو ڪوش ڇپيو ته اُهو به خريد ڪري اُن جو اڀياس ڪيم. اُن جي تنقيدي تمهيد مانُ واري ڊاڪٽر جيٺلي جي لکيل هئي، جنهن منهنجو ڏانهنس ڌيان ڇڪايو. اُن جي پڙهڻ سان جڻ ته مون کي نئون دڳ ملي ويو فطري طور من ۾ سوال پيدا ٿيو ته ڇا اِن موضوع جو اجا به وڌيڪ تفصيل سان اڀياس ڪري سگهجي ٿو؟ عقيدت ۽ عزت لائق پنهنجي اُستاد ڊاڪٽر جيٺلي صاحب کان پڇيم. جن هڪدم وراڻيو ته اِها تمهيد ته فقط هڪ روپ ريکا يا خاڪو آهي، اِن جو گهڻي تفصيل سان اڀياس ڪرڻ گهرجي. اِن تي پوءِ مون کي جڻ ته نئين روشني ملي ويئي. دل ۾ پڪو فيصلو ڪيم ته اِنهيءَ موضوع تي مان اجا به وڌيڪ تحقيق ڪندس. سنڌي پهاڪا ۽ محاورا ڪوش جي اڀياس سان گڏ ٻين سنڌي پهاڪن کي گڏ ڪرڻ جي شروعات ڪري ڇڏيم، جيڪي اُنهيءَ ڪوش ۾ داخل ٿيل نه هئا.

تحقيقي اڀياس لاءِ مواد

هن تحقيقي مقالي جي لاءِ جيڪي سنڌي پهاڪن ۽ محاورن جا سنڌ ۽ هند ۾ ڇپيل سڀ ننڍا وڏا مجموعا مون پاڻ وٽ گڏ ڪيا آهن، انهن ۾ وڏي ۾ وڏو ڪوش آهي "سنڌي پهاڪا ۽ محاورا"، جنهن ۾ اٽڪل ڇهه هزار کن پهاڪا داخل ڪيل آهن.

اِنهن کان سواءِ 'جامع سنڌي لغات' (مرتب: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ۽ ڇپائيندڙ سنڌي ادبي بورڊ، جامشورو/ حيدرآباد، سنڌي)، سنڌي لوڪ ادب' (ڇپائيندڙ سنڌي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ) ۽ سنڌي ادب جي ٻين ڪتابن مان به سنڌي پهاڪا ۽ چوٽيون توڙي محاورا چونڊي گڏ ڪيا اٿم.

اجمير، پوني، پنپري، اُلهاس نگر، بيرا ڳڙهه، سَتنا، ڪَٽني، لکنؤ، فيض آباد، آگري ۽ دهليءَ ۾ رهندڙ سنڌين سان ملاقاتون ڪندي به گهڻيئي اهڙا پهاڪا ٻڌم، جيڪي اڳين مجموعن ۾ داخل ٿيل نه هُئا ۽ نه ڪو مون وٽ درج ٿيل هئا. اِن ريت مون وٽ اٽڪل ڏهه هزار سنڌي چوٽيون ۽ پهاڪا گڏ ٿي ويا. هن تحقيقي اڀياس جو جو مکيه آڌار منهنجو اِهو گڏ ڪيل مواد آهي.

هن تحقيقي اڀياس جو دائرو

هن کان اڳ سنڌيءَ ۾ پهاڪن ۽ چوٽين جو تحقيقي اڀياس گهاڻي ڀاڱي نه ڪيو ويو آهي. پيرومل مهرچند آڏواڻي ۽ عبدالڪريم سنديلي ڪن چونڊ سنڌي پهاڪن جي بنياد تي روشني وجهندي ننڍڙا ڪتاب سنڌيءَ ۾ لکي ڇپايا آهن، پر اُنهن ۾ سنڌي سماج، ثقافت وغيره جي ملندڙ عڪس جي اُڀٽار ڪيل نه آهي. منهنجي نظر ۾ فقط هڪ ئي ڪتاب آيو آهي، جيڪو آهي 'سنڌي پهاڪا ۽ محاورا (هڪ اڀياس)'. اِهو حقيقت ۾ ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي 'سنڌي پهاڪا ۽ محاورا ڪوش' (گڏ ڪندڙ: سنتداس پنهون مل ڪشناڻي، ڇپائيندڙ: پي. وي. ڪشناڻي ٽرسٽ، پوني، ١٩٩٣ع) مرتب ڪندي اُن ۾ تمهيد جي شڪل ۾ ليکو هو. پوءِ اِهو جدا ڪتاب جي روپ ۾ به شايع ڪيو ويو. اِن جي اهميت کي سڃاڻي، اِن جو مون ديوناگري لپيءَ ۾ اُلٿو (Transliteration) ڪري ١٩٩٨ع ۾ ٻيو ڇاپو ڇپائي پڌرو ڪيو. اِن جو مقصد اهو ته نوجوان سنڌين کي پنهنجي اِنهيءَ ٻوليءَ جي وراثت کان واقف ڪرائجي.

جيئن اڳ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته اِنهيءَ ڪتاب ۾ تحقيقي اڀياس جو فقط هڪ خاڪو ڏنل آهي. اُن ۾ جدا جدا موضوعن جي تفصيلوار چنڊچاڻ ۽ اُڀٽار ڪيل نه آهي. اِنهيءَ ڪري سنڌي پهاڪن جي جدا جدا پهلوئن جو تفصيل سان اڀياس ڪرڻ لاءِ مون هيءَ موضوع چونڊيو.

هن تحقيقي مقالي ۾ سنڌي ٻولي ۽ ثقافت جي مختصر واقفيت ڏيئي پوءِ پهاڪن جي اصولن جي پهلوئن (پهاڪن جي بيهڪ، وصف، اهميت وغيره) تي بحث ڪيو ويو آهي. هڪ جدا باب ۾ پهاڪن جي لساني ۽ ادبي خصوصيتن جو تفصيل سان اڀياس ڪيو ويو آهي. سيني کان وڌيڪ اهميت ڀريو پهلو آهي، پهاڪن جو سماجي ۽ ثقافتي لحاظ کان اڀياس ڪرڻ. انهيءَ تي گهڻي تفصيل سان بحث ڪيل آهي ۽ ڪيترن هنڌن تي ٻين ٻولين جي پهاڪن سان به ڀيٽ ڪيل آهي. اِنهيءَ لحاظ کان ڏسبو ته هن تحقيقي مقالي ۾ انهيءَ موضوع تي شايع ٿيل اڳئين اڀياس جي ڀيٽ ۾ گهڻيئي نيون ڳالهيون ملنديون.

سنڌي پهاڪن جا مجموعا:

زباني روايت ۾ ته سنڌي پهاڪن جو استعمال تڏهن کان وني ٿيڻ لڳو، جڏهن کان وني سنڌي ٻولي ڏهين عيسوي صديءَ جي آس پاس اپيرنش ۽ ٻين پاڙيسيري ٻولين کان الڳ ٿي پنهنجو نرالو روپ ظاهر ڪيو. سنڌ جي مشهور صوفي سنتن ۽ شاعرن جي شعر جون ڪجهه سٽون به سندن ئي دؤر يا ڪانئن ٿورو عرصو پوءِ مشهور ٿي پهاڪن جي پد تي پهچي ويو. جيئن ته:

- آسر مَ لاهيج، سجڻ ٻاجهندڙ گهڻو. (شاهه لطيف)
- تيءَ ٽڏيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي. (شاهه لطيف)
- مُٺ پُڇڻا، پيڙيائي پلي، جي اُپٽيءَ ته واهه. (شاهه ڪريم)
- جي پُڇڻا، سي نه منجهڻا، جي پڇن سي وير. (شاهه ڪريم)

سنڌ ۾ ١٨٤٣ع ۾ انگريزن جي حڪومت برپا ٿيڻ کان اڳ جيڪو سنڌي ادب اسان کي لکيل شڪل ۾ هٿ آيو آهي، اُن ۾ به اسان کي پهاڪن جو استعمال نظر اچي ٿو. مثال طور: عبدالرحيم گرهوڙي (١٧٣٧-١٧٧٨) جي ڪلام ۾ ڪي سنڌي چوٽيون قلمبند ٿيل ملن ٿيون. (الانا، غلام علي، سنڌي نثر جي تاريخ، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد سنڌ (ٻيو ڇاپو) ١٩٧٨، صفحو ٩.)

- رزق ڪنهن پر اچي، جيئن مينهنڙو وسي.
- ٿُڪُ ڏنگڙي هلي، ڪڙا پاسِري جهلي.
- ڪافر ڪُفر کان اُڪار، ڪارو گڏهه ڏوئي اُجار

ٽالپرن جي دؤر جي خليفي محمود نظاماڻيءَ جي هڪ تصنيف ۾ به ۾ به چوٽي ملي ٿي:

- ڏڏو ڪجي، ڏيڪر ڪي، هُو نه ڀڄي ته پاڻ اُتي ڀڄجي.

(الانا، غلام علي، سنڌي نثر جي تاريخ، زيب ادبي مرڪز، حيدرآباد سنڌ (ٻيو ڇاپو) ١٩٧٨، صفحو ٩.)

پر اِن ۾ شڪ نه آهي ته سنڌي پهاڪن ۽ چوٽين کي گڏ ڪري ڪتابي شڪل ۾ ڇپائڻ جي شروعات انگريزن جي حڪومت سنڌ ۾ برپا ٿيڻ کان پوءِ ٿي. انهيءَ ڏس ۾ پهاڪن جو پهريون مجموعو جيڪو هٿ آيو آهي. اُهو آهي، 'گل شڪر'. جنهن جو لکندڙ آهي ڪيول رام سلامت راءِ آڏواڻي. هو ٽالپرن جو ملازم هو. پوءِ جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي، ته انهن وٽ مختيارڪار جي عهدي تي مقرر ٿيو. سنه ١٨٦٤ع ۾ ڪنهن سردار جي چوڻ تي سنڌي پهاڪا گڏ ڪرڻ شروع ڪيائين. هن ٢٧ آڪٽوبر ١٨٦٩ع تي اربع جي ڏينهن اهو مجموعو لکي پورو ڪيو. 'گل شڪر' ۾ ڪُل ٥٧٠ سنڌي پهاڪا گڏ ڪيل آهن. اُٿهن جي معنيٰ سمجهائيندي ليکڪ هم- معنيٰ فارسي، هندي ۽ پنجابي پهاڪا به ڏنا آهن. 'گل' ۽ 'سوڪڙيءَ' سان گڏ سرڪار جي تعليم ڪاتي کي ڏنو هو، پر اُهو ڪيترا ئي سال سرڪاري ڪٻٽن ۾ بند پيو هو. نيٺ ڪنهن سرڪاري عملدار جي نظر اُنهن تخليقن تي پيئي ۽ هُن ٿيئي ڪتاب سنه ١٩٠٥ع ۾ ڇپائي پڌرا ڪيا.

اڻويهين صديءَ ۾ ڇپائيءَ جي لحاظ کان ڏسجي ته سنڌي پهاڪن جو پهرين مجموعو ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪرڻ جو شرف ديوان ڪوڙي مل چندن مل ڪلناڻيءَ (١٨٤٤-١٩١٦) کي آهي. هو سرڪار جي

تعليم ڪاتي ۾ عملدار هو ۽ ٻارن جي لاءِ گهڻيئي درسي ڪتاب لکيائين. سال ١٨٨٩ع ۾ ’سنڌي پهاڪا‘ نالي ننڍو مجموع ڇپائي پڌرو ڪيائين. اِن ۾ لڳ ڀڳ ١٢٠٠ سنڌي پهاڪا گڏ ڪري الف- بي وار ڏنا ويا آهن. اُنهن جي معنيٰ ۽ سمجهاڻي هن ڪا نہ ڏني آهي. اِنهيءَ باري ۾ هُو لکي ٿو تہ: ”اصل هر هڪ پهاڪو ڪيئن چوڻ ۾ آيو ۽ ڪهڙي وقت ۾ ڪيئن ڪم آڻجي، اِنهن جي بيان ڏيڻ جو اِرادو هوم... پر اِئين ڪجي ها تہ غريب غربو يا ڇوڪر ٻاڪر وٺي نہ سگهن ها.“ اِن مان ظاهر آهي تہ وٽس وڏو ذخيرو موجود هو، پر ڪتاب جي قيمت وڌي وڃڻ جي ڊپ کان پهاڪن جي اُڀتار ڪرڻ کان ڪنارو ڪيئاين.

اڻويهين صديءَ ۾ روچي رام گجومل ڪرپالاڻي بہ سنڌي پهاڪن جو هڪ ڪتاب انگريزي معنيٰ ۾ هم- معنيٰ انگريزي پهاڪن سان گڏ ١٨٩٢ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. اُن جو نالو آهي: A Hand of book of Sindhi Proverbs ڪتاب ۾ ٨٠٠ کن پهاڪا ڏنل آهن. هن ڪتاب جا پنج کن ڇاپا شايع ٿيا آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي مشهور اديب مرزا قليچ بيگ ١٩٢٥ع ۾ ”پهاڪن جي حڪمت“ نالي ننڍو ڪتاب ڇپيو. اِن ۾ جدا جدا ٻولين جا چونڊ پهاڪا ڏنل آهن. هڪ باب ۾ اٽڪل سنڌيءَ جا ٨٠٠ کن پهاڪا الف-بي وار گڏ ڪري رکيا ويا آهن، پر انهن جي سمجهاڻي ڏنل نہ آهي.

انهيءَ جي آس پاس سنڌيءَ جي ٻئي مشهور اديب پيرومل مهرچنداڻي آڏواڻيءَ ”پهاڪن جي پيڙهہ“ نالي هڪ مجموعو ڇپرائي پڌرو ڪيو. اُن ۾ هڪ سؤ ٻائيتاليهہ پهڪا ڏنل آهن. هر هڪ پهاڪي جي بنياد ۾ جيڪا ڪهاڻي يا واردات آهي، اُها بہ سمجهائي ويئي آهي. پيرومل هڪ ٻيو ڪتاب ’گلقند‘ نالي سان بہ سال ١٩٢٨ع ۾ ڇپايو، جيڪو ٻن ڀاڱن ۾ ٩١٢ سنڌي پهاڪا الف-بي جي ترتيب ۾ ڏنل آهن ۽ ٻئي ڀاڱي ۾ ١٤٥٠ سنڌي اصطلاح معنيٰ سان گڏ ڏنل آهن. پهاڪي واري ڀاڱي جي مکيہ خاصيت اِها آهي تہ ليکڪ ڪيترن هنڌن تي ساڳي مطلب وارا پهاڪا هڪ هنڌ تي رکيا آهن، جن ۾ پهريون پهاڪو الف- بي وار ڏنل آهي. پيرومل هن مجموعي ۾ هندي ۽ فارسي پهاڪا بہ ڪِن ڪِن هنڌن تي ڏنا آهن.

’گلقند‘ ڪتاب جا سنڌ ۽ هند ۾ ٻيا ڇاپا بہ ڇپيا آهن. ڀارت ۾ انهيءَ جو ديوناگري لپيءَ ۾ بہ هڪ ڇاپو دهلي يونيورسٽيءَ طرفان ١٩٦٢ع ۾ شايع ڪيو ويو. جيئن تہ اهو ڇاپو نايابٿي ويو، ان ڪري ١٩٨٥ع ڌاري انهيءَ ڪتاب جو ٻيو ڇاپو نوبل پرنٽرس، پوني طرفان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. پيرومل جو لکيل هي ڪتاب گهڻن ئي امتحانن ۾ درسي ڪتاب طور مقرر ڪيو ويو آهي.

ورهاڱي کان پوءِ سنڌ ۾ لوڪ ادب جي مشهور محقق ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي سنڌي پهاڪن جي اڀياس طرف گهڻو ڌيان ڏنو. هن جي لاڙو هر هڪ پهاڪي جي ٻڻ بنياد جي ڳولڻ طرف وڌيڪ هو. سال ١٩٦٦ع ۾ سنديلي صاحب ”پهاڪن جي پاڙ“ نالي سان هڪ تحقيقي ڪتاب لکي شايع ڪيو. اُن ۾ هن اٽڪل هڪ سؤ سنڌي پهاڪن جي پاڙ سمجهائي آهي. سنديلي صاحب جي هن ڪتاب جو اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ هن ڪجهہ محاورا بہ شامل ڪري ڇڏيا آهن. جئين تہ:

- تيسمار خان هئڻ.
- پيٽ ۾ ڪوئا.
- پيسا ئي پاٽيءَ ۾.

- چاندڀا مگسي.
- رام ڪهاڻي.

سنديلي پوءِ ١٩٨٧ع ۾ ’اصطلاحن جي اصليت‘ نالي سان جدا ڪتاب بہ لکي ڇپايو.

هند ۾ بہ ڪن عالمن سنڌي پهاڪن کي گڏ ڪرڻ ۽ انهن کي سمجهائڻ طرف ڌيان ڏنو آهي. ’پهاڪن جي پاڀوهہ‘ نالي سان سنڌي پهاڪن جو هڪ ڪوش تيرٿ داس پيسومل هاڻيراماڻيءَ ممبئي مان سن ١٩٧٣ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. اِن ۾ اٽڪل اڍائي هزار سنڌي پهاڪا معنيٰ سان گڏ ڏنل آهن.

سترام داس جُڙيا سنگهاڻي ’سائل‘ ’ڏُرِن جي دڀلي‘ نالي سان ٻن ڀاڱن ۾ سنڌي پهاڪن جو مجموعو سن ١٩٨٢ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. انهيءَ ۾ ڪل ٢٧٧١ سنڌي پهاڪا الف- ب موجب ڏنل آهن ۽ انهن جي معنيٰ بہ سمجهايل آهي. جئپور جي هڪ سنڌي عالم دادا مؤرومل ’پهاڪن جي سوغات‘ عنوان سان هڪ سنڌي پهاڪن ۾ مجموعو ڇپايو آهي، جنهن ۾ اٽڪل ٤٥٠٠ سنڌي پهاڪا ڏنل آهن. هند ۽ سنڌ ۾ گذريل ٥٠ سالن ۾ شاگرد جي ڏانوَ جا ننڍا ننڍا سنڌي پهاڪن جا مجموعا گهڻيئي ڇپايا آهن. انهن جي هتي اپٿار نہ ڪئي وئي آهي.

وِشَوَناٿ دِنڪر نروَڻي نالي مهاراشٽر جي هڪ عالم ’ڀارتيہ ڪهاوت‘ جي عنوان سان ٽن ڀاڱن ۾ ڀارت جي ٻولين جي ڪهاوتن جو هڪ وڏو مجموعو ڇپائي پڌرو ڪيو، جنهن جو پهريون ڀاڱو ١٩٧٨ع ۾ ٻيو ڀاڱو ١٩٧٩ع ۾ ٽيون ڀاڱو ١٩٨٣ع ۾ شايع ٿيو. انهيءَ جي پهرين ٻن ڀاڱن ۾ موضوع موجب انهن ڀارت جي ٻولين جا پهاڪا ڏنا ويا آهن، جيڪي ٻوليون اُن وقت ڀارتي جي جوڙجڪ ۾ تسليم ٿيل هيون. ٽئين ڀاڱي ۾ هر هڪ ٻوليءَ جا چونڊ پهاڪا ڏنا ويا آهن، هن مجموعي ۾ اٽڪل ٢٠٠٠ سنڌي پهاڪا بہ شامل ڪيا ويا آهن، جيڪي ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي هندي ۽ انگريزي عنوانن سان گڏ لکي تيار ڪيا آهن. ڀارت جي ٻولين جي پهاڪن جو تقابلي (comparative) اڀياس ڪرڻ جي لحاظ کان هيءُ ڪتاب مددگار ثابت ٿيندو.

سنڌي پهاڪن جو وڏي ۾ وڏو ڪوش شايع ڪرڻ جو جس هند کي آهي. خبر نہ آهي تہ سنڌ ۾ اِن قسم جي لغات اجا تائين تيار ڪري ڇو نہ ڇپائي ويئي آهي؟ پوني جي عالم سنتداس پيسومل ڪشناڻي پنجويهن، ٽيهن سالن کان سنڌي پهاڪا ۽ اصلاح پئي گڏ ڪيا. اِن قسم جي ساڳي رٿا تي ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي بہ تحقيق جاري رکي هئي. ٻئي عالم ساڳئي شهر ۾ هئا ۽ هڪ ٻئي جا دوست هئا. پنهنجن گڏ ڪيل سنڌي پهاڪن ۽ محاورن جا دستخط پيٽيائون ۽ اُهي گڏ ڪري سنڌي ’پهاڪا ۽ محاورا‘ نالي سان وڏو ڪوش پوني مان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. ڇپائيءَ جو ڪم هلي رهيو هو تہ بزرگ عالم سنتداس لاڏاڻو ڪري ويو، پر سندس ساٿي ڊاڪٽر جيٺلي اُن رٿا کي عملي جامو پهرايو ۽ اُن ڪوش جي تڪميل جي جوابداري نيائي.

منهنجي هن تحقيقي مقالي جو مکيہ آڌار اِهو ڪوش آهي، اِن کان سواءِ اٽڪل ٤٠٠٠ کن ٻيا سنڌي پهاڪا بہ مون پنهنجي ليکي گڏ ڪيا آهن، جيڪي هن ڪوش ۾ داخل ڪيل نہ آهن. اِن مان ظاهر آهي تہ اٽڪل ١٠٠٠٠ سنڌي پهاڪن جي آڌار تي مون هن موضوع جو تحقيقي اڀياس ڪيو آهي.

هن تحقيقي مقالي جي رٿا:

هن تحقيقي مقالي ۾ سنڌي پهاڪن جو اڀياس پنجن بابن ۾ ورهائي پيش ڪيو ويو آهي:

پهرئين باب ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا، لساني خصوصيتن، سنڌيءَ جي لهجن جي مختصر جاڻ ڏنل آهي. آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جو تعداد ۽ سنڌيءَ ۾ ٿيندڙ لساني تبديليءَ جو ٿورو بيان ڪيل آهي. پهاڪا ۽ چوَٽيون سنڌي ثقافت جو هڪ حصو آهن. اِن ڪري هن باب جي آخر ۾ سنڌي لوڪ ثقافت جي شڪل ۽ اُن جي خوبين جي چنڊچاڻ ڪيل آهي.

ٻئي باب ۾ پهاڪن جي وصف، اشتقاقن ۽ خصوصيتن جو بيان ڪندي انهن جي ڀيٽ ٻوليءَ جي ٻن ڪن فقرن سان ڪئي ويئي آهي. انهن ۾ خاص طور پهاڪي، چوٽيءَ، محاوري ۽ ورجيس جي وچ ۾ تفاوت سمجهايل آهي.

ٽئين باب ۾ پهاڪن جي جنم، ارتقا ۽ انهن جي ويا ڪرڻ جي جدا جدا اصولن تي بحث ڪيل آهي.

چوٿين باب ۾ لسانيات جي اصولن جي آڌار تي پهاڪن جي ٻوليءَ جي بيهڪ يا تخليق تي ويچار ڪيل آهي، پهاڪن ۾ گهٽو ڪري ٻوليءَ جا اهڙا لفظ ۽ وياڪرڻي فقرا محفوظ ٿيل آهن، جيڪي اڄڪلهه ٻوليءَ جي ٻئي واهپي ۾ نه ٿا اچن. اِن ڪري ٻوليءَ جي قديمي شڪل کي سمجهڻ لاءِ پهاڪن جو اڀياس گهڻي اهميت رکي ٿو. هن باب ۾ شاعريءَ جي مڪيه اصلولن جي آڌار تي پهاڪن جي هيئت تي به بحث ڪيل آهي. اِن ۾ لفظ جي معنيٰ، سينگار، ٽُڪ، لئ ۽ چند رچنا مڪيه موضوع هيٺينءَ ريت آهن:

١. سنڌ جي تاريخ
٢. سنڌ جي جاگرافي
٣. وڻ پکي ۽ جيت جڻيا
۴. زراعت ۽ ڪاڌا پيتا.
۵. سماجي سرشتو ۽ حالتون.
٦. عام لوڪن جي زندگي.

انهن کان سواءِ ٻين به ڪن مفترق موضوعن تي چونڊ پهاڪا ڏنل آهن. پهاڪن جي دنيا جون ڪي به مقرر حدون نه آهن. پهاڪا سماج، تهذيب ۽ ثقافت ۾ عام ماڻهن جي سوچ ويچار جي جدا جدا پهلوئن سان واسطو رکن ٿا. انهن جو اسين چاهي ڪيترو به تفصيل سان اڀياس ڇو نه ڪريون، اُن هوندي به ڪي نه ڪي ڳالهيون رهجي ويندیون.

هن تحقيقي مقالي ۾ ڪوشش ڪري سيني اهم موضوعن تي مشتمل پهاڪا گڏ ڪري اُنهن جي چنڊچاڻ ڪئي ويئي آهي. اميد ته منهنجي هي تحقيقي ڪوشش عالمن ۾ قبول پوندي.

روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي

مترجم پاران

شاھ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ۾ ”انسائيڪلوپيڊيا آف شاھ عبدالطيف ڀٽائي“ تي هلندڙ پروجيڪٽ جي هفتيوار گڏجاڻي هجي، پروفيسر ڊاڪٽر فهمديده حسين صاحبہ اسان سڀني ريسرچرز جي رهنمائي ڪرڻ دوران پنهنجي تمام گهڻين مصروفيتن جو ذڪر ڪندي چيو تہ ”ڪم تمام گهڻا آهن ۽ سڀئي اهم آهن، ان جي ڀيٽ ۾ وقت تمام گهٽ آهي پورو نٿو پوي.“ ائين هن ڊاڪٽر روي پرڪاش ٽيڪچنداڻي جو ڪتاب اسان کي ڏيکاريو ۽ چيو تہ: ”هيءُ هڪ اهم ڪتاب مليو اٿم، جنهن کي ديوناگري ۾ ڏينهن گذري ويا آهن، (Transliteration) ڪرڻ چاهيان ٿي، پر ڪيترائي ڏينهن گذري ويا آهن، وقت نہ ملڻ سبب مشڪل سان ڪي ڏھ کن صفحا ڪري سهگي آهيان.“ ۽ اچانڪ مون کان پڇيائين تہ ”بابا! توهان کي هندي پڙهڻ اچي ٿي؟“ هندي تہ مون ننڍپڻ ۾ ڪجھ قدر پڙهي هئي، مون کي خبر نہ هئي تہ اُها ننڍپڻ جي پڙهيل شيءَ جيڪا ائين ئي شغل ۽ مزي طور پڙهي هئم، انهيءَ جي اچانڪ ڪا ائين ضرورت پوندي. هڪو ٻڪو ٿي ويس ۽ ڪجھ قدر گهٻرائجي جواب ڏنم تہ ”ميڊم! ٿوري گهڻي.“ اها ڳالھ ائين گذري وئي پر منهنجي ذهن ۾ انهيءَ ننڍپڻ جي سکيل علم جي اهميت جو ڏس ڏيئي وئي. گهر اچي هندي سکڻ جا ڪتابڙا ڏٺم، انهيءَ خيال سان تہ ڪٿي وسري تہ نہ وئي آهي. ٿورو ذهن تي زور ڏيڻ سان پڙهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويس. انهيءَ کان پوءِ ائين سوچيم تہ ڊاڪٽر صاحبہ کي ٽائيم ناهي ۽ آئون واندو ويٺو آهيان، ڇو نہ اهو ڪتاب ميڊم کان وٺي آئون ئي الٿو ۽ ترجمو ڪريان. سو گذارش ڪرڻ کان اڳ ۾ ڏيڍ ٻہ مهينا کن هنديءَ جا ڪتابڙا پڙهندو رهيس ۽ پنهنجو پاڻ کي انهيءَ ڪم لاءِ تيار ڪيم، ميڊم کان ڪتاب وٺي پڙهڻ شروع ڪيم، اڃا انهيءَ مرحلي ۾ ئي هئس جو ميڊم سنڌي لئنگيج اٿارٽيءَ جي چيئرپرسن جي حيثيت سان حيدرآباد هلي وئي. ڪجھ وقت کانپوءِ سندس خدمت ۾ حاضر ٿيس تہ پاڻ مونکي ان جا ڪجھ صفعا نموني طور ڪري اچڻ لاءِ چيائين. اٿارٽيءَ جي پبليڪيشن ڪميٽيءَ جا وڏا وڙ جن منهنجي محنت کي قبول ڪيو ۽ اهو ڪم منهنجي حوالي ڪيو. سچ تہ اهو منهنجي لاءَ هڪ وڏو اعزاز آهي.

ڊاڪٽر روي پڪاش ٽيڪچنداڻي جي پي ايڇ. ڊي واري تحقيقي مقالي جي ديونگاري لپيءَ مان عربي- سنڌيءَ ۾ اُلٿو (Transliteration) ڪرڻ کان پوءِ هڪ ڳالھ جو اندازو ٿيو تہ اسان وٽ (سنڌ ۾) ٿيندڙ تحقيق ۽ سرحد پار ٿيندڙ تحقيق ۾ وڏو فرق آهي. اسان وٽ ٿيندڙ تحقيق سمنڊ وانگر صرف گهرائي رکي ٿي، جنهن جي اونهائي ۾ معنيٰ جا موتي آهن، پر هند ۾ ٿيندڙ تحقيق درياھ وانگر آهي، جنهن ۾ تازگي ۽ مٺاس آهي. هن تحقيق ۾ ڊاڪٽر روي پرڪاش جي محنت، محبت ۽ تپسيا جو ڪمال تہ آهي ئي، پر سندس رهنما پروفيسر مُرليڌر جيٽلي جي علم ۽ عقل سان گڏ سچائي، سنجيدگي ۽ مستقل مزاجيءَ جي پروڙ پوي ٿي. هڪ اهڙو موضوع، جنهن تي ڪيترائي ائين چئي سهگن ٿا تہ ’پهاڪا، پهاڪا ٿيندا آهن، انهن تي وري ڪهڙي پي ايڇ. ڊي‘، پر هن ڪتاب ۾ ٿيل تحقيق ڏسڻ کان پوءِ ڊاڪٽر صاحب کي دلي طرح داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، آئون صرف ايترو چوندس تہ جيڏهن ڪنهن کي ’تحقيق‘ کي سائنس ثابت ڪرڻ لاءِ دليل کپي تہ ڊاڪٽر روي پرڪاش جي انهيءَ مقالي جو مثال ڏيئي ڇڏي.

انهيءَ ڪم کي توڙ تائين پُڄائڻ ۾ منهنجي مدد ننڍڙي ڀيڻ خوشحالي ٻائي، ننڍڙن ڀائرن لجپت راءِ، کيمچند راءِ، تيرٿداس، پرمانند راءِ ۽ مڪيش ڪمار ڪئي، جن جو ٿورائتا آهيان. آئون پنهنجي استاد محترم ڊاڪٽر لؤنگ اميراڻي (آغا خان يونيورسٽي) ۽ استاد ۽ مانيٽي دوست ڊاڪٽر موهن ديوراج ٿونٽيا جو تمام گهڻو ٿورائتو آهيان، جن ڪن لفظن، لکڻين ۽ معنائن ۾ مدد ڪئي.

آخر ۾ آئون پروفيسر ڊاڪٽر فهميده حسين صاحبہ جو تمام گهڻو ٿورائتو آهيان، جنهن نہ صرف هيءُ اهم ڪم پنهنجي حوالي ڪيو، بلڪہ هر مونجهاري واري گهڙيءَ ۾ استاد بڻجي همت افزائي ڪئي، آءٌ پنهنجن انهن سڀني استادن جو پڻ تهہ دل سان شڪر گذار آهيان، جن پرائمري کان وٺي هيستائين منهنجي رهنمائي ڪئي ۽ نہ صرف علم ۽ ادب جي ميدان ۾ هلڻ سيکاريو، پر زندگيءَ جي ذاتي مسئلن ۾ پڻ مددگار رهيا ۽ همٿائيندا رهيا. آئون پنهنجو هي علمي پورهيو کين منسوب ڪريان ٿو. الله کين صحت ۽ وڏي عمر بخشي (آمين).

”ٿورا مَ ٿورا، مون تي ماروئڙن جا.“

ڦلومل ميگهواڙ

سنڌي ٻولي، ثقافت ۽ پهاڪا

١.١ سنڌي ٻولي

سنڌي ٻولي، ڀارت جي آريائي ٻولين جي ڪٽنب مان هڪ ٻولي آهي. اها هند پاڪ اُپکنڊ جي هاڻوڪين ٻولين ۾ مکيہ جاءِ ولاري ٿي. ٻوليءَ جي ماهرن هاڻوڪين ڀارت جي آڙياڻي ٻولين جي ارتقا جنهن ريت سمجهائي آهي، اُن موجب سنڌي ٻوليءَ جو جنم اُنهيءَ اوائلي پراڪرت ٻوليءَ مان ٿيو آهي، جيڪا ويدن واري زماني ۾ يا اُن کان بہ ڪجهہ صديون اڳ، هاڻوڪي سنڌ واري ايراضيءَ ۾ ۽ اُن جي آس پاس ڳالهائي ويندي هئي. اُنهيءَ جي جهلڪ اسان کي ڪي قدر رِگ ويد جي منترن جي ٻوليءَ ۾ ملي ٿي. رگ ويد جي ٻولي اُن دؤر جي اُتر- اولهہ هندستان جي ٻولچال وارين اوائلي پرڪرات ٻولين جي ادبي شڪل آهي.

ٻوليءَ جي ماهرن هند- آريائي ٻولين جي ارتقا کي ٽن دؤرن ۾ ورهايو آهي. اُهي هن ريت آهن:

(١) هند جي آريائي ٻولين جو قديم دؤر

(٢) هند جي آريائي ٻولين جو وچيون دؤر

(٣) هند جي آريائي ٻولين جو نئون دؤر

انهن ٽنهي دؤرن ۾ هندستان جي آريائي ٻولين جي ارتقا کي هيٺين ريت سمجهائي سگهجي ٿو:

(١) هندستان جي آريائي ٻولين جي قديم دؤر

هيءُ دؤر رگ ويد جي ٻوليءَ کان وٺي عيسوي سن کان اٽڪل ٦٠٠ سال اڳ تائين آهي. هن دؤر ۾ اوائلي پراڪرت ٻوليون، ويدڪ سنسڪرت يا ڇندسَ ۽ لوڪ سنسڪرت ٻولي شامل آهن. عيسوي سن کان اٽڪل ٦٠٠ ساڳ اڳ پاڻيني مُني پنهنجي مشهور وياڪرڻ جي ڪتاب اشٽا ڌياييءَ (اٺن بابن وارو) ۾ عوامي ٻول چال واري سنسڪرت (ٻوليءَ) جي شڪل تفصيل سان سمجهائي آهي. اِها ٻولي اُن وقت هندستان جي جدا جدا حصن ۾ سماج جي اوچي طبقي جا ماڻهو ڳالهائيندا هئا. رامائڻ، مهاڀارت، سنسڪرت جا ٻيا شعري ڪتاب ۽ ناٽڪ وغيره اِنهيءَ سنسڪرت ٻوليءَ ۾ لکيل آهن. پاڻِيني مُنيءَ جي وياڪرڻ ڪتاب 'اشٽا ڌياييءَ' جي رچنا کان پوءِ سنسڪرت ٻولي جي ويڪارڻي شڪل ۾ تبديل ٿيڻ گهڻو ڪري بند ٿي ويئي هُئي. انهيءَ جو ٻيو مکيہ ڪارڻ اِهو بہ آهي جو سنسڪرت جو واهپو روزمرهہ جي زندگيءَ جي ٻول چال واري ٻوليءَ جي شڪل ۾ گهڻي قدر گهٽجي ويو هو. اُها پوءِ زندگيءَ ۾ گهڻي ڀاڱي ادبي ٻولي جي شڪل ۾ استعمال ٿيڻ لڳي. هن دؤر ۾ سنسڪرت سان واسطو رکندڙ ٻولين کي گڏي "آڳاٽي هندستان جون آريائي ٻولين" جو نالو ڏنو ويو آهي.

(٢) هندستان جي آريائي ٻولين جو وچون دؤر:

هيءُ دؤر هندستان جي ٻولين جي ارتقا جو اهو دؤر آهي، جيڪو پاڻيني مُنيءَ جي زماني (عيسوي سن کان اٽڪل ٦٠٠ سال اڳ) کان وٺي ١٠٠٠ عيسوي سن جي لڳ ڀڳ تائين آهي. انهيءَ دور جي

آريائي ٻولين کي گڏي "وچئين دؤر جون هند آريائي ٻوليون" نالو ڏنو ويو آهي. هن دؤر جي ٻولين جي ڄاڻ اسان کي ان زماني جي لکيتن مان ملي ٿي. اُهي مکيہ طور هن ريت آهن:

(الف) پالي ۽ اشوڪ جا شِلاليک:

(٦٠٠ سال عيسوي سن کان اڳ واري زماني کان وٺي عيسوي سن جي شروعات تائين).

اُهي اوائلي پراڪرت ٻوليون، جن مان ويدن جي سنسڪرت جو ارتقا ٿيو، انهن جي ٻول- چال واري شڪل ۾ ڦير گهير ٿيندي پئي رهي. پاڻيني مُنيءَ جي زماني ۾ ئي اوپر هندستان وارن ڪن علائقن ۾ رهندڙ آريا لوڪن جي ٻولين ۾ وياڪرڻ ۽ اُچارن جي لحاظ کان چڱي تبديلي اچي وئي هئي. اها پوءِ هندستان جي ٻين حصن جي آريائي ٻولين ۾ بہ نظر اچڻ لڳي. اهڙيءَ طرح هندستان جي آريائي ٻولين جي ارتقا جو وچيون دؤر شروع ٿيو.

وچئين دؤر ۾ هندستان جي آريائي ٻولي جي شڪل ۾ جيڪا تبديلي آئي، اُن جي ڄاڻ اسان کي پاليءَ ٻوليءَ ۾ لکيل ٻُڌ ڌرم جي ساهت ۽ اشوڪ جي پٿر تي لکيل ليکن جي ٻوليءَ مان ملي ٿي. اُن زماني ۾ هندستان جي آريائي ٻوليءَ جي ٻول- چال واري شڪل ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٽِن لهجن جا روپ ظاهر ٿي بينا، جيڪي هئا، اوپر، اولهہ ۽ اُتر- اولهہ وارا روپ.

(ب) ادبي پراڪرت ٻوليون:

عيسوي سن جي شروعات ڌاري هندستان جي جدا جدا ايراضين ۾ اوائلي پراڪرت ٻولين مان ڪن ٻولين جي ايتري تہ ارتقا ٿي جو انهن ۾ بہ لکيل شڪل ۾ ادب سرجڻ لڳو. اهڙين ادبي ٻولين جا پوءِ وياڪرڻ لکيا ويا، تہ انهن جو بہ روپ مقرر ٿي ويو. هن دؤر ۾ سنسڪرت ۽ پالي ٻولين سان گڏ جيڪي ٻيون ٻوليون ادب سرجڻ لاءِ استعمال ٿيڻ لڳيون، انهن کي "پرڪرت" نالو ڏنو ويو. هن دؤر جون مکيہ پراڪرت ٻوليون هن ريت آهن:

- شور سيني (اولهہ ڀارت جي ادبي پراڪرت)
- ماگڌي (مگڌ يا ڏکڻ ٻِهار جي ادبي پراڪرت)
- ارڌ ماگڌي (ڪاشي ۽ ڪوشل علائقن جي ادبي پراڪرت)
- مهاراشٽري (هاڻوڪي ماهراشٽر ۽ اُن جي پروارين ايراضين جي ادبي پراڪرت)

(ج) اَپيرنش:

جڏهن پراڪرت ٻولين جو ادب ۾ استعمال ٿي رهيو هو، تڏهن انهن جي ٻول- چال واري شڪل ۾ لڳاتار تبديلي ايندي پئي رهي. پراڪرت وياڪرڻ لکندڙن انهن ڳالهائڻ ۾ ڪتب ايندڙ ٻولين کي "اپيرنش" (بگڙيل، ڪِريل) ڪري سڏيو. عيسوي پنجين صديءَ جي لڳ ڀڳ انهن اپيرنش ٻولين ۾ بہ ادب تخليق ٿيڻ شروع ٿيو. ادبي سطح تي پهچڻ کان پوءِ وياڪرڻ جي اُستادن انهن جي شڪل سمجهائڻ لاءِ اپيرنش جا وياڪرڻ لکيا. انهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اپيرنش جا مکيہ طور تي جيڪي علائقائي روپ هئا، اُهي هن ريت آهن:

- ناگر اپيرنش (مالوا، پوربي، راجستان ۽ گجرات جي ٻولي)

- وراچڊ (ملتان، سنڌ ۽ ان جي ڀر وارن علائقن جي ٻولي)
- اُناگر (اولهه راجستان جي ٻولي)

انهن ٽنهي مان ناگر اپڀرنش ۾ ئي گهڻو ليکل. اپڀرنش ادب ملي ٿو. حقيقت ۾ ڏسجي ته جدا جدا ايراضين ۾ اپڀرنش جون ٻول چال ۾ گهڻي ئي شڪليون هيون، جن جي ڄاڻ اسان کي لکيل ادب مان ڪا نه ٿي ملي. مار ڪٽڊيبيءَ نالي هڪ وياڪرڻ جي عالم اپڀرنش جون ستاويهه شڪليون ڄاڻايون آهن.

(٣) هندستان آريائي ٻولين جو نئون دؤر:

جڏهن اپڀرنش جي ڪن ٻولين ادبي درجو حاصل ڪيو، تڏهن اُنهن جي ادبي شڪل وياڪرڻ جي اصولن ۾ جڪڙجي هڪ هنڌ بيهي ويئي، پر ٻئي طرف اپڀرنش جي ٻول چال وارين شڪلين ۾ لڳاتار تبديلي ايندي رهي. اهڙي طرح جدا جدا ايراضين ۾ اپڀرنش ٻولين ڏهين عيسوي صديءَ جي آسپاس بدلجي هاڻوڪين ٻولين جي شڪل اختيار ڪرڻ شروع ڪئي. ١٣-١٤هين عيسوي صديءَ تائين جن ٻولين ۾ آڳاٽيون لکتون مليون آهن، انهن جي اڀياس مان خبر پوي ٿي ته نئين دؤر ۾ داخل ٿيڻ وقت انهن ۾ اپڀرنش جي شڪلين سان گڏوگڏ نيون وياڪرڻي خاصيتون به ملن ٿيون. اُهي پوءِ آهستي آهستي وڌنديون ٿيون وڃن. اهڙيءَ طرح هاڻوڪين ڀارتي آريائي ٻولين (سنڌي، هندي، پنجابي، گجراتي، مراٺي، راجستاني، برج، اَوَڌي، ڀوجپوري، بنگلا، اَسامي، اُڙيا وغيره) ارتقا جو قديم ۽ وچيون دؤر پور ڪري ڏهين عيسوي صديءَ جي لڳ ڀڳ پنهنجو نرالي شڪل اختيار ڪئي آهي.

٢.١ سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا ۽ خاصيتون:

اسان جي سنڌي ٻوليءَ به ڀارت جي آريائي ٻولين جي ارتقا ۾ آڳاٽو ۽ وچيون دؤر پار ڪري ڏهين عيسوي صديءَ جي لڳ ڀڳ پنهنجي نرالي شڪل کي ظاهر ڪيو آهي. پندرهين عيسوي صديءَ جي آخر تائين اسان کي سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل ادب ايترو گهڻو نه ملي سگهيو آهي، جو ان جو اڀياس ڪري اسين تفصيل سان اُن دؤر جي سنڌيءَ جي وياڪرڻي شڪل سمجهي سگهون، پر اسان کي ڪجهه اهڙا حواله ضرور ملن ٿا، جن جي آڌار تي سنڌي ٻوليءَ جون مڪيه لساني خاصيتون ڄاڻي سگهون ٿا. انهيءَ جا ڪجهه مثال هتا ڏجن ٿا:

(١) ڀرت مُني (اٺڪل ٻين عيسوي صدي) پنهنجي مشهور سنسڪرت ڪتاب "ناٽيه شاستر" ۾ ناٽڪا ڪارن لکي هدايت لکي ٿو ته:

"هِمَوَتُ- سنڌُ ويرانُ يي جناهه سَپيا شرتال

اُڪار بَهُلان تجگيه: تيشو ڀاشان پريوج جيبت....."

مطلب ته هماليه ٻولين، سنڌ ۽ سؤوير علائقن ۾ جيڪي ماڻهو رهندا آهن، تن جي ٻولين ۾ ناٽڪ نويسن کي "اُ" سُر (آوز) جو گهڻو استعمال ڪرڻ گهرجي.

هيءَ هدايت ڀرت منيءَ انهيءَ ڪري ڏني آهي، ڇاڪاڻ تہ هن پاڻ هماليہ، سنڌ سؤوير جي رهاڪن جي ٻول چال واري ٻوليءَ ۾ 'اُڪار' (الف جنهن مٿان پيش هجي) جو واهپو ٿيندو ٻڌو آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ اِها خاصيت اڄ تائين موجود آهي. جيئن تہ: پيءُ، ماءُ، ڀاءُ، سَسُ، ڪنُ، هٿُ، واٽُ، لڪڻ، پڙهڻُ، اُٿُ، لِکُ، وڄُ، گهُمُ وغيره.

(٢) اٺين عيسوي صديءَ ۾ جڏهن محمد بن قاسم جي اڳواڻيءَ هيٺ عربن سنڌ تي ڪاهہ ڪري ان جو ڳچ حصو پنهنجي قبضي ۾ ڪيو، تڏهن سنڌ جي ٻولي " اپيرنش سنڌي" هئي. اُن ڪي 'جهوني سنڌي' ٻہ چئي سگهجي ٿو، اُن دؤر جي سنڌيءَ ۾ اَپيرنش جي خاصيتن سان گڏ سنڌيءَ جو پنهنجون گهڻيئي نراليون وصفون ٻہ اوسر پائي رهيون هيون. اُڪار (الف تي پيشُ) جو گهڻو استعمال اپيرنش جي ٻہ خاصيت آهي، جيڪا سنڌيءَ ۾ پراڪرت دؤر کان وني نظر اچي ٿي. سنڌ ۾ عربن جي حڪومت برپا ٿيڻ کان پوءِ سنڌيءَ تي ربي ٻوليءَ جو اثر پوڻ لڳو. اِنهيءَ ڪري گهڻيئي عربي لفظ سنڌي ٻوليءَ جي تاجي- پيٽي ۾ شامل ٿي ويا. جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌي ٻوليءَ جي آوازي تند جي سرشتي ۾ چار عربي آواز ٻہ جذب ٿي ويا. اُهي آهن: خ، غ، ز، ف. اِنهن جا اُچار عربي- فارسي ڄاڻندڙ سنڌي عالم ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ عام طور ڪندا آهن. ٻئي طرف ڏسجي تہ ڪجهہ عربي حرف فقط عربي سنڌي صورتخطيءَ ۾ ڪتب اچن ٿا، پر اُنهن جو اُچار ڪو ٻہ سنڌي ٻول چال ۾ نہ ڪندو آهي. اِهي حرف آهن:

ق، ط، ظ، ض، ذ، ث، ص، ح، ع.

(٣) آوازي تند جي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻہ مکيہ خاصيت جيڪا پراڪرت دؤر کان وني پيدا ٿي آهي، اها آهي چار چوُسٽا آوازي تت (ڳ، ڄ،ڏ، ٻ) ۽ گ، ج/ نوناسڪ (نڪوان) وينجن. انهن جو جيڪڏهن سنڌيءَ ۾ صحيح اُچار نہ ڪبو تہ گهربل معنيٰ نہ ملندي. مثال طورلفظن جا هيٺ ڏنل جوڙا ڏسو:

ڳ- ڳِلا- گِلا؛ ڳارو- گارو

ٻ- ٻارُ- ٻارَ؛ ٻِلو- بِلو

ڄ- ڄارو- جارو؛ ڄام- جام

ڏ- ڏائِي، ڊائِي، دائي؛ پَڏُ- مگ- مج- مڻ-من-مم.

(۴) سنڌي ٻوليءَ سنسڪرت، پالي، پراڪرت، اپيرنش جا ڪجهہ وياڪرڻ وارا روپ پاڻ وٽ سنڀالي رکيا آهن، جيڪي ٻين هاڻوڪين هند آريائي ٻولين مان گهڻو ڪري گم ٿي ويا آهن:

(الف) سنجوڳي وِيَڪِتيوُن: (ڳنڍيل ٽڪرا)

گهر = (گهرُ+ اِ) (سنسڪرت- گرهي)

هٿان (هَٿُ + آن) (سنسڪرت: هَستات)

(ٻ) ڪرمڻي (فعل) ڀاوي ڪلام جا روپ:

پڙهجي (پڙهہ + اِج + اي) (سنسڪرت: پَنَويَتي)

جيئجي (جي+ اِج + اِي) (سنسڪرت: جيوَيَتي)

(ٻ) ڪرمڻي ڀوت ڪردنت (فعل ماضي) جا آڳاٽا روپ:

سنڌي	لفظ ڪهاوت جو روپ	سنسڪرت
تَتو	تَتَ	تَپت
لڌو	لڌ	لَٻڌ
گٺو	گٽٺ	گهر شٽ
ڀڳو	ڀگ	ڀَڳنَ
تُتو	تُٽٺَ	تُشٽُ

(۴) سنڌي ٻوليءَ ۾ ضميري پڇاڙين جو بہ استعمال اسم، فعل سان گڏ ڪري سگهجي ٿو. اِها خاصيت هاڻي فقط سنڌيءَ ۽ ڪن ٻين هند آريائي ٻولين ۾ نظر اچي ٿي. مثال طور:

پُٽُس (پُٽُ + سِ) __ هُن جو پُٽُ

کيس(کي+ سِ) __ هُن کي

کينِ (کي+ نِ) __ هُنن کي

لکِيَائينس (لِکيو + آئين + سِ) __ هُن هُن کي لکيو

لکيو مانءِ (لکيو+ ما ن + اِ) __ مون توکي لکيو.

(۵) لفظي خزاني جي لحاظ کان بہ سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻيئي خاصيتون آهن. مثال طور سنڌي گهڻيئي جهونا لفظ پاڻ وٽ سانڍي رکيا آهن، جن جو مکيہ بنياد هند آريائي ٻولين جي اوائلي ۽ وچئين دؤر جي ٻولين ۾ ملي ٿو.

جيئن تہ:

سنڌي	سنسڪرت
اڻاسو	اناسَهہ
جُهورُ	جُوريهَ
جُوءِ	يوُتِ
آڱارو	انگار ڪوارهہ
آچرُ	آدِتيہَ وارهہ
وَلَهو	ولڀ

جيج	جَنيَ

مٿي مائٽي ڏيکارڻ لاءِ جڏهن هندي ۽ ٻيون هاڻوڪيون آريائي ٻوليون ٻه يا ٻن کان وڌيڪ لفظ ڪم آڻين ٿيون، تڏهن سنڌي ٻولي هڪ ئي لفظ ذريعي انهن جو اظهار ڪري ٿي. مثال طور:

سنڌي	هندي	سنڌي	هندي
سؤٽ	چچيرا ڀائي	نراٽوٽ	ننڪا لڙڪا
سؤٽِ	چچيري بَهِن	نراٽوٽِ	نند ڪي بيٽي
ماروٽ	ميرا ڀائي	سيٽوٽ	سمڌي ڪا بيٽا
ماروٽِ	ميري بهن	سيٽُوٽِ	سمڌي ڪي بيٽي
پُڦاٽ	ڦڦيرا ڀائي	ڏيروٽ	ديورَ ڪا بيٽا
پُڦاٽِ	ڦڦيري بهن	ڏيروٽِ	ديور ڪي بيٽي

اِن طرح جانور، پکي، جيت، جٽيا، جڙيوُن، جڙيوُن ٻوٽيون وغيره. گهڻيئي شيون آهن، جن جا جدا جدا نالا، سنڌيءَ ۾ ملن ٿا. اِن ڪري چئي سگهجي ٿو تہ لفظي خزاني (vocabulary) جي لحاظ کان سنڌي تمام شاهوڪار ٻولي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي اهڙين لساني خاصيتن کي ڏسي، ڪي سنڌي عالم سنڌي ٻوليءَ جو بنياد دراوڙي يا ٻين غير آريائي ٻولين ۾ ڳولڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، پر لساني اصولن جي خيال کان اها ڳالهہ درست نہ آهي. سنڌي ٻولي لفظي خزاني توڙي وياڪرڻ بيهڪ جي لحاظ کان اٽڪل ٧٥ سيڪڙو ٻين هاڻوڪين هندستان جي آريائي ٻولين سان هڪجهڙائي ڏيکاري ٿي. اِن ڪري اين جو جنم ۽ ارتقا ٻہ ٻين هند آريائي ٻولين وانگر سمجهڻ گهرجي.

٣.١ سنڌي ٻوليءَ جا لهجا:

پيرو مل مهرچنداڻي آڏواڻيءَ پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ" ۾ گريئرسن جي مشهور ڪتاب "لِنگوسٽڪل سروي آف انڊيا" (جلد-٨، ڀاڳو ٠١) جي آڌار تي سنڌي ٻوليءَ جا مکيہ اهم لهجا هن ريت جاڻايا آهن.

(١) **سِريلي**: اُتر سنڌ ۾ نصرپور کان وٺي اٻاوڙي تائين ۽ سيوهڻ- دادوءَ کان وٺي ڪشمير تائين جيڪا ايراضي آهي، تنهن کي 'سِرو' چئجي ٿو. اُن ايراضيءَ جي ٻُوليءَ کي 'سِريلي' چوندا آهن.

(٢) **وچولي**: سنڌ جي وچ واري حصي جي ٻولي. اِهو علائقو ڪنڊياري ۽ دادو جي اتر واري ڀاڱي کان وٺي ڏکڻ ۾ ڪوٽڙيءَ تائين آهي. وچولي سنڌيءَ کي تعليم ۽ لکيل ادب ۾ ڪتب آندو وڃي ٿو. اهو سنڌ جو معياري ۽ ادبي لهجو آهي.

(٣) **لاڙي**: سنڌ جو ڏاکڻُ ڀاڳو، جيڪو وچولي جي هيٺان آهي ۽ وڃي سمنڊ سان لڳو آهي، اُن کي 'لاڙ' چئجي ٿو ۽ اُن علائقي جي ٻولي 'لاڙي' آهي.

(۴) **لاسي**: اهو لس ٻيلي واري ايراضيءَ جو لهجو آهي، جيڪو ڪراچيءَ جي اولهه ۾ بلوچستان واري ايراضي آهي.

(۵) **ڪڇي**: ڪڇ واري علائقي جي لهجي کي "ڪڇي" سڏجي ٿو. ڪڇ جو علائقو ڀارت جي گجرات صوبي جو هڪ ضلعو آهي ۽ ڏکڻ سنڌ سان وڃي ملي ٿو.

مٿي سنڌيءَ جا جيڪي پنج لهجا ڄاڻايا ويا آهن، اهي مکيه ليکجن ٿا. سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي ته "ٻارنهن ڪوهين ٻولي ٻي". اِن ڪري جيڪڏهن باريڪيءَ سان جاچبو ته سنڌي ٻوليءَ جا ننڍا ننڍا علاقائي فرق اڃا به وڌيڪ ملي ويندا، ان کي خيال ۾ رکي حيدرآباد سنڌ ۾ برپا ڪيل سنڌي ٻوليءَ جا بااختيار اداري طرفان سنڌيءَ جي اڀياس جي رِٿا هٿ ۾ کنئي ويئي. گذريل ڏهن ٻارهن سالن ۾ ان باري ۾ نئين معلومات ڏيندڙ ڪجهه ڪتاب پڻ ڇپائي پڌريا ڪيا ويا آهن. جيئن ته "سبيءَ جي ٻولي"، "ماڃر، ڪڪرالي ۽ کاري جي ٻولي"، "ٿر جي ٻولي" وغيره. اِهي ته سنڌي ٻوليءَ جا علائقائي تفاوت اهن. پر ٻيا ڀيد فرق ڪمن، ڌنڌن ۽ ذاتين جي لحاظ کان به اهن. اِنهن جي به باريڪبينيءَ سان ڇنڇاڻ ڪرڻ ضروري آهي. مثال طور، ڀيلن، ميگهواڙن جي ٻولي. مهاڻن ۽ ماڇين جي ٻولي، ميمڻن جي ٻولي، اوڏن، سوڍن جي ٻولي وغيره.

ڀارت ۾ رهندڙ سنڌي هندن جي ٻولي هاڻي گهڻو قدر وچولي معياري سنڌيءَ جو روپ وٺي چڪي آهي. اُن مان علائقائي فرق گهڻو ڪري گم ٿي چڪا آهن. ڀارت ۾ اُهي ڪالونيون ۽ شهر جتي سنڌ جي جدا جدا حصن مان آيل سنڌي هڪ هنڌ رهن ٿا، اتي سنڌي ٻوليءَ جي لهجن جو تعاوتُ عُمِر وارن سنڌين ۾ اڃا تائين نظر اچي ٿو.

۴.۱ آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ جي حالت:

سن ۱۹۴۷ع ۾ جڏهن هندستان کي انگريزن جي غلاميءَ مان آزادي ملي ته ان سان گڏ اسان کي ملڪ جي آزاديءَ لاءِ وڏي قيمت ادا ڪرڻي پيئي. اهو اهو ملڪ جو ورهاڱو. هند واسين جي ڦوٽُ جو فائدو وٺي انگريزن هندستان کي ٻن حصن ۾ ورهائي ويا. اُهي آهن ڀارت ۽ پاڪستان. هيءَ ورهاڱو مذهب جي آڌار تي ڪيو ويو ۽ مسلمانن کي جدا جدا اسلامي ملڪ 'پاڪستان' ٺاهي ڏنو ويو. ۱۹۴۷ع ۾ پاڪستان کي ڀارت جي ٻن طرف اوڀر ۽ اولهه پاسي جا علائقا ڏنا ويا، جِن کي 'اوڀر پاڪستان' ۽ 'اولهه پاڪستان' سڏيو ويو، پر ۱۹۷۱ع ۾ ڪن سياسي ڪارڻن جي ڪري 'اوڀر پاڪستان' جو علائقو 'بنگلاديش' جي نالي سان جدا ملڪ ۾ سڀني مذهبن جي ماڻهن کي هڪجهڙائي وارا حق ڏنا ويا.

ملڪ جي ورهاڱي جو گهڻي جو گهڻو خراب اثر سنڌين تي پيو آهي. پنجابي ۽ بنگال ٻوليون ڳالهائيندڙن کي پنهنجي ٻوليءَ جي ايراضيءَ جا حصا آزاد ڀارت ۾ به حاصل ٿيا، جتي پڻ سندن ٻولي، ادب ۽ ثقافت جي ارتقا ٿي رهي آهي. پر ٻئي طرف پاڪستان ٺهڻ وقت سڄو سنڌ صوبو پاڪستان ۾ ئي شامل ٿيو، ڇاڪاڻ ته ان علائقي جي رهاڪن ۾ مسلمانن جي گهڻائي هئي. اِن جو نتيجو اهو نڪتو جو اٽڪل ٻارنهن لک سنڌي هندو حالتن کان مجبور ٿي، پنهنجا اباڻا ڇنا ڇڏي، پنهنجي جنم ڀوميءَ کي ڇڏي، ڀارت ۾ لڏي آيا. سنڌ مان لڏي هو آزاد ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾

ڦهلجي ويا. سنڌي بي وطن بڻجي هن ملڪ ۾ آيا، پر پنهنجي کوج ۽ محنت سان هُو نئين سر پارت ۾ پنهنجي نئين زندگي شروع ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. گذريل پنجاهه سالن ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن پارت ۾ چڱيءَ طرح وسي ويا آهن. سنڌي پارت ۾ هاڻي گهڻيئي فلاحي ڪم به ڪري رهيا آهن. اڄ ڪلهه پارت جي ارتقا ۾ سنڌين جو ڪافي وڏو ڪردار آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي لحاظ کان ڏسجي ته اُن کي پارت سرڪار ١٠ اپريل ١٩٦٧ع جي ڏينهن تي "سنوڌان" ۾ شامل ڪيو. اِن ڪري پارت سرڪار طرفان ملڪ جي مکيه ادبي ارقفا جا جيڪي ترقيءَ جا منصوبا عمل ۾ آيا آهن، اهي سنڌي ٻوليءَ سان به لاڳو ٿين ٿا. پارت ۾ مرڪزي سرڪار، سنسڪرت، اردو ۽ سنڌيءَ جي ترقيءَ جي ذميداري پاڻ ڪنئي آهي. ٻين ٻولين جي ترقيءَ جو ڪم انهن جدا جدا صوبن جون سرڪارون ڪري رهيون آهن، جتي اهي ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون. سنسڪرت زبان پارتي تهذيب ۽ ثقافت جو سرچشمو آهي، اِها سيني آريائي ٻولين جي بنياد ۾ آهي. اِن ڪري ان جي حالت ۾ سنڌيءَ کان بهتر آهي. اُها جموں- ڪشمير صوبي جي سرڪاري ٻولي هئڻ جو درجو حاصل آهي. اِن کان سواءِ مرڪزي سرڪار توڙي ٻيون ڪجهه صوبائي سرڪارن ۽ ادارا اردوءَ جي واڌاري لاءِ لکين ڪروڙين رپيا خرچ ڪري رهيا آهن.

هاڻي جيڪڏهن اسين پارت ۾ سنڌي ٻوليءَ جي حالت تي ويچار ڪريون ته هن ملڪ جي هاڻوڪين ٻولين ۾ فقط سنڌي ٻولي ئي آهي، جنهن کي پنهنجو ڪو به لساني ميدان يا علائقو نه آهي. اِها اِن ڪري سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري ۾ گهڻيئي مشڪلاتون پيدا ٿي ويون آهن. گذريل ٥٠ سالن جو جيڪڏهن جائزو وٺبو ته معلوم ٿيندو ته تعليم جي ڪيتر ۾ سنڌي ٻولي ڏينهون ڏينهن پٽتي پوندي ويئي آهي. پارت ۾ هن وقت فقط گجرات، مهاراشٽر، راجستان، مڌيه پرديش، اتر پرديش ۽ دهليءَ ۾ دستوري تعليم ۾ سنڌي پڙهائي وڃي ٿي. ٻين صوبن جي اسڪولن ۾ سنڌي ٻوليءَ کي تعليمي ادارن ۾ ڪا به جاءِ نه ڏني ويئي آهي. اِن ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته جن شهرن ۾ سنڌي گهڻي تعداد ۾ رهن ٿا، اُتي سنڌي ادارن طرفان سنڌي ٻولي سيکارڻ جي لاءِ ڪن ڪن هنڌن تي بندوبست ڪيو ويو آهي، پر انهيءَ جو دائرو تمام محدود آهي. سڪيا جي ميدان ۾ سنڌيءَ جو استعمال گهٽ هئڻ ڪري سنڌيءَ ۾ ساهت سِرجڻ ۽ اُن جي ڦهلاءَ تي به گهڻو اثر پيو آهي. اِن ڪري نوجوان سنڌي گهڻي قدر پنهنجي ادبي ورثي کان ڪٽجي ويا آهن. انهن جي ٻوليءَ تي به هندي ۽ ٻين ڪن مڪاني ٻولين جو گهڻُ اثر پيو پوي، جيڪو ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهي.

٥.١ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ:

تاريخي لحاظ کان ڏسجي ته سنڌي ٻوليءَ جي ترقي، جنهن ايراضيءَ ۾ ٿي آهي، اها هاڻوڪي سنڌ آهي. پارت جي آزاديءَ کان پوءِ اُهو سمورو حصو پاڪستان ۾ شامل ڪيو ويو. اِن ڪري گهڻي ۾ گهڻا سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ پاڪستان ۾ رهن ٿا. پاسڪتان جي آدمشماري جي رپورٽ سال ١٩٨١ع موجب ان ملڪ ۾ ڏيڍ ڪروڙ (١٥ ملين) رهواسي سنڌي مادري زبان طور ڳالهائيندڙ آهن. انهن ۾ گهڻا مسلمان آهن.

هن وقت سنڌ ۾ رهندڙ سنڌي هندُن جو تعداد اٽڪل ڏهه لک کن آهي. ٻئي طرف ڏسجي ته گهڻا سنڌي هندو ملڪ جي ورهاڱي وقت ۽ ان کان پوءِ ڀارت ۾ لڏي آيا. اُهي هاڻي ڀارت جي جدا جدا صوبن ۾ رهن ٿا. سال ١٩٩١ع جي ڀارت جي آدمشماري رپورٽ موجب ڀارت ۾ ٨۴٨,٢٢,٢١ (ايڪويهه لک ٻاويهه هزار اٺ سؤ اٺيتاليهه) ماڻهن جي مادري زبان سنڌي آهي. انهن جا انگ اکر هن ريت آهن:

صوبو	سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ
گجرات	٠٨٨,٠۴,٧
مهاراشٽر	٦٩٦,١٨,٦
راجستان	۵٢٣,٣٦,٣
مڌيه پرديش	٠٧۴,٢٢,٣
اُتر پرديش	١٦٨,۵٢
دهلي	٣٨١,٣٧
آنڌر پرديش	٩١٩,١٢
ڪرڻاٽڪ	٩٣٠,١٣

انهن کي ڇڏي ٻين جن صوبن ۾ سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ رهن ٿا، انهن جو تعداد هر هڪ صوبي ۾ ڏهن هزارن کان گهٽ آهي. M.١٩٩١Vijayamuni, Census of India رپورٽ مطابق ڀارت جي ڪل آدمشماريءَ ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد رڳو ٣١.٠ سيڪڙو آهي. هن رپورٽ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اندر ان جي لهجي ڪڇيءَ کي به شامل ڪيو ويو آهي. اِهو به ڄاڻايل آهي ته مٿي ڏنل انگ اکرن ۾ ١٩٩,٦٦,۵ ماڻهن پنهنجي مادري ٻولي ڪڇي لکائي آهي.

راجستان ۽ گجرات جون حدون جيڪي سنڌ (پاڪستان) جي سرحدن سان لڳن ٿيون، اُتي جا رهاڪو گهڻا مسلمان به سنڌيءَ جا لهجا ڳالهائين ٿا، پر آزاديءَ کان پوءِ جيڪي سنڌي، سنڌ ۾ لڏي ڀارت ۾ اچي رهيا آهن، انهن جو سماجي وهنوار سان ڪو به تعلق نه رهيو آهي.

ڀارت جي رپورٽ ۾ ڄاڻايل سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد گهڻو گهٽ ٿو اچي. اِن جو مکيه ڪارڻ اهو ٿو لڳي ته سنڌين پنهنجي مادري ٻولي سنڌي داخل ڪرائڻ طرف گهڻو ڌيان نه ڏنو آهي. ڀارت ۽ پاڪستان لکان سواءِ ٻين ملڪن ۾ سنڌي ڳالهائيندڙن (هندو ۽ مسلمان) دائمي طور تي رهن ٿا. انهن جي آدمشماريءَ جا انگ اکر اڃا خاطريءَ جوڳا گڏ نه ڪيا ويا آهن. ٿلهي ليکي تخمينو ڪيو ويو آهي ته ٻين ملڪن ۾ رهندڙ سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد به اٽڪل ٽيهه لک کن آهي. اِهي حساب مان ظاهر آهي ته سڀني ملڪن ۾ رهندڙن سنڌي ڳالهائيندڙن جو تعداد ٻن ڪروڙن کان گهٽ ناهي.

٦.١ سنڌي لوڪ سنسڪرتي/ ثقافت:

ٻولڪو لوڪ سنسڪرتي يا ثقافت جو حصو آهي. اِنهيءَ ڪري هتي ٿوري ۾ اِن موضوع تي روشني وجهجي ٿي. سنسڪرتي لفظ جي لياقت تي جيڪڏهن اسين ويچار ڪريون ته انهيءَ جي معنيٰ کي سمجهڻ ۾ گهڻي مدد ملي سگهندي. هي لفظ اصل ۾ سنسڪرت ٻوليءَ جو آهي، جيڪو 'ڪو' ڌاتوءَ ۾ اُپسرگ 'سَمُ' ۽ 'تِ' پڇاڙي لڳائڻ سان نهيو آهي. اِن جي لفظي معنيٰ آهي سنسڪار ڪرڻ يا اهم رسم ادا ڪرڻ يا ڪنهن شيءِ کي سنسڪرت (سڌريل) شڪل ڏيڻ جي ريت يا خواهش، صاف ڪرڻ سجائڻ، سينگارڻ، انگريزيءَ ۾ انهيءَ جو هم معنيٰ لفظ آهي 'ڪلچر' (Culture). انهيءَ جي لفظي معنيٰ آهي "زمين کي سڌاري، سنواري، صاف ڪري کيتيءَ جوڳو بنائڻ." پر سماجي علم (Sociology) ۾ سنسڪرتيءَ يا ڪلچر لفظ جو مطلب "ڪنهن سماج جون اُهي سڀ ڳالهيون، جن مان معلوم ٿئي ته، اُن سماج، شروع کان وٺي اڄ ڏينهن تائين ڪهڙن خاص ميدانن ۾ ڪيتري ترقي ڪئي آهي." سنسڪرتيءَ جي ويجهو ٻيو لفظ آهي 'سڀيتا'، جنهن کي انگريزيءَ ۾ Civilization يا تهذيب چوندا آهن. سماجيات جي عالمن انهن ٻنهي لفظن ۾ باريڪ فرق ڄاڻايو آهي. اِنهن جي ويچار موجب 'سڀيتا' مڪيه طور اقتصادي، سياسي، ۽ سماجي حالتن سان واسطو رکي ٿي، پر ٻئي طرف سنسڪرتيءَ (ثقافت)، روحاني، عقلي ۽ ذهني حالتن سان لاڳاپو رکي ٿي. سنسڪرتيءَ (ثقافت) فنُونءِ لطيفه، هنر ۾ ترقي، سماجي رهڻي ڪهڻي ۽ روايتن موجب حاصل ڪيل لياقتن ۽ خاصيتن جي آڌار تي ڪَٿي ويندي آهي. سڀياتا انسان جي ٻاهرين ۽ مادي حاصلتان جو ماپو آهي، ته سنسڪرتيءَ (ثقافت) سماجي اندروني ۽ ذهني ترقيءَ جو ماپو آهي. عام طور سماجيات جا ماهر سنسڪرتيءَ يا ثقافت لفظ جو استعمال ان جي وسيع معنيٰ ۾ ڪندا آهن، جن ۾ سڀيتا جي معنيٰ به شامل ٿي ويندي آهي. اِن طرح 'ٽيلر' نالي هڪ سماجيات جي ماهر سنسڪرتيءَ يا ثقافت يا ڪلچر جي معنيٰ سمجهائيندي لکيو آهي ته:

"هي اهڙو پورو مُرڪب آهي، جنهن ۾ گيان (ڄاڻ) وشواس (يقين)، ڪلا (فن)، نيتي (رسم)، قانون، ريتيون، رسمون ۽ ٻيون اُهي لياقتون ۽ عادتون سمايل آهن، جيڪي انسان سماج جي هڪ فرد هئڻ جي حيثيت ۾ حاصل ڪيون آهن."

"Culture and Civilization is that complex hole, which includes knowledge, belief, art, morals, law, customs and any other capabilities and habits, acquired by man as a member of society."

(Kroeber A.L., Anthropology, Harcourt, Brace and World, Inc.

New York, (New Edition, revised, 1948, page # 252.)

هن حوالي مان ظاهر آهي ته سنسڪرتي يا سڀيتا جو سماج سان گهرو تعلق آهي. انسان هڪ سماجڪ ساهوارو آهي، ڪيس سماج رهڻ ڪري سنسڪرتيءَ (ثقافت) جو گڻ حاصل ٿيو آهي. هو قديم رسم موجب پنهجن ابن ڏاڏن کان پيڙهي سنسڪرتي يا ڪلچر جون خاصيتون حاصل ڪندو رهي ٿو. وقت گذرندي اِنهن ۾ ٿورو گهڻو ڦير به ايندو رهي ٿو، پر ٿلهي ليکي اُن جي بنيادي شڪل ۾ گهڻي تبديلي نٿي ٿئي.

ثقافت جي تخليق سماج جي بناوت سان واسطو رکي ٿي. انهن ٻنهي تي وري قدرتي ماحول، طبعي حالتن جو به گهڻُ اثر پوي ٿو. ٻاهريان اثر به تهذيب ۽ ثقافت جي رچڻ ۾ گهڻي مدد ڪن ٿا. اِن ڪري

ڏسبو ته چاهي سڄي ڀارت ملڪ جي تهذيب- ثقافت هڪ آهي. ان هوندي به علائقائي ماحول جاگرافي ۽ الڳ الڳ اثر ڪري ڀارت جي جدا جدا حصن مان ثقافت جي ڪيترن ئي پهلوئن ۾ تفاوت نظر اچي ٿو. اِن ڪري هڪ ئي ڀارتي ثقافت جي اندر گهڻيئي نندڙيون ثقافتون جنم وٺن ٿيون. ٻولي يا زبان به سنسڪرتيءَ (ثقافت) جي حصن مان هڪ مکيه حصو آهي. ٻوليءَ به ثقافت جي اڳڻ مان هڪ مکيه حصو آهي. ٻوليءَ جي ذات هڪ اهڙو ڳڻ آهي، جنهن ڪري انسان ٻين سڀني ساهوارن کان جلد ارتقا ڪري ويو آهي. ان ڪري 'اشرف المخلوقات' يعني الله جي اپايل سڀني ساهوارن ۾ اعليٰ ترين، اعليٰ جانور هئڻ جو درجو حاصل ٿيو آهي. ٻوليءَ جي ذات ڪري ئي انسان پنهنجي امنگن ۽ ويچارن جو اظهار جدا وسيلن سان ڪري سگهيو آهي. انهن ۾ هو ٻوليءَ وسيلي ادب جو سرجڻ ڪري ٿو.

جدا جدا علائقن ۾ رهندڙ ماڻهن جي ثقافت ۾ قديم رسم يا روايتن ذريعي جن خاص گڻن يا پهلوئن جو ارتقا ٿيو آهي، اُهي اُن ٻوليءَ جي سماج جي ثقافت جا خاص حصا بڻجن ٿا. 'لوڪ' اکر انگريزيءَ ۾ 'فوڪ' (Folk) لفظ جو هم معنيٰ لفظ آهي. عام طور ڪيترائي عالم لوڪ جو مطلب ڳوٺاڻا، دهقاني، اٽپڙهيل ڳنوار ڪن ٿا، پر ان لفظ جي صحيح ٿُڙ معنيٰ آهي "اهي عام ماڻهو جن جو پنهنجي ورثي ۾ حاصل ڪيل ثقافت جي جدا جدا پهلوئن ۾ پورو ويساه آهي ۽ هُو ان مطابق پنهنجي روزاني زندگي به گذارين ٿا."

ڊاڪٽر مُرليڌر جيٽلي لوڪ ثقافت جا اُهي مکيه عنصر جن مان انهيءَ لوڪ ثقافت جي رچنا ٿئي ٿي، اُهي هن ريت سمجهايا آهن:

هڪ سنسڪرتي يعني عوامي تهذيب- تمدن جا مکيه ڪهڙا ڀاڳا آهن، اُنهن ۾ لوڪ سنسڪرتيءَ (ثقافت) جي ڪهڙي جاءِ آهي ۽ لوڪ ادب ۾ ڀاڪن محاورن جي جڳهه ڪٿي آهي، انهن ٻنهي سوالن کي اڳتي ڏنل چارٽ ذريعي سمجهايو ويو آهي.

لوڪ سنسڪرتيءَ (ثقافت) جا مکيه به ڀاڳا آهن:

(١) لوڪ جيون يعني ماڻهن جي زندگيءَ جا طريقا.

(٢) ماڻهن جي جذبات ۽ ويچارن جي اظهار جا طريقا.

(١) **ماڻهن جي زندگيءَ جا طريقا:**

(الف) لوڪ ويساه يا عقيدو:

سنسار جي پيدائش، خلقڻهار جي هستي، وڻ ٽڻ، جانور- پکي، ديوي، پريون، جن- پوت، جادو، ٽوٽا، جهاڙ، ڦوڪ، پير، فقير، لوڪ، پرلوڪ وغيره موضوعن بابت عوام يا لوڪن جا عقيدا ۽ ويساه هن ڀاڳي هيٺ اچن ٿا:

(ب) لوڪ ريتيون:

زمين جي کيڙي شروع ڪرڻ وقت زمين جا پوڄا، سمنڊ جي سفر تي اُسهڻ وقت پاڻيءَ جي پوڄا، قدرت جي عناصرن جي عبادت، مذهبي ڏڻ- وار ملهائڻ، انسان جي جنم کان وٺي مرڻ تائين جدا جدا موقعن تي ريتيون رسمون ۽ سنسڪار (اُهي رسمون جيڪي زندگيءَ جي خاص موقعن تي ادا

ڪجن، جيئن شادي وغيره، درگاهن، عبادتگاهن ۽ مندرن ۾ وڃي دُعائون گهرڻ ۽ سُڪائون ڪرڻ، اوجهن ۽ ٻوپن کان جهاڙ ڦوڪ ذريعي بيمارين جو علاج ڪرائڻ وغيره لوڪ ريتين جا ڪجهه مثال آهن.

(ج) لوڪ وندر:

ميلا، ملاکڙا، ملهه، ڪُشتيون، ڪُڪڙن ميل، سانن گوءِ ۽ تترن ويڙهه جي لڙائي؛ ڏِڻ- وارن تي راندين ۽ شُغل، بازيگرن جا کيل، ڳوناڻيون ڪچهريون، ڪنڀُتلين جا ناچ، ڏاندن، انن ۽ گهوڙن جي ڊوڙ وغيره عوام جي وندر جا ڪجهه مثال آهن.

(د) لوڪ رهڻي ڪهڻي:

سماج ۾ لوڪ پنجائتي سرشتو، گڏيل ڪٽنب جو سرشتو، روايتي ويس وڳا (اجرڪ، سنڌي ٽوپي، ميراڻي ٽوپي، شڪارپوري پڳڙي، پرت جا هنر وغيره) روايتي نموني جا زيور (نٿ، بُولو، ڏنواڻي وغيره)، ڪاڏي پيتي جا نرالا ڊنگ ۽ شيون، اِهي سڀ لوڪ رهڻي ڪرڻيءَ جا ڪجهه مثال آهن.

(٢) لوڪ اظهار جا طريقا:

لوڪ پنهنجن اُمنگن ۽ ويچارن جو اظهار جدا جدا نموني سان ڪن ٿا. اُنهن جا مکيه ٻه قسم آهن: ٻولي ذريعي اظهار ۽ ٻوليءَ کان سواءِ ٻين طريقن سان اظهار. اظهار جي ٻئي قسم هيٺ لوڪ ڪلائون ۽ لوڪن جا هنر، ڏنڌا وغيره اچي وڃن ٿا. اِنهن ٻنهي طريقن جي اظهار تي لوڪن ۽ لوڪ روايتن جي ڇاپ هوندي آهي. ڪنهن هڪ ڪلاڪار جي رچنا عوام ۾ مشهور ٿي وڃڻ کان پوءِ سموري لوڪ سماج جي تخليق بڻجي ويندي آهي. وقت گذرندي اِها خبر نه پوندي آهي ته انهيءَ جو اصل رچيندڙ ڪير هو. سادگي، فطرت ۽ غيرمصنوعي سونهن توڙي نزاڪت، اِهي لوڪ اظهار جون مکيه خاصيتون آهن.

ٻوليءَ کان سواءِ ٻين طريقن سان اُمنگن جي اظهار جي وسيلن کي مکيه طور هيٺ ڏنل ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

(الف) لوڪ فنون:

لوڪ فنون جا مثال آهن، عمارت سازي، مجسمي، سازي، مصوري، ناچ يا نرتيه جي ڪلا ۽ سنگيت ڪلا.

(الف) لوڪ جا هُنر ۽ ڏنڌا:

لوڪن جا اهڙا هنر ۽ ڏنڌا، جيڪي پيڙهي در پيڙهي هلندا پيا اچن، انهن جا ڪجهه مثال هن ريت آهن: وادِي جو ڪم، سوناري جو زيورن تي مينا ڪاريءَ جو ڪم، ڪنير جو مٽيءَ جا برتن ۽ راندڪا ناهڻ جو ڪم، لوهار جو برتن ۽ اوزار ناهڻ جو ڪم ۽ زالن جو پرت پرڻ، سبڻ جو هنر وغيره.

ٻوليءَ جي ذريعي اظهار:

ٻوليءَ جي ذريعي جڏهن ماڻهو پنهنجن اُمنگن ۽ ويچارن جو اظهار ڪن ٿا، تڏهن لوڪ ادب جو سرجڻ ٿئي ٿو. لوڪ ادب جا مکيه قسم هيٺين ريت آهن:

(الف) لوڪ شاعري:

اِنهيءَ ۾ شعر جا سڀ قسم اچي وڃن ٿا. اِنهن مِڙني جي مکيه وصف اِها آهي ته اِنهن کي سُر، تال ۽ لئ ڳائي سگهجي ٿو. اِن جي لاءِ نظم جي بحر وزن وغيره جي پابندي لازمي نه آهي. لوڪ شاعريءَ جا مکيه به ڀاڱا آهن:

(١) لوڪ گيت: لوڪ گيتن ۾ ڪنهن ڳالهه يا قصي جو بيان نه هوندي آهي، فقط نفيس جذبن جو سهڻي نموني اظهار هوندو آهي.

(٢) نظم ۾ بياني قصا ۽ داستان، اِنهن ۾ شعر ۾ ڳاتل قصن ۽ داستانن جو سلسيوار بيان هوندو آهي.

(ب) لوڪ آکاڻيون ۽ ڪهاڻيون:

اِن ۾ گهڻن قسمن جون آکاڻيون اچن ٿيون. جيئن ته ديون- پرين، بادشاهن، شهزادين، جانورن، پکين، ڦڳن، چورن ۽ ٻارن جون وندر ۽ نصيحت واريون ڪهاڻيون وغيره.

(ج) لوڪ ناٽڪ:

اِن جا ڪجهه مثال آهن- ڳوناڻي ڪچهريءَ ۾ مسخرن جا چرچا، تماشا، سانگ، رام ليلا، ڪرشن ليلا وغيره.

(د) سهڻا سخن، ننڍا گفتا ۽ ٻول: (Minor folk utterances):

پهاڪا، چوٽيون، محاورا، پروليون، جهاڙ، ڦوڪ ۾ ڪتب ايندڙ منتر، ٻاراڻا ٻول جيڪي ٻارن جي راندين ۾ چيا ويندا آهن، ننڍڙا لطيفا، گاريون ۽ فحش گفتا وغيره هن قسم جا ڪجهه مثال آهن.

جڏهن اسين سنڌي لوڪ ثقافت جي باري ۾ ويچار ،ڪريون ٿا، تڏهن اسان جو مطلب سنڌين جي اُن لوڪ ثقافت جي پهلوئن سان آهي، جيڪي ٻيون ٻوليون ڳالهائيندڙن جي سماج ۾ نه ٿا ملن. سنڌين جي ثقافت ڀارتي ثقافت جو هڪ حصو آهي، جيڪو بنيادي طور تي هندن جي ڌرمي ڪتابن (ويد، رامائڻ، مهاڀارت، پُراڻ ۽ ڌرم گرنٿ) تي ٻڌل آهي. اِن هوندي پڻ سنڌي لوڪ جي ثقافت ۾ گهڻو ڪري نظر نه ٿيون اچن يا جيڪڏهن آهي ته به تمام ورلي ملن ٿيون. هتي ٿوري ۾ سنڌي ثقافت جي مکيه خاصيتن تي ويچار ڪنداسين.

١.٧ سنڌي لوڪ ثقافت جون مکيه خاصيتون:

سنڌ صوبي جي طبعي ۽ تاريخي حالتن، سنڌي ثقافت جي اڏڻ ۾ گهڻو ڪردار ادا ڪيو آهي. جاگرافيءَ جي لحاظ کان هاڻوڪو سنڌ صوبو ڀارت جي ٻين حصن کان گهڻو الڳ ۽ پري آهي. اوير ۾ ٿر جو ريگستان، اوير- ڏکڻ ۾ ڪچ جو رڻ پٽ، ڪوري ڪاري ۽ ڏُٻڻ وارو علائقو، اولهه ۾ بلوچستان جو پهاڙي ۽ غيرآباد علائقو، اِهي سڀ اهڙيون قدرتي حدون آهن، جن جي ڪري سنڌ ۽ ٻين علائقن جي وچ ۾ ماڻهن جي عام جام آمدرفت ۾ گهٽيئي رڪاوٽون پيدا ٿي پيون آهن. سنڌ ۾ فقط اُتر- اوير طرف هن علائقي جو پنجاب سان گهڻو تعلق قائم رهيو اهي. ان طرف وڏا ميدان

آهن، جن مان سنڌوندي پنجاب مان وهي ڪشمور (جيڪب آباد) وٽان سنڌ ۾ داخل ٿئي ٿي. قديم زماني ۾ سنڌ صوبي ۾ ماڻهن جي اچ وڃ گهڻو ڪري پنجاب واري طرف کان ٿيندي هئي.

رگ ويد واري زماني کان وٺي سنڌوندي، سنڌ جي ماڻهن جي لاءِ جياپي جو مکيہ وسيلو ثابت ٿي آهي. اڄ تائين فقط اِها هڪ ندي آهي، جيڪا سنڌ ۾ ٻارنهن مهينا وهندي رهي ٿي. ان جا پاڻيءَ سان هيءُ صوبو سرسبز ۽ آباد آهي. آڳاٽي زماني ۾ سر سوَتي نديءَ جو هڪ وهڪرو بہ سنڌ صوبي مان وهندو هو، جيڪو مهاڀارت واري زماني ۾ سُڪي ويو. اُن کان پوءِ سنڌوندي ئي هن علائقي لاءِ جيون جو مکيہ وسيلو بڻي. اِن ڪري اُن جي ڪناري تي سنڌ سڀيتا جي اوسر ۽ ارتقا ٿي. ويدن جي زماني کان وٺي سنڌ جا رهواسي 'جل جي ديوتا (ورڻ)' جي پوڄا ڪندا پيا اچن. ڏهين عيسوي صديءَ ۾ ۽ ان کان پوءِ 'جهولي لال' يا 'اُڏيري لال' جي پوڄا جي ارتقا ٿي، جنهن کي پڻ سنڌي 'ورڻ ديو' جو اوتار ليکين ٿا. ان جو ڦهلاءُ پوءِ اُتر ۾ ملتان تائين ۽ ڏکڻ ۾ ڪڇ، شوراشٽر (گجرات) ٿي ويو.

تاريخ جي لحاظ کان ڏسجي تہ عيسوي سن کان اڳ واري زماني کان وٺي سنڌ صوبي تي ڌارين جا حملا ٿيندا رهيا آهن. ڀارت ۾ هيءَ پهريون صوبو هو، جنهن تي اٺين عيسوي صديءَ ۾ محمد بن قاسم جي جي اڳواڻيءَ ۾ عربن حملو ڪيو. هُنن ٧١٢ع ۾ آخري هندو مهاراجا ڏاهرسين کي جيتي، سنڌ جي وڏي حصي تي قبضو ڪري اسلامي حڪومت جو پايو وڌو. اِن ڪري گهڻا مسلم مؤرخ سنڌ کي "باب السلام" (اسلام جو دروازو) ڪري سڏيندا آهن. سنڌ ۾ عربن جي حڪومت شروع ٿيڻ سان اُتي جي مڪاني رهاڪن تي گهڻو اثر ٿيو. اُهي گهڻو ڪري ويدن واري آڳاٽي عقيدي ويدڪ سناتن ڌرن جا مڃيندڙن هئا. چڱي سنڌي ٻُڌ مت جا بہ پوئلڳ هئا. سنڌ ۾ اسلام جي اچڻ سان ڪِن سنڌين پنهنجي خوشيءَ سان اِسلام مذهب اختيار ڪيو تہ ڪي سنگت جي اثر هيٺ مسمان ٿيا. ملڪ جي مسلمان حاڪمن پنهنجي مذهب جي ڦهلائڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن زور زبردستيءَ کان بہ ڪم ورتو. اِن جي ڪري چڱي تعداد ۾ سنڌو هندو پنهنجي اباڻي ڌرتي ڇڏي ڀروارن هندو علائقن ۾ وڃي رهيا. ايڏي لڏپلاڻ جا حوالا اسان کي تاريخ جي ورقن ۾ ملن ٿا. ڪجهہ هندو اهڙا بہ هئا جيڪي پنهنجي عقيدي تي اٽل رهيا ۽ سنڌ کان ٻاهر نہ ويا. اُنهن غير مسلمانن تي حاڪمن جزيو وڌو. اِن طرح سنڌ جتي اٺين عيسوي صديءَ کان اڳ فقط هندو، ٻڌڌرم، ۽ ڪجهہ مت وارا رهندا هئا، اُتي ١٩٤٧ع ۾ ملڪ جي آزاديءَ وقت هندون جي سکيا جو تعداد ڪُل آدمشماريءَ جو فقط پنجويهہ سيڪڙو کن وڃي بچي.

سنڌ ۾ اسلام سان گڏوگڏ صوفي درويش ۽ اسماعيلي مت جا مبلغ پير بہ آيا. اُهي ڪٽر مذهبي نہ هئا. هنن جي ويچار کان متاثر ٿي، چڱن سنڌي هندن سندن مذهب اپنايو. اِن ڪري سنڌ ۾ رهندڙ مسلمانن جو گهڻو تعداد اُهو آهي، جيڪي پنهنجو اصلوڪو ڌرم ڇڏي پوءِ مسلمان ٿيا هئا. اُنهن اسلام ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ پڻ پنهنجيون اصلوڪيون ريتيون رسمون ۽ لوڪ عقيدن کي گهڻي قدر پاڻ وٽ جيئن جو تيئن قائم رکيو.

هتي جيڪي طبعي ۽ تاريخي حالتون ڄاڻايون ويون آهن، انهن جي ڪري سنڌي ٻولي ڳالهائيندڙ سماج ۾ چڱين ئي خاصيتن جي ارتقا ٿي آهي، جن ۾ مکيہ هن ريت آهن:

(١) سنڌي سماج ۾ ڪٽرپڻو نہ آهي، نہ ڪو ذات پات جو ڀيد ۽ ڇوت- ڇات ۾ ويساهہ ڪن ٿا. (سڀني مذهبن کي برابريءَ سان ڏسڻ) عالمي ڀائيچارو سنڌي ماڻهوءَ جي عام وصف آهي. صوفي مت

۽ سنت مت جي اثر سنڌين جو نرگڻ (بي ڳڻ) نراڪار (بي شڪل) ۽ هڪ خالق ۾ گهڻو وشواس آهي. ان هوندي ٻڻ هو جدا جدا (فرقن) ۽ ڌرمي نظرين کي عزت جي نظر سان ڏسن ٿا. سنڌي هندو صوفي درويشن جي درگاهن تي وڃن ٿا تہ سنڌي مسلمان نہ هندُن جي ڪيترن ڌرمي عقيدن کي مانُ ڏين ٿا.

(٢) انتهاپسند مسلامن حاڪمن جي دؤر ۾ بہ گهڻا ئي هندو پنهنجي ڌرم تي اٽل رهيا. اِن مان هُنن جي جاتيءَ اندروني قوت ۽ ڌرم ۾ وشواس جي ساک ملي ٿي.

(٣) واپار سانگي ڏورانهن ملڪن ۾ وڃي پنهنجي محنت ۽ هوشياريءَ سان دولت ڪمائڻ، اُن سان سماجي فلاح جا ڪم ڪرڻ سنڌي هندُن جو عام گُڻ آهي. اِن جي ڪري ساهت سِرجڻ، فنونِ لطيفہ وغيره ۾ مهارت حاصل ڪرڻ جي ڀيٽ ۾ هنن جو ڌيان واپار ۽ ناڻي ڪمائڻ طرف بہ وڌيڪ رهيو آهي.

(٤) سنڌي هندو سماج جي ٻي مکيہ خاصيت اِها آهي تہ اُن ۾ چوٽون ورڻ (شوُدر) نہ آهي. سنڌي هندو سڀ سون آهن، جن ۾ ڪيتري ۽ وئش ذاتين جي وچ ۾ تفاوت نہ رهيو آهي. برهمڻ ورڻ جا گهر بہ ڪتري ورڻ جي ڀيٽ ۾ تمام گهٽ آهن.

سنڌي ڪتري ۽ وئش گهڻو ڪري ڀاڻ کي لوهاڻا (سوريہ ونشي) ۾ رامچند جي نسل جا سڏائيندا آهن. اُهي گهڻي ڀاڱي گذريل ٽِن صدين ۾ پنجاب، راجستان ۽ گجرات جي ڪِن علائقن مان لڏي اچي سنڌ ۾ رهيا. اُهي لوهاڻا جيڪي انين عيسوي صديءَ ۾ عربن جي ڪاهہ وقت سنڌ ۾ رهندا هئا، انهن مان گهڻا يا تہ مسلمان ٿجي ويا يا سنڌ مان لڏي ڀروارن هندو راجائن جي علائقن هليا ويا.

سنڌ جا هندو مغلن جي حڪومت واري دؤر کان وٺي ڏنڌي جي لحاظ کان ٻن مکيہ گروهن ۾ ورهائجي ويا. اُهي آهن. عامل ۽ ڀائيبند. عامل اُهي آهن جيڪي مسلمان حاڪمن جا عملدار هئا. سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت اچڻ کان پوءِ ٻڻ عامل طبقو گهڻو ڪري سرڪاري نوڪرين ۾ داخل ٿيو. ٻئي طرف ڀائيبند اُنهن کي سڏيو ويو جيڪي ڏنڌي- واپار ۾ گهڙيا. سنڌ روڪي ڀائيبند اُهي هئا جن گذريل ٽن ڪن صدين ۾ الڳ الڳ ملڪن ۾ وڃي واپار ڪيو.

عاملن ۽ ڀائيبندن جون پنچائتون سنڌ ۾ الڳ الڳ هيون. ملڪ جي آزاديءَ تائين پن پنچائي سرشتي جو تمام گهڻو زور هو، جيڪو ڀارت ۾ لڏي اچڻ کان پوءِ گهڻي قدر ڍِلو ۽ ڪمزور ٿي ويو. سنڌ جي علائقي ۾ ڀيد ڀاوَ جي لحاظ کان عاملن توڙي ڀائيبندن ۾ ڀيدياءُ هوندو هو (جيئن تہ ساهتيءَ وارا، لاڙا ئي، اُترادي، ساڪرو، شڪارپوري، لسبيلائي، ٿري، وغيره). انهيءَ موجب پنچائتون بہ الڳ الڳ نهيون. اُهي ملڪ جي آزاديءَ کان پوءِ ڀارت ۾ پڻ قائم آهن. خاص طور شادي مرادي يا سڳابندي ڪرڻ وقت عامل، ڀائيبند ۽ علائقائي فرق جو اجاتائين گهڻو خيال رکيو وڃي ٿو.

(٥) ڀارت ۾ لڏي اچڻ کان پوءِ سنڌين جي سماجي ڍانچي ۾ مکيہ تفاوت اهو ٿو نظر اچي تہ هتي سنڌين ۾ مسلمان طبقو بلڪل ختم ٿي ويو آهي. (ڪچ، راجستان جي سرحدي علائقن ۾ جيڪي سنڌي ڳالهائيندڙ مسلمان رهن ٿا، اُهي آزاديءَ کان پوءِ ڀارت ۾ لڏي آيا سندي هندن جي سما جو حصو ٿجي نہ سهڪيا آهن). اِن هوندي بہ تصوف واري ويچار ڌارا جو اثر ڀارتي سنڌين ۾ صاف نظر اچي ٿو.

سنڌي لوڪ ثقافت جا جدا جدا طبقا جن جو هن کان پهرين ذڪر ڪيو ويو آهي، اُنهن مان لوڪ ادب وارو حصو تہ ڀارت جي سنڌي هِندُن گهڻي قدر پاڻ وٽ سنڀالي رکيو آهي. پر نئين زماني جي ماحول سببان ڀارت ۾ لوڪ جيوت جي طريقن، لوڪ ڪلائن (فنون) ۽ روايتن کان حاصل ٿيل هُنرن ۽ لوڪ هُنرن مان گهڻن حصن جو ڀارت ۾ خاتمو ٿي چڪو آهي. هتي جي علائقائي ثقافتن جي اڪثر ڪري ڀارتي سنڌي نوان نوان رُوپ (جيئن تہ: گُجراتي گرٻا ناچ، ماهاراشٽر ۽ گجرات ۾ گڻيش پوڄا، ڀڳت جي روايت ۾ سينيما جا گانن ۽ طرزن جو استعمال ڪري ڊِسڪو پيش ڪرڻ، وغيره) اختيار ڪري رهيا آهن.

سنڌي پهاڪا ۽ چوَڻيون جيڪي سنڌي ثقافت جو هڪ اهم حصو آهن، اُنهن ۾ بہ تبديلي اچي رهي آهي. سنڌ جي جاگرافيءَ اندر سنڌي مسلمانن جي ريتين رسمن تي ٻڌل پهاڪا ڀارت جي نوجوان نسل جي ٻوليءَ مان لڳ ڀڳ گم ٿي چُڪا آهن. اِنهيءَ کان سواءِ، هندي، اردو ۽ ٻين ڪِن مڪاني ٻولين جون چوڻيون سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿي رهيون آهن. انهيءَ تبديليءَ جي ڇنڊڇاڻ اڳتي هلي ڪئي ويئي آهي.

پهاڪن جي بيهڪ ۽ وصف

١.٢ پهاڪن جي اهميت

”ايڪيهه شبدهَ سُپرِيُڪتَ، سميَڪَ گياتَ، سُوَڪي لوڪي چه ڪام- ڏوگيوَتِ.“ (پتنجلي مهاياشيه)

‘سُپريُڪَت شبد’ اڪيلو ئي هِن لوڪ هن دنيا ۽ پرلوڪ (هُن دنيا) ٻنهي ۾ گهربل ڦل ڏيندڙ آهي.

هن ڪٿ جي پنيرائي هيٺ ڏنل هڪ پراڻي سلوڪ مان ٿئي ٿي.

شلوڪ:

يَستُو پريُدِو ڪَتي ڪُشل وشيشي،

شَبَدانُ يَتاوَد وَيَوَهارڪالي.

سو انتماپنوتي جين پَرَتَر،

واگيو گوِود دُشيتِ چاپشبدئي ه

جيڪي وهنواري شخص ڪنهن خاص وقت تي ’سپريُڪت شبدن‘ (واڪيانش، ڪنڊ واڪيه، مها واڪيه، وغيره) جو نيڪ استعمال ڪندو آهي، اُنهيءَ کي بيحد عزت ملندي آهي. اِنهيءَ جي اُبتڙ سُپريڪت لفظن ’اشٽ پريوگن‘ پهاڪن جو ڄاڻو جيڪڏهن فحش لفظن يا گُٽن لفظن جو استعمال ڪري ٿو تہ هو پاپ جو ڀاڳيدار ٿئي ٿو.

اِنهيءَ ’سُپريُڪت‘ لفظ کي هِن شلوڪ ۾ ويدن جي رِشين‘، ’واگيوگ‘ (يعني آواز جا خاص فقرا يا پهاڪا) جو نالو ڏيئي ڪري، اِنهن جي استعمال سان ڪهڙا فائدا آهن ۽ وري انهن جي جاءِ تي گٽن لفظن يا فحش لفظن جي استعمال سان ڪهڙا نقصان ٿين ٿا، اُنهن کي چِٽو ڪري پهاڪن جي اهميت ۾ چار چنڊ لڳائي ڇڏيا آهن.

سچل سرمست جي چوٽي ”ڪُٽ مُلان جي نوڙهه، قاضيءَ وارو مُصلو“ يا وري ڪبير داس جي چوٽي ”پٿر پُوجي هرِي ملي تو مين پوجون پهاڙ“ عملي ميدان ۾ جيتري ڪمائتي يا سجائي آهي، ٻوليءَ جي ميدان ۾ اوتري ئي معنيٰ واري ۽ اهميت رکندڙ آهي.

اصل ۾ پهاڪن ۾ هڪ قسم جي سنجيوني (زندهه ڪندڙ) قوت جو روح ڪونيو آهي. پهاڪا ڏسڻ ۾ تہ سادا سُودا لڳندا آهن، پر اِنهن ۾ لڪل آزمودا ماڻهن کي هميشہ سکيا ياتربيت ڏيندا رهندا آهن. ڏِسُو:

١- بيوقوفُ کي بازار ۾ وڻي نہ وڃجي ساڻُ،

پهرين ڪُٽائي پاڻ، پوءِ سار لهي سنگتيءَ جي.

٢- سياڻو ڪانءُ ٻِٽنگو ڦاسي.

اصل سچ ۾ پهاڪا لوڪ ادب جو حصو آهن. اِهي انهن جي استعمال ڪرڻ وارا ڳوٺاڻن ڪان ئي نہ، بلڪ، اُن جي معيار وارن عالمن ڪان بہ وڌيڪ ڳنڀير ٿيندا آهن. پهاڪن ۾ هڪ پاسي بجليءَ جي

روشنيءَ وانگر ڪنهن ڳالهه کي چؤطرف ڦهلائڻ جي سگهه آهي، اُتي ئي ٻئي پاسي قديم علم کي سُهڻي ۽ سپاٽ لفظن ۾ سنيالي رکڻ جي قوت به آهي. پهاڪن ۾ جُڳن کان سمايل سچيون ڳالهيون مِلن ٿيون، جيڪي اُنهيءَ وقت جي ماڻهن لاءِ ته جڻ پٽ تي لکيل هڪ سَندَ يا مثال آهيون. اهڙيون ئي سچيون ڳالهيون عام ماڻهن ۾ مشهوري ماڻي پهاڪي جي شڪل اختيار ڪري وڻنديون آهن. ڏسو:

- مون ڄڻيو مانءِ پُٽ ڪري، پر ٿي پئين تو ڏيءَ.

هن سٽ ۾ ڪيڏي نه طنز پريل آهي. چنيسر پنهنجي ماءُ جي واتان هيءُ ٻڌي قسم کنيو ته اِن جو وير دودي کان ضرور وٺندس.

محمد غوريءَ جي جيل ۾ جڏهن پرٿويراج چوهاڻ کي چندبردائيءَ چيو:

- چار بانس چوبيس گز، انگُل اشٽ پرماڻ،

تا اُوپر سلطان هي، مَت چُوڪي چوهاڻ.

ته هيءُ جملو ”مت چُوڪي چوهاڻ“ محمد غوريءَ جي موت جو سبب بڻيو.

آزامودن سان پريل، سکيائن سان پريل، سنتن صوفين جي وچنن سان پريل هي گُفتا سچ پچ بجليءَ جي طاقت وارا هوندا آهن. اِهي هڪ پاسي پريم، پيار سان پريل منا لڳن ٿا ته ٻئي پاسي زهر کان به وڌيڪ زهريلا ۽ ائٽمي بمن کان به وڌيڪ خطرناڪ ڊيڄاريندڙ هجن ٿا. مثال طور:

- مينهن پنهنجي ڪارنهن ڏسي ڪانِ، ڳئون کي چوي ته هلُ ڙي پُڇ ڪاري.
- جِتي اُٺ ترندو، اُتي پُڇُ به تري وِيندو.
- گهڻين زالين گهر نه هلي، گهڻين مردين هرُ نه هلي.

انساني شڪل ۾ پيدا ٿيڻ وارو اِنسان جڏهن کان ٻڌيو، تڏهن کان ئي ڪيس زندگيءَ جي لاهين چاڙهين، ڏکن ڏولائن، غمن خوشين ۾ رهندي وهنواري زندگيءَ جا سنا ۽ خراب آزمودا ٿيڻ لڳا. اِنهن آزمودن مان اُنهن جيڪي پرايو، اُهو سڄوئي ننڍڙن نُڪتن جي شڪل ۾ نئين ٿهيءَ کي ڏنو. وري نوجوان پيڙهيءَ کي ڪجهه نوان آزمودا ٿيا. هنن به اُهي پنهنجي اچڻ واري پيڙهيءَ وٽ پهچندا ويا ۽ جڏهن ساڳيا آزمودا، جيڪي وڏن بزرگن پنهنجن ننڍن کي ٻڌايا هئا، سي ننڍن کي پنهنجي زندگيءَ ۾ ٿيڻ لڳا ته اِنهن جي واتان پُراڻن آزمودن جي پُنيرائي ٿيڻ لڳي ۽ اهي آزمودا اڳتي هلي ٻوليءَ، جي استعمال، قانون يا فارمولي جي شڪل ۾ سامهون آيا. آهستي آهستي اِهو فارمولا پنهنجي هڪ شڪل اختيار ڪري ٻينا ۽ ٻولي ۽ لوڪ ادب ۾ پهاڪن جي روپ ۾ ڪتب اچڻ لڳا ڏسو:

”اُتم کيتي وڏندڙ واپار،

نيچ نوڪري، پنڻ بيڪار.“

هن پهاڪي ۾ زندگيءَ جي سچائي سمايل آهي. ڪنهن وقت ڪنهن شخص کي نوڪري محنت کان پوءِ به نه ملي هوندي يا وري نوڪري ملي هوندس ته پنهنجي قابليت جي نه ۽ وري پگهار گهٽ، يعني هُن گهڻيئي مشڪلاتون ڏٺيون هونديون. اِنهيءَ آزمودي مان هُن شخص اِها ڳالهه چئي ڇڏي

هوندي. اُنهيءَ آزمودي وانگر جڏهن ٻين بہ ساڳيا تجربا ٿيڻ لڳا تہ انهيءَ استعمال آهر آهستي آهستي عام ماڻهن ۾ مشهور ٿي پهاڪي جي شڪل وٺي بيٺي.

پهاڪي جي روايت ڏاڍي پُراڻي آهي. سيني پراڻين ثقافتن جي ماڻهو جا شخصي تجربا پهاڪن جو روپ وٺي ڪري، اُنهن جي زندگيءَ ۾ ڇانيل آهن. اِهو ئي سبب آهي جو پراڻو ادب پهاڪن سان پُر آهي. ويدن واري زماني جي ثقافت ۽ لوڪ سنسڪرت جو ادب بہ پهاڪن سان پريل آهي. جيئن تہ:

- اَتِ سروَتر ورجييت
- اُديو گُم پُرش لڪشٽمُ
- وِناشڪالي وِپريت بُدِ
- مؤنن سروارٿ ساڌنمُ
- ڪشما ويرِ سَيہ پوُشٽمُ

اِنهي روايت ۾ اڳتي هلي پالي، پراڪرت، اَپيرنش دؤران مان گذرندي اسان جي سنڌي ٻولي بہ پهاڪن جي پيندار سان پُر ٿي آهي.

سنسڪرت ادب سان گڏوگڏ ٻين ٻولين جي ادب ۽ ٻوليءَ ۾ بہ پهاڪن جو استعمال جهجهي تعداد ۾ ٿيندو رهيو آهي. پهاڪن جي ادب ۽ ٻوليءَ ۾ خاص جڳهہ آهي. اِنهن جي استعمال سان ٻوليءَ جي سونهن وڌي ٿي. پهاڪا سياڻپ جو آئينو آهن، اِنهن ۾ سماج جي رهڻي ڪهڻيءَ جي جيئري تصوير ملي ٿي.

وهنواريءَ زندگيءَ ۾ ڏسجي تہ جنهن جي ٻوليءَ ۾ شيريني آهي، ڳالهائڻ، ٻولهائڻ ۾ هوشياري آهي، سو ٻڌندڙ جي دل کي بہ ڇڪي وٺي ٿي. ”زبان شيرين، مُلڪ گيري“. ٻوليءَ ۾ مينا ڄُ پيدا ڪري ڪيس دلڪش ۽ اثرائتو بڻائڻ ۾ پهاڪو پنهنجو مٿ پاڻ آهن. اِهي ٻوليءَ جي سونهن آهن.

ادب سماج جو آئينو آهي، تہ پهاڪو ادب ۽ ٻوليءَ جو سينگار آهي. پهاڪي جي استعمال سان ٻولي سُپڪُ ۽ ادب جو اوُچي معيار واري بڻجي ٿيو ۽ اُوچي ادب سان سماج جو مهذب بڻجي ٿو. پهاڪا ٻوليءَ جو سينگار آهن، اِنهن جي استعمال سان ٻوليءَ ۾ نواڻ ۽ خوبصورتيءَ جو سنچار ٿئي ٿو. ناول ۽ ڪهاڻين ۾ تہ پهاڪن جو استعمال ضروري ليکبو آهي. پروفيسر رام پنجواڻي پنهنجي ناول ”اهي نہ آهي“ ۾ جهجهي تعداد ۾ پهاڪن ۽ چوٽين جو استعمال ڪيو آهي.

- سائين جِن سان ساڻِ، تن کي لهِر نہ لوڏو. (شاهہ)
- اِشور آهي ايڪو، اسين آهيون ٻُڙيون.
- دليلن سان دلبر ملي ها تہ هرڪو وڪيل پُهتل پير هُجي ها.

پهاڪا لسانيات جي عالمن لاءِ هڪ خاص ۽ اهم جاءِ والارين ٿا. ٻولي ۽ ادب ۾ ايندڙ ڪيترا لفظ آهستي آهستي واهپي کان ٻاهر ٿيندا وڃن ٿا، پر ”پهاڪا“ جي ڳوٺريءَ ۾ اجا تائين آڳاٽا لفظ محفوظ آهن. جيئن تہ:

- هُنن جا پاڻ ۾ ڏتر سنوان نہ آهن.
- وُنو تہ تر، نہ تہ بر.

اِنهن ۾ هاڻي "ڏتر" ۽ "وُنو" لفظ چال مان نڪري ويا آهن.

ڊاڪٽر واسديو شرڻ اگروال موجب "پهاڪا قديم علم جا محافظ ٿيندا آهن." ڪِرستانن جي قديم مذهبي ڪتاب "اولڊ ٽيسٽامينٽ" (Old Testament) ۾ (پراوبرس" (Proverbs) نالي هڪڙو باب آهي. هِن باب ۾ گڏ ڪيل پهاڪن تي مصر جي قديم ڪتاب جو اثر آهي. هڪڙي يهودي دعائن جي ڪتاب ۾ قانون جي پنڊتن پاران چيل ٽيهڻ جاڻ پريا گفتا گڏ ٿيل آهن، جن جو وجود حضرت عيسيٰ جي جنم کان ٽي سال اڳ جو آهي. اِسلام جي اوائلي ڪتاب، "قرآن شريف" ۾ بہ مثال جي روپ ۾ پهاڪا ڏنل آهن. ويدن ۾ اَٺاهہ پهاڪا ۽ چوٽيون ملن ٿيون.

يورپ ۽ ٻين ملڪن ۾ تہ ٻارن کي تعليم ڏيڻ وقت پهاڪن جو خاص استعمال ٿيندو آهي. جاپان ۾ رڳو تعليم ۾ بلڪ راندين ۾ بہ پهاڪن جو استعمال ڪيو ويندو آهي. جاپان جي پروفيسر ڪوچي دوئي پنهنجي مقاليIntroduction of the Proverbs ۾ لکيو آهي تہ ٻالپڻي ۾ تاش جي راند ۾ جيڪي ٻاونجاهہ پتا هُو ڪتب آڻيندا هئا، اُنهن ۾ هر هڪ ڪارڊ تي پهاڪو لکيل هوندو هو. هڪ ڇوڪرو ڪو بہ هڪ پهاڪو پڙهندو هو ۽ اسان اُنهيءَ کي ورجائيندا هئاسون. اُنهن ڪارڊن تي ڇپيل پهاڪن ۾ هڪ پهاڪو ڏسو:

"Three men together are as wise as Munjusri"

جدا جدا ٻولين جي ادب ۾ پهاڪن جي اهميت تي چيل ڪجهہ سُخن هن ريت آهن:

- پهاڪا عوام جو آواز هئڻ ڪري، الله جو فرمان آهن. (اردو)
- جنهن پهاڪي جو مطلب سمجهيو، اُنهي ويد جو جوهر ڄاتو. (ڪنڙ)
- هن سنسار ۾ ٽي رتن آهن: پاڻي، اَناج ۽ سهڻا سخن يعني پهاڪا. خبر نہ آهي تہ پوءِ هي ماڻهو پٿر جي ٺڪرن کي "رتن" ڇو ٿا چون. (سنسڪرت)
- موت ۽ پهاڪي کي اِختصار سان محبت آهي. (جرمن ٻولي)
- جهڙيءَ طرح ڪاڏي ۾ لوڻ آهي، تهڙيءَ طرح ٻوليءَ ۾ پهڪا آهن. (عربي)
- پهاڪن جو جنم جاڻ مان، تہ جاڻ جو جنم پهاڪن مان ٿيو آهي. (روسي)
- پهاڪي سان وقت تي چور جي ويچارن ۾ بہ ڦيرو اچيو وڃي.
- جيڪڏهن پهاڪي کي ڪو ڪوڙو ثابت ڪري، تہ پوءِ چئبو تہ ڪير جو سواد بہ ڪٿو ٿيندو آهي. (ملاياليم)
- آخر ۾ مان رڳو ايترو چوندس تہ پهاڪي جي اهميت دنيا جي هر ملڪ ۾ هر شخص سڃاتي آهي ۽ اِنهيءَ کان وڌيڪ ٻولي ۽ ادب ۾ تہ پهاڪن جي واڪاڻ جا جنسي ڏُڪ پريا ويا آهن.

٢.٢ پهاڪن جا اشتقاق:

سنڌي ٻوليءَ جا هيستائين ڪا به سَنَدي يا پروسي جوڳي اشتقاقن جي لغت شايع نہ آهي. اِن ڏس ۾ ڪجهہ شروعاتي ڪوششون ڪن عالمن ڪيون آهن؛ جيئن تہ:

١. اڪر ڏاتو (١٨٦٦ع): پادري شرٽ جو لڪيل.

٢. وُتِپتي ڪوش (١٨٥٥ع): عبدالڪريم سنديلو.

٣. تحقيق لغات سنڌي ١٩٥٧ع): عبدالڪريم سنديلو.

۴. جامع سنڌي لغات (پنجن جلدن ۾)، پبلشر سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ. هن ۾ ڪجهہ لفظن جا اشتقاق آهن.

پهاڪي لفظ جي اشتقاق (وُتِپتي) بابت سڀ يڪراءِ نہ آهن. اُنهن جي ويچار ۾ تفاوت آهي. پهاڪي جي وُتِپتي (اشتقاق) بابت جيڪي رايا ڏنا اُهي هن ريت آهن:

١- عبدالڪريم سنديلي 'تحقيق لغات سنڌيءَ' ۾ پهاڪي لفظ جو اشتقاق هن ريت ڏنو آهي: پهاڪو (سنسڪرت = پٽ + ڪو پڇاڙي) نصيحت آميز چوٽي، ضربُ المثِل.

٢- 'جامع لغات سنڌي' (جلد ٻيون) جنهن جي ايڊيٽرن ۾ عبدالڪريم سنديلو پڻ شامل آهي، اُنهيءَ ۾ به 'پهاڪو' لفظ جو ساڳيو اشتقاق ڏنل آهي.

٣- مرزا قليچ بيگ 'سنڌي لغات قديمي' توڙي 'لغات لطيفيءَ' ۾ 'پهاڪو' لفظ جي هڪ معنيٰ ۾ 'پهاڪو' يا 'پَهو' لفظ جو مول سنسڪرت 'پَتَ' ۾ ڄاڻايل بلڪُل درست آهي. اِنهيءَ معنيٰ جي لاءِ هُن شاهہ جي ڪلام ۾ آيل هيٺين سِٽ جو حوالو ڏنو آهي: "آتڻُ وِجهي آگ ۾، پُڇنديسِ پوءِ پهاڪو."

۴- مشهور لسانياتي ماهر ڊاڪٽر ويچار ڏنا آهن: سنڌيءَ ۾ هڪ مصدر آهي 'پهڻُ'. اُن جون مڪيہ معنائون آهن، خيال ڪرڻ، فيصلو ڪرڻ، صلاح ونڻ يا ڏيڻ، سِرجڻ، غور ڪرڻ، جاچڻ- مثال طور:

- تڏهن ويهي ساٿ وارن، پاڻ ۾ پَهِيو پرِياڻا. (مخدوم غلام محمد بگائي)

پتنگن 'پهہ' ڪيو، مِڙيا مٿي مَچَ. (شاهہ عبدالطيف ڀٽائي)

'پهہ' ڏاتوءَ ۾ 'آڪو' پڇاڙي گڏڻ سان لفظ ٺهيو آهي 'پهاڪو' اِن ريت فعل- ڏاتو ۾ 'آڪو' يا 'ڪو' پڇاڙي جوڙڻ سان سنڌيءَ ۾ ٻيا به اِسم ٺاهبا آهن. جيئن تہ: ميڙ (ميڙڻ)- ميڙاڪو؛ (چُئڻُ)- چُئاڪو؛ لُڇَڻُ- لُڇڪو؛ چَبَڻُ- چبڪو؛ چِلڻُ- چِلڪو. اِنهيءَ ڪري 'پهاڪو' لفظ جي آخري معنيٰ آهي. "اُهو نُڪتو يا گفتگو، جنهن ۾ ڪو اُونهو خيال يا ويچار سمايل آهي." عام ماڻهن جي روزاني زندگيءَ ۾ اِهو گفتو، صلاح يا هدايت طور ڪتي آڻجي ٿو، جنهن مان ٻين کي اڪثر صحيح واٽ تي ملڻ لاءِ اشارو ملي ٿو.

'پَهَڻَ' مصدر مان ٺهيل ٻين ڪِن لفظن يا اصلاحن جا مثال هيٺين ريت آهن: ڊِڊِ

- پَهُ- پوُرُ خيال، اُنهو ويچار، غور، صلاح، رِٽ، تجويز، منصوبو.
- پهہ پارڻُ- خيال ڪرڻ، ارادو ڪرڻ، رِٽ ڪرڻ.

- پهُ پچار- صلاح مصلحت، خيال جو اظهار.
- پهُ پچائڻُ- خيال ڪرڻ، فيصلو ڪرڻ، منصوبو ڪرڻ.
- پهُ ڪرڻُ- نهراءُ ڪرڻ.
- پهه پوڻُ- پور پوڻُ، خيال اچڻ.
- پهڪار- صلاحڪار

انهن مثالن مان بہ اِن ڳالهه جي پنيرائي ٿئي ٿي تہ پهاڪو اُهو گفتو آهي، جنهن ۾ گنيير ويچار يا صلاح سمايل آهي.

هاڻي اچو ڏسو تہ 'پهه' ڏاتوءَ جي تاريخي اوسرِ ڪيئن ٿي آهي. سنسڪرت ۾ هڪ ڏاتو آهي. 'درش'، جنهن جي گردان ۾ شڪل ٿئي ٿي، 'پَشيہ' اِن مان سنڌيءَ ۾ ڏِسڻُ، پَسڻُ، فعلن جي اوسر ٿي آهي. 'پَشيہ' جون سنسڪرت ۾ معنائون آهن: ڏسڻ، نهارڻ، ويچارُ ڪرڻ، غور ڪرڻ، جاچڻ، سمجهڻ، اندر جي آواز سان ڄاڻڻ، فيصلو ڪرڻ.

سنسڪرت جا ڪجهه لفظ جڏهن بدلجي سنڌي روپ اختيار ڪن ٿا، تڏهن اُنهيءَ جي 'ش' يا 'ش' آواز جي تبديلي ڪڏهن ڪڏهن 'هه' ۾ بہ ٿي وڃي ٿي. مثال طور:

پشتوُ- پهون (بَڪري، رِڍَ، جانور): مَنُشيہ- ماڻهو- پاش- ڦاهي.

ساڳيءَ طرح، سنسڪرت ڏاتو 'پشيہ' بدلجي سنڌيءَ ۾ شڪل ورتي آهي 'پهه'، ۽ انهيءَ جون ڪيتريون معنائون ساڳيون قائم رهيون آهن.

مراٺيءَ جو فعلُ 'پاهِٽي' بہ سنسڪرت 'پشيہ' مان نڪتل آهي ۽ اُن جي معنيٰ بہ ساڳي آهي 'ڏسڻ'. گجراتيءَ ۾ هڪ مرڪب لفظ آهي: 'پهاڻي پترڪ' يعني جاچ رپورٽ. هتي پِڻ 'پهاڻي' لفظ جو مول سنسڪرت 'پشيہ' ڪم ۾ آهي.

'پَهَڻُ' فعل جو ارتقا سنسڪرت ڪريا (ڪم) 'پُرُ + اِيڪشن' مان بہ ممڪن آهي، جيڪو پراڪرت ۾ 'پيهه' ۽ سنڌيءَ ۾ 'پَهَ' شڪل ۾ ملي ٿو ۽ معنائون اٿس: جاچڻ، غُر ڪرڻ، ڌيان سان ڏسڻ، جائزو وٺڻ، ويچار ڪرڻ.

پر + اِيڪشن- پيهَ- پَهَ: پريڪشڻ پيهَڻَ پَهَڻُ.

سنڌيءَ ۾ 'پهاڪي' جي معنيٰ ۾ ڪُجهه ٻيا لفظ بہ ڪتب ايندا آهن. جيئن تہ: ڪَهاوَتَ، ڪَهاتَ يا ڪَهَتَ.

'ڪهاوت' لفظ جي ويتپتي (اشتقاق) بابت عالمن جا مختلف رايا آهن، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

(١) هنو مان پرساد پوڏُدار پنهنجي ڪهاوت موضوع تي لکيل هڪ مضمون ۾ ٻڌايو آهي تہ ڪهاوت جي لفظ ڪَهَ+ آوَتَ نموني نهيو آهي، يعني اُهو سُخن يا گُفتگو جنهن کي عام ماڻهو نسل در نسل چوندا ۽ ٻُڌندا پيا اچن.

(٢) اَچاريہ ڪيشَوَ (عالم) پرساد مِشر ’ڪَهَ‘ ڌاتوءَ ۾ عربي پڇاڙي ’آوَت‘ لڳائڻ سان هِن لفظ جي رَچنا سمجهائي آهي: ڪهہ+ آوَت = ڪهاوت.

(٣) مشهور لسانياتي ماهر ڊاڪٽر سِڌيشورَ ورما جي راءِ ۾ ’ڪهاوت‘ لفظ جي رچنا هن ريت آهي: ڪهاوت= ڪَهَ + آوَ (جيئن سُجهاوَ)+ اَت.

(۴) ڊاڪٽر واسود شرڻ اگروال پراڪرت ’ڪهاپُ‘ ڌاتوءَ پڇاڙي ۾ ’ت‘ جوڙڻ سان ’ڪهاپَتُ- ڪهاوت‘ لفظ جي رچنا سمجهائي آهي.

(۵) ڊاڪٽر ڀولاناٿ تِواريءَ پنهنجي ’وِرهَدَ‘ هندي لوڪ ڪِتِ ’ڪوش‘ ۾ لکيو آهي تہ، هنديءَ جي لهجي ڀوڄپُوري ۾ ڪهاوت کي ’ڪهن اُت‘ بہ چئبو آهي، جيڪو شايد ڪٿن+ وَتَ سان واسطو رکندڙ آهي. اِنهيءَ آڌار تي مان پهرين ’ڪهہ‘ ڌاتوءَ سان ’آوَت‘ پڇاڙِ جوڙي ’ڪهاوت‘ مڃيندو هئس. پر هاڻي مون کي لڳي ٿو تہ هنديءَ جو ’ڪهہ‘ ڌاتوءَ ۾ هِن کي جوڙڻُ ٺيڪ نہ آهي. بنيادي طور هِن لفظ جو واسطو ’ڪٿا‘ (ڪهاڻيءَ) مان ٺهيل ڪنهن لفظ سان ٿيڻ گهرجي، ڇاڪاڻ تہ گهڻن ٻولين، ڀاشائن ۾ ’ڪهاوت‘ لاءِ جيڪي لفظ ڪتب اچن ٿا، تِن ۾ بنيادي شڪل ۾ ڪٿا (ڪهاڻِ) يا لگهوُ ڪٿا (ننڍي ڪهاڻيءَ جو تاثر هُجي ٿو. اِنهيءَ لاءِ ’ڪهاوت‘ جو تعلق سنسڪرت جي ڪٿاوَت ’ڪٿا وارتا‘ يا ’ڪٿا ورت‘ سان هئڻ گهرجي.

(٦) پنڊت رامدهن مِشر جي ويچار ۾ ’ڪهاوت‘ جي بنيادي شڪل ’ڪٿاوت‘ آهي. پراڪرت جي اصولن مطابق، ’ٿ‘ جي تبديل ’هہ‘ ۾ ٿيڻ عام آهي. ڪهاوت جو آڌر اڪثر ڪي آکاڻيون وغيره ٿينديون آهن. ڪهاوتون پڻ ڪٿائن وانگر عوام ۾ مشهور ٿي وڃن ٿيون. اِن ڪري انهيءَ لفظ جو بنياد اشتقاق ’ڪٿا‘ ۾ هئڻ گهرجي.

(٧) پلاٽس نالي عالم بہ ’ڪهاوت‘ لفظ جو اشتقاق سنسڪرت جي ’ڪٿاوَت‘ مان ٻڌايو آهي. يعني ڪهاوت اُن کي چئجي ٿو، جنهن جي بنياد ۾ ڪا ڪٿا هجي.

(٨) ٽرنر جي راءِ موجب هن لفظ جو بنياد ممڪن آهي تہ ’ڪٿا وارتا‘ هجي. هاڻي اِنهيءَ جي معنيٰ ۾ اصل لفظن جي معنيٰ کان تبديلي اچي ويئي آهي.

(٩) مشهور عالم مُني چِن وجيہ ۽ مهاپنڊِت راهُل سڪرتياين بہ ’ڪٿا وارتا‘ کي ئي ڪهاوت جي بنيادي شڪل ۾ مڃين ٿا.

(١٠) ڪهاوت ۾ ’وت‘ اصل ۾ ’بات‘ جي بگڙيل شڪل آهي.

اِن ڪري اِنهيءَ جو مطلب آهي ’ڪهي هوئي بات‘ يعني چيل ڳالهہ. گوسوامي تُلسيداس اِن معنيٰ ۾ ’بَتڪَهي‘ لفظ جو استعمال ڪيو آهي. ڏسو: ڪرت بَتَڪهي اَنُجَ سَن، مَن سِيہَ روپ لُڀان، مُک سَروج مڪرند ڇَوي، ڪَرتَ مَڏُپَ اِوَ پان. راجستانيءَ ۾ بہ ’ڪَهبَتَ‘ لفظ ’ڪهاوت‘ جي معنيٰ ۾ ملي ٿو.

(١١) مولانا ابوالڪلام آزاد ڪهاوت کي ڪَهَ+ باتَ مان ڪڍڻ کي قبول نہ ٿو ڪري. سندس ويچار ۾ ڪهاوت جي ’وَت‘ يا ’بَت‘ جي معنيٰ ’بات‘ نہ آهي. مولانا جي ويچار ۾ جيئن ’ڪهنا‘ (فعل) مان ’ڪهاني‘ لفظ ٺهيو آهي، جيڪي ڪٿا، آکاڻيءَ جي مطلب ۾ مُروج ٿي ويو آهي، تيئن ڪهاوت جو

بنيادُ پڻ ’ڪهنا‘ فعل آهي؛ پر اِهو لفظ پهاڪي يا چوٽيءَ جي مطلب ۾ زماني کان وٺي واهپي ۾ هلندو پيو اچي.

(١٢) ڪهاوت لفظ جي بنياد لسانيات جي علم جي مشهور عالم ڊاڪٽر سُنيتي ڪمار چيٽرجيءَ جو رايو آهي:

“The origin of word Kahawat would appear to be old Indo Aryan + Early M.I.A causative or denominative affix (satr)- ant Kathapayanta Kadhavayanta Kahawarta Kahawat.”

مٿي ڏنل عالمن جا رايا ’ڪهاوت‘ لفظ جي اشتقاق بابت مختلف ويچار پيش ڪن ٿا، پر ائين نہ ٿا چئي سگهون تہ ’ڪهاوت‘ جي اشتقاق بابت رايا پورا ٿيا. اسان ڏٺوسين تہ ڪجهہ عالمن هن لفظ ۾ عربي- فارسيءَ جي پڇاڙين جي مدد ورتي آهي تہ ٻئي پاسي هن کي هندي- سنسڪرت جي پڇاڙين مان نڪتل ڄاڻايو آهي. سچُ آهي تہ ڪهاوت لفظ جي اشتقاق بابت پختائيءَ سان ڪُجهہ چوڻ سولو نہ آهي. پر تڏهن بہ نتيجي ۾ چئي سگهون ٿا تہ ’ڪٿا وارتا‘ جو پراڪرت روپ آهي. ’ڪهاوتا‘ جڪيو آوازن جي تبديلي توڙي معنيٰ جي لحاظ کان ڪهاوت لفظ جو گهڻو ويجهو آهي. ٻئي طرف ڏسجي تہ جيڪي عالم هن لفظ جي رچنا ۾ عربي ’آوت‘ پڇاڙي ڄاڻائين ٿا، اُها بہ ناممڪن نہ آهي. لِڪاوت، سَجاوت، بناوت وغيره لفظن جي طرز تي ’ڪهاوت‘ ۽ پوءِ ’ڪهاوت‘ لفظ جو ارتقا آسانيءَ سان ٿي سگهي ٿو. ’ڪهاوت‘ ۽ ’ڪهت‘ لفظ ’ڪهاوت‘ جي بگڙيل لفظ ۽ ننڍا روپ ئي آهن.

سنڌيءَ ۾ پهاڪي لاءِ ٻيو لفظ ’چوٽي‘ بہ عام جام ٻوليءَ ۾ ڪتب ايندو آهي. اِهو ’چوڻ‘ فعل مان نهيل اسم ذات لفظ آهي، مطلب تہ چيل گفتگو يا ڳالهہ. اِن لاءِ هنديءَ ۾ ’اُڪِت‘ ۽ انگريزيءَ ۾ ’Saying‘ مترادف لفظ آهن.

٣.٢ ٻين ٻولين ۾ پهاڪن جا هم معنيٰ لفظ:

(١) ٻين ملڪن جي ٻولين ۾ ڪتب ايندڙ لفظ:

پهاڪو ٻوليءَ جو هڪ سينگار آهي ۽ سينگار ان سبب ادب جو هڪ خاص جزو آهي. دنيا جي سيني ملڪن جي ٻولين ۾ پهاڪي جو پڻ استعمال جهجهي انداز ۾ ٿئي ٿو. اَچو تہ ڀارت- پاڪ ننڍي کنڊ کان سواءِ ٻين ملڪن جي ڪن ٻولين ۾ پهاڪي لاءِ ڪتب ايندڙ هم معنيٰ لفظن جي ڇنڊڇاڻ ڪريون، جيئن هن لفظ جي پيدائش ۽ معنيٰ تي وڌيڪ روشني پئجي سگهي.

يوناني (Greek) ٻوليءَ ۾ پهاڪي لاءِ لفظ آهي ’Paramecia‘، جنهن جو ناتو اهڙي عام چوٽي يا اهڙي عام سِٽ سان آهي، جيڪا گهڻي وقت کان ماڻهن جي زبان تي قائم رهي آهي ۽ جنهن کي يونان جو هر هڪ شخص سڃاڻي ٿو. اِٽاليءَ ۽ لئٽن ۾ پهاڪي لاءِ ’Proverbio‘ لفظ ڪتب ايندو آهي. ٽسڪن ٻوليءَ جو لفظ آهي Dettato؛ اِنهن جو لاڳاپو اهڙي سِٽ يا چوٽيءَ سان آهي جنهن جو هر هر يا وري وري ڏُهراڻ ٿيندو رهي ٿو. اِن طرح پهاڪو هڪ پيڙهيءَ طرفان پنهنجي اچڻ واري پيڙهيءَ کي ٻڌائجي ٿو، جنهن سان اُهو ذهن ۾ هميشہ لاءِ رهجي وڃي ٿو. اسپين جي ٻوليءَ ۾ پهاڪي جو هم- معنيٰ لفظ آهي ’Refran‘ جنهن جي معنيٰ آهي اُها ڳالهہ يا اُها سِٽ جنهن جو ڏُهراڻ وري وري ٿيندو

آهي. اسپين جي ٻوليءَ ۾ Proverbio پهاڪي لاءِ نہ، پر (سنن لفظن) لاءِ ڪتب ايندو آهي. ترڪي ٻوليءَ ۾ پهاڪي لاءِ ’Atalar sozu‘ لفظ جو استعمال ٿيندو آهي، جنهن جي معنيٰ وڏنِ اَبنِ- ڏاڏن جون چوٽيون يا آزمودن سان ڀريل سِٽون. چين جي ادبي ٻوليءَ ۾ پهاڪي لاءِ ’Yen‘ يا ’yen yu‘ عام فهم لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’سنسڪرت‘ يا سِڌ (سُڌريل) لفظ‘. ڳالهائڻ ٻولهائڻ واري ٻوليءَ ۾ ’su-hua‘ يا ’su-ya‘ جو استعمال ٿيندو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي عام ڳالهه يا مُروج سِٽ (چوٽي). عربي ٻوليءَ ۾ ’Mathal‘ يا ’Tamthal‘ پهاڪي ۽ تشبيهه جي معنيٰ ۾ ڪتب ايندڙ لفظ آهن، جيڪي اشتقاق جي لحاظ کان ٻہ ساڳي چوٽيءَ جي معنيٰ رکن ٿا.

روس ۽ بلغاريا جي ٻوليءَ ۾ ’Poslovista‘ پهاڪي لاءِ ڪتب ايندڙ لفظ آهي. چيڪو سلو واڪيا جي ٻوليءَ ۾ اِنهي معنيٰ جو اظهار ڪندڙ لفظ آهي ’Prisolvi‘. اِسٽونيا جي لفظ ’Vanasona‘ جي معنيٰ آهي ’پراڻا لفظ‘. فِنليندِ جي ٻوليءَ ۾ پهاڪي جو هم- معنيٰ لفظ آهي ’Sanalasku‘ جنهن جو بنيادي مطلب آهي، ڪنهن لفظ جو ڪِري پوڻ. جاجيا ۾ پهاڪي لاءِ ڪتب ايندڙ لفظ آهي ’انداز‘، جنهن جديد ادب ۾ پنهنجي پاڙ ڄمائي ورتي آهي. اِهو لفظ فارسيءَ جي ’مثال‘ يا ’بناوٽ‘ جي معنيٰ ۾ هلندڙ آهي. قديم زماني ۾ جارجين لفظ ’Igavi‘ پهاڪي ۽ اخلاقي ڪهاڻي ٻنهي معنائن ۾ استعمال ٿيندو هو.

هيبريو يا عبراني ٻوليءَ جو ’Mashal‘ لفظ پهاڪي، تشبيهه يا هڪ روپتا جي معنيٰ ۾ ڪتب ايندو آهي. جاپاني جي ’Kota-waga‘ جو اشتقاق موجب مطلب آهي، اهڙا لفظ جو استعمال ٿيندو آهي، جيڪو عربي لفظ ’Masal‘ جو جمع آهي. مصدر جي معنيٰ جي لحاظ کان ’Masal‘ اُها سِٽ آهي، جيڪا ڪنهن ٻہ شيءِ کي ياداشت جي رستي تي وٺي ايندو آهي. پولينڊ جي ٻوليءَ جو ’Przyslowil‘ لفظ يوناني ٻوليءَ جي ’Paroemia‘ جي معنيٰ جي صحيح پنيرائي ڪري ٿو. سيام ۾ پهاڪي لاءِ ’Suphasit‘ جو استعمال ٿيندو آهي. اِهو لفظ پاڻيءَ جو ’سُياسِتو‘ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سريشٽ اُڪِت (سيني کان سني چوٽي). جرمن ٻوليءَ ۾ چوٽي ۽ (الڪوڪت) لاءِ ’Sprich-worter‘ استعمال ٿيندو آهي. هن جي هڪ ڪڙي sparch جي معنيٰ آهي ’ٻولي‘ ۽ ’Wort‘ جي معنيٰ آهي ’لفظ‘. پهاڪي لاءِ جئبي لفظآهي ’Da le kpa‘؛ تيتي ڪتا جي معنيٰ ۾ ٻہ اِهوئي لفظ ڪتب ايندو آهي. ويتيتي يا پيدائش جي خيال کان هن لفظ جي معنيٰ ٿئي ٿي ”پراڻيُن ڳالهين کي وٺڻ ۾ اُنهيءَ کي نئين دؤر ۾ ڪم آڻڻ“. ’Proverbs‘ لفظ تہ سموري اَڻيي ڳالهه جي معنيٰ ۾ ڪتب اچي ٿو پر پهاڪي جي معنيٰ لفظ آهي. ’Sakamvards‘ جنهن جي معنيٰ آهي بيان جي لائق ورجاءُ جوڳو لفظ. مليہ ٻوليءَ ۾ پهاڪي لاءِ ’Umpaman‘ يا ’Per-Umpam-an‘ لفظ هلندڙ آهن. اِهي لفظ سنسڪرت ’اُپما‘ مان نڪتل آهي، جنهنجي معنيٰ آهي ’ساڳيائي، هڪجهڙائي، ساڳي شڪل واري يا مثال. اِنهيءَ ڪري ’Umpama-an‘ جي معنيٰ ٿي: پهاڪو، اخلاقي ڪهاڻيون، شڪلي استعمال يا ڪنهن ٻہ ڳالهه جي پنيرائيءَ لاءِ مثال. مليہ ٻوليءَ ۾ جڏهن پهاڪن کي ڪٿي ٻہ لکبو آهي تہ ’Saperti Kata arif‘ يعني ’عالم ائين چوندا آهن‘ سٽ جو استعمال ڪبو آهي.

(٢) پارت جي ٻولين ۾ ڪتب ايندڙ پهاڪن جا هم معنيٰ لفظ:

سنسڪرت ۾ پهاڪي لاءِ آياڻڪ، پرواد، لوڪوڪِت، لوڪ پرواد لوڪ- ڪي گاٿا، پرايو واد وغيره لفظن جو استعمال ٿيندو آهي. سنسڪرت ٻولي جي رسالي 'مججوُشا' ۾ پهاڪن کي خوبصورت عنوان جي هيٺ گڏ ڪري ظاهر ڪيو ويو آهي. هن رسالي جو ايڊيٽر شري ڪشٽيشچندر چٽوپاڌيايه آهي. والميڪي رامائڻ ۾ پهاڪي لاءِ پرواد، لوڪ پرواد ۽ لوڪِڪي گاٿا لفظن جو استعمال ٿيل آهي. مثال ڏسو:

- پرواد: سَتيه ايوايم توان پرتِ پرايَشو نرپ،

  پَتِو تانان ناڪسما تپنته شرُوڻِ پيُوتلي.

يعني، راوڻ جي مارجي وڃڻ کان پوءِ سندس زال مندودري راوڻ کي پنهنجي سوچ ۾ رکي چوي ٿي، "هي راجن، هن ڌرتيءَ تي پتي ورتائن (باوغا عورتن) جا ڳوڙها اُمالڪ ئي نه ڪِرندا آهن". اِهو 'پرواد' (چوٽي) توهان جي حمايت ۾ آهي.

(٢) لوڪ پرواد: ستِيو اين پنڊتئهه سَمُدا هرت هه.

اَڪالي ڏُرليو مرتويهَ اِستريا واپُروشيسيه وا.

اشوڪ واٽڪا (راوڻ جي لنڪا جو اهو باغ جتي سيتا قيد هئي) ۾ وينل ڏکويل سيتا جي چوٽي آهي، "عالمن پاران چيل هي 'لوڪ پرواد' سچ آهي ته چاهي عورت هجي چاهي مردُ، ڪنهن جي به منحوس وقت ۾ موت اٽٽر ٿيندو آهي."

(٢) ڪلياڻي بَتَ گاٿين لوڪڪِي پرتِياتِ مي،

ايتِ جيونتمانندو نرن ورششتادِپ.

پرت هنوُمان کي چوي ٿو، "اها لوڪڪي ٻولي مون کي فائديمند لڳي ٿي جيڪڏهن اِنسان جيئرو رهيو ته چاهي هڪ سؤ سال گذري وڃن، هُن کي ڪڏهن نه ڪڏهن سُکُ ضرور ملندو آهي."

"ڪادمري" ڪتاب ۾ ٻاڻ پٽ به پهاڪي لاءِ هم معنيٰ لفظ 'لوڪ پرواد' ڪتب آندو آهي:

"ستيوين لوڪپروادو يتُ وِپدُ وِپدن سنپتسن پد منُبڌناتِ يعني اِهو 'لوڪ پرواد' سچو آهي ته مصيبت پُنيان مصيبت ۽ ڏن پنيان ڏن ايندو آهي.

نقاد ڪاشي ناٿ پانڊرُنگ پاران مرتب ڪيل "مادمبري" (ٻاڻ پٽ ۽ پوشڻ پٽ) جي ستين ڇاپي جي صفحي ١٤٦ تي لکيل آهي:

"لوڪ پرواو جنانان چرنتنو وچنوَيا پارهه"

معنيٰ 'لوڪ پرواد' ماڻهن جو قيام ڪيل وچن واپار آهي: اِنهيءَ ريت "ڪٿا سَرت ساگر" ۾ به 'پرواد' جو استعمال ڏسو:

"ستيَهَ پروادو يد چِدرشوَ نرٿا يانتِ پُورِتام".

معنيٰ، 'اهو پرواد سچ آهي ته مصيبت پنيان مصيبتون ايندون آهن.

پاليءَ ۾ پهاڪي لاءِ 'ڀاسِتو' لفظ جو استعمال ٿيندو آهي، جنهن جو مطلب آهي، اُها ڳالهه جيڪا عام ماڻهن جي رواج ۾ مشهوور آهي. 'پائہ سَدد مهاڻوو' ۾ پهاڪي جعي هم معنيٰ لفظ جي شڪل ۾ 'آهاڻ' ۽ 'آهاڻيہ' لفظن کي ڪتب آندو ويو آهي.

'سر سُندري چرِئن' جيڪا شري مڌنيشوَرِ، مُنيشور پاران جوڙيل آهي، اُن ۾ پهاڪي لاءِ 'آهاڻ' ۽ 'ڪَنوَدَنتي' سان گڏوگڏ آهيڻ' لفظ جو استعمال ٿيل آهي. مثال طور:

اَهہ ڀَڻيئہِ پُهاءِ- ناهو اِسين هُسي اُڻ، ديو تن سچن.

آهيڻن سنجاين جن سمئہ ايٿ لوگامي....

يعني پرٿوي ناٿ کِلي چوي ٿو تہ هِن لوڪ ۾ هلنڊر اها ڳالهہ سچ آهي.

'سيتا رام چؤپائي' جيڪا ڪوِيوَر سميہ سُڻدرن پاران لکيل انتخاب آهي، اُن ۾ بہ ڪهاوت/ پهاڪي لاءِ هڪ هنڌ تي 'آهيڻ' لفظ جو استعمال ٿيل آهي:

اُنڌتڻئہِ وِڇاڻُ لاڌءُ، آهِيڻئہ دوڪانئنءُ بي

مُنگنہ چائُل مانِهہ گهي گهڻئہُ پريساڻئُوي.

يعني: اُڀاسي ڏيندڙ کي هنڌ ملي ويو، مُڱنِ ۾، چانورن ۾، ججهي انداز ۾ گِهُہ ڀرڇيو وِيو. 'ڪاڻيم، رتنَ شيکر سوريءَ (وءڪرمي سنبت ١۴١٦) جي 'سِربال ڪها' ۾ پهاڪي لاءِ لفظ ڪتب آيل آهي:

اَهَوا نَرَر تُمئي اييُن اکاڻاين ڪَين سَچمَ

پائوُڻ پاڻين پَڇا پُڇجئي گيهن.

يعني: اي نروار! اهو پهاڪو تو سچ ڪري ڏيکاريو؛ پاڻي پي ڪري وري گهر بابت پڇين ٿو.

اَپڀرنش ۾ 'اَهاڻئہُ (آڀاڻَڪَ) لفظ پهاڪي جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي.

جديد ڀارتي ٻولين ۾ پهاڪي جي هم معنيٰ لفظ هيٺين ريت آهن:

-	ٻولي	هم- معنيٰ لفظ
-	هندي	ڪهاوت، ڪهناوت، ڪهائُت، ڪهتوت، اُپکانَ، پَکانا، لوڪوڪِت
	اُردو	ضربُ المِثل
	سنڌي	پهاڪو، ڪهاوت، چوڻي
-	راجستاني	اَوکاڻو، ڪَهَبَتَ، ڪئيوُت، ڪُواوَٽ.
-	مراٺي	مهڻ، هَڻڻي، آڻا، آهڻا، نيايَہ، لوڪوڪِتَ، لوڪ سَنپراديہ.
-	بنگالي	پرواد، وچن، پروچن، لوڪوڪِت، پرچلِت واڪيہ
	گجراتي	ڪهيوَت، ڪَهيڻي، ڪَهيتي، ڪٿن، اُکاڻُن.
-	لهندي	آکاڻ

	گيوالي	پڪاڻا
-	آسامي	لنبير، لنبرِم
	مالووي	ڪيوات
-	تَاملِ	Pazamoil (old saying)
	تيلُگُو	Sameta (Proverb)
-	ملاياليم	Pazam chol
-	اُڙِيا	ڊاگا، پهلِ
-	پنجابي	ڪَهوتَ
-	ڪشميري	ميسالان
-	ڪنڙ	گود
-	نيپالي	ڪهاأت
-	ڪونڪڻي	مهڻَ

۴.۲ پهاڪي جي وصف ۽ خاصيتون:

پهاڪو ٻوليءَ جو اَلنڪار (سينگار) آهي. رڳو اَلنڪار ئي نہ، بلڪ، اَلنڪار کان بہ وڌيڪ، عام ماڻهن جي ڄاڻ سان ڀريل گُفتگو، آزمودي ۽ تصوير جي تَرَڪَشَ مان نڪتل تير آهي، جنهن جو استعمال سياڻا ۽ اَياڻا، پڙهيل ۽ اَڻپڙهيل سيئي ڪن ٿا.

وصف:

پهاڪي جون گهڻيئي وصفون مِلن ٿيون، پر اُنهن مان هڪ بہ وصف اهڙي ڪا نہ ٿي ملي، جنهن کي سيني عالمن پوري ريت قبول ڪيو هُجي. سيني وصفن ۾ ڪا نہ ڪا اوڻائي نظر اچي ٿي.

ڪيترن ئي عالمن پهاڪن جون ننڍيون ننڍيون گهڻيئي وصفون ڏنيون آهن. اُهي گهڻو ڪري سُهِڻن لفظن سن پرويل تہ آهن، پر پهاڪن جي سيني خاصيتن کي ظاهر نہ ٿيون ڪري سگهن. جيئن تہ انگريزي ٻوليءَ ۾ پهاڪي جي هڪ وصف هن طرح ڏنل آهي: A proverb is a saying without an author سچ آهي تہ گهڻن ئي پهاڪن جا رچيندڙ اهڙا آهن، جن جي باري ۾ ڪا بہ معلومات حاصل نہ ٿي سگهي ٿي. پر شاهہ، سچل، سامي ڪبير، تُلسي، شيخ اياز، وغيره جي ڪوِتائن جي گهڻي ئي سِٽون اڄ پهاڪي جي روپ ۾ عام ماڻهن ۾ مشهور آهن ۽ اُنهن جي اسان کي ڄاڻ بہ آهي. هاڻي اِهو سوال ٿو اُٿي تہ اهڙن سُخنن کي پهاڪو چئجي يا نہ؟ ڇا رڳو اُهو گفتو ئي پهاڪو آهي، جنهن جي رچيندڙ جي اسان کي خبر نہ آهي؟

اچو تہ انهن سوالن جا جواب عالمن پاران ڏنل ڪن پهاڪن جي وصفن مان ڳولهي لهون:

(١) پهاڪو اُهو آهي، جنهن ۾ گهڻن ويچارن کي ڪاڙهي اُنهن جو عرق ڪڍي، ٿورن لفظن ۾ رکيو ويو آهي.

A proverb is much matter decocted in few words. (Wor-thies of England, ch 2, Thomes Fuller, Racial proverbs. P.3)

(٢) پهاڪو پنجن ڳڻُ لفظن وارا هيرا آهن، جيڪي زماني جي اِشارو ڪندڙ ڏسٽي آڱر تي هميشہ چمڪندا پيا رهن.

Jewels five words long that on the stretched forefinger of time sparkle for ever. (Tennyson),

(٣) ڪنهن بہ قوم جي اعليٰ درجي جي سمجهہ، ڏاهپ ۽ روح جي سڃاڻپ انهيءَ جي پهاڪن مان ٿئي ٿي.

The genius, wit and spirit of a nation are discovered in its proverbs. (Francis Bacon)

(٤) پهاڪا اُهي ننڍڙي گفتا گهڻي آزمودي يا تجربي مان نِڪتا آهن.

Proverbs are short sentences drawn from long experience. (Don Quixote: Cervantes)

(٥) پهاڪو هڪ اهڙو جملو آهي، جيڪو سوُتر (قاعدي) جي شڪل وارو ۽ سچو آهي. اُهو ڊگهي عرصي کان وٺي عام ماڻهن ۾ قبوليو ويو آهي.

A proverb is a short sentence, sententious and true, long since accepted by common consent (Capriano De Valera)

(٦) پهاڪو هڪ اهڙو ننڍڙو گفتو آهي، جيڪو ٻول چال ۾ مُروَج آهي ۽ عوام ۾ تسليم ٿيل آهي. اُهو هڪ سوتر (قاعدي) جي شڪل وارو جملو آهي. اُنهيءَ ۾ گهڻو ڪري ڪا ڳجهي پيٽ يا تجنيس حرفي (اَنُپراس) هوندي آهي. اُنهيءَ ۾ اهڙي ڪنهن سچائيءَ جو اظهار هوندو آهي، جنهن جي تصديق يا پرک، تجربي يا جاچ جوچ وسيلي ڪيل هوندي آهي ۽ سيني ۾ جاتل سڃاتل هوندي آهي.

Proverb... A short pithy saying in common and recognized use: concise sentence, often metaphorical or alliterative in form, which is held to express some truth ascertained by experience or observation and familiar to all. (Encyclopedia Britannica. P 624).

(٧) پهاڪا اهڙا آڳاٽا بچيل جزا آهن، جيڪي پنهنجي ننڍڙي شڪل ۽ صحيح معنيٰ سببان قديم فلسفي جي ڪنڊر مان سالم صورت ۾ ڪوٺي هٿ ڪيا ويا آهن.

Remnants which, on account of their shortness and correctness have been saved out of the wreck and ruin of ancient philosophy. (Aristotle).

(٨) پهاڪو ڪنهن هڪ شخص جو ڏاهپ ڀريو گفتو آهي، جنهن ۾ گهڻن ئي ماڻهن جي سياڻپ سمايل آهي.

A proverb is a wit of one and wisdom of many. (lord John Russell).

(٩) پهاڪو سياڻپ جو عرق آهي.

Proverbs may be said to be the abridgement of wisdom. (Joubert)

(١٠) پهاڪو، ننڍڙو ۽ نصيحت آميز هڪ اهڙو گفتو آهي، جيڪو روايت کان وٺي مروج آهي.

A proverb is a terse didactic statement that is current in tradition. (Archer Tayler).

(١١) پهاڪا اُهي ننڍڙا آهن، جن ۾ قديم زماني جي عالمن، نِيمن وانگر، زندگيءَ کي مختلف روپ ۾ سجائي سينگاري رکيو آهي.

Short sentences into which, as in rules, the ancient have compressed the life. (John Agricola)

(١٢) پهاڪو سياڻن جي سُخنن جي سمجهاڻي آهي.

A proverb is the interpretation of the word of the wise. (Erasmus)

(١٣) پهاڪا سياڻپ جا اُهي ننڍڙا آهن، جيڪي آڳاٽي زماني ۾ اخلاق يا نيتي جي اڻ لکيل نيمن (اصولن) وانگر ڪتب ايندا هئا.

These fragments of wisdom, the proverbs in the earliest ages served as the un-written laws of morality. (Disraeli)

(١۴) ڪو به سُخن يا گفتو، پهاڪي جي درجي کي حاصل ڪري، اُنهيءَ لاءِ لازمي آهي تہ اُنهيءَ جو جنم عام ماڻهن مان ٿيو هُجي، يا اُهو هڪ سچائيءَ جي روپ ۾ عوام ذريعي تسليم ڪيو ويو هجي. مطلب تہ پهاڪي جو عوام ۾ مروج هئڻ لازمي آهي.

To attain the rank of a proverb, a saying must either spring from the masses or be accepted by the people as true. In a profound sense it must be vox populi. (Encyclopedia of Religion and Ethics- Hastings vol. x, p. 412)

(١۵) پهاڪا، تحريري صورت ۾ قلمبند ٿيڻ کان گهڻو اڳي، زباني روايتن ذريعي اسان تائين پهتا آهن. اُهي اهڙي سياڻپ جا هوبهو ننڍڙا روپ آهن، جنهن جو جنم شخصي تجربي ۽ جاچ مان ٿيو آهي.

Proverbial utterances, transmitted by oral tradition long before they were put on paper, were concrete fragments of wisdom, the result of observation. (Smith and Heseltine, Oxford Dictionary of English Proverbs, 1952 Introduction).

(١٦) پهاڪا روزمره جي زندگيءَ ۾ حاصل ڪيل تجربي جون ڌيئر آهن.

Proverbs are the daughters of daily experience.

(١٧) پهاڪا، ٻوليءَ جا اُهي تيز هٿيار آهن، جيڪي وهنوار ۽ ڪمن ڪارن جي ڳنڍين کي ڪپي اندر گهڙي ٿي وڃن.

Edge tools of speech, which cut and penetrates the knots of business and affairs. (Bacon)

(١٨) پهاڪو ڪنهن قوم جو اهڙو فارمولو آهي، جيڪو گهڻي عرصي کان وٺي اجا تائين عام واهپي ۾ هوندو پيو اچي. اُهو اهڙي صلاح يا نصيحت ٿو ڏئي، جيڪا لازمي طور عام ماڻهن لاءِ آهي ۽ النڪارن (سينگارن) سان سينگاريل آهي، جنهن ۾ ڪا ڳجهي پيٽ يا تمثيل سمايل آهي.

A proverb is a racial aphorism which has been or still is in common use, conveying advice or council unwarily common flagged figuratively disguised in metaphor or allegory (Racial Proverbs, Introduction P.X.V).

(١٩) پهاڪا ماڻهن جي سياوَ وهنوار جي سِڪي جي شڪل ۾ هلندڙ آهي ۽ نئين ٿهيءَ کي اَبن ڏاڏن کان ورثي جي شڪل ۾ حاصل ٿيل آهن. (ڊاڪٽر ڪنهيا لال سهل)

(٢٠) پهاڪا رڳو اڌ سچ ٿين ٿا.

Proverbs are usually but half truths and seldom contain the principle of the action they teach (T.T. Munger).

(٢١) هن ننڍي گُفتا وڏن آزمودن مان نڪتل آهن.

Short sentences drawn from long experiences.

(٢٢) پهاڪو عقلمند شخص جي ٻولن جي سمجهاڻي آهي.

A proverb is the interpretation of the hard of the wise. (Bible)

(٢٣) ڪسي ٻي ٻاشا کي شبدوالي (اکرپٽي) اُس ٻاشا کي جنتاکي سينڪڙو ورشون اَڀِگياتا کا سمپُنٽ هئ. يہ اَڀِگياتا جيون کي سب ويپارون کي آڌار پر هوتي هئ. (سُنتي ڪمار چئٽرجي)

اِن طرح دنيا جي گونا گون ٻولين جي عالمن جدا جدا پهاڪن جو اڀياس ڪري مٿي لکيل جيڪي پهاڪن بابت وصفون ڏنيون آهن، اُنهن وصفن جي چنڊچاڻ ڪرڻ سان مکيہ طور هيٺيون خاصيتون نظر اچن ٿيون:

(١) پهاڪن ۾ ٿورن ئي لفظن ۾ گهڻن خيالن جو عرق هجي ٿو.

(٢) پهاڪن ۾ گهڻو ڪري ڪنهن قوم يا ذات جي اعليءِ درجي جي سمجهه ملي ٿي.

(٣) پهاڪن ۾ زندگيءَ جا تجربا لِکيل آهن.

(۴) پهاڪو ڊگهي عرصي کان وٺي عام ماڻهن ۾ قبول ٿيل آهن.

(۵) پهاڪو هڪ فارمولي جي شڪل ۾ مقرر لفظن تي ٻڌل جملو آهي، ٻول چال ۾ مروج آهي، ۽ هِن ۾ سچائيءَ جو اظهار هوندو آهي.

(٦) پهاڪن ۾ قديم فيلسوفيءَ جو عرق سمايل آهي.

(٧) پهاڪن ۾ گهڻن ماڻهن جي سياڻپ سمايل آهي.

(٨) پهاڪا تجربي جون ڏيئر آهن.

(٩) پهاڪن ۾ ڳُجهي پيٽ يا تمثيل سمايل هجي ٿي. هيسٽنگس نالي هڪ عالم پهاڪن جي گهرائيءَ سان اوک- ڊروک ڪري، اُنهن ۾ چئن وصفن جو هئڻ لازمي ڄاڻايو آهي.

Four qualities are necessary to constitute a proverb, brevity (or, as some prefer to put it, conciseness) sense, piquancy or salt (Trench) and popularity (Encyclopedia of Religion and Ethics, Hastings, Vol. X, P-412)

مطلب تہ ڪو بہ سخن پهاڪي جو حاصل ڪري، انهيءَ لاءِ اُن ۾ چئن خاصيتن جو هئڻ ضروري آهي. اُهي آهن:

- ٿور- اڪرائي يا ننڍي شڪل
- خيالن جي گهرائي
- سلوُڻائي، ظرافت يا اظهار جي نزاڪت
- لوڪ يعني عوام ۾ انهيءَ جو پرچار

اِن طرح پهاڪن جي ڪيترين ئي وصفن جي چنڊچاڻ ڪرڻ بعد اهي پهاڪن جي ڪسوَٽيءَ تي ٺيڪ طرح ثابت ٿين ٿيون يا نہ؟ اچو تہ ڏسون:

(١) **ٿور- اڪرائي يا ننڍي شڪل:**

پهاڪي ۾ جن چئن خاصيتن جو هئڻ ضروري چيو ويو آهي، اُنهن ۾ ٿور- اڪرائي يا ننڍي شڪل پهاڪن جي پهرين ۽ ضروري وصف آهي. پهاڪا گهڻو ڪري ننڍا ٿين ٿا اُنهن ۾ گهڻو ڪري ويچارن جي گهرائي ٿورن ئي اکرن ۾ سمايل هوندي آهي. انگريزي ادب جي مشهور عالم شيڪسپيئر چيو آهي تہ: Brevity is the soul of wit. شيڪسپيئر جي اِها ڪَٿ پهاڪن لاءِ بہ پوري طرح ٺهڪي اچي ٿي.

پهاڪو ڪنهن بہ ٻوليءَ جو استعمال جو فارمولو آهي. جئين آلجبرا جي سوالن کي سلڻ واسطي فارمولن کي ياد رکڻو پوي ٿو، انهيءَ طرح ٻوليءَ کي سندر ۽ اثرائتو بڻائڻ لاءِ پهاڪن کي ياد رکڻو پوي ٿو، انهيءَ طرح ٻوليءَ کي سندر ۽ اثرائتو بڻائڻ لاءِ پهاڪن کي ياد رکڻو ٿو پوي. پهاڪن کي ياد ڪرڻ لاءِ اِهو ضروري آهي تہ پهاڪا ننڍا هجن، جيڪڏهن پهاڪا وڏا هوندا، تہ مقرر شڪل ۾ ياد نہ ٿيندا. اِن سبب ڪري اُنهن جي ڦهلجڻ ۾ رُڪاوٽ پوندي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي ننڍا پهاڪا ملن ٿا. اُنهن ۾ ڪجهہ پهاڪا اهڙا بہ آهن جن ۾ رڳو بہ يا ٽي لفظ ئي استعمال ٿيل آهن. جيئن تہ:

- قرضُ، مرض.
- پنهنجي، سهِنجي.
- ٻسياري، خواري.
- لاڙُ، ساڙُ.
- ٻاليتو، نہ ماليتو.
- عقل ڪائي غم.

- اٿو چئه گهوباٿو.
- پنج، گنج.

اِن طرح ٻيا بہ ڪيترا ئي پهاڪا آهن، جن جي ذريعي پهاڪن جي ننڍي شڪل تي روشني وجهي سگهجي ٿي، پر ٿور-اڪرائي نسبتي لفظ آهي. ڪهڙي پهاڪي کي ننڍڙو چئجي ۽ ڪهڙي کي نہ؟

مثال طور:

- ٻال هٿُ، زال هٿُ، راجا هٿُ، جوڳي هٿُ، اِهي جي هٿ تي چڙهن تہ هيٺِ نہ لهن.
- پُلاهہ جهڙي پدمڻي، جي هَڪي حاضر هوءِ،
  تہ پوسي وِجهہ پيٽ ۾، مرُ پيٽُ ڦاٽي پوءِ.
- جٽيءَ سُٽُ پُسايو، واڻِئي، وِڏيس وٽي،
  جٽيءَ ليکي واڻيو مُنو، واڻيي ليکي جٽي،
  مُني سائي جٽي، مُني سائي جٽي.

اِهي ڪجهہ مشهور پهاڪا آهن، جن کي وڏيڪ ننڍو ڪري نہ ٿو سگهجي. اِن حالت ۾ سوال اُٿي ٿو تہ ٿور- اڪرائي جو مطلب ڇا ڪٿجي؟ اِنهيءَ جو مطلب آهي تہ پهاڪن ۾ گهربل معنيٰ جو اثرائتو اظهار ڪرڻ لاءِ جيترن لفظن جي ضرورت آهي، اُنهيءَ کان وڌيڪ لفظ اُن ۾ نہ هئڻ کپن. اِنهيءَ کي ئي ٿور- اڪرائي، اختصارُ يا ننڍي شڪل چئجي ٿو.

هڪ ٻي ڳالهہ تہ وڏن پهاڪن ۾ اظهار جو انوکو زنگ، تڪبندي هجي ٿي. اِن ڪري اُهي پڻ ياد ٿي وڃن ٿا ۽ زباني روايت ذريعي سماج ۾ مشهور ٿي وڃن ٿا.

(٢) **ويچارن جي گهرائي:**

جي گهرائي پهاڪن جي ٻي ضروري وصف آهي. عام طور پهاڪا مطلب ڀريا، سارُڀيا هجن ٿا ۽ اِهو ئي سبب آهي تہ هوُ ايتري وقت تائين عوام ۾ چالو رهن ٿا. پهاڪا عام ماڻهن جا اُهي دوست آهن، جيڪي هر وقت سُک ۾، ڏُک ۾، خوشيءَ، غم ۽ پريشانيءَ وقت هميشہ مدد ڪرڻ لاءِ تيار هجن ٿا. پهاڪن ۾ لِڪل گهري ڄاڻ کي اسين جيڪڏهن ڌيان سان ڏسون تہ هو هميشہ سُهڻي تربيت ڏيڻ لاءِ تيار هجن ٿا. اسسين ڪيئن تندرست رهون، ڪيئن پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪاميابي حاصل ڪريون، وغيره ڳالهين جو اشارو اسان کي پهاڪن ۾ سولائيءَ سان ملي ٿو. مثال طور:

بيوقوف دوست کي بازار ۾ وٺي نہ وڃجي ساڻ،
پهرين ڪُٽائي پاڻُ، سار لهي سنگتيءَ جي.

اِن پهاڪي ۾ ڪهڙي نہ سُني سگهجي آهن. اِهو سچ آهي تہ پهاڪن ۾ اُها طاقت آهي، جنهن جي مدد سان هرڪو شخص ڏُکيائين ڇوٽڪارو حاصل ڪري سگهي ٿو. زندگيءَ جو علم، عام ماڻهن جا آزمودا، خيالن جي گهرائي پهاڪن جا مکيہ گڻ آهن. ڏسو:

زندگيءَ ۾ ناٿي جي اهميت ڏسي ڪنهن بزرنگ واتان نڪري ويو:

”اُٿ بہ ناٿو، ويهہ بہ ناٿو، ناٿي بنا نرُ ويڳاٿو.“

روزاني جيوت ۾ پئسي کي وڏي طاقت آهي. جنهن وٽان بدقسمتيءَ جي ڪري دولت هلي ٿي وڃي، ته پوءِ سندس دوست يار، مٽ، مائٽ، به ڪانئس ڪنارو ڪري ٿا وڃن. پوءِ اَوکي ويل ڪو به اُن شخص جو ساٿ نه ٿو ڏئي ۽ جيڪڏهن هُو ڪنهن دولتمند کان اُوڌر به وٺڻ چاهي ته "شاهوڪار جا ٽِڻ به ڪستوري" چوڻو ٿو پوي. يعني اُن کي دولتمند جي ڪنهن خراب ڳالهه کي مڃي سندس پُڻِپرائي ڪرڻي ٿي پوي.

ڏاج ڏيڻ رسم اسان جي سماج جي هڪ پراڻي بيماري آهي. اُنهيءَ رسم ڪيترن ئي جي سوچ خراب ڪئي آهي، جنهن ڪري سيني ڇوڪرين جي پيئرن کي پنهنجي ڌيءَ جي شاديءَ ۾ ڪيس ڏاج ڏيڻ لاءِ گهڻي محنت سان دولت گڏ ڪرڻي ٿي پوي. اِهو ڏسي ڪنهن چيو ته:

- اَبو گسي ڌيءَ وسي.

ماءُ جي پنهنجي ٻار لاءِ مَمتا ازل کان مشهور آهي. ماءُ جي پيٽ برابري سڄي دنيا ۾ ٻيو ڪو به نه ٿو ڪري سگهي. ماءُ جي پيٽ يعني ٻار جي ماسي به اُن ٻار جي ماءُ جهڙي نه ٿي ٿي سگهي، ڪٿي هو هُن ٻار لاءِ ڪيترو به قرباني ڇو نه ڪري. اِن تي چوڻي مشهور آهي.

- ماءُ ساماءُ، ٻيو سڀ دنيا جو واءُ،
  ماسي نه ٿئي ماءُ، توڙي ڪڍي ڏئي ساه.

اِنهن مثالن مان ظاهر آهي ته پهاڪا سياڻپ جا اهڙا سُخن آهن، جن ۾ وهنواريءَ زندگيءَ مان حاصل ڏاهپ سمايل آهي پر ساڳئي وقت پهاڪن جا اهڙا مثال نه ملن ٿا، جن ڪو اَونهون ويچار نظر نه ٿو اچي. جيئن ته:

- ڀڄ چريا ڇي مست آيَئه.
- شيرو ٻِلو شاهه جو، نه پيءُ جو نه ماءُ جو.
- گنجي جي مٿي ۾ نه ڪا جُون نه ڪا ليک.
- ڪوڙيءَ کي ئي گهمرو آهي.
- ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو، ننڍو وڏو چيڙ مِنو.

اِنهي هوندي به اِهي پهاڪا سماج ۾ پنهنجي خاص جاءِ رکن ٿا ۽ وهنواري زندگيءَ ۾ ماڻهو اِنهن جو استعمال ڪن ٿا.

(٣) سلوُڻائي، ظرافت يا اظهار جو نرالو ڍنگ

پهاڪي جي ٺڻن ضروري وصف آهي سلوڻائي يا اظهار جو نرالو انداز. هر هڪ ٻوليءَ جو پهاڪن ۾ اِهو انداز ملي ٿو. سنڌيءَ ۾ به ظرافت سان ڀريل جهجهي تعداد ۾ پهاڪا ملن ٿا، جيڪي سلوڻائي، ڏاهپ ڀرئي انوکي اظهار ۽ اثردار عبارت سببان ٻڌندڙ جي دل ۽ دماغ تي هڪدم اثر ڪن ٿا. اهڙا پهاڪا عوام ۾ جلد ئي مشهور ٿي ويندا آهن. مثال ڏسو:

- اٿو ڪاڏو ڪوئي، مار پئي گابي تي.
- آهوجا ڪانين، پاهوجا پيٽ سور مرن.

- سياڻو ڪانءُ ٻہ ٽنگو ڦاسي.
- ماءُ موري، پيءُ تنبورو، پٽ وڄائڻ ۾ پورو؟
- ٻرِي تيل، ڪامي وٽ، واهہ ڙي ڏيئا واهہ!

پر ٻئي طرف ڪجهہ اهڙا ٻہ پهاڪا آهن، جن ۾ سلوڻائيءَ جي وصف گهٽ نظر ٽي اچي. جيئن:

- پنهنجي سنهِنجي.
- انُ آهي تہ ايمان آهي.
- ايڪ پنٿ، دوڪاج.
- جتي باهہ ٻري، اتي سيڪ اچي.

اهي پهاڪا رڳو سِڌو سنواٽو ڪنهن ڳالهہ جو بيان ڪن ٿا، پر اِنهن ۾ اظهار جي ڪا نہ انوڪائي نظر نہ ٽي اچي.

(۴) **لوڪ پسندي**

پهاڪي جي اها چوٽين ۽ سيني کان اهم وصف آهي. ڪو نہ جملو يا قول تيستائين پهاڪو ٽي قطار ۾ نہ ايندو، جيستائين اهو عوام ۾، عام ماڻهن ۾ مشهور نہ ٽي وڃي.

ڪنهن شخص جي نِجي آزمودن مان نڪتل ڳالهہ يا نُڪتو اِن ۾ ٿور- اڪرائي، خيالن جي گهرائي، اظهار جي نزاڪت ڇو نہ هجي، پر جيستائين ٻين ماڻهن کي يا عوام کي پسند نہ پوندي، تيستائين اهو سُخن پهاڪي جو درجو حاصل نہ سگهندو. مثال طور: هڪ شخص کي روزمره جي زندگيءَ مان اِهو تجربو ٿيو تہ ماٽيجي ماءُ سچو پيار سچي ممتا نہ ڏيندي آهي. انڌو ڇاڪاڻ تہ ڏسي نہ سگهندو آهي، انهيءَ لاءِ ڪٿي ٻہ ٿُڪ ڦٽي ڪندو آهي، جنهن ڪري ٻين کي تڪليف ٿيندي آهي. ٻيو تہ برسات پوڻ کان پوءِ جيڪا اُس نڪرندي آهي، اها ڏاڍي تنگ ڪندي آهي. انهن آزمودن جي ڪري ڪنهن شخص هڪ گفتو بيان ڪيو تہ "جُهڙ جي اُس، انڌي جي ٿڪ ۽ ماٽيجي ماءُ جي مُڪ، جتي لڳن اُتي سُڪ." اهو گفتو ٻين کي ٻہ وڻيو. ڇاڪاڻ تہ انهن کي ٻہ ساڳيوئي آزمودو ٿيو هو. آهستي آهستي اهو جملو عام لوڪن ۾ پسند پيو ۽ پهاڪو بڻجي ويو.

پر ٻئي پاسي هاويل جو هيءُ گفتو "گهمنڊ اهڙو گُل آهي، جيڪو دئيتن جي باغيچي ۾ ٽڙي ٿو." پهاڪي جون ٻيون ٽي وصفون هئڻ بعد ٻہ پهاڪي جو درجو حاصل نہ ڪري سگهيون. ڇاڪاڻ تہ اهو عام ماڻهن ۾ عام نہ ٽي سگهيو.

سترهين صديءَ ۾ يورپ ۾ جيمس هاويل نالي هڪ مشهور ليکڪ هو. هُن پنج سؤ کن ننڍڙا نصيحت ۽ سِکيا سان ڀريل گفتا گڏ لکي تيار ڪيا هئا. اُنهن جو مجموعو هُن ڇپائي پڌرو ڪيو. انهن ۾ مٿي ڏنل جملو ٻہ شامل هو، پر هاويل جا اهڙي قسم جا سُخن پهاڪا بڻجي نہ سگهيا آهن، ڇاڪاڻ تہ انهن کي عوام ۾ مشهوري حاصل نہ ٽي سگهي آهي. عوام انهن کي پنهنجو نہ بڻايو آهي ۽ روزاني زندگيءَ ۾ اُنهن کي استعمال نہ ڪيو آهي. اِنهيءَ مان ثابت آهي تہ عوام ۾ عام ٿيڻ يا ماڻهن کي پسند اچڻ هر هڪ پهاڪي جي لاءِ لازمي وصف آهي، پر انهيءَ ۾ ٻہ شڪ نہ آهي تہ سني

پهاڪي لاءِ لوڪ پسنديءَ سان گڏ ٻين ٽن وصفن جو هئڻ پڻ لازمي آهي. انهيءَ حقيقت کي پاڻ به قبول ڪيو آهي. هو چوي ٿو ته:

The people's voice, the voice of God we call,

And what are proverbs, but the people's voice,

Coined first and current made by common choice,

Then sure they must have weight and truth withal.

مطلب ته "پهاڪا عوام جو آواز آهن، اِنهيءَ ڪري اسان اُنهيءَ ڪري اسان اُنهيءَ کي الله جو آواز سڏيون ٿا. شڪ نه آهي ته اُهي عام ماڻهن جي آواز کان سواءِ ٻيو ڪجهه نه آهن. ڪو به پهاڪو چاهي اول ڪنهن هڪ شخص ناهيو هو، اُهو ٻين ۾ قبول پوڻ تي سماج ۾ مشهور ٿي ويو آهي، انهيءَ ڪري هر هڪ پهاڪي ۾ وزن ۽ سچائيءَ جو هئڻ ضروري آهي." ڪجهه لوڪ پسند پهاڪو ڏسو:

- جاءِ چوي جوڙائي ڏس، شادي چوي ڪري ڏس.
- ماءُ ڏِسي پيٽ، زال ڏسي ڪيسا.
- ڪاٽيءَ جي وِهانءَ ۾ سَنڪٽ گهٽا.
- ڪير جو ڪاليلُ، جهڻ ڦوڪي پئي.

انهن پهاڪن جا رچيندڙ ڪير هئا، اها ڪنهن کي به خبر نه آهي، پر اهڙا پهاڪا هاڻي عام لوڪن ۾ قبول ٿي سڄي سماج جي گڏيل ملڪيت بڻجي پيا آهن.

شاعرن جا ڪلام ڳُوڙهي ڄاڻ سان پُر هجن ٿا، پر اُنهن مان ڪجهه سِٽون ائين پهاڪي جي پد تي رستن ٿيون. ڇاڪاڻ ته اُنهن کي عام ماڻهو پسند ڪن ٿا ۽ ٻين کي نه. شاهه لطيف جي ڪلام جون ڪجهه عام ماڻهن ۾ پسند ڪيل ٿُڪون ڏسو:

- ديسي سيڻ ڪجن، پرديسي ڪهڙا پرين؟
- ڇاجي ڏنگا ڏير، منهنجو ڏينهن ڏنگو نه ٿئي.
- لکيو منجهه للاٽ، قلم ڪياڙيءَ نه وهي.

ٻئي طرف شاهه جي ڪلام مان ئي هيٺ ڏنل ڪجهه ٻيون سِٽون ڏسو جيڪي عام ماڻهن جي سمجهه کان ٻاهر آهن ۽ پهاڪي جو درجو حاصل نه ڪري سگهيو آهن:

- پيهي جا پاڻ، ڪيم روح رهاڻ،
  نڪو ڏونگر ڏيهه ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
  پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.
- ايڪ قصر در لک، ڪوڙين ڪٽس ڳڙڪيون،
  جيڏانهن ڪريان پرک، تيڏانهن صاحب سامهون.

اِن طرح پهاڪن جي شڪل بابت هيستائين ڪيل ويچار ۽ وصفن جي چنڊچاڻ ڪرڻ سان مليل پهاڪن جو خاصيتون (ننڍو روپ، سلوڻائي، اونهي ويچار ۽ لوڪ پسندي) ڏسي انهن جي آڌار ئي چئي سگهجي ٿو ته اِهي وصفون سچ پچ پهاڪن جون ڪسوٽيون آهن. ڪنهن به سنڌي پهاڪي ۾

انهن چئجي جو هئڻ ضروري آهي. اِنهن چئني ۾ مڪيه ڪسوٽي آهي لوڪ پسندي يا عوام ۾ مروج هئڻ. جيڪڏهن ڪنهن گُفتي ۾ اِها وصف نه آهي ته پوءِ ان کي پهاڪو نه چئبو.

ڊاڪٽر مُرليڌر جيٽلي پنهنجي ڪتاب 'سنڌي پهاڪا ۽ محاورا- هڪ اڀياس' ۾ پهاڪن ۽ چوٽين جو تفصيل سان اڀياس ڪري، اُنهن جي وصف هن ريت ڏني آهي:

"اُهو سوتر پريوگ (قاعدي موجب استعمال)، جيڪو ٻن يا ٻن کان وڌيڪ لفظن مان ٺهيل جملو يا جملن جو اهڙو ايڪو آهي، جنهن ۾ وهنواري زندگيءَ جي آزمودن مان حاصل ڪيل ڄاڻ پريو پيو آهي ۽ جيڪو گهڻو ڪري لفظي معنيٰ بدران ٻوليءَ جي رواج موجب ٻيءَ معنيٰ ۾ استعمال ٿيندو آهي، تنهن کي پهاڪو چئبو آهي. لفظي معنيٰ ۾ ڪتب ويندڙ پهاڪي کي سنڌيءَ ۾ چوٽي به سڏيو ويندو آهي."

٥.٢ پهاڪن جي سچائي ۽ ڪِن پهاڪن ۾ نظر ايندڙ تضاد:

ڪڏهن ڪڏهن ڪن پهاڪن جي ويچار ۾ تضاد نظر ايندو آهي، يعني اُنهن ۾ هڪٻئي جي خلاف بيان محسوس ٿيندا آهن. اهڙيءَ حالت ۾ سوال ٿو پيدا ٿئي ته پهاڪن جي خيالن ۾ ڪيتري قدر وزن آهي؟ ڇا اُنهن جي بيان جي سچائي هر هڪ حالت ۾ لاڳو ٿي سگهي ٿي؟ سنڌيءَ ۾ اهڙن ڪُجهه پهاڪن جا مثال هن ريت آهن:

١. ڪِن سان ڪِن ڪو نه ڌوپندو. (جيڪڏهن ڪو بُرائي ڪري ٿو يا خراب هلت ڪري ٿو، ته ساڻس ساڳي هلت ڪرڻ سان هوُ سڌري نه سگهندو.)

ٻئي طرف اِن جي اُبتڙ ويچارن وارا پهاڪا به ملن ٿا. جيئن ته: جهڙي سان ٿجي تهڙو يا لُڄ سان ٿي لُڄ ٿي ملجي. (يعني جيڪڏهن ڪو ڏنگو ٿل هلي ته توهان به ساڻس اُنهيءَ طرح هلت ڪري ڪيس سيڪاريو).

٢. پُچڻا نه مُنجهڻا. (مطلب ته ٻين کان پُڇي ڪري ڪم ڪبو ته موجهارو نه ٿيندو).

جيترو پڇندين، اوترو منجهندين. (هيءَ پهاڪو ماڻهوءَ کي اشارو ڏئي ٿو ته هُن کي پنهنجي سمجهه سان ڪم ڪرڻ گهرجي. هو جيترو ٻين کان صلاح وٺندو اوترو ئي منجهي پوندي. ڇاڪاڻ ته سڀ ڪو هُن کي پنهنجي پنهنجي عقل موجب صلاح ڏيندو ۽ ڪم ۾ مونجهه پوندي).

ٻُڌجي سڀ ڪنهن جي، ڪجي پنهنجي. (سڀ ڪنهن کان راءِ وٺڻ گهرجي، پر پوءِ پنهنجي عقل سان سوچجي ته ڪهڙي واٽ صحيح آهي ته اُن موجب هلت ڪجي).

٣. جيڪي چُلهه تي، سي دل تي. (جيڪي پاڻ ۾ گڏ رهن ٿا اُهي هميشه ياد رهن ٿا ۽ انهن ۾ سڪ ۽ پريت سدائين قائم رهي ٿي.)

دورباش، خوش باش (گڏ رهڻ سان هميشه جهڳڙي ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي، ان ڪري هڪ ٻئي پان پري رهجي، ته اُنهيءَ ۾ خير ۽ امن قائم رهي ٿو.)

٤. به پائر ٿيون ليکو. (واپار ۾ سيني کي پنهنجي حساب ڪتاب صاف رکڻ گهرجي.)

شريڪ ۾ مريڪت ڇاجي؟ (مطلب ته ڀائيواري يا ڏنڌي واپار جي وهنوار ۾ لحاظ ڇاجي لاءِ ڪجي؟) پر انهيءَ جي اُبتڙ ٻي چوٽي آهي- ڀائرن ڪهڙا ليکا؟ (يعني پنهنجپائيءَ ۾ ڏي- وٺ يا حساب ڪتاب رکڻ جي ضرورت نه آهي).

۵. مهمان اچن وڏ ڀاڳين گهر يا مهمان آهن ڀڳوان جو روپ. پر ٻئي طرف چوٽي آهي: اُويلو مهمان پَتائي پاڻ.

اِن طرح انهن مثالن مان ظاهر آهي ته پهاڪن ۾ ڪڏهن ڪڏهن هڪ ٻئي جي خلاف ويچار نظر اچن ٿا. اِنهيءَ حالت ۾ سوال ٿو اُٿي ته پهاڪن ۽ ڪيتري قدر سچائي آهي.

حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته پهاڪا زندگيءَ جي آزمودن تي ٻڌل آهن. زندگيءَ جي راهه تي تضادن ۽ الڳ الڳ تجربن سان ڀريل آهي. ڪڏهن انسان ڏسي ٿو ته زندگيءَ ۾ آخرڪار سچائيءَ جي جيت ٿئي ٿي. ان تي هو چوي ٿو ته سچ ته بينو نچ. پر ٻئي طرف هوُ اهڙا به مثال ڏسي ٿو، جتي سچائيءَ جي راهه تي هلندڙ ماڻهن کي مصيبت جو منهن ڏسڻو ٿو پوي. اهڙيءَ طرح حالت کي محسوس ڪري چوي ٿو ته، اکرُ نه ڳٽي، مڪرُ ڳٽي.

اِنهيءَ مان ثابت آهي ته پهاڪن جي سچائي ڪا عالمگير سچائي نه آهي، جيڪا هر وقت، هر ملڪ ۾ ۽ هر حالت ۾ لاڳو ٿي سگهي. هڪ ئي حقيقت جو عڪس جدا جدا ڪُنڊن تان الڳ الڳ نظر اچي ٿو. ساڳيءَ طرح پهاڪن ۾ بيان ڪيل سچائي پوريءَ حقيقت جو ڪو هڪ خاص پهلو پيش ڪري ٿي. انهيءَ ڪري پهاڪن جو سچ اخلاقي نقطهِ نگاهه کان صحيح آهي. اُهو ترڪ تي ٻڌل مڪمل سچ نه آهي. جيون جي حقيقتن جا ماپا ۽ ماڻ اسين ڳٽپ جي اصولن مطابق مقرر نه ٿا ڪري سهگون. اهي ته جدا جدا حالتن ۾، الڳ الڳ زمان ۽ مڪان جي لحاظ بدلجندا ٿا رهن. اِن ڪري پهاڪن جي بيان ۾ جيڪڏهن ڪٿي ڪٿي تضاد يا الڳ الڳ رايو ملي ٿو ته اُهو سُياويڪ آهي.

٦.٢ پهاڪا ۽ ٻيا سُخن

هتي پهاڪن ۽ اُنهن سان مشابهت رکندڙ ٻين سُخنن جي وچ ۾ فرق ڏيکارجي ٿو:

(١) پهاڪو ۽ حوالو:

وڏن شاعرن جي شعر جون ڪجهه ٽُڪون ۽ ليکجن جون ڪڳجهه سِٽون اڪثر بيان ۾ حوالي طور ڪتب آڻجن ٿيون، جيئن ته:

- وحدت تان ڪثرت تي، ڪثرت وحدت ڪُل،

  حق حقيقي سو سڏُ، ورُ وائيءَ جو جي لهين. (شاهه)

شاهه لطيف جي ڪلام مان اهڙيون سِٽون جيڪڏهن بيان ۾ ڪتب آڻبيون ته اُهي حوالا چئبا، جيڪي پنهنجي ڳالهه جي پُڻيرائيءَ لاءِ، استعمال ڪيا ويا آهن. اِهي پهاڪن کان اِن ڳالهه ۾ الڳ آهن ته انهن جي رچيندڙن جي ڄاڻ آهي، پر ٻئي طرف پهاڪو اصل ۾ ڪنهن سِرجيو آهي، اهو گهڻو ڪري معلوم نه هوندو آهي. ٻيو ته اِهي سِٽون پهاڪن وانگر روزاني زندگيءَ جي شخصيءَ آزمودن تي

بيٺل نہ آهن. اِنهن ۾ اونهي فلاسافي سمايل آهي، جيڪا عام طور پهاڪن ۾ نہ هوندي آهي. ٿيون تہ عام ماڻهن ۾ ڦهلاءُ جيڪو هر هڪ پهاڪي جي لازمي وصف آهي، اُها پڻ اِنهن ۾ نہ ٿي ملي. اِنهيءَ ۾ شڪ نہ آهي تہ شاهہ جي ڪلام جون ٻيون ڪيتريون ئي سٺون عوام ۾ عام هئڻ جي ڪري پهاڪي جو درجو حاصل ڪري چڪيون آهن. مثال طور:

- ڏُک سُکن جي سونهن، گهوريا سُک ڏُکن ري،
- تتيءَ ٿڌيءَ ڪاهہ، ڪانهي ويل وِهڻ جي.
- ذات نہ آهي ذات تي، جو وَهي سو لَهي.

(٢) پهاڪو ۽ سڌانت سؤتر (فڪري/ عقلي سُخن):

سنتن مهاتمائن جون نصيحتون ۽ ڏاهپ ڀريا نُڪتا پڻ پهاڪن کان الڳ آهن. جيئن تہ:

- علم اِنسان جي ٽين اک آهي.
- خلقڻهار سچ ۽ سنسار ڪوڙ يا وهم آهي.
- روح لافاني آهي ۽ جسم فاني آهي.

اهڙا ٻول چاهي لوڪ ۾ مشهور ٻہ ٿي وڃن، تہ ٻہ اُنهن جو واسطو ڄاڻ ۽ دماغي ورزش سان آهي. اِهي عام لوڪن جي اُپج نہ آهن ۽ نہ ڪي روزاني زندگيءَ ۾ شخصي آزمودن تي بيٺل آهن. اِن ڪري اهڙا اصولي قاعدا سُخن ۽ ٻول پهاڪا نہ ليکبا آهن.

(٣) پهاڪو ۽ ٽوٽڪو يا لطيفو:

پرمانند ميوارام جي ڪتاب "دلبهار" ۽ ڪيول رام سلامت راءِ جي ڪتاب "گل شڪر" ۾ گهڻيئي ٽوٽڪا ۽ لطيفا گڏ ڪري ڏنا ويا آهن، چاهي ڪو ٽوٽڪو ٻن يا ٽن سِٽن جو ڇو نہ هجي، پر اهو پهاڪو نہ ٿو لکجي، ڇاڪاڻ تہ اُن ۾ ايڪائي وصف نہ آهي. يعني اهو ڪنهن هڪ مقرر شڪل ۾ عوام ۾ نٿو ڏُهرايو وڃي. ٻيو تہ اهڙن لطيفن ۽ ٽوٽڪن جو مڪيہ مقصد چرچو گهٻو ڪرڻ ۽ وندر سان گڏ نصيحت ڏيڻ هوندو آهي.

(۴) پهاڪو ۽ پرولي:

پهاڪن وانگر پرولين ٻہ عوام ۾ مشهور ۽ ننڍڙي شڪل ۾ واريون ٿينديون آهن، پر ٻنهيءَ جي مقصد جي وچ ۾ گهڻو فرق آهي. پهاڪا عام ماڻهن جي روزاني زندگيءَ ۾ حاصل ڪيل آزمودن جو اظهار آهن. پرولين ۾ پڻ اِها وصف ملي ٿي، پر اُنهن جو مقصد ٻئي جي سهج فطري ڄاڻ جي پرک لاءِ دماغ کان ڪم وٺڻو پوندو آهي. روزاني زندگيءَ ۾ جڏهن پهاڪا پنهنجي ڳالهہ جي پُنيرائي

وغيره لاءِ ڪتب آڻجن ٿا، تڏهن پروليون ٻين کي سلڻ لاءِ ڏجن ٿيون. پروليون جا ڪجهه مثال هن ريت آهن:

- سوڙهي گهٽيءَ مان نانگُ لنگهائي ڏي (اُبداڻي ۾ اڳڻُ)
- ماءُ ڄائي نہ آهي تہ پُٽُ ڪونو ٿو ٽپِي (باهه کان اڳ دُونهون نڪرڻ)
- جيئن ڇڪ تيئن ننڍي ٿئي (ٻيڙي)
- هيڏڙي، تِر جيڏڙي، وڏن جا ٿي پٽڪا لاهي. (جُونئن)
- مڙس ٽنگيو پيو آهي زال پئي گُهمي. (ڪُلف ۽ ڪنجي)

٧.٢ پهاڪو ۽ محاورو يا اصلاح:

’محاورا‘ ۽ ’اصلاح‘ ٻئي عربي ٻوليءَ جا لفظ آهن، جيڪي فارسيءَ ۾ بہ ڪتب ايندا آهن. اِهي لفظ پوءِ اُردو، هندي، سنڌي، پنجابي، ڪشميري ۽ ٻين ڪيترن ئي ٻولين ۾ عام ٿي ويا آهن. ’محاورو‘ لفظ جو عربيءَ ۾ اُچار آهي، ’محاورت‘. اِهو ’حاور‘ يا ’حوَر‘ فعل مان نڪتو آهي، جنهن جو مطلب آهي- موٽائڻ ورندي ڏيڻ. پوءِ اِنهيءَ جي معنيٰ ۾ تفصيل ٿي ويو آهي. پلاٽس اِنهيءَ جي معنيٰ ۾ تفصيل ٿي ويو آهي. پلاٽس اِنهيءَ لفظ جو اُردو- هندي ڊڪشنري ۾ معنائون ڏنيون آهن: (١) گفتگو، ڳالهه- ٻولهه (٢) اصلاح، لفظي ميڙ، عام ٻول- چال جو طريقو (٣) ٻوليءَ ۾ استعمال، (۴) روايت، پرمپرا، عادت.

جام سنڌي لغات ۾ ’محاوري‘ لفظ جو معنائون هن ريت ڏنل آهن: محاورو= جمع ’محاورا‘ (مذڪر) =هُن ورائي چيو- (عربيءَ ۾ بنياد- حور). گفتگو = ٻول- چال، ڳالهه- ٻولهه، سوال، جواب. علم نَحوَ جُملو ٺهڻ موجب اهو جملو، جنهن جي لفظي معنيٰ هڪڙي هجي تہ ڪنايتاً (لاڪشٽِڪ) معنيٰ ٻي هجي. جيئن تہ: اکيون پورڻ = بي شرم ٿيڻ، مرڻ، وغيره. اصلاح = ورجيس.

پهاڪو ۽ محاورو ٻئي بيان ۾ اکري معنيٰ بدران ٻئي گهربل معنيٰ ۾ ڪتب ايندا پر ٻنهي ۾ فرق اهو آهي تہ پهاڪو پورو جملو هوندو آهي ۽ محاورو جملي جو هڪ حصو هوندو آهي. محاورو جملي ۾ جدا جدا زمان موجب پنهنجي صورت بدلائي ڪتب ايندو آهي. پر پهاڪي جي رچنا ۾ ڪا بہ تبديل نہ ٿيندي آهي. اهو بيان ۾ هڪ الڳ جملو يا واڪيہ وانگر استعمال ڪيو آهي.

٨.٢ محاورو ۽ ورجيس:

محارو يا اصلاح معنيٰ جي لحاظ کان ورجيس کان الڳ آهي. حقيقت ۾ ورجيس اهڙو استعمال آهي، جيڪو لفظي معنيٰ ۾ ئي ڪتب ايندو آهي، پر اهو ڪنهن خاص شڪل ۾ مروج ٿي ويندو آهي، جنهنڪري ٻين سوُتر پريوگن (مقرر بيهڪ استعمال ڪرڻ جي قاعدي) وانگر اُن کي بہ ايڪائي وصف حاصل ٿي ويندي آهي. مطلب تہ اُن شڪل ۾ اسين پنهنجي مرضيءَ مطابق ڦير گهير نٿا ڪري سگهون. اردوءَ جي عالمن اهڙن استعمال کي ”روزمره“ يا ”بول چال“ جو نالو ڏنو آهي. مثال طور:

’ائين ڀڳو، جيئن ڪاريءَ هيٺان ڪانءُ‘ هڪ ورجيس آهي، جيڪا لفظي معنيٰ ۾ ئي ڪتب ايندي آهي. هوُ اهڙو ڪُڇي، جهڙي ڀِت، بہ هڪ ورجيس آهي. محاوري وانگر ورجيس جملي جو هڪ حصو آهي، پر اِها لفظي معنيٰ ۾ ڪتب ايندي آهي. ٻئي طرف محاورو بيان ۾ لفظي معنيٰ ڇڏي ٻوليءَ جي رواج موجب ٻي معنيٰ ڏيندو آهي. اُها ٻي معنيٰ لڪشٽا يا ويجنا ذريعي ملندي آهي. اُهائي بيان ۾ گهربل معنيٰ هوندي آهي.

’ورجيس‘ لفظ جا سنڌيءَ ۾ ٻيا اُچار آهن- وَرَجَس، وَرَجَ. ’جامع سنڌيءَ لغت‘ ۾ اِنهن جون معنائون ڏنل آهن-

- ورج= رسم رواج، دستور، هلت، رهڻي- ڪرڻي، ريت، پرويز، پر، هِلي- چلي، مرجاتا، وتيرو، حالت، عادت، هير، ورد، محاورو، اِصلاح وغيره.

’ورجيس‘ جون پڻ ساڳيون ئي معنائون ڏنل آهن. ورجيس جو سنسڪرت ۾ بنياد آهي. وَرت يا وِرت ڏاتو. اُن جون معنائون گهڻيئي آهن جن مان ڪجهه هن ريت آهن- هُئڻ، ٿيڻ، ڪرڻ، موٽڻ، (پيٽو سنڌي فعل ورجائڻ) گذر ڪرڻ، رواج ۾ هئڻ. اِن مان اِسم ٺهيل آهي- ’وَرت‘ جيڪو لفظن جي خاص استعمال يا طاقت لاءِ بہ استعمال ڪبو آهي. وَرج- وَرَجَس- ورجيس پڻ اهو استعمال آهي جيڪو ڪنهن ٻوليءَ جي رواج ۾ مشهور آهي ۽ بار بار ساڳئي نموني ڏُهرايو وڃي ٿو.

انگريزيءَ ۾ محاوري ۽ ورجيس کي گڏي Idiom سڏبو آهي. اُن جون ٻيون بہ گهڻيئي معنائون آهن.

سنسڪرت ۾ محاوري يا اصلاح لاءِ ڪو خاص الڳ هم- معنيٰ ٽيڪنيڪي لفظ اجا ڪو نہ ٿو ملي. انهيءَ جو ڪارڻ اهو آهي تہ ان ٻوليءَ جي محاورن اهڙن استعمالن کي شبد- شڪتي (لفظن جي طاقت) جي اندر سمجهايو آهي. انهيءَ ڪري هنديءَ ۾ توڙي ٻين ڪِن ٻولين ۾ ماهرن محاوري، اصلاح ۽ ورجيس جي معنيٰ ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪي خاص ٽيڪنيڪي لفظ گهڙيا آهن. جيئن تہ: واڪ پد ڏَتِ واڪ ريتِ، واڪ وهنوار، واڪ سپردايہ، واڳ ريتِ، واڳدار وغيره. پر اهڙن لفظن جو گهڻو ڦهلاءُ ٿي نہ سگهيو آهي، هنديءَ ۾ عام طور ’محاورا‘ لفظ ئي اهڙن ’سوُتر پريوگن‘ (مقرر ڪيل قاعدي موجب استعمال) لاءِ ڪتب ايندو آهي.

٩.٢ پهاڪي، محاوري ۽ ورجيس ۾ فرق:

پهاڪي ۽ محاوري جي شڪل ۽ خاصيتن تي اجا تائين جيڪو ويچار ڪيو ويو آهي، انهيءَ مان ظاهر آهي تہ پهاڪو ۽ محاورو ٻئي ٻوليءَ جا اهڙا ’سوُتر پريوگ‘ (مقرر ڪيل قاعدن موجب استعمال) آهن، جيڪي لفظي معنيٰ بدران ٻوليءَ جي رواج موجب ٻيءَ گهربل معنيٰ ڏيندا آهن. اِنهن ٻنهي جي استعمال ڪرڻ سان ٻولي دلڪش، نزاڪت ڀري ۽ اثرائتي بڻجي پوي ٿي، پر ٻنهيءَ جي وچ ۾ ڪيترين ئي ڳالهين ۾ فرق آهي، جيڪو ٿوري ۾ هيٺ ڄاڻائجي ٿو:

(١) پهاڪو الڳ پورو جملو يا جملن جو ايڪو هوندو آهي، پر محاورو هميشہ ڪنهن جملي جو جزو هوندو آهي، جيئن تہ ”انڌن ۾ ڪاڻو راجا“، ؟مينهن پنهنجي ڪارنهن ڏسي ڪا نہ، ڳئون کي چوي،

هَل ڙي پُڇ ڪاري“ پهاڪا آهن. پهرئين پهاڪي ۾ هڪ جملو آهي، ۽ ٻئين پهاڪي ۾ ٽي جملا آهن. ڪجهه ٻيا مثال هن ريت آهن:

- ساهڙين جي واتان اها ڳالهه ٻُڌي مڪلا پاڻي پاڻي ٿي ويئي.
- رام داس اٿيئي ٻڳهُلو پڳت ڪانئس خبردار رهجانءِ.

انهن مثال ۾ ’پاڻي پاڻي ٿي ويئي‘ ۽ ’ٻڳهلو پڳت‘ محاورا آهن، جيڪي جملن جو ئي هڪ حصو آهن.

(٢) پهاڪي ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻه لفظ هوندا آهن، جيئن ته: قرض مرض، پر محاورو هڪ لفظ وارو به ٿي سگهي ٿو. جيئن ته ڪنهن ڇوڪريءَ کي چئجي: ”گڏهه! هيڏانهن ڏيان ڏي“. ته هن جملي ۾ ’گڏهُ‘ لفظ محاورو آهي، جيڪو پنهنجي لفظي معنيٰ بدران ٻي معنيٰ ۾ ڪتب آيو آهي. ساڳيءَ طرح: ”هوُ ريشما تي مئو ته اگرُ نگرُ مٿس لُٽائي ڇڏيائين.“ انهيءَ مثال ۾ ’مرڻ‘ فعل جو مطلب آهي. فدا ٿيڻ، موهِتُ ٿيڻ. اِن ڪري اهو به هڪ محاوري جو استعمال آهي.

(٣) پهاڪو نثري جملي، گفتگو، سوال جواب، بيت وغيره جي صورت ۾ گهڻو ڪري مصدر ۾ ختم ٿيندو آهي. جئين ته:

- پيءُ سندس پيهوُن ڪُٽيون، ڏاڏي سندس ڏاڻا،

  اڳي پڇيائون ٿي ذات پات، هاڻي پڇن ٿا ناڻا.
- ’گڏُ !چي ’جيءُ سڏِ‘

پر ’وات ۾ مُڳ پوڻ‘، ’ٻانهون ڊگهيون هئڻ‘ محاورا آهن، جيڪي جملي ۾ ڪتب اچڻ کان اڳ پنهنجي اصلوڪي شڪل ۾ مصدر ۾ ختم ٿي وڃن ٿا.

(٣) بيان ۾ پهاڪو ڪنهن ڳالهه جي پنيرائي يا رد لاءِ هڪ مثال وانگر جدا ايڪي جي شڪل ۾ استعمال ٿيندو آهي. پر ٻئي طرف محاورو جملي جي بيهڪ ۾ جدا جدا شڪلين ۾ ڪتب ايندو آهي. جيئن ته:

پهاڪو: انگريز هندستان ۾ آيا واپاري بڻجي، پر هندستانين جي قوت جو فائدو وٺي هتي حاڪم بڻجي وينا. ”آئي ٽانڊي کي، بورچياڻي ٿي وينئي.“

محاورو: پيٽ تي لت ڏيڻ (روزگار کسڻ، ڪمائي کسڻ). اِهو محاورو جڏهن ڪنهن جملي ۾ استعمال ڪبو ته اِهو جدا جدا روپ اختيار ڪري سگهي ٿو. جيئن ته:

- پيٽ تي لت ڏنائينس.
- هِن جي پيٽ تي لت نه ڏي.
- هوُ تنهنجي پيٽ تي لت ڏيندو.
- ڪنهن غريب جي پيٽ تي لت ڇو ٿا ڏيو؟

(۵) پهاڪا، بيان ۾ ڪتب نہ اچڻ تي بہ پنهنجي ليکي پوري معنيٰ جو اظهار ڪندا آهن. ٻئي طرف، محاورا گهڻو ڪري بيان ۾ استعمال ٿيڻ بعد پنهنجي گهربل معنيٰ ظاهر ڪن ٿا. جيئن تہ: گڏهُ (بيوقوف، مورڪ)، مرڻ (فدا ٿيڻ) وغيره جڏهن بيان ۾ ڪتب آڻبا، تڏهن اُنهيءَ جي حوالي سان ٻڌائي سگهبو تہ اِهي لفظ لفظي معنيٰ ۾ آهن يا اُنهن جي اصلاحي معنيٰ گهربل آهي.

(٦) پهاڪو گهڻو ڪري سياڻپ سُخن ۽ نصيحت پريا گُفتا آهن، جيڪي اِنسان جي زندگيءَ جي رهنمائي ڪن ٿا. ٻئي طرف، محاورا فقط ڪنهن ڪم جي هئڻ، ٿيڻ وغيره جو نرالي ۽ اثرائتي نموني بيان ڪن ٿا. اُنهن جو گهڻو واسطو ٻوليءَ جي عبارت سان آهي.

(۷) ورجيس بہ محاوري وانگر جملي جو هڪ جزو هوندو آهي، پر اُها لفظي معنيٰ ۾ ڪتب ايندي آهي. جيئن تہ: ماستر موهن کان سوال پڇيو تہ هو اهڙو ڪُجي جهڙو پت: ورجيس چوٽيءَ جي وڌين نزديڪ آهي، پر اُها لفظي معنيٰ ۾ ڪتب ايندي آهي. مثال طور: سوڪ جي ڪري ستال ماڻهن کي مدد ڪرڻي اٿيئي تہ اُن ۾ دير نہ وجهہ. ”ترت دان، مهاپُج“. * هتي ’ترت..... پُجُ‘ هڪ چوٽي آهي.

(۸) سنڌي ٻوليءَ ۾ عام طرح پهاڪي ۽ چوٽيءَ جي وچ ۾ تفاوت نہ لکيو ويندو آهي، پر باريڪ نظر سان ڏسجي تہ چاهي ٻئي پورا جملا آهن، پر پهاڪو اکري لفظي معنيٰ ۾ ئي ڪتب ايندو آهي.

پهاڪن جو جنم، اوسر ۽ ورهاست

١.٣ پهاڪن جو جنم:

ڪنهن ٻوليءَ جا پهاڪا اُن جي قديم ادب کان ٻه آڳاٽا ٿين ٿا. ٻوليءَ جي پيدائش جي تاريخ تي لکي سگهون ٿا، پر پهاڪا ڪڏهن ۽ ڪيئن ٺهيا، اِهو چوڻ سولو نه آهي. سچُ پچُ پهاڪن جي تاريخ اوتري ئي پراڻي آهي. جيتري ’واڻي‘ يا ٻوليءَ جي تاريخ ”چاندوگيه اُپنشد“ ۾ برهم رشي سنت ڪمار چيو آهي ته: ”انسان جي زندگيءَ ۾ واڻيءَ جي اُهائي اهميت آهي، جيڪا خود اُپائڻهار جي ايترو ئي واڻيءَ جي تاريخ ٻه اُپائڻهار وانگر ازل کان آهي.“ اِنهيءَ ريت، پهاڪا ٻه ازل کان وجدو ۾ آهن. ٻوليءَ جي آسمان ۾ پهاڪن نڪتن ۽ گرهن جيان، سوين سالن کان پنهنجي روشنيءَ کي ڦهلائي پنهنجي نرالي ۽ انوکي هستي قائم رکندا آيا آهن.

پهاڪن جي پيدائش جي جاڻ گهڻو ڪري نه ٿي رهي. پهاڪا ڪنهن خاص واقعي يا زندگيءَ ۾ ٿيڻ وارن آموزدن تي ٻڌل ڪنهن شخص جا نجي سخن هجن ٿا. جيڪي سهڻي اظهار جي ڪري وقت گذرندي عام ماڻهن ۾ قبول ٿين ٿا. اهڙا سُخن عام ماڻهن ۾ مشهور ٿي پهاڪي جي شڪل اختيار ڪري ماڻهن جي ملڪيت بڻجي پون ٿا. اِنهيءَ سان هڪ ڳالهه چٽي ٿئي ٿي ته ڪو ٻه سُخن، گفتو يا ڪٿ پنهنجي رچيندڙ جي ڪري نه، لوڪ پسندي سببان پهاڪي جو روپ وٺي ٿي. پهاڪي ٺهڻ جي طريقي/ قدرت ۾ اُن جي رچيندڙ جي ڪا ٻه افاديت نظر نه ٿي اچي. جنهن ڪري پهاڪن جي پيدائش جي پوري جاڻ نه هوندي آهي. ڊاڪٽر ششي شيکر تِواري پهاڪي جي پيدائش واسطي ٻن ڳالهين جو هئڻ ضرور ٻڌايو آهي. ”پهاڪي جو ڪنهن شخص جي خيال جي شڪل ۾ وجود ۾ پوڻ، هن جو عام ماڻهن پاران قبول ٿيڻ.“ (تِواري، ششي شيکر، پوڄُپري لوڪو ڪِتيان، ٻِهار راشٽر ڀاشا پرشيد، پٽنا، ١٩٧٠ع، ص، ٩.)

٢.٣ پهاڪن جي جنم جي ترتيب:

پهاڪا ڪنهن هڪ شخص، سماج يا ملڪ جي ملڪيت نه آهن. اِهي ته سڄي دنيا جي انسانن جي گهڙيل ملڪيت آهي. پهاڪن جي گڏيل پيدائش جي ترتيب ۾ سيني پنهنجي زندگيءَ جي آزمودن جي آڌار تي مدد ڪئي آهي. هر هڪ ٻوليءَ جي پهاڪن ۾ انساني ذاتين، رهني ڪهڻي، عقيدن، يقين ۽ تصور جي گهري ڇاپ ملي ٿي.

ڊاڪٽر ڪنهيا لال ساحل جي ويچار ۾، ”ڪو ٻه پهاڪو ڪنهن ريت جنم وٺندو هوندو، اِن بابت اسان ڪجهه تصور ڪري سگهون ٿا.“ سيني پهاڪن جي پڻيان ڪو نه ڪو واقعو هئڻ ضروري نه آهي. يا ڪو واقعو هوندو، ته اِنهيءَ ڳالهه جو رُڳو تصور ئي ڪري سگهجي ٿو. ڪنهن پهاڪي جي پڻيان رُڳي هڪ ئي گهٽنا يا واقعو هوندو، اِهو پڪيءَ طرح نه ٿو چئي سگهجي. اِن ويچار کي سمجهڻ لاءِ ڪجهه مثال هن ريت آهن:

- غريب جي جوءِ، جڳ جي ڀاڄائي.
- غريب جو پيٽويو ڪو نه ٿئي، شاهوڪار جا سالا ٻه گهڻا.
- غريب جو واهي الله.

- غريب چوي مان ڇا کان، شاهوڪار چوي مان ڇا سان ڪاوان؟

مٿي ڏنل پهاڪا زندگيءَ جي سچائي ۽ غريبيءَ جي مسئلي تي ٻڌل آهن. غريبي هڪ اهڙو سماجي مسئلو آهي جنهن سان اڪثر هرڪو شخص ڪنهن نہ ڪنهن شڪل ۾ روبرو ٿئي ٿو. جڏهن کان ماڻهو مهذب ٿيو آهي ۽ هُڻ پئسي جي اهميت کي سڃاتو آهي، تڏهن کان غريبي ۽ اميريءَ جو تجربو ماڻهوءَ کي ٿيندو رهيو آهي، جيڪو اَڄ تائين قائم آهي. سماج ۾ اميري ۽ غريبيءَ جي ڪاهي ڏاڍي پراڻي ۽ وڏي آهي. شاهوڪار کي سماج ۾ مانُ ۽ عزت ملي ٿي. چاهي هوُ ڪيترو بہ خراب ماڻهو ڇو نہ هجي. پر ٻئي طرف غريب چاهي ڪيترو ئي سچو ۽ ايماندار ڇو نہ هجي، اُن کي سماج ۽ ايتري عزت نہ ٿي ملي. جڏهن بہ ڪنهن شاهوڪار کي ڪو بہ ڪم پوي ٿو تہ هوُ چوي ٿو، ”فلاڻ (غريب) جي جوءِ کي گُهرائي وٺجو. هوءَ اچي ڪم ۾ هٿ وٺائيندي ۽ پوري ڪندي.“ ويچاري غريب جي جوءِ آهي، جهٽِ اَچڻ لاءِ تيار بہ ٿي ويندي، پر جيڪڏهن اُن ئي ڪم لاءِ ڪنهن شاهوڪار جي جوءِ کي چئجي تہ ڇا هوءَ تيار ٿيندي؟ نہ، ڪڏهن بہ نہ ڇاڪاڻ تہ شاهوڪار جي جوءِ کي پئسو هئڻ ڪري اُنهن حالتن جو منهن نہ ٿو ڏسڻو پوي جن حالتن ۾ غريب ماڻهو پنهنجي زندگي گذارين ٿا.

عام ماڻهن جي اهڙن آزمودن جي آڌار تي سُخن ۽ گُفتن جو بنياد پوي ٿو، جيڪي آهستي آهستي عام ماڻهن ۾ عام ٿي پهاڪن جي شڪل اختيار ڪن ٿا. اِن جو هڪ ٻيو مثال هن ريت آهي:

شروعات کان اِنسانن جو واسطو الڳ الڳ جانورن سان ڪنهن نہ ڪنهن شڪل ۾ رهيو آهي. تاريخي راويتن موجب، اِنسان ڪنهن زماني ۾ پاڻ بہ جانورن مثال هوندو هو. اِنهيءَ ڪري جانورن جي رهڻي ڪهڻي، رنگ- روپ ۽ ڪائڻ پيئڻ جي ڍنگ کي ڏسي انسانن کي جيڪي آزمود ٿيا، اُنهن مان ڪجهہ پهاڪا ٺهي ويا، جن مان ڪجهہ هن ريت آهن:

- هرڻي اڳيئي نچڻي، ويتر پيس گهنڊڻي.
- ڪوُئي لڏي هئڊ ڳڙي، چي مان بہ پساري.
- سهي ٽنگون ٽي، چوٽين ٺهي ئي ڪان.
- ناڻو ڏجي آڪرو، گيهُ ڇو وٺجي ٻاڪرو.
- ڪاتڙي نہ ڪڙڪاءِ، نوريئڙو جاڳئي ٿو.

مٿي ڏنل پهاڪن مان آخري پهاڪو هڪ موزون آڪاڻيءَ تي ٺهيل آهي، جنهن موجب هڪ ڏائڻ هڪ نوريئڙي کي شام جي وقت ريجهائي پنهنجو ڀاڻيجو بڻائي پاڻ سان گڏ پنهنجي گهر وٺي آئي. ڏائڻ جو ارادو هو تہ رات جو نوريئڙي کي ماري کائي ڇڏي. نوريئڙو ڏائڻ جي ڳالهين ۾ اچي تہ ويو، پر جڏهن هو ڏائڻ جي گهر پهتو تہ ڪيس ڏائڻ جي مقصد جي معلومات ٿي ويئي. سڄي رات نوريئڙي ننڊ نہ ڪئي ۽ جاڳندو هر وقت چتاءُ پئي ڪيس، ”ڪاتري نہ ڪڙڪاءِ، نوريئڙو جاڳئي ٿو.“ ٻئي صبح جو اُهو نوريئڙو صحيح سلامت ڏائڻ جي گهر مان ڀڄي نڪتو.

هيءَ چوٽي اهڙي وقت ڪم ايندي آهي جڏهن هڪ ڏُر دشمن ڏرُ کي آگاهہ ڪندي رهندي آهي تہ اوهين ڀلي تياري ڪندا رهو پر اسين بہ پهري تي سجاڳ آهيون. يا وقتي مائٽ ڪنهن ننڍي ٻار کي گهر ۾ سمُهاري پاڻ ٻاهر ويندا آهن، پر جي ٻار سجاڳ هوندو تہ مائٽن جي پنيان چنبڙي پوندي، اُتي پڻ

چوندا آهن تہ، ”ڪاتري نہ ڪڙڪاءِ، نوريئڙو جاڳئي ٿو.“ مطلب تہ ٻار جاڳيل آهي ۽ ان کان پاسو ڪري نڪري وڃڻ ڏکيو آهي.

اِنهن مثالن مان ظاهر آهي تہ پهاڪن جي پيدائش جو عمل نديءَ جي پاڻيءَ مثل هلندر عمل آهي. جيڪو عام ماڻهن جي شخصي آزمودن تي، آڪاڻين تي، واقعن وغيره تي ٻڌل آهي. اهو عمل جيستائين انسان جي تصور ڪرڻ جي قوت قائم آهي، تيستائين هلندو رهندو. اِن جي شروعات ڪنهن هڪ واقعي سان ٿئي ٿي. پر پوءِ اُها عام ماڻهن ۾ پسند پوڻ ڪرڻ سڄي سماج جي گڏيل ملڪيت بڻجي پوي ٿي.

٣.٣ پهاڪن جي پيدائش جا مکيہ آڌار:

پهاڪن جي سرجڻ جا ڪجهہ نہ ڪجهہ آڌار آهن. جيس اي. ڪيلسو نالي هڪ عالم پهاڪن جي جنم جا ٿي سرچشما ٻڌايا آهن، جيڪي هن ريت آهن:

- واقعا
- پروليون
- لوڪ ڪهاڻيون

پر ڊاڪٽر شَشي شيکر تِواريءَ ۽ جيمس اي. ڪيلسو جي ويچارن سان شامل راءِ ٿيندي چيو آهي تہ ڪيلسو صاحب هڪ خاص چوٽون سرچشمو پُلجي ويو آهي، سو آهي- مشهور سگهڙن جا ٻول. ڊاڪٽر شيشي سيکر تِواريءَ اڳتي هلي وري واقعن کي ’عام‘ ۽ ’سياسي‘ ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي. انهيءَ ڏس ۾ راجستاني چوَٽين جي اوکِ ڊوک ڪرڻ واري مشهور عالم ڊاڪٽر ڪنهيا لال ’سهل‘ پهاڪن جي پيدائش جا ٽي مکيہ بنياد ٻڌايا آهن، جيڪي هن ريت آهن:

- لوڪ ڪٿائون
- سياستي واقعا
- پراڳيہ وچن (سياڻن جي قول يا ٻول)

اردو ادب جي عالم ڊاڪٽر يونس اگاسڪر هن موضوع جو اجا بہ وڌيڪ خلاصو ڪندي، پهاڪن جي جنم جا هيٺ ڏنل مکيہ آڌار ڄاڻايا آهن:

- سماجي زندگي
- نفسياتي رد عمل (منو وگيانڪ پرڪريا)
- انساني تجربا
- نصيحت
- تواريخي واقعا

- لوڪ ڪهاڻيون ڪل يوڳ
- نفرت ۽ انتقام

سنڌي ادب جي ميدان جي مشهور لسانيات جي ماهر ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي پڻ پهاڪن جي جنم جا اڳتي ڏنل بنياد ٻڌايا آهن:

- لوڪ ڪٿائون
- تاريخي شخصيتون، واقعا ۽ حالتون
- سياڻن جا سُخن ۽ نصيحت آميز نُڪتا
- اِنساني جذبن جو ردِ عمل.
- پروليون ۽ ٻول
- جدا جدا ٻوليون جو هڪ ٻئي تي اثر.

پهاڪن جي جنم جا عالمن پاران مٿي ڏنل جيڪي سبب آهن، اُنهن سڀني ۾ گهڻي قدر هڪجهڙائي ملي ٿي. ڪن عالمن ننڍين شاخن کي گڏي هڪ وڏي وڻ جي شڪل ۾ پيش ڪيو آهي ته وري ڪن ٻين عالمن انهن ئي شاخن کي هڪ باغيچي ۾ ٽڙندڙ الڳ الڳ قسمن جي گلن جي شڪل ۾ پيش ڪيو آهي. ان طرح چئي سگهجي ٿو ته سڀني عالمن پاران ڏنل پهاڪن جي پيدائش جي بنياد ۾ مشابهت آهي.

جيتوڻيڪ مان مٿي ڄاڻايل عالمن جي راين سان شامل راءِ آهيان، تنهن هوندي به منهنجي ويچار ۾ پهاڪن جي جنم جا مکيه ٻه آڌار. (١) ماحولياتي بنياد يا ڪنهن لساني علائقي جو قدرتي ماحول، (٢) ثقافتي آڌار. ڪنهن به ثقافت جي ابتدا ۽ ارتقا ۾ قدرتي حالتن جو وڏو هٿ هوندو آهي. ثقافت جي اندر اُنهيءَ سماج جون سڀ خاصيتون سمايل هونديون آهن.

(١) ماحولياتي آڌار:

هر هڪ ٻوليءَ ۾ گهڻن ئي پهاڪن جو جنم، ان ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن جي آسپاس واري ماحول ۽ وايومنڊل جي بنياد تي هوندو آهي. هن کي اجا به چٽو ڪي چئجي ته جاگرافيائي حالتون، رسم و رواج، پاڻي، هوا، موسم، خاص جڳهه، سنگت وغيره جي ڪري به ڪيترن ئي پهاڪن جو جنم ٿيندو آهي. بنگالا، اُڙيا، ملايالم ٻولي ڳالهائيندڙن جا علائقا سمنڊ جي پاسي ۾ هئڻ ڪري اُهي ماڻهو پنهنجي روزاني زندگيءَ ۾ ڪاڏي پيتي لاءِ مڇيءَ جو استعمال گهڻي تعداد ۾ ڪندا آهن. انهيءَ ڪري 'مڇي' لفظ جو استعمال هن ٻوليءَ جي پهاڪن ۾ گهڻو ملي ٿو. جيئن ته بنگالي ٻوليءَ جي چوٽي هن ريت آهي:

- اَرانڊُ هاتي پڙي ڪئي ماڇ ڪاندي،

  نا جاني رانڌني موري ڪيمن ڪے ري رانڌي؟

يعني اناڙي بورچيءَ جي هٿ ۾ وڃي روهوُ مڇي روئي ٿي تہ الائجي هيءُ بورچي مون کي ڪيئن رڌيندو؟

ساڳيءَ طرح سنڌ جو اُنن جو تعداد وڌيڪ هئڻ جي ڪري سنڌي پهاڪن جي پيدائش تي انن تي عادت، انهن جي ڪائڻ جي ڍنگ، هلت، چلت، وغيره جو چڱو اثر پيو آهي: جيئن تہ:

- اُٺ جو نخرو ڪجائي جو زيانُ.
- اُٺ آهي بيابان جو ٻيڙو.
- اُٺ پنهنجي مُٺ ۾ پيو تِرڪي.
- اُٺ پوڙهو ٿيو تہ بہ مُٺڻ نہ سکيو.
- اُٺ هميشہ مَڪي ڏانهن وَري.

جيتوڻيڪ اهي پهاڪا اُنن بابت آهن، پر اِنهن ۾ لڪيل ۽ ڳُجهي معنيٰ انسان جي وهنوار طرف بہ اشارو ڪري ٿي.

جتي اسين رهون ٿا، اُن علائقي جي تهذيب جو اسان جي ذهن تي اثر هئڻ لازمي آهي، پر انسان رڳو ايتري ۾ خوش نہ آهي. ان کي ٻين جي رهائشگاهن ۾ مين- ميڪ ڪيڻ ۾ مزو ايندو آهي. هُو اُهُر جيتري ننڍي ننڍي ڳالهہ کي بہ جبل جيان ناهي، ٻين هنڌن جي پنهنجي ڳوٺ سان مشابهت ڏيکاريندي. اُنهن کي گهٽ ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. ٻين صوبن يا علائقن جا ماڻهو سندس اڳيان هميشہ خسيس لڳندا آهن. اِنهيءَ پنهنجي رهڻ واري هنڌ لاءِ پنهنجپائيءَ جي احساس جي بنياد تي بہ ڪجهہ پهاڪن جو جنم ٿيو آهي. جئين تہ تامل ٻولي ڳالهائيندڙ اُتر ڀارت ۾ رهندڙ لاءِ چا ٿا سوچين:

- تڙ ڪشِتيانئِيُم وِيٽ وِليئيُم آگادُ (تمِل)

(يعني): اُتر وارا ۽ پيٽ جي سُور، ٻنهيءَ تي ڀروسو نہ ڪجي)

انهيءَ طرح سنسڪرت ٻوليءَ جي هيءَ طرز ڏسو:

- ٻالو اَپي چورهہ، ستوِرو اَپي چورهہ:

سما گتهہ پِراڏُ ٽِڪو اَپِي چورهہ:

دلي پرديش، مَٿُرا پرديش،

چورن وِنا نہ پِرَسَوَنتي ڀاريا.

(يعني: دهلي ۽ متڙا ٻار بہ چور ٿيندا آهن ۽ ٻُڌا بہ چور ٿيندا آهن. مهمان بہ چور آهن. دهلي ۽ متڙا جي علائقن ۾ مائرون چورن کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي بہ جنم نہ ڏيندڙيون آهن) دهلي ۽ متڙا جي رهاڪن جي ڪردار تي هيءَ ڪيڏو نہ وڏو حملو آهي. هندي ٻوليءَ ۾ متڙا جي باري ۾ هڪ ٻي چوٽي بہ مشهور آهي.

- متڙا ڪي پيڙي جو ڪائي وو پڇتائي، جو نہ ڪائي وو پو پڇتائي.

انهيءَ طرح ڪاشيءَ جي باري ۾ هڪ چوٽي مشهور آهي:

- راند ساند سِيڙي سنياسي، اِن سي بچي تو سيوي ڪاشي.

(ڪاشيءَ جي شهر ۾ وئشيائون گهڻي تعداد ۾ آهن. ساڳيءَ طرح اُتي سوڙهين گهٽين ۾ سانءَ، ڍڳا وغيره گهمندا رهن ٿا. ڪاشيءَ ۽ گنگا جي گهاٽن تي گهڻي ئي ڏاڪا آهن، جن تيا پير تِرڪي وڃڻ جو امڪان هوندو آهي. ساڳيءَ طرح گهاٽن تي ساڌو سنياسي بہ گهڻي تعداد ۾ آهن، جيڪي اڪثر زيارتين کي ڦُريندا آهن يا اُڻهن کان خيرات گهُري کين پريشان ڪندا آهن. اِنهن کان جيڪو بچي هلي اهو ئي ڪاشيءَ ۾ رهڻ جو مزو ماڻي سهڪندو).

سنڌيءَ ۾ انهيءَ قسم جا گهڻائي مثال ملن ٿا، جن ۾ جدا جدا علائقن جي رهاڪن تي ٽوڪبازي ڪيل آهي يا اُتي جي علائقي خاصيتن طرف اشارو آهي. جيئن تہ:

- شڪارپوري، نيت بُري؛ ٻولن ٻاجهري، ڏين ٻُري.
- سيوهاڻي چريا پِتر ڍوئين گهر ڏي.
- ڪڇُ ڦُرِيو جوڳين، سنڌ ڦُري نوڳين.
- پنجابي ايڪ تہ ڏُون تہ جُهڳائي جُهون.
- لاڙ جو پڙهيو، سِري جو ڍڳو.

(٢) **ثقافتي آڌار:**

پهاجي جي جنم جو ٻيو مکيہ بنياد آهي ثقافت ۽ سڀيتا. انهيءَ ۾ سماجي سرشتو، ذات پات، انڌو اعتقاد، اقتصادي حالتون، سماج ۾ جدا جدا فرقا، ڪاڌو پيتو، ريتيون رسمون، جيون درشن، وغيره سڀ شامل آهن. مثال طور:

- ڄٽهو نہ وِسهو، وِسهو تہ مُسهو.

(يعني ڄٽُ تي ويساهہ نہ ڪجي، جيڪڏهن ڪبو تہ ڦاسبو.)

- شينهن نہ ڏيکيا، ڏيک ٻلاڙا، چور نہ ڏيکيا، ڏيک سونارا.

(مطلب تہ سونارو سون چورائڻ کان ڪڏهن نہ ترندو.

- واڻيون آهي اَتي جو ڏيئو، اندر ڪائينِس ڪوئا، ٻاهر ڪائنينس ڪانوَ.
- ڄٽهو نہ وِسهو، وِسهو تہ مُسهو.

(يعني ڄٽُ تي ويساهہ نہ ڪجي، جيڪڏهن ڪبو تہ ڦاسبو.)

- ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو، ننڍو وڏو چيڙ منو.
- آهي تہ عيد نہ تہ روزو.
- سيد ۽ سپاهي، تن کان رکج يا اِلاهي.
- اَڌ کي چڏي جو سڄي ڏي ڊوڙي تنهن جو اڌ بہ وڃي.

- انسان خطا جو گهر آهي.

ثقافتي بنياد تي جيڪي پهاڪا نهيل آهن، اُٿهن جو دائرو تمام وسيع آهي. اُن ۾ ڪنهن ڪنهن لساني سماج جو سمورو جيون ۽ سوچ ويچار سمايل آهي. اِن ڪري اهڙن پهاڪن کي ننڍين ننڍين گروهن ۾ موضوع مطابق ورهائي سمجهايو ويندو آهي. موضوع موجب پهاڪن جي جنم جا ٻيا مکيہ بنياد هن ريت آهن:

- لوڪ ڪهاڻيون
- ٻارن جو آکاڻيون
- تاريخي شخصيتون، وارداتون ۽ حالتون
- سياڻن جا سخن ۽ قول
- پرليون ۽ ٻول
- لساني وارثت
- ٻولين جو هڪ ٻئي تي اثر ۽ ڏي وٺ.

(١) لوڪ ڪهاڻيون:

گهڻيئي پهاڪا لوڪ ڪهاڻين تي نهيل هوندا آهن. سنڌيءَ جي مشهور لوڪ ڪهاڻين تي ٻہ گهڻيئي پهاڪا ملن ٿا. جيئن تہ:

- ميهار مينهن کان نڪتو، تہ وُڇن ڪهڙي پارت.

(هيءُ پهاڪو سُهڻي ميهار جي لوڪ ڪهاڻيءَ تي بيٺل آهي. اِن جو مطلب آهي تہ ميهار جيڪڏهن مينهن تان هٿ ڪينو تہ پوءِ انهن جي وڇڙن جي سنيال لاءِ ڪنهن کي پارت ڇو ڪندو؟)

- عمر وني وني مارئي وٺندو، ٿر تہ ڪو نہ ٿيليندو.

(هيءُ پهاڪو عمر مارئيءَ جي لوڪ ڪهاڻيءَ تي بيٺل آهي. اِن جو مطلب آهي تہ عمر جيڪڏهن مارئي تي موهت ٿيو هو تہ ڪيس ڀڄائي ڪٽي ويندو، اَن لاءِ هو سڄي ٿر علائقي کي ناس نہ ڪندو.)

- واڪا ڪرڻ مون وسُ، ٻُڌڻ ڪم ٻروچ جو.

(هي پهاڪو سسئي پنهون جي لوڪ ڪهاڻيءَ تي ٻڌل آهي. اِن جو مطلب آهي تہ اِنسان پنهنجي ڪوشش ڪندو رهندو. اُن جو ڦل ڪيس ملندو يا نہ، تنهن جي خاطري نہ آهي.)

(٢) ٻارن جو آکاڻيون:

- گدڙ ڊاڪ نہ پُجي، آکي ٿُو ڪتا.

(هيءَ پهاڪو مشهور آکاڻيءَ تي بيٺل آهي، جنهن ۾ گدڙ ڊاڪ جي مُنهن مان ڊاڪ نہ ڪپي ڇاڪاڻ تہ اِها ڪتي آهي.)

- اُها ڪڪڙِ ئي مري ويئي، جيڪا سونا آنا ڏيندي هئي.

(هيءَ پهاڪو اُن آکاڻيءَ تي آهي، جنهن ۾ هڪ ٻُڍي مائيءَ وٽ هڪ ڪُڪِڙ هوندي هئي، جيڪا ڪيس هر روز هڪ سونو آنو ڏيندي هئي. هڪ ڏينهن اُن مائيءَ جي من ۾ لالچ پيدا ٿي تہ مان ڪڪڙِ کي ماري سڀ آنا هڪ ئي ڏينهن هٿ ڪريان. پوءِ هُن ڪاتيءَ کڻي ڪُڪڙِ کي ڪُنو تہ منجهانئس ڪيس هڪ بہ آنو حاصل بہ ٿيو. اِن تي هوءَ گهڻو پڇتائڻ لڳي تہ مون ناحق ڪري هن ڪڪِڙ کي ماريو.)

(٣) تاريخي شخصيتون، وارداتون ۽ حالتون:

سنڌيءَ ۾ اهڙا بہ چڱا پهاڪا ملن ٿا، جن جو بنياد ڪي خاص تاريخي شخصيتون يا واقعا آهن. مثال طور:

- ڪنن جي ڳالهين ميرُ بجار مارايو:

(هن پهاڪي جو مطلب آهي تہ لِڪيڇُپ ۾ سُس پُس ڪرڻ مان خراب نتيجا نڪرن ٿا. هن پهاڪي جو بنياد ارڙهين صديءَ جي هڪ واردات آهي، جنهن ۾ مير بجار خان ٽالپرن کي ٻن راجپوتن قتل ڪيو هو.)

- پارسي گهوڙي چاڙسي

يا

- پڙهي پارسي وِڪٽي ڪڙُ تيل، ڏسو هي قسمت جو کيل.

(هيءَ ٻئي پهاڪا سنڌ جي تاريخ ۾ اُنهيءَ دؤر ڏانهن اشارو ڪن ٿا، جڏهن پارسي ٻوليءَ جو بول بولا هو. ماڻهو پارسي پڙهي وڏن سرڪاري عهدن تي پهچندا هئا.)

(۴) سياڻن جا سُخن ۽ قول:

سياڻن ۽ عالمن جا چيل سُخن ۽ نصيحت پريا قول بہ گهڻن پهاڪن کي جنم ڏين ٿا. جيئن تہ:

- ڏڪ هڻ ڏيءُ کي تہ سِکي نوُنهن.
- ننهن سان ڇڇي تہ ڪاتي ڇو وجهجي؟
- سنگ تاري، ڪُسنگ ٻوڙي.
- گهڻن هٿين ڇپر ڪجي.
- انسان خطا جو گهر آهي.

(۵) اِنساني جذبن جو ردِ عمل:

انسان هڪ سماجي جنازو آهي. سماج ۾ رهندي هو ٻين سان لهہ وچڙ ۾ اچي ٿو. هُن جي من ۾ سڪ، پريم، نفرت، دشمني، ڪل مذاق، ٺوڪ بازي، وغيره جا جذبا الڳ الڳ وقتن تي پيدا ٿين ٿا. اِنهن جي آڌار تي بہ گهڻن ئي پهاڪن جو جنم ٿيو آهي. جيئن تہ:

- شيرو ٻلو شاهہ جو، نہ پيءُ جو نہ ماءُ جو.
- بندرو شيطانُ.

- ٻٽيهه منڊ منڊي ۾، اَسي ۾ ڪاڻو.
- جڏهن گنجو ساماڻو تہ سڀني کڻي ماٺ ڪئي.
- ڪر چڱائي ڄٽ سان، تہ ڦيري هڻي پٽ سان.
- ديوارن ديوان جو دُم، دمڙيءَ جي دال تي.
- لوُلي ڇُٽي ڪتڻ کان، نچڻ لڳيسِ ٻار.

(٦) پروليون ۽ ٻول:

سنڌيءَ ۾ گهڻيئي پهاڪا ۽ چوڻيون آهن، جن جو جنم پرولين ۽ سُگهڙن جي ٻولن مان ٿيو آهي. مثال طور: ڪنهن سگهڙ جو هيٺ ڏنل ٻول ڏسو:

- ڳئون ۽ ميهن ويٺي ڏُڀي، بيٺي ڏڀي اُٺ

  چاري اٽي ڏجي سڄ، ڳئون اٽي مُٺ، گئو

  جهڙو لڳي واءُ، تهڙِ ڏجي پُٺ.

هن ٻول جي آخري سٽ سنڌيءَ ۾ پهاڪي جي شڪل ۾ مشهور آهي. ساڳيءَ طرح هيٺ ڏنل سِٽون بہ سگهڙن جا ٻول آهن، جن کي ٻوليءَ ۾ پهاڪن جو درجو مليو آهي.

- انڌو ۽ اَڻسوُنهون ٻئي هڪ آچار.
- حاڪم، باهہ ۽ پاڻي، اهي ٽيئي گهٽ نہ ڄاڻ.
- هڪ انڌو، ٻيو پوڙهيو، ٽيون ٻوڙو، چوٿون ٻار، پنجون بيمار، اهي پنج ئي بيمار.
- ڪاڇ ڪٽورو، گيهہ گهڙو، موتي ۽ من، ڀڳا وري نہ ٺهن.

(٧) سياڻن جا سُخن ۽ قول:

اسان جي سنڌي ٻولي سنسڪرت، پالي، پراڪرت ۽ اَپڀرش منزلون طئہ ڪري پنهنجون هاڻوڪي شڪل اختيار ڪئي آهي. اِن ڪري سڀاويڪ آهي تہ اُنهن آڳاٽين ٻولين مان ورثي ۾ گهڻيئي پهاڪا ۽ چوڻيون حاصل ڪيون هجن. اِها ڳالهہ سڀني هاڻوڪين ڀارت جي آريائي ٻولين سان لاڳو ٿئي ٿو. هتي ڪجهہ مثال ڏجن ٿا:

- يٿا راجا، تٿا پرجا.

پرجا: رعيت، عوام (هيءَ سنسڪرت جي لوڪو ڪِت (پهاڪو) ساڳئي روپ ۾ سنڌيءَ ۾ مشهور آهي. (جهڙو راجا، تهڙي پرجا)).

- لڙن سپاهي، نالو ٿئي سردار جو.

(اِن سان ڀيٽيون مهاڀارت جي هيءُ لوڪوڪِت- سيناپتؤ ٽِشو گنتا، نہ تُ يوڌان ڪٿنچنَ. يعني: جُس سپهہ سالار کي ملندو آهي ۽ نہ ڪو لڙندڙ سپاهين ک).

- هٿ جي ڪنگڻ کي آرسيءَ جو ڪهڙو ضرورت

اِها ساڳي چوٽي اسان کي ساڄ شيکر جي ڪتاب ’ڪرپُور مِنجريءَ‘ ۾ بہ ملي ٿي- هٿ ڪنڪڻي ڪن ڏَپڻوڻ ٽيڪ ڪِي. (۱۸/۱)

(۸) ٻولين جو هڪ ٻئي تي اثر ۽ ڏي وٺ:

جدا جدا ٻولين جو هڪ ٻئي تي اثر پوڻ سُياوڪ آهي. اِن ڪري هر هڪ ٻوليءَ ۾ ٻين ٻولين جا پهاڪا ساڳي شڪل ۾ يا ترجمي جي صورت ۾ مشهور ٿي وڃن ٿا. سنڌيءَ ۾ اهڙن پهاڪن جا مثال هن ريت آهن:

- ايڪ پنٿ دوڪاج. (هندي)
- بڙا ڪهاوڻ بڙا دڪ پاوڻ، چوٽي کا دوڪ دور.
- آج هَمان، ڪل تَمان. (راجستاني)
- يڪ تندرستي، هزار نعمت (پارسي ۽ اردو)
- تڪڙ ڪم شيطان جو.

(اِها سنڌي چوٽي عربيءَ جي هن چوٽيءَ جو ترجمو آهي: التعجيل فعل شيطان) تعجيل، کار شيطان ((- فارسي.

(هتي ڪاسٽ ڪنيل آهي) (هيءَ چوٽي فارسيءَ جي چوٽيءَ جو ترجمو آهي: دو برادر، سوم حساب).

۴.۳ پهاڪن جي ارتقا:

پهاڪن جو استعمال روزاني زندگيءَ ۾ ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ٿيندو آهي. هڪ شخص ڪان ٻئي شخص، هڪ نسل کان ٻئي نسل ۽ هڪ ٻوليءَ کان ٻي ٻوليءَ ۾ سفر ڪندي پهاڪا ڪڏهن ڪڏهن پنهنجي لفظي بيهڪ توڙي معنيٰ ۾ بہ ڪي قدر تبديلي ڪري ڇڏين ٿا. پهاڪن جي بيهڪ ۾ اهڙي ڦير گهير کي پهاڪن جو ارتقا چئجي ٿو.

- پهاڪن جي شڪل ۾ ارتقا
- پهاڪن جي معنيٰ ۾ ارتقا

(۱) پهاڪن جي شڪل ۾ ارتقا:

انهيءَ جو مطلب آهي تہ پهاڪي جي روپ يعني اُن جي لفظن جي بيهڪ ۾ تبديلي اچڻ، جيڪا هيٺئين نموني نظر اچي ٿي:

(الف) ڪنهن هڪ لفظ جي تبديلي:

- ڪسيري جي ڪُتي، ٽڪي کا ڪائي ٽُڪر (يا نان).
- ڪاٽيءَ جي وهانءَ ۾ سنڪٽ (يا نِڪٽ ڇيڏڪ) گهٽا.
- ٻڏيءَ ٻيڙيءَ جون هريڙون (يا لوهه) پليون.

(ب هڪ کان وڌيڪ لفظن ۾ ڦيرگهير:

- لَڪيا لوهارن کي ٽِپرَ تي تاندا.

(لڪيون لوهارن کي چڏن ۾ چڻنگون)

- ٻن ٻيڙيُن ۾ جيڪو چڙهي، تنهن جون ٽنگون ڦاٽن.

(ٻن ٻيڙين ۾ جيڪو چڙهي، تنهن جا چڏا چيرجن.)

(ج) جملن يا لفظي ميڙن ۾ تبديلي:

- بخشيش سؤ سؤ، حساب جؤ جؤ،

(حساب جؤ جؤ، بخشيش سؤ سؤ)

- ٻيو سُڀ رهندو هِت، نيڪي نيندين پاڻ سين.

(نيڪي نيندين پاڻ سين، ٻيو سڀ رهندو هِت)

(د) پهاڪي جي روپ جو تبديلي:

- ڏاڍي جي لٺِ کي ٻہ مٿا.

(ڏاڍي جي لٺ کي ٻہ مٿا، جيڏانهن ڦيرائي تيڏانهن صحيح)

- اُڀ ۾ ٿُڪ اُڇلائي، سو مُنهن ۾ پائي.

(جو اُڀ ۾ ٿڪ اُڇلائي، سو مُنهن ۾ پائي، جيڪو هٿ کڻي وڏي ڏي، تنهن سان ههڙي ٿئي هاءِ.)

- واڻيو آهي اٽي جو ڏيئو.

(واڻيو آهي اٽي جو ڏيئو، اندر کائينس ڪُوئا تہ ٻاهر کائنيس ڪانوَ.)

- اڌ کي چڏي سڄيءَ پنيان ڊُڪي، تَنهن جو اڌ ٻہ وڃي.

(اڌ کي چڏي سڄيءَ پُنيان ڊُڪي، تنهن کي سڄيءَ تہ نہ ملي، پر اڌ ڪاڻ ٻہ سِڪي.)

- پائر ڪوٽ جا ڪَنگر، پُٽ گهر جي سونهون.

(پائرُ ڪوٽ جا ڪَنگر، پَٽ گهرجي سُونهون، وينا ڪَنِ وِرونهن، ڏَجَڻُ ڏُوران ئي ڏري.)

(آخري مثال بابت اِن طرح ٻہ سمجهاڻي ڏيئي سگهجي ٿي تہ ڪڏهن سڄو بيت تہ ڪڏهن اُن جو فقط ڪو حصو پهاڪي جي روپ ۾ مشهور ٿي ويندو آهي).

(٢) پهاڪن جي معنيٰ ۾ ارتقا:

وهنواري زندگيءَ جي جدا جدا حالتن ۾ استعمال ڪرڻ تي ڪجهہ پهاڪا هڪ کان ٻہ وڌيڪ معنائون ظاهر ڪن ٿا. مثال طور: "ڪيتي سِرسيتي" يعني اُها ڪيتي سني پيدائش ڏيندي، جيڪا هاري پنهنجي سِر يا پاڻ محنت ڪري اُپائي ٿو. مطلب تہ جيڪڏهن اُن جي پوک جو ڪم ٻين کي ڏنو ويو، تہ پوءِ ممڪن آهي تہ انهن جي لاپرواهيءَ سببان فصل سُنو نہ ٿئي. جيڪڏهن ڪيتيءَ ڪندي، اِهي لفظ هڪ

هاري ٻئي کي چيا آهن ته پوءِ اُتي هِن پهاڪي جي لفظي معنيٰ لاڳو ٿيندي، پر جيڪڏهن ڏنڌي واپار ۾ ڪو شخص پنهنجي فرض ادائي پوري طرح نٿو ڪري ۽ پنهنجو ڪم ٻئي کي ڏيئي ۽ پاڻ لاپرواهه ٿي وڃي ٿو ته اُن وقت ڪيس طنز ڪندي جيڪڏهن ڪنهن اِهي لفظ چيا آهن ته پوءِ اتي ڪيتيءَ جو مطلب ڪو به ڪم ڏنڌو يا واپار ڪٽبو. اِن حالت ۾ پهاڪي جو حاصل مطلب ٿيندو ته ڪو به ڪم سني نموني پورو تڏهن ٿيندو، جڏهن ماڻهو پاڻ ڏيان سان اهو ڪم ڪندو.

ساڳيءَ طرح "جهڙو وڻ، تهڙو ڦڙُ" جي لفظي معنيٰ آهي ته جيڪڏهن وڻ سني جنس جو هوندو ته اُن مان ڦل به سٺو ملندو، پر جيڪڏهن اُن وڻ جي جنس ئي خراب آهي ته اُن مان سٺو ڦل حاصل ڪرڻ جي اميد رکڻ اجائي ڳالهه آهي. وهنوار ۾ اِن جو اهو مطلب به نڪري ٿو ته جنهن جو جهڙو بُڻ بنياد يا خاندان هوندو، تهڙوئي سندس سُڀاءُ ٿيندو.

هر هڪ ٻوليءَ ۾ ڏنو ويو آهي ته ڪيترائي پهاڪا هڪ کان وڌيڪ مطلب ظاهر ڪن ٿا. اهڙيءَ حالت ۾ جيڪڏهن ٻڌندڙ ڪنهن پهاڪي جو صحيح مطلب نه ٿو سمجهي ته پوءِ هوُ اُن پهاڪي جو ٻيءَ معنيٰ ۾ استعمال ڪري ٿو ۽ وقت گذرندي اُن پهاڪي جو اصل مطلب بدلجي وڃي ٿو. مثال طور "آپ نه مريئي سُرڳ نه جائيئي". پهاڪي جي لفظي معنيٰ، روچيرام گجوُمل اُن جي سمجهاڻي لکي آهي. 'پاڻ' (آپ، آپو، خودي) مارڻ کان سواءِ، ماڻهو جنت ۾ وڃي نه سگهندو.

Without the annihilation of self, one cannot go to heaven (A Hand Book of Sindhi Proverbs, 4* edition, 1935, p.2)

سترام داس 'سائل' به پنهنجي ڪتاب 'ڏُرن جي ڊبليءَ' ۾ اِن پهاڪي جي معنيٰ ساڳئي نموني سمجائي آهي. "جيسين آپو يا خوديءَ جو انت نه آڻبو، تيسين سچو آنند يا سُرڳ (جنت) وارو سُک نصيب نه ٿيندو".

پر رواجي استعمال ۾ اِن پهاڪي جو ٻيو مطلب نڪري ٿو ته جيستائين پنهنجو پاڻ تڪليفون سهي پنهنجو ڪم نه ڪندو، تيستائين اُهو ڪم صحيح نموني پورو نه ٿيندو ۽ هو اُن جو صحيح آنند ماڻي نه سگهندو. هندي ۽ ٻين ڪن ٻُلين ۾ به اِنهيءَ معنيٰ کي ڏيان ۾ رکي ساڳئي طرح جو پهاڪو ملي ٿو. ڀولاناٿ تِواريءَ "هندي ڪهاوت ڪوش" ۾ ٻڌ اِن پهاڪي جو مطلب ڏيندي لکيو آهي. "آپ مري بان سوَرڳ نهي مِلتا". (اپني ڪِئي بنان ڪوئي ڪام نهين هوتا.) (برهت هندي لوڪوڪِت ڪوش. ص ١٢٣).

ڪڏهن ڪڏهن پهاڪي جي شڪل تبديل ٿيڻ ڪري، انهن جي معنيٰ ۾ ڦيرو اچي ويندو آهي. جيئن ته:

- چريو ته به گهر ڏي وريو.
- ڪو چريو، ته به پِتر اُڇلي گهر ڏي.
- سيوهاڻو چريو، پِتر ڍوئي گهر ڏي.

انهن پهاڪن تي ويچار ڪندي، موتي لال بٽاڻيءَ لکيو آهي ته، اِنهن پهاڪن جي صحيح صورت آهي:

- سيوهاڻي، چريو، پِرو ڍوئي گهر ڏي

- (يا سيوهاڻي چريو، تہ بہ پتر اُڇلي گهر ڏي.)

مطلب تہ سيوهڻ سنڌ جا رهاڪو سنجم صوفي وارا آهن. هو زندگيءَ ۾ چاهي ڪيتري بہ ترقي ڪن تہ بہ ڪفايت کان ڪنارو نہ ڪندا آهن. رستي ويندي جيڪڏهن پتر بہ ڏسندا، تہ پنهنجي گهر وڃي رکندا، جيئن وقت تي اُهي سندن ڪم اچي سگهن.

اِنهن مثالن مان ظاهر آهي تہ نہ فقط پهاڪي جي صورت ۾، پر اُنهيءَ جي معنيٰ ۾ بہ تبديلي اچي ويندي آهي. "گُل شڪر" نالي سنڌي پهاڪن جي آڳاٽي جي مجموعيءَ ۾ اُنهيءَ جي ليکڪ ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي هر هڪ پهاڪي جي معنيٰ بہ سمجهائي آهي. ڪيترن پهاڪن جو مطلب سمجهائيندي هو اڪثر اُنهن ۾ ڪي نہ ڪي روحاني راز ۽ نصيحت آميز نڪتا بيان ڪري ٿو، پر اُن ۾ ڪيترائي پهاڪا اهڙا آهن جن جي مطلب جو روحاني رازن سان ڪو نہ واسطو نہ آهي. مثال طور:

"بہ گدرا هڪ ئي مُٺ ۾ نہ ماپن" جو رواجي مطلب آهي تہ انسان هڪ ئي وقت بہ يا ٻن کان وڌيڪ مشڪل ڪم ڪري نہ سگهندو آهي، پر ڪيولرام سلامتراءِ اِن پهاڪي کي سمجهائيندي لکيو آهي تہ "مطلب هي آهي تہ جو ماڻهو ڏٽيءَ کي ڳولي، سو جڏهن دنيا جي ڏنڌن کان پاڻ کي يادگيري، بہ ڪم گڏ پورا ٿيڻ اٽانگو ڪم آهي.

"آهاري، وهنواري، ٽيون گهوٽ مُهاري، لڄا ڪري تہ هاري". اِن پهاڪي جو رواجي مطلب ايتروئي آهي تہ ڪاڏي- پيتي ۽ وهنوار ۾ ماڻهوءَ کي لڄ شرم نہ ڪرڻ گهرجي. ساڳيءَ طرح، مهاري يعني شاديءَ بعد گهوٽ ڪنوار جي سمهڻ واري ڪمري ۾ بہ گهوٽ کي لڄ حياءُ ڪرڻ نہ کپي. اِنهن ٽنهي ڳالهين ۾ يا چئجي تہ ڏنڌي واپار ۽ وهنوار ۾ جيڪو ماڻهو حجاب ڪري ٿو، اهو نيٺ پاڻ کي ئي نقصان رسائيندو. پر ڪيولرام انهيءَ نصيحت کي ڇڪي روحاني مطلب سمجهائيندي لکي ٿو تہ، "مطلب هيءُ آهي جو سياڻا چوندا آهن تہ لڄ چڱي آهي، پر اِنهن ٽنهي ڪمن ۾ لڄ ڪرڻ مورڳو گهاٽو آهي. تهڙيءَ ريت جيڪڏهن ڏٽيءَ جو ڳولهو پڻ سنسار جا حجاب نہ پيجندو، تہ ڏٽيءَ کي واصل نہ ٿيندو".

هِتي اِنهيءَ ڳالهہ جو ڌيان رکڻ گهرجي، تہ ارتقا جي سلسلي ۾ جڏهن ڪنهن پهاڪي جي روپ يا معنيٰ ۾ تبديل اچي وڃي ٿي تہ اُنهيءَ بدليل شڪل ۾ اُن پهاڪي کي غلط چوڻ نيڪ نہ آهي. اهڙيءَ حالت ۾ اِهو فيصلو ڏيڻ نيڪ ٿيندو، تہ اُهو ٻن يا وڌيڪ شڪيلن يا معنائون ۾ عام آهي. اِها ڳالهہ بہ ممڪن آهي تہ هڪ ئي پهاڪو الڳ الڳ علائقن ۾ ٿوري ڦير گهير سان واهپي ۾ اچي ٿو. اوسر جي دوران اڪثر اهو بہ نظر اچي ٿو تہ ڪي پهاڪا وقت گذرندي، حالتن جي ڦيرڦار سببان يا ٻين ڪن ڪارڻن جي ڪري واهپي ۾ گهٽجندا وڃن ٿا. اُهي پوءِ فقط ٻوليءَ جي عجائب گهر ۾ جاءِ ولارين ٿا ۽ وهنواري زندگيءَ ۾ اُنهن جو ايترو استعمال نٿو ٿئي. جيئن تہ پارت ۾ رهندڙ سنڌين ۾ اهڙين پهاڪن جو استعمال گهٽ ٿي ويو آهي، جن جو واسطو سنڌ جي ماحول، جاگرافيءَ ۽ آڳاٽين حالتن سان آهي. جيئن تہ:

- وُنو تہ ٿر، نہ تہ بر.
- گوُني سدا اونهي.
- لاڙ آهي ساڙ.

ٻوليءَ ۾ جيڪڏهن ڪي پهاڪا واهپي ۾ گهٽجي، نيٺ عام واهپي کان ٻاهر ٿي ٿا وڃن، ته ٻئي طرف موجوده حالتن مطابق سرڪاري پاليسيءَ موجب جوڙيل نعرا ”هم دو، هماري دو“، ”چوٽا پريوار، سُکي پريوار“، ”جئ جوان، جئ ڪسان“. وغير سنڌي ۽ ٻين ڪيترين ئي ٻولين ۾ ساڳيءَ ريت ۾ داخل ٿي چوٽين جو درجو حاصل ڪري چُڪا آهن. اِهو به نظر اچي ٿو ته هندي، اُردو ۽ ٻين علائقائي ٻولين جي اثر هيٺ ڪي نوان پهاڪا به سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال پيا ٿين.

نون پهاڪن کي جنم ڏيندڙ اڪثر اُهي شخص آهن، جيڪي ٻين ٻولين جا پهاڪا ساڳي شڪل ۾ يا ترجمي جي صورت ۾ پنهنجين لکڻين ۾ ڪم آڻين ٿا، جيئن ته سترام دا ’سائل‘ جي تيار ڪيل پهاڪن جي مجموعي ”دُرن جي دَبِليءَ“ ۾ هيٺ ڏنل پهاڪن ملن ٿا، جيڪي هندي ٻوليءَ جي پهاڪن مان ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ ليکا ويا آهن.

- جتي نہ پهچي روِي، اُتي پهچي ڪَوِي.

(هندي: جِهان نہ پهنچي رَوِي، وهان پهنچي ڪَوِي)

- جنهن جي لٺ، تنهن جي مينهن.

(هندي: جس ڪِي لاٺي، اُ ڪِي ڀينس).

- جو پُوئجي ويو، سو موتي ٿيو

(هندي: جو بند گيا، سو موتي).

- دُوِڌا ۾ ٻئي ويا، نہ دنيا ملي نہ رام.

(هندي: دُوِڌا ۾ دونون گئي، نہ مايا ملي نہ رام.)

پيرومل مهرچند پڻ ’گلقند‘ نالي پهاڪن ۽ محاورن جي مجموعي ۾ اِن طرح هنديءَ ۾ ٻين ٻولين جا پهاڪا اصل شڪل ۾ يا اُنهن جو ترجمو ڪري شامل ڪيا آهن:

- ڇڙيءَ جو صرفو ڪريو ته ٻار گرِو. (ص ١۴)

(انگريزي Spare the rod and spoil the child)

- دُم سگ راست نشُد. (فارسي، ص ٣۵)

(هٿان پيئي نانڪا، در در ڌِڪا ڪائي. (پنجابي، ص ۵۵)

- بجا ڪهي جِسي عالم، اُسي بجا سمجهيو.

آوازِ خلق ڪو فرمانِ خدا سمجهو (اردو، ص ۵٨)

- جِسَ ڪا ڪام اُسي ڪو ساجي. (هندي، ص ٦۵)

اهڙيءَ طرح، سنڌيءَ ۾ زباني روايتن وسيلي يا وڏن ليکڪن جي لکڻين ذريعي، ٻين ٻولين جا چڱا ئي پهاڪا پنهنجي اصلي شڪل ۾ يا ترجمي جي صورت ۾ داخل ٿي ويا آهن. اُنهن ۾ جيڪي عوام ۾ عام نہ ٿا ٿين، سي وقت گذرندي پاڻمرادو مري ٿا وڃن، پر جن پهاڪن کي عام ماڻهن اپنايو ٿي، اُهي وڏي حياتي ماڻين ٿا. حقيقت ۾ جِن پهاڪن ۾ ڪنهن عالمي سچائيءَ کي گهڻي نموني پيش

ڪجي ٿو، اُهي پهاڪا ٻوليءَ ۾ هيري مثل چمڪدار رهن ٿا. (جيٺلي مرليڌر، سنڌي پهاڪا ۽ محاورا (هڪ اڀياس)، پونو، ١٩٩٣، باب ڇهون جي آڌار موجب بحث ڪيل.)

٣٠٥ پهاڪن جي ورهاست جا اصول:

سنڌيءَ ۾ جدا جدا موضوعن تي چڱي تعداد ۾ پهاڪا ملن ٿا. اُنهن جي سهڻي نموني چنڊچاڻ ڪرڻ لاءِ ضروري آهي ته پهاڪن کي گڏ ڪجي ۽ انهيءَ کي جدا جدا حصن ۾ ورهائي اُنهن جو تنقيدي لحاظ کان اڀياس ڪجي.

جيستائين گڏ ڪرڻ جو سوال آهي ته سنڌيءَ ۾ پهاڪن جا گهڻيئي ننڍا وڏا مجموعا ملن ٿا. مثال طور:

(١) گل شڪر: ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻي

(٢) گلقند: پيرومل مهرچند آڏواڻي.

(٣) ڏُرن جي ڏَبلي: سترام داس جُڙيا سِنگهاڻي 'سائل'.

انهن مجموعن ۾ الف- ب وار يا چئجي ته ورڻمالا موجب پهاڪن جي ترتيب ڏنل آهي. پيرومل مهرچند آڏواڻيءَ پنهنجي ڪتاب 'گلقند' ۾ انهيءَ کان ٿورو اڳتي وڌي پهاڪن سان گڏ ڪيترن هنڌن تي پيٽ ڪندي ساڳئي مطلب وارا پهاڪا هڪ هنڌ به ڏنا آهن.

سنڌ ۽ هندستان ۾ سنڌي پهاڪن ۽ محاورن جو وڏي ۾ وڏو ڪوش آهي. 'سنڌي پهاڪا ۽ محاورا'. اِن ڪوش جو سهيڙيندڙ آهي: سنتداس پُنهومل ڪشناڻي ۽ اِن جو ايڊيٽر ڊاڪٽر مرليڌر جيٺلي آهي. اِهو ڪوش ١٩٩٣ع ۾ پوني ۾ شايع ٿيو آهي. اِن ۾ اٽڪل ٻارنهن هزار پهاڪا ۽ محاورا انهن جي مطلب سان گڏ ڏنل آهي. منهنجيءَ نظر ۾ هيءُ ڪوش هيل تائين سنڌيءَ ۾ شايع ٿيل مجموعن ۾ تمام وڏو ۽ ڪي قدر نرالو ڪوش آهي. ڊاڪٽر جيٺلي گهڻي محنت سان هن 'لغت' جي شروعات ۾ اٽڪل هڪ سؤ ڏهن صفحن ۾ پهاڪن ۽ محاورن تي تنقيدي نظر کان ويچار ڪيو آهي. اَڄ تائين اهڙي قسم جي چنڊچاڻ ڪنهن به ٻئي سنڌي پهاڪن ۽ محاورن جي مجموعي ۾ ڏنل نه آهي. ورڻ مالا موجب پهاڪن جي گڏ ڪرڻ ۾ مکيه مسئلو اهو آهي ته ڪن حالتن ۾ هڪ ئي پهاڪو جدا جدا لفظن سان شروع ٿيندو آهي. اُن حالت ۾ اُنکي مجموعي ۾ ڳولهڻ وقت مشڪلات ٿي سگهي ٿي. جيئن ته:

- جيڪي لڪيو منجهه اَزل، تنهن کي ڪير وجهي جهل.

هن پهاڪي جو ٻيو روپ به مشهور آهي، جيڪو 'لڪيو' لفظ سان شروع ٿئي ٿو.

پهاڪن کي ڪن هنڌن تي ورڻ مالا (الف-ب) موجب گڏ ڪرڻ ته تمام سولو ڪم آهي، پر پهاڪن جي ورهاست ڪهڙي آڌار تي، ڪهڙي نظريي تي ڪجي، اِهو تمام اوکو ڪم آهي. هڪ ئي پهاڪي کي الڳ الڳ ماڻهو الڳ الڳ نظر سان ڏسندا آهن. اِن ڪري هڪ ئي پهاڪي جي باري ۾ يا اُن جي

مطلب جي باري ۾ سڀني جي راين ۾ تفاوت اچي وڃي ٿو. مثال طور: ’آئي ٽانڊي کي، بورچياني ٿي ويٺي‘. پهاڪي جو لفظ مطلب آهي ته آئي هُئي ٽانڊو کڻڻ، پر موقعو ڏسي اُتي ئي پنهنجي ماني پچائڻ لڳي، پر ٻئي پاسي اِنهيءَ جو مطلب نهڪري ٿو ته ڪنهن گهر جائو سمجهي پنهنجي گهر ۾ ٻن ڏينهن لاءِ آسرو ڏنو، پر هاڻي گهڻيئي ڏينهن نڪري ويا آهن، پر هو شخص وڃڻ جو نالو ئي نه ٿو وٺي.

اهڙن پهاڪن کي ڏسي ۽ سمجهي اهو مطلب اُٿي ٿو ته اِن قسم جي پهاڪن کي ڪهڙي گروهه ۾ رکجي؟ اِنهيءَ پهاڪي جا ٽي الڳ الڳ گروهه هن ريت ٿي سگهن ٿا: لفظي معنيٰ جو گروهه، لفظي کان الڳ ٻي معنيٰ وارو گروهه ۽ پهاڪي ۾ ڪتب آيل لفظ ’ٽانڊو‘ يا ’بورچياڻي‘ وارو گروهه.

هتي هڪ ڳالهه چوڻ جوڳي آهي ته پهاڪن جو هڪڙو ساڳيو گروهه مقرر ڪرڻ ڏکيو ڪم آهي. ڇاڪاڻ ته پهاڪن جا الڳ الڳ موضوع ٿين ٿا ۽ اُنهن کي ڪنهن حد يا دائري ۾ ٻڌي نه ٿو رکي سگهجي، پر تڏهن به گروهه ورهائڻ جي اصول بابت عالمن ڪجهه اصول مقرر ڪيا آهن. اچو ته اُنهن تي ويچار ڪريون.

’بِهار پروَربس‘ (Bihar Proverbs) جي سيهڙيندڙ جان ڪرشچين پهاڪن کي هيٺ ڏنل اصولن موجب ورهايو آهي:

- ماڻهن جي هار، اوڻاين ۽ غلطين بابت.
- دنياداري اُٿ ويهه، چالاڪين ۽ سکيا بابت.
- ذاتين جي خصوصيتن ۽ خاصيتن بابت.
- سماجي ۽ اخلاقي موضوعن ۽ مذهبي ريتين رسمن ۽ لوڪ اعتقادن بابت.
- ٻني ٻاري ۽ موسم بابت
- پُسن (جانورن) پکين ۽ جيت جنين بابت.

انهيءَ طرح مئنوارنگ پنهنجي ’مَراٺي پراوربس‘ (Marathi Proverbs) نالي ڪتاب ۾ پهاڪن کي هيٺ ڏنل چوڏهن گروهن ۾ ورهايو آهي:

- کيتي
- جيت جڻيا
- انگ ۽ پريتنگ
- کاڌو نيتي
- طبيعت ۽ بيماريون
- گهرُ
- ناموس
- ڪائنات
- رشتيداري (سنٻنڌ)
- ڌرم ۽ مذهب
- واپار

- ٻين الڳ الڳ موضوعن تي

ڊاڪٽر ڪنهيالال سهل پهاڪن جي (Classification) جا مکيه ٻه نظريا ٻڌايا آهن، جيڪي هيٺين ريت آهن:

شڪلي ورڇ	موضوعاتي ورڇ
(١) ٽُڪ	(١) تاريخي پهاڪا
(٢) چند	(٢) جڳهه بابت پهاڪا
(٣) اَلنڪار (صنايع بدايع)	(٣) سماج جو چِٽُ ذاتين بابت زالن بابت
(۴) خيال، ويچار	(۴) سکيا، گيان (ڄاڻ) ۽ ادب -تعليمي پهاڪا - نفسياتي پهاڪا (۵) ڌرم يا مذهب ۽ زندگي - سَڪُن بابت ڌرم يا مذهب خلقيندڙ بابت پهاڪا - پڪين سان متعقل (نيڪ وقت سان تعلق رکندڙ پهاڪا) - عوام جي عقيدن باب پهاڪا - زندگي بابت
(٦) آدم شماري	(٦) ٻني ٻاري بابت
(٧) فرد	(٧) مِينهن بابت (٨) ٻين موضوعن تي پهاڪا

ڊاڪٽر شِشي شيکر تِواري پنهنجي ڪتاب ’يوجپُري لوڪو ڪِتيان‘ ۾ پهاڪن جي درجابنديءَ جا ٽي اصول يا بنياد ٻڌايا آهن، جيڪي هن ريت آهن:

- موضوع شيءِ موجبُ
- پرسنگ (ٻين سان ميل جول) موجب
- شڪل جي آڌار تي

پهاڪن جي اصولن بابت مهارن جا جيڪي بہ رايا اسين مٿي ڏسي آيا آهيون، اُنهن ۾ مشابهت نظر نہ ٿي اچي. پهاڪن جي وسيع ايراضيءَ ۾ تفاوت هئڻ لازمي آهي، پر اِن هوندي بہ ڊاڪٽر شِشِي سيڪر تِواريءَ پنهنجي ڪتاب ’پوجپري لوڪ ڪِتيان‘ ۾ ڊاڪٽر سهل جي موضوع موجب ورڇ ڪرڻ کي سائنسي درجابندي چيو آهي. (ص ۴۱)

ساڳي ئي صفعي تي ڊاڪٽر تِواري وري لکي ٿو تہ: ”شڪل جي آڌر تي پهاڪن جي درجابندي ناممڪن آهي. ڇاڪاڻ تہ پهاڪن ۾ هڪ ئي هنڌ تي گهڻيئي عناصر اچي وڃن ٿا. گهڻو ڪري هر هڪ پهاڪي ۾ لئہ، اَنڪار (سينگار) ۽ لفظ جي طاقت جو مثال ملي ٿو. اِنهيءَ لاءِ پهاڪن جي شڪلي ورڇ ڪرڻ غير سائنسي آهي، پر شڪلي اڀياس هميشہ ڪارائتو آهي.

ڊاڪٽر شِشِي شيڪر هڪ نئين اصول ’پر ڪرڻ يا سنگ جو آڌار تي درجابنديءَ تي زور ڏنو آهي. سندس دليل آهي تہ پهاڪن جو استعمال اُن جي ميلام ۾ مقصد سان گڏ ٿئي ٿو. اِنهيءَ لاءِ عام ماڻهوءَ کي متاثر ڪندڙ موضوعن جو اڀياس پهاڪن جي آڌار ڪري سگهون ٿا.

وِشوَناٿ دِنڪرَ نَرَوَڻي ’پارٽيبہ ڪهاوَت ڪوش‘ ۾ لکي ٿو تہ پهاڪا پنهنجي وڏي تعداد ۽ خاص قسمن جي ڪارڻ، درجابنديءَ ۾ مشڪلاتون پيدا ڪن ٿا. ان ڪري پهاڪن جي درجابنديءَ لاءِ ڪو بہ سائنسي طريقي جي دعويٰ نہ ٿو ڪري سهگي. انهيءَ لاءِ صحيح طريقو اِهو آهي تہ ورڻ مالا موجب ئي پهاڪن کي گڏ ڪرڻ گهرجي.

منهنجي ويچار ۾ پهاڪن کي موضوع موجب الڳ الڳ حصن درجن ۾ رکڻ وقت اُن جي حاصل مطلب مقصد کي وڌيڪ اهميت ڏيڻ گهرجي: مثال طور:

- اٿو ڪاڏو ڪوُئي تہ مار پئي گابي تي.

هن پهاڪي ۾ اسان جو مطلب ڪوُئي جي اٿي ڪائڻ ۽ گابي جي مار پوڻ سان بلڪل نہ آهي، پر حقيقت ۾ اِن جو گهربل مطلب آهي تہ ڏوهہ هڪڙي ڪيو آهي، پر اُنهيءَ جي سزا وري ٻئي کي ملي آهي. هِن پهاڪي ۾ ڪوُئو ۽ گابو فقط مثال طور ڪنيا ويا آهن. ڪوئو علامت آهي، ڏوهاري شخص جي ۽ گابو علامت آهي بي ڏوهي يا بيگناهہ ماڻهوءَ جي. ڪنهن گهر ۾ مالڪ جو جتي اَٿو رکيو هو، اُتي ڪوئا گهڻا هئا. اُهي اٿو ڪائي وڃي، ٻِرن ۾ لڪيا. اتفاق سان ٿوري وقت کان پوءِ اُتي هڪ گابو اچي پهتو ۽ ان بہ باقي بچيل اٿو ڪائڻ جي ڪوشش ڪئي. پر اوڏي مهل اٿي جو مالڪ بہ اچي پهتو. هُن ڏٺو تہ اٿو ڪاڏو پيو آهي ۽ پرسان گابو بيٺو آهي. اِن ڪري هُن سمجهيو تہ سندس اٿو انهيءَ گابي ئي ڪاڏو آهي. بس پوءِ تہ ڪاوڙ وچان هو گابي تي لٺين جو وسڪارو ڪرڻ لڳو.

پهاڪن کي جدا جدا درجن ۾ رکڻ وقت هن پهاڪي کي ڪوُئي يا گابي جي درجي ۾ رکڻ غلط ٿيندو. انهيءَ بدران پهاڪي جو حاصل مطلب ڪڍڻ گهرجي تہ ”ڏوهہ هڪڙو ڪري ۽ سزا ٻئي کي ملي“. پوءِ اِن مطلب وارا ٻيا بہ پهاڪا ان ساڳئي درجي ۾ رکبا. جيئن تہ:

- ڪٿيو ڪائي فقير، لٺيون جهلي پولڙو.
- ڪٿيو ڪائي ڪتيجا، ڏڪ جهلي ڏيڻس.
- ڪري ڪلوُ تہ پري للُو.

ڪي پهاڪا اهڙا به آهن، جيڪي پرسنگ موجب لفظي معنيٰ ۾ به ڪٽي سگهجن ٿا، ته انهن جي حاصل مطلب موجب به ڪٽي سگهجن ٿا. مثال طور: ”اُٺ ٻڍو ٿي ويندو ته به ٻن جوان اُنن برابر آهي. يعني اُنهن جيترو ساڳيو ئي بار ڪٽي سگهندو. هِتي اسين جڏهن اُنن جي ڳالهه پيا ڪريون ۽ اُنهن جون خاصيتون ٻڌايون، تڏهن اُن حوالي موجب لفظي معنيٰ ۾ هيءُ پهاڪو ڪٽبو، پر جڏهن ڪنهن وڏيءَ عمر واري سياڻي ۽ تجربيڪار شخص جو بيان پيو ڪيو وڃي ته پوءِ اُتي هن پهاڪي جو استعمال معنيٰ موجب ڪٽبو. اُن ۾ ٻڍي اُٺ جو مطلب ٿيندو ”سياڻو، آزمودگار، تجربيڪار ماڻهو.“ ٻئي طرح ڪوانٽ جو مطلب ٿيندو ”ننڍي عمر وارو، اڻ آزمودگار، ٻاراڻي سياڻ وارو ماڻهو.“ پهاڪن جي مجموعي ۾ جيڪڏهن هن پهاڪي کي شامل ڪبو ته اِهو جانورن جي درجي اندر ’اُٺ‘ جي ڪلاس ۾ ٻين پهاڪن سان گڏ رکبو، ته ٻئي طرف ”وڏن ۾ وڏو فن“ موضوع جو مطلب ڏيندڙ پهاڪن ۾ به شامل ڪبو.

موضوع موجب پهاڪن جي ورهاست ڪرڻ ۾ اِهي مشڪلاتون ڏسي گهڻو ڪري سيني ٻولين ۾ ورڻ مالا (الف- ب) موجب پهاڪن جا مجموعا يا ڪوش تيار ڪرڻ جو طريقو وڌيڪ پسند ڪيو ويو آهي.

سنڌي ٻولي جو لسانياتي اڀياس

١.٤ ٻوليءَ جو سرشتي ۾ ٻولي:

آمريڪا جي مشهور لسانياتي ماهرن برناردِ بلوخ ۽ جاريل ايل ٽريجر ٻوليءَ جي وصف هن ريت ڏني آهي:

"A language is a system of arbitrary vocal symbols by means of which a social group cooperates." (Bernard Bloch & George L. In italics 13, Munshiram Manohrlal, New Delhi, Indian Edition, 1972.)

يعني، ٻولي عام ماڻهن جي وهنوار تي ٻڌل ۽ اُچاريل آوازي علامتن جو هڪ اهڙو سرشتو آهي، جنهن جي ذريعي ڪنهن لساني سماج ٻولي ڳالهائيندڙ سماج جا ماڻهو پاڻ ۾ وهنوار ڪن ٿا.

هر هڪ ٻوليءَ جي ٻيهڪ ۾ مقرر سرشتو هوندو آهي. اُن جا ٻه طرف يا پاسا (aspects) آهن:

- اظهار وارو طرف (Expressional aspects)
- معنيٰ وارو طرف (Semantic aspects)

اسين آوازن جا اُچار ڪري پنهنجن ويچارن ۽ خواهشن جو اظهار ڪريون ٿا. اِهي آواز فقط علامتون يا نشانيون (Symbols) آهن، جن جي ذريعي معنيٰ جو اظهار ڪجي ٿو. ٻوليءَ جي سرشتي ۾ ڪتب ايندڙن آوازن جو تعداد تمام گهڻو محدود هوندو آهي، پر اُنهن آوازن مان جيڪي لفظ (Words)، لفظي ميڙ (Phrases)، اڻ پورا جملا (Clauses) ۽ جملا (Sentences) نهن ٿا، اُنهن جي ذريعي اسين بيشمار (Unlimited) ويچارن ۽ احساسن جو اظهار ڪري سگهون ٿا. ٻوليءَ جي اظهار واري طرف جي ڄان اسان کي اُنهيءَ جي آوازن جي سائنس ۽ ويا ڪرڻ مان پوندي آهي.

ڪو ٻه شخص جڏهن ٻوليءَ ذريعي پنهنجا ويچار ظاهر ڪري ٿو، تڏهن هو سُياويڪ نموني پنهنجيءَ مرضيءَ موجب لفظن جي چونڊ ڪري ٿو. هُن تي استعمال وقت هو، اُنهيءَ ٻوليءَ جي وياڪرڻي (گرامر) سرشتي جي ڀڃڪڙي نه ڪري. جيڪڏهن هُن ائين ڪيو ته ٻُڌندڙ متس نٿولي ڪندا يا ڪلندا ته ڪيس ڏُرست طريقي سان ڳالهائڻ نه ٿو اچي يا محسوس ڪندا ته هو غلطيون ٿو ڪري. مثال طور جيڪڏهن ڪنهن جي خواهش آهي ته هوُ سنڌ گهمڻ وڃي، ته هُن کي هو جدا جدا طريقن سان ظاهر ڪري سگهجي ٿو. جيئن ته:

- مان سنڌ وڃڻ چاهيان ٿو.
- منهنجي مرضي آهي ته مان سنڌ گهمڻ وڃان.
- منهنجي ڏاڍي خواهش آهي ته هڪ دفعو سنڌ گهمي اچان.
- سنڌ گهمڻ جو موقعو مليم ته ڏاڍو سٺو.
- مان هڪ دفوع سنڌ ضرور ويندس.

اهي سڀيئي جملا وياڪرڻ موجب ڏُرست آهن ۽ ڳالهائيندڙن جي دل جي تمنا کي ظاهر ڪن ٿا. لسانيات جي ماهرن اهڙن جملن کي "آزاد استعمال" (Free Expressions) چيو آهي، ڇاڪاڻ ته اِنهن ۾

ڳالهائيندڙ کي آزادي آهي تہ هو پنهنجي خواهش کي ظاهر ڪرڻ لاءِ مرضيءَ مطابق لفظن جي چونڊ ڪري، اُنهن کي جدا جدا جملن ۾ ڪتب آڻي سگهي ٿو.

اهڙن آزاد استعمال وارن جملن جي پيٽ ۾ ٻوليءَ ۾ اسان کي ٻيا گهڻيئي استعمال انهيءَ قسم جا ملن ٿا، جن جي لساني بيهڪ يا ٻوليءَ جي ساخت مقرر ٿي ويئي آهي. مطلب تہ اُهي استعمال اُن ٻوليءَ ۾ نسل درنسل ڪنهن گهربل خواهش يا ويچار کي ظاهر ڪرڻ لاءِ 'رروڙهہ' (رواج موجب مقرر شڪل اختيار ڪيل) ٿي ويا آهن. اُنهن ۾ لفظن جي چونڊ ڪرڻ يا جملي ۾ انهن کي مرضيءَ مطابق استعمال ڪرڻ جي اجازت ڳالهائيندڙ کي نہ آهي. اِن قسم جي استعمالن کي ٻوليءَ جي ماهرن سُوتر پرويوگ (قاعدي موجب مقرر ٿيل استعمال) يا Formulary usages or fossilized usages سڏيو آهي. جيئن تہ:

- انڌن ۾ ڪاڻو راجا
- سيرو ڪاڏو، پاتل ڦاٽي.
- ڪم لٿو، ڊڪڻُ وسريو.

اِهي سنڌيءَ ۾ سُوتر پريوگن (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال) جا مثال آهن. گهربل مطلب کي ظاهر ڪرڻ لاءِ هرڪو انهن کي اِن مقرر شڪل ۾ استعمال ڪندو آهي. مثال طور "انڌن ۾ ڪاڻو راج" جو مطلب، اڻ ڄاڻ ماڻهن ۾ ٿوري ڄاڻ رکندر شخص بہ هوشيار ليکبو آهي. اِن خيال کي ظاهر ڪرڻ لاءِ جڏهن اسين اِهو استعمال ڪريون ٿا، تڏهن اُهي ئي ساڳيا لفظ ڪتب آڻبا. اسين جيڪڏهن اُن جي شڪل ۾ هيٺين طرح تبديل ڪنداسين تہ پوءِ اُن کي سُوتر پريوگ (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال) نہ چئبو. ٻُڌندڙ سمجهي ويندا تہ ڳالهائيندڙ کي ٻوليءَ جي پُوري ڄاڻ نہ آهي.

- انڌن ۾ ڪاڻو راجا.
- انڌين ۾ هڪ- اکيو بادشاهہ.
- نابين ۾ نور وارو شيطان
- انڌن ۾ ڪاڻو راءُ

اِنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ فقط پهريون سُوتر پريوگ (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال) آهي. پر باقي ٽيئي سٽون اِن شڪل ۾ تسليم ٿيل نہ آهن، چاهي اُنهن مان ساڳي ئي معنيٰ ظاهر ٿي رهي آهي. ساڳيءَ طرح 'سِيرو ڪاڏو، پاتل ڦاٽي' کي اسين بدلائي هن ريت استعمال نہ ڪري سگهنداسي:

- سيرو ڪائي پاتل ڦٽي ڪيائين.
- حلوو ڪائي پاتل ڦاڙيائين.

انهي طرح 'ڪم لٿو، ڊڪن وسريو' ۾ 'ڊڪڻ' جي بدران 'وايو'، 'ڪاٽي' يا 'تر ڪان' لفظ ڪتب نہ آڻي سگهبا. چاهي گهربل مطلب ۾ ڪو بہ فرق نہ ٿو اچي.

اندرا پنهنجين ساهڙين کان اِها ڳالهہ ٻُڌي پاٽي پاٽي ٿي ويئي. هن جملي ۾ 'پاٽي پاٽي ٿي وڃڻ' هڪ سوتر پريوگ (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال' آهي. ان ۾ 'پاٽي' لفظ جا هم معنيٰ ٻيا لفظ وجهي جيڪڏهن چئون 'نير ٿي ويئي' يا 'آب آب ٿي ويئي' تہ اِهي سنڌي ٻوليءَ جي رواج موجب درست نہ چئبا، نہ ڪو اُنهن مان گهربل مطلب نڪرندو.

ساڳي طرح "هوُءَ گونگي گانءِ آهي." يعني ٽڏي مزاج خاموش رويي/ طبيعت واري آهي. اِتي جيڪڏهن اسين هم معنيٰ لفظ وجهي چئون: "هوءَ گونگي ڍڳي/ ڳئون/ گابي آهي" تہ اُن مان گهربل معنيٰ ڪا نہ ملندي ۽ اِهو جملو ٻوليءَ جي رواج موجب ليکبو.

٢.١.٤ سُوتر پرويگون (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال) جا قسم:

لساني بيهڪ يا ٻوليءَ جي ساخت ۽ معنيٰ جي لحاظ کان سُوتر پريوگ (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال) چن قسمن جا آهن، جيڪي اڳتي ڏنل چارٽ ۾ ڏيارِيا ويا آهن:

سُوتر پريوگ يا قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال

چارٽ

پيج نمبر ١١٨

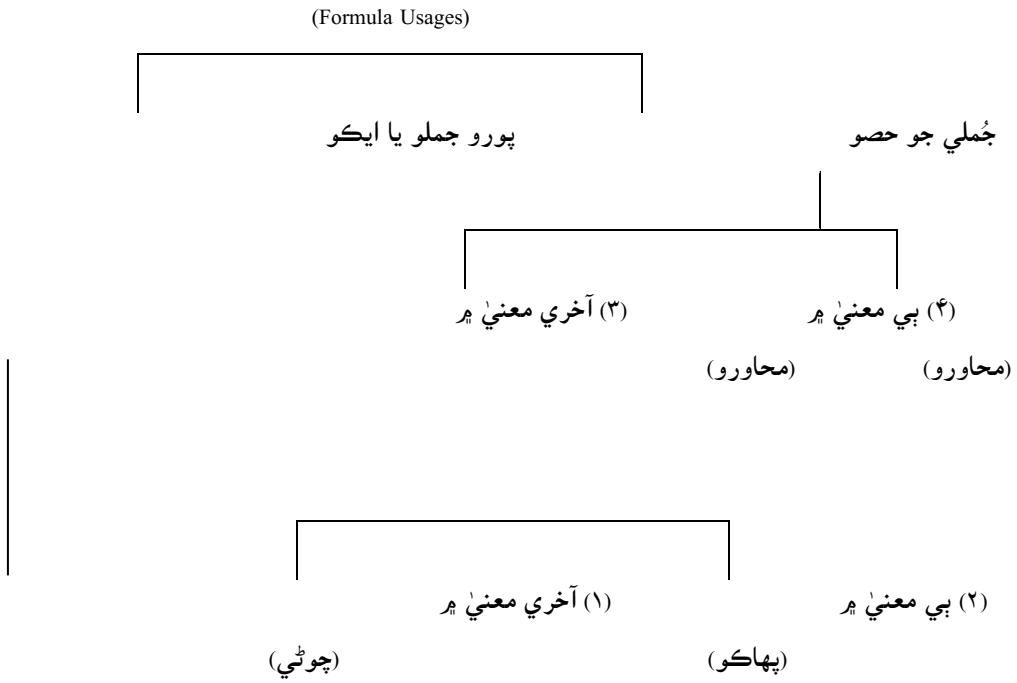

(١) چوٽي:

اُهو سُوتر پريوگ جيڪو بيان ۾ الڳ استعمال ٿيندڙ هڪ پورو جملو يا ايڪو آهي، ۽ پنهنجيءَ لفظي معنيٰ ۾ استعمال ٿئي ٿو، تنهن کي ’چوٽي‘ سڏجي ٿو. مثال طور:

جڳهه نهرائڻ ۾ ٻه سال لڳي ويس، پر اهڙي سهڻي عمارت اڏائي اٿائي جو هر ڪو ڏسي واهه واهه ٿي ڪري. ”دير پيا، دُرست ٿيا.“ هتي ’دير پيا، دُرست ٿيا‘ هڪ ايڪو آهي، جيڪو بيان ۾ الڳ ڪتب آندو ويو آهي، ۽ چيل ڳالهه جي پنيرائي ڪري ٿو. اِهو لفظي معنيٰ ۾ استعمال ٿيو آهي، اِن ڪري ’چوٽي‘ آهي. ’چوٽيءَ‘ جا ڪجهه ٻيا مثال هن ريت آهن:

- لالچ بُري بلا آهي.
- جهڙي ڪرٽي، تهڙي پرٽي
- يار اُهو جو اؤڪيءَ ويل ڪم اچي.
- ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو، ننڍو وڏو چيڙ منو.

(٢) پهاڪو:

اُهو سُوتر پريوگ يا (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال) جيڪو بيان ۾ ڪتب ايندڙ هڪ پورو جملو يا جملن جو ايڪو آهي، ۽ لفظي معنيٰ بدران ٻوليءَ جي رواج موجب ٻي معنيٰ ڏئي ٿو، تنهن کي ’پهاڪو‘ چئجي ٿو. جيئن تہ:

پهرين مهاڀاري لڙائيءَ ۾ هزارين هندستاني سپاهي يورپ ۾ لڙندي شهيد ٿي ويا، پر سوڀ جو شرف مليو برطانيہ سرڪار ۽ اُنهن جي ساٿي ملڪن کي.

مٿي ڏنل بيان ۾ ”ٻري تي، ڪامي وٽ، واهه ڙي ڏيئا واهه!“ پهاڪو آهي، اهو هڪ اهڙو ايڪو آهي، جيڪو بيان ۾ ڪيل ڳالهه جي پنيرائيءَ ۾ ڪتب آيو آهي. اِن جي بيان ۾ لفظي معنيٰ گهربل نہ آهي، پر اُن بدران اُن جو مطلب ڪڍبو جيڪو آهي تہ نقصان ٿئي هڪڙن جو يا قربانيون ڏيڻ هڪڙا، پر ساراهه ٿئي ٻين جي پهاڪن جا ڪجهه ٻيا مثال ڏسو:

- مينهن پنهنجي ڪارنهن ڏسي ڪا نہ، ڳئون کي چوي هل ڙي پُڇ ڪاري.
- گدڙ ڊاڪ نہ پُڄي، آکي ٿو ڪُٽا.
- پُڄي ڪانئس ڪو نہ، لک لعنت گوڏن کي؟
- ٻليءَ جي خواب ۾ ڇيڇڙا.
- ڪُتي جو پُڇ ٻارنهن مهينا نڙ ۾ وِجهُ تہ بہ ڏنگو جو ڏنگو.

(٣) ورجيس:

اُهو سوتر پريوگ يا (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال)، جيڪو بيان ۾ ڪنهن جملي جو حصو ٿي ڪتب ايندو آهي ۽ لفظي معنيٰ ۾ ئي استعمال ڪبو آهي، تنهن کي ’ورجيس‘ چئبو آهي.

دُشمن کي پري کان ايندو ڏسي هُو ائين ڀڳو، جيئن ڪاريءَ هيٺان ڪانُ. هتي ”ائين ڀڳو، جيئن ڪاري هيٺان ڪانءُ“ اُهو سُوتر پرويوگ (قاعدي موجب مقرر ڪيل استعمال) آهي، جنهن جي لفظي معنيٰ ئي جملي ۾ ڪپي ۽ اِهو جملي جو هڪ حصو آهي. ورجيس جا ڪجهه لفظي ٻيا مثال هن ريت آهن:

- اهڙو ڪُڇي جهڙي ڀت.
- اڇو جهڙو ڪير.
- چوڪر ٻاڪر، واڻيا وڪال، چور چڪار، گهٽو تٽو، پيلو جهڙو هئڊ.

(۴) محاورو يا اصطلاح:

اُهو سُوتر پريوگ يا مقرر فقرو جيڪو بيان ۾ ڪنهن جملي جو جزو ٿي ڪتب ايندو آهي ۽ لفظي معنيٰ بدران ٻوليءَ جي رواج موجب اُن جي ٻي معنيٰ ڪڍبي آهي، تنهن کي محاورو يا اصلاح چئبو آهي. جيئن تہ:

جواب ڇو نہ ڏين؟ وات ۾ مڳ پيا اٿيئي ڇا؟ هتي ”وات ۾ مڳ پوڻ“ محاورو آهي، جنهن جو مطلب آهي: نہ ڪُڇڻ، چپ ٿي وڃڻ. محاورن جا ڪجهه ٻيا مثال هن ريت آهن:

- دال نہ گرڻ. (پُڄي نہ سگهڻ)
- پيٽ تي لت ڏيڻ. (ڪنهن جي روزي کسڻ)
- ڪير ڪنڊ تي وڃڻ. (ميل ميلاپ ۾ رهڻ)
- ٻاهه تي وڃڻ. (غصي ۾ اچڻ)

- هٿ ڍڳها هُئڻ. (پهچ وارو هئڻ)

هتي اسان کي اِن ڳالهه جو ڌيان رکڻ گهرجي تہ پهاڪو يا چوٽي هڪ اهڙو ايڪو آهن، جيڪو وياڪرڻي بيهڪ جي لحاظ کان هڪ جملو هوندو آهي يا اُن ۾ هڪ کان وڌيڪ جملا هوندا آهن، جيئن تہ:

(الف) هڪ جملو:

- ٻليءَ کي خواب ۾ ڇيڇڙا.
- آهہ غريبان، قهر خدائي.
- يار اُهو جو اؤکي ويل ڪم اچي.
- بک ۾ بصر بہ مٺا.

(ب) هڪ کان وڌيڪ جملا:

- مينهن پنهنجي ڪارنهن ڏسي ڪا نہ، ڳئون کي چوي هل ڙي پچ ڪاري.
- ڏکڻ مينهن نہ وسڻا، جي وسي تہ ٻوڙي.
  ڪانئر ڏڪ نہ هڻڻا، جي هڻي تہ جهوري.

جيئن تہ پهاڪا ۽ چوٽيون ٻوليءَ جي بيهڪ جي لحاظ کان پورا جملا يا جملن جا ايڪا آهن، انهيءَ ڪري گهڻا ماڻهو اُنهن جي وچ ۾ فرق نہ رکندا آهن، پر جيڪڏهن معنيٰ جو باريڪ ڌيان رکجي تہ پوءِ ٻنهي جي وچ ۾ تفاوت مڃڻو پوندو. چوٽي لفظي معنيٰ ۾ ڪتب ايندي آهي، پر پهاڪي جي ٻي معنيٰ گهربل هوندي آهي.

٣.١.۴ پهاڪن جي لساني بيهڪ ۾ فرق:

اسان کي سنڌيءَ ۾ گهڻيئي پهاڪا ملن ٿا، جن جي لساني تخليق ۾ تفاوت آهي. جين تہ:

- لڪيا لوهارن کي ٽِپر تي ٽانڊا.

(يا لِڪيون لوهارن کي چڏن ۾ چڻنگون)

- ٻُڏيءَ ٻيڙيءَ جون هريڙون بہ پليون.

(يا ٻُڏي ٻيڙي جي لوهُ بہ پلو)

- ٻيو سڀ رهندو هِتِ، نيڪي ننڍين پاڻ سين.

(يا نيڪي ننڍين پاڻ سين، ٻيو سڀ رهندو هِت)

- ڏاڍي جي لٺ کي بہ مٺا.

(يا ڏاڍي جي لٺ کي بہ مٺا، جيڏانهن ڦيرائي تيڏانهن سَنئين)

اهڙي قسم جي پهاڪن ۾ اسان کي اهو چوٽو پوندو تہ اهي پهاڪا ٻن يا ٻن کان وڌيڪ شڪلين مشهور آهي. زباني روايت ذريعي پهاڪن جو پرچار جڏهن جُدا جُدا هنڌن تي ٿيو آهي تہ اُنهن مان ڪن جي لفظن ۾ ٿوري گهڻي تبديلي ٿي ويئي آهي.

۴.۱.۴ پهاڪن جي عبارت:

پهاڪا لوڪ ادب جو هڪ مکيہ حصو آهن. ادب جي سرجڻ ڪرڻ يا ويچارڻ جي اظهار جو ذريعو آهي- ٻولي روزاني زندگيءَ ۾ ويچارن جي ڏي وٺ دؤران ڪنهن لساني سماج جا ماڻهو پاڻ ۾ گفتگو ڪندي جيڪا ٻولي ڪتب آڻين ٿا، اُها ساڌارڻ يا عام رواجي ٻولي آهي. پر ليکڪ يا شاعر ادب ۾ جڏهن پنهنجين خواهشن جو اظهار ڪري ٿو، تڏهن هو ٻوليءَ کي خوبصورت شڪل ڏي ٿو، اُن کي رَس، گُڻن ۽ النڪارن سان سينگاري دلڪش بڻائي ٿو ڇڏي. اِن ڪري سنسڪرت ۾ ادب يا شاعريءَ جي ٻوليءَ ۾، ماهرن، خوبصورت گهاڙيٽو هئڻ بہ ضروري ڄاڻايو آهي. جيئن تہ:

(۱) "ڪاويہ پرڪاش" جي ليکڪ آچاريہ مَمَٽِ شاعريءَ جي وصف هن ريت ڏني آهي:

- پَدِ اڏوشؤ شبدارِٿئو سُگُڻئو انلنر ڪرتي پُٺهہ ڪو اپِ لفظ ۽ معنيٰ جي اُن ميلاپ کي شاعري چئيجي ٿو، جيڪا بي عيب آهي، گُڻن سان پريل آهي ۽ عام النڪارن سان سينگاريل هوندي بہ ڪڏهن ڪڏهن بنا النڪارن جي هوندو آهي.

(۲) "ساهتيہ درپڻ" جي رچيندڙ آچاريہ وِشوَناٿ شاعريءَ ۾ رس جي هئڻ تي زور ڏيندي لکيو آهي:

- واڪيم رساتمَڪَمَ ڪاويَمَ

(رس پريل جملو شاعري ئي آهي)

(۱) "رس گنگاڌر" جي ليکڪ آچاريہ جگنناٿ بہ شاعريءَ ۾ دلڪشيءَ کي گهڻي اهميت ڏني آهي.

- رمڻِيا ارٿ پرتيپا دڪهہ شبدهہ ڪاويَمُ.

(خوبصورت معنيٰ جي سمجهاڻي ڏيندڙ لفظ شاعريءَ آهي)

ٿوري ۾ چئجي تہ ادب يا شاعريءَ جي ٻوليءَ ۾ رَس، گُڻ، النڪار خوبصورتي ۽ اثرائتي عبارت جو هئڻ ضروري سمجهيو ويو آهي. پهاڪا لوڪ ادب جو هڪ حصو هئڻ ضروري سمجهيو ويو آهي. پهاڪا لوڪ ادب جو هڪ حصو هئڻ ڪري، اُنهن ۾ ادب جون خاصيتون بہ سمايل آهن. پهاڪن ۾ اسان کي ٻوليءَ جي نرالي هيئت واري شڪل ملي ٿي. اِن کي ڌيان ۾ رکي اسان کي پهاڪن جي ٻوليءَ جي شعرن کي علم جي اصولن موجب بہ اڀياس ڪرڻ گهرجي. اِن ۾ لفظن جي طاقت، چند، النڪار، ٽُڪ، لئ وغيره شامل آهن. هِن باب ۾ پهاڪن جي لساني تخليق ۽ عبارت جي لحاظ کان اڀياس ڪيو ويو آهي.

۲.۴ پهاڪن جي لساني تخليق:

لساني تخليق جي لحاظ کان پهاڪي ۾ گهٽ ۾ گهٽ ٻن لفظن جو هئڻ ضروري آهي. جيئن تہ:

- پنهنجي سنهنجي

(پنهنجي شيءِ هوندي آهي تہ اُن ۾ گهڻو سهنج هوندو آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪم پوڻ تي ٻئي اڳيان هٿ نہ ٽنگڻو پوندو آهي).

- لاڙ ساڙ

(سنڌ جو لاڙ وارو حصو يعني ڏاڪڻو ڀاڱو ساڙيندو آهي، گهڻو پريشان ڪندڙ آهي. اُتي پوسل هئڻ ڪري مڇر گهڻا ٿيندا آهن).

- قرض مرض.

(قرض وٺڻ هڪ وڏي بيماريءَ وانگر آهي. قرضدار ٻئي اڳيان پنهنجو مُنهن مٿي نہ ڪري سگهندو آهي).

ٻئي طرف محاورا يا اصلاح هڪ لفظ وارا بہ هوندا آهن. ڪنهن هڪ لفظ جو ٻوليءَ جي رواج موجب ٻي معنيٰ ۾ استعمال ڪبو تہ اُن کي محاورو چئبو آهي. مثال طور:

- گڏهہ! ڏيان ڏي نہ تہ مار کائيندين.

هِن جملي ۾ ’گڏهہ‘ لفظ لفظ معنيٰ بدران پنهنجي ٻي معنيٰ ’مُورک، بيوقوف‘ ۾ ڪتب آيو آهي.

- هُو ميريءَ تي مُئو تہ هُن تي لکين رُپيا لُٽائي ڇڏيائين.

هن جملي ۾ ’مُئو‘ فعل جي اصلاحي معنيٰ آهي: فِدا ٿيڻ، موهت ٿيڻ، عاشق ٿيڻ.

ٻولڪو چاهي ٻن لفظن جوهجي تہ بہ ٻوليءَ ۾ مُروج استعمال هئڻ ڪري اُهو پوري معنيٰ جو اظهار ڪندو آهي. هتي ٻولڪن جا جيڪي مثال ڏنا ويا آهن، اُنهن ۾ ڪِريا پَد يا فعل ”آهي‘ جو لوپُ (غائب) ٿيل آهي. هاڻي اچو تہ ٻولڪن ۾ لفظن جي ترتيب تي ويچارُ ڪريون.

١.٢.۴ ٻولڪن ۾ لفظن تي ترتيب:

ٻولڪن ۾ لفظن جي ترتيب جا ٻہ قسم آهن:

(الف) وياڪرڻي ترتيب.

(ب) اَوِياڪرڻي ترتيب.

(الف) وياڪرڻي ترتيب:

سنڌي وياڪرڻ جي اصولن موجب عام طور جملي ۾ لفظن جي ترتيب ۾ پهرين ڪرتا (فعل)، اُن کان پوءِ ڪرم (مفعول) ۽ آخر ۾ ڪِريا (فعل) جو استعمال ٿيندو آهي. جيئن تہ ”موهن ڪتاب پڙهي ٿو“ جملي ۾ ’موهن‘ ڪرتا (فاعل) آهي، ’ڪتاب‘ ڪرم (مفعول) آهي ۽ ’پڙهي ٿو‘ ڪِريا (فعل) آهي. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي تہ پهرين اديشيہ (مالڪ) ۽ اُن کانپوءِ وڌييہ (فرمانبردار) هوندو آهي. سِنڌي ٻولڪن ۾ اِن وياڪرڻي اصول موجب لفظن جو استعمال تمام گهٽ نظر اچي ٿو. اُن جو مکيہ ڪارڻ اهو آهي تہ ٻولڪا ٻول چار جي ٻوليءَ ۾ روزناي زندگيءَ جي گفتگوءَ مان پيدا ٿيا آهن. ڳالهائڻ

ٻولهائڻ ۾ لکيل وياڪرڻي ٻوليءَ جو استعمال گهٽ هوندو آهي. ڳالهائيندڙن جنهن ڳالهه تي وڌيڪ زور ڏيڻ چاهيندو آهي، اُنهيءَ کي ظاهر ڪندڙ لفظن کي جملي ۾ مکيه جڳهه ڏيندو آهي. ٻيو ته سنڌيءَ ۾ جملي ۾ لفظن جي جڳهه کي گهڻي اهميت نه آهي. لفظ چاهي جملي ۾ اڳيان پنيان يا وچ ۾ استعمال ٿين، اِن هوندي به اُهي ورهايل ۽ ٻين ورهايل معنيٰ ذريعي جدا ۽ ٻين جُدا ٿيل معنائن ذريعي گهربل معنيٰ کي ظاهر ڪرڻ جي طاقت رکن ٿا.

وياڪرڻي ترتيب وارن ڪن پهاڪن جا مثال هن ريت آهن:

- ابو گُسي، ڏيءَ وَسي.

- (ڏيتي ليتي ڪري، پيءُ جي هڙ گسي تي ۽ ڏيءَ جو ساهرو گهر وسي ٿو). ابو گُسي، ڏيءَ وَسي.

- اڄ جو ڪم سيان تي نه وجهجي.

(جيڪو ڪم اڄ ڪرڻو آهي، اُهو سُستي ڪري سياڻي ڪرڻ لاءِ نه روڪي رکجي).

- اکر نه ڪٽي، مَڪرُ ڪُٽي.

(اڄ جي زماني ۾ علم وارو، لکيل پڙهيل ماڻهو نه ٿو ڪٽي ڪائي، پر جيڪو مڪار يا حرفتي آهي، اُهو ڪامياب ٿئي ٿو).

- پاڙو اَبو امان آهي.

(پاڙي وارن کي پنهنجي ماءُ پيءُ وانگر يعني وڏن مائٽن جهڙي عزت ڏجي).

- پنجئي آڱريون برابر نه آهن.

(مطلب ته سڀ ماڻهو هڪجهڙا نه آهن).

- سکڻي ڪُني گهڻو اُيامي.

(ڪُنيءَ ۾ جيڪڏهن چانور گهٽ هوندا ته رڌڻ وقت اُن ۾ پاڻي گهڻو اڀامندو).

- ڪوري ڪڏ ڪٽي، پر پاڻ اُن ۾ پوي.

(ڪوري ڪپڙي آڻڻ وقت جتي آڏاڻو رکندو آهي، اُتي آڏاڻي هيٺان ڪڏ ڪوٽيندو آهي، جيئن پيرن سان آڏاڻو سولائيءَ سان هلي سگهي ۽ پير پٽ سان نه لڳن. مطلب ته جيڪو ٻئي کي نقصان پهچائڻ چاهي ٿو، سو پهرين پاڻ خطا کائي ٿو).

- هٿُ مارائيندو آهي.

(هٿُ ڪبو ته سزا پوڳٽي پوندي).

(ب) وياڪرڻي ترتيب:

سنڌيءَ ۾ گهڻا پهاڪا اُهي آهن، جن ۾ لفظن جي ترتيب وياڪرڻ جي اصولن موجب نه هوندي آهي. اُن ۾ لفظن جو استعمال جملي ۾ پنهنجي مقرر جڳهه جي اڳيان يا پُنيان هوندو آهي. اِن جا مکيه ٻه ڪارڻ آهن:

(١) ڪنهن لفظ تي وڌيڪ زور ڏيڻ.

(٢) ٽُڪ ملائڻ ۽ لئ پيدا ڪرڻ لاءِ لفظن جي ترتيب بدلائڻ اِنهن جا ڪجهه مثال هن ريت آهن:

(١) ڪنهن لفظ تي وڌيڪ زور ڏيڻ:

- آهي تہ عيد نہ تہ روزو.

(پئسو يا شيءِ اتس تہ ائين ٿو اُڏائي، جڻ تہ عيد ٿو ملهائي، ۽ جي پئسو نہ اتس، تہ بُکون ٿو ڪڍي. هتي 'هئڻ' جي ڳالهہ تي زور ڏيڻ لاءِ 'آهي' فعل کي ڀاڪي جي شروع ۾ رکيو ويو آهي.)

- آيا مير، پڳا پير.

(ڏاڍا مڙس آيا تہ هيٺا يا ڪمزور پڄي ويا. هتي 'اچڻ' ۽ 'پڄڻ' جي فعل تي زور ڏيڻ لاءِ فعلن کي فاعلن کان اڳ استعمال ڪيو ويو آهي.)

- اڻ گهُريو ماءُ بہ پُٽ کي نہ ڏارائي.

(هتي 'گهُرڻ' ۽ 'نہ گهُرڻ' جي ڳالهہ تي زور ڏيڻ لاءِ 'اَڻ گهُريو' لفظ کي ڀاڪي جي شروع ۽ تيستائين نہ ڏارائيندي آهي، جيستائين هوُ روئي پنهنجي بُک جو اظهار نہ ڪندو آهي.)

- جهڙو لڳي واءُ، تهڙي ڏجي پُٽ.

(هتي فعل تي زور ڏيڻ لاءِ اُن کي مفعول جي اڳيان رکيو ويو آهي.)

(٢) ٽُڪ ملائڻ ۽ لئ پيدا ڪرڻ لاءِ لفظن جي ترتيب بدلائڻ:

- اوٺ پڙي موٺ ۾، ڪنوار پڙي گهوٺ ۾.

(ڪجهہ ڏبو تہ اُن جي موٺ ۾، ڪجهہ ملندو بہ اهو 'موٺ ۾' ۽ 'گهوٺ ۾' جي ٽُڪ ملائڻ لاءِ فعل 'پڙي' کي پهرين ڪتب آندو ويو آهي.)

- مينهن وسي بہ پهر، چنو وسي چهہ پهر.

(برسات وسي بند ٿي ويئي، پر پونگيءَ جي چِت اجا تائين ٿمي. معاملو ختم ٿيڻ کا پوءِ بہ جيڪو اُن جو ذڪر ڪري، تڏهن ائين چئبو آهي. هن ڀاڪي ۾ 'پهر' جي ٽُڪ ملائڻ لاءِ فعل کي اُن کا اڳ ڪتب آندو ويو آهي.)

٢.٢.٤ پدلوپ (لفظن جو حذف ڪرڻ):

ٿور-اکرائي ڀاڪن جي مکيہ خاصيت آهي. ان جو مطلب آهي تہ ٿورن لفظن جي استعمال سان گهڻو مطلب ظاهر ڪرڻ سان بہ بيان جي حوالي مان پورو مطلب ظاهر ٿي ويندو آهي. جيئن تہ، اچُ، ڪاءُ ۾ اسين ڳالهائڻ ۾ فاعل جو استعمال نہ ڪندا آهيو. "ممبئي ڪڏهن ويندا"؟ "مان سياڻي ممبئيءَ ويندس." اِن سڄي جملي چوڻ جي ضرورت نہ آهي. فقط هڪ لفظ 'سياڻي' چوڻ سان ئي مڪالمي جي ذريعي سمورو مطلب ظاهر ٿئي ٿو. حقيقت ۾ ڏسجي تہ روزاني ڳالهہ بولهہ جي بوليءَ ۾ اِن

ريت ڳالهائڻ پاڻ وڌيڪ سُياويڪ آهي. ان ريت پهاڪا بہ گهٽ ۾ گهٽ لفظن جو استعمال ڪرڻ سان گهٽي ۾ گهٽي معنيٰ جو اظهار ڪن ٿا.

پهاڪن ۾ جدا جدا لفظن جي حذف ڪرڻ جا ڪجهہ مثال هن ريت آهن.

(الف) فاعل کي حذف ڪرڻ:

- چونڊيدي چور، وجي پيا ڪڪڙين.

(هوُ ٻير چونڊڻ لڳا، ٻير تہ ڪين ملين، پر فقط ڪڪرا هٿ لڳن).

- اُٺ نہ پُڄي، ٻورن هٿي لتون.

(جت اُٺ تي مال جا ڀريل ٻورا رکي اُنهن تي پاڻ چڙهي وينو. اُٺ کي کي هڪلڻ يا تڪڙو هلائڻ لاءِ هُن کي لتون هڻڻ لڳو، پر سندس پير تہ اُٺ تائين ڪين پهتا، هوُ ٻورن کي ئي لتون هڻندو رهيو. جڏهن ڪو هڪ جا ساڙ ٻئي مان ڪڍي، تڏهن ائين چئبو آهي).

- اجا مينهون جهنگ ۾، ڏوئي ڏريائون رَڄ.

(مينهون اجا جهنگ ۾ ئي آهن، تہ ميهارن ٿانوَ صاف ڪري کير ڏُهڻ لاءِ تيار ڪري رکيا آهن. مطلب تہ اڳي ئي پيا تيارون ڪن. هتي 'ميهارن' يا 'هُنن' فاعل لفظ کي جملي ۾ حذف ڪيو آهي).

- ويئي سِڳُن کي، ڪن بہ ڪپا آئي.

(ڳئون يا مينهن ويئي، سڳُن کي نيڪ ڪرائڻ، اُلٽو پنهنجا ڪن بہ ڪپائي آئي).

(ب) مفعول جو حذف ڪرڻ:

- انڌن آندو، ڪُتن ڪاڌو، ٻلن چٽيو.

(هتي "انڌن ڪاڌو آندو، ڪتن اُهو ڪاڌو يا ٻلن اُن کي چٽيو." هڪ پورو جملو آهي، پر پهاڪي ۾ مفعول ('ڪاڌو'، اُهو ۽ 'ان کي') ڪتب نہ آندو آهي.

- هڪڙي لتي، سهسين پَتي..

(ڌڻي سائين ڪنهن جي روزگار جي هڪڙي واٽ بند ڪري تہ سهسين ٻيون واٽون کولي ٿو. هن پهاڪي ۾ "روزگار جي واٽ" مفعول ڪتب نہ آيل آهي. نہ ڪو فاعل جو استعمال ڪيو ويو آهي).

- جن جَٽين، سي نپائين.

(جيڪي ٻارَ جٽين ٿيون، سي ئي اُنهن کي نپائين ٿيون. هتي 'ٻار' فاعل جو حذف ٿيل آهي).

- هڻ ڏيءَ کي تہ، سکي نُونهن..

(ڏڪ يا طعنو هڻُ ڏيءَ کي تہ سکي نُونهن).

- جو هٿُ ڪري، سو هٿُ پائي.

(جو هٿ ڪم ڪري، سو هٿ نيتيجو پائي. هِتي 'ڪم' ۽ 'نتيجو' ڳجها مفعول آهن).

- ڏي تہ ڏيَئي، سَلو سائو ٿيئي.

(تون ڏنُ يا ڏان مدد ڏي، تہ اڳلو شخص بہ توکي ضرورت وقت مدد ڪندو. هتي 'ڏي' فعل جو مفعول ڪتب نہ آندو ويو آهي).

(ج) فعل حذف ڪرڻ:

- پنهنجي سهنجي.

(پنهنجي شيءِ سهنج واري آهي).

- سنسارُ مهاڄارُ.

(سنسار مهاڄار آهي).

- اڳينِ پاڻي، پوين چِڪ.

(اڳين کي پاڻي ملندو، پوين کي چِڪ ملندي).

- انسان خطا جو گهر

(انسان خطا جو گهر آهي.).

- بہ تہ ٻارنهن.

(بہ تہ ٻارنهن).

- جڏهوڪا مينهن، تڏهوڪيون چِڪون.

(جڏهن مينهن پوندو، تڏهن چِڪون ٿينديون).

- وڏن ۾ وڏا ڪلا.

(وڏن ۾ وڏو هُنر هوندو آهي).

- انڌي پيهي، ڪُتي چٽي.

(انڌي پيهي ٿي، ڪتي چٽي ٿي).

- ترت دان مها پُڄ.

(ترت خيرات ڪرڻ سان وڏو ثواب ٿيندو آهي).

- دل کوٽي آهي تہ، بهانا گهڻا آهن.

(د) پهاڪن ۾ ٻين لفظن جو حذف:

پهاڪن ۾ تعداد ضمير، صفت، حرف جر، حرف جملو وغيره جو بہ حذف ٿي ويندو آهي. انهن جا ڪجهہ مثال هتي ڏجن ٿا. حذف ٿيل لفظن کي پهاڪن جي معنيٰ سمجهاڻيءَ ۾ هينان ليک ڏيئي ڏيکاريون ويو آهي.

- پُڇڻا نہ منجهڻا.

(جي پُڇڻا، سي نہ منجهڻا، صفت جو حذف).

- چُلهِ تي، سو دل تي.

(جيڪو چُلهه تي هوندو، سو دل تي ٿيندو. صفت 'جو' ۽ فعل 'هوندو' جو حذف).

- هُنرِ واري جو هُنرِ، بي هنرِ جي جندُ.

(هُنرِ واري جو هنر کپندو، ۽ بي هنر جي جند کپندي ويندي. فعل جملي "۽" جو حذف.

- ڪک چور، سو لک چور.

(جو اڄ ڪک جو چور آهي، سو سڀاڻي لکن جو مال چورائيندو صفت ۽ فعل صفتي جو حدف ڪيل).

- ٻي سڀڪا ويٺي ڏڀي، بيٺي ڏڀُي اُٺِ.

(هتي 'سڀڪا' صفت جا موصوف يعني ڳئون، رڍ، مينهن وغيره ڪتب نہ آندا ويا آهن. ڌڻار ٻين سڀني ننڍن جانورن کي ويهي ڏُهندو آهي، پر اُٺڻيءَ کي ڏُهڻ لاءِ کيس اُٿي بيهڻو پوندو آهي.).

- جهڙي نيت، تهڙي مُراد.

(جيڪو جهڙي نيت رکندو، تنهن کي تهڙي مراد ملندي يا اُجورو ملندو).

- ڀريءَ ڇِني کان، ڀيري ڇنو چڱو.

(ڀريءَ جي ڪري ڇِني کان، ڀيري جي ڪري ڇِنو چڱو. گهڻو وزن کڻي ماڻهو بيمار ٿئي، اِن کان چڱو آهي تہ گهڻا ڀيرا ڪري ٿورو ٿورو سامان کڻي پهچائي. اِن سان جيڪو ٿَڪ ٿيندو اُهو ٿوريءَ دير کان پوءِ آرام ڪرڻ سان لهي ويندو).

- ڀُڳڙن کاڌي هٿ ڌوتائي پيا آهن.

(ڀُڳڙن جي کاڌي سان هٿ ڌوتائي پيا آهن. سٺا ڪم ڪبا تہ اُن سان گلا ٿيڻ جو ڪو بہ امڪان نہ رهندو).

- ڀُلي ڀاڻ آئِي، سا بہ نہ ڀُلي.

(ڀُلي، ڳئون، مينهن، وڇَ تي هلي آئي، تہ اُن کي ڀُليل نہ چئبو. هِتي "ڀُلي" صفت آهي، اُنهيءَ جو موصوف ڪتب آندو نہ آهي).

- ٿورو کٽئي، گهڻي برڪت.

(ٿوري کٽئي سان، گهڻي برڪت ٿئي ٿي.)

- ٺونٺ لڳي، ساهيڙي ڀڳي.

(ٺونٺ لڳي ۽ ساهڙي ڀڳي. ٿوري يا رواجي ڳالهہ تي جيڪي دوستي ٽوڙي ڇڏين، تن لاءِ چئجي).

- پاڻ مرندي، ڪهڙا سيڻ؟

(پاڻ مرندي کان پوءِ ڪهڙا سيڻ؟ جيڪڏهن ڪنهن کي پنهنجي جان جو خطرو آهي، يا جڏهن پنهنجا سيڻ سڄڻ ئي ڪنهن کي مارڻ لاءِ تيار ٿي وڃن، تہ پوءِ اُنهن جو ڪهڙو لحاظ رکبو؟)

- پنهنجي لاهي جنهن هٿ ۾ ڪئي، تنهن کي ٻئي جي لاهيندي ڪهڙو ڀؤ؟

(جنهن پنهنجي پڳ يا عزت لاهي هٿ ۾ ڪئي، تنهن کي ٻئي جي آبُرو وٺندي دير نہ لڳندي. هتي 'عزت' يا 'پڳ' لفظ ڳجهو آهي).

- ڦڙي ڦڙي تلاءُ.

(ڦڙي ڦڙي سان تلاءُ ٺهي ٿو.)

- جنين ڪاڻ ڪيم لائي چائي، سي نہ ٿيم سورن ڀائي.

(جن لاءِ مون لائي چائي ڪئي يعني جهيڙو جڳهڙو يا ٻيا کوٽا ڪم ڪيا، اُهي پڻ سورن ۾ يعني تڪليف وقت منهنجا ساٿي نہ ٿيا).

- جوَ ڍيري، گڏهُ رکپال

(جَوَن جي ڍيري رکي آهي، تہ گڏهُ ان جو رکوالو ٿيو آهي).

- جيڪا ڌاريان ٻڪري، تنهن لهندا ڪن.

(جيڪا ٻڪري ڌاريان ٿو، تنهن جا ڪن پيا لمن، يعني جيڪو ماڻهو پاڻ وٽ نوڪريءَ تي رکان ٿو، تنهن ۾ هڪ نہ ٻيو عيب نظر اچي ٿو).

- مانَ-بکيو سڀ ڪو، نانَ-بکيو ڪو ڪم نہ.

(نان جو بُکيو سڀ ڪو، مانَ جو بُکيو ڪو ڪو نہ).

٣.٢.۴ حالتن جون پراڻيون شڪليون:

سنڌيءَ ۾ اصلاحن جون حالتون ٺاهڻ لاءِ حالتِ مفعولي (oblique or formative case). ۾ اسم جي پٺيان حرف جو (post position) لڳائي اسم جو فعل يا جملي جي ٻين لفظن سان تعلق ڏيکاريون ويو آهي. جيئن تہ:گ

- هٿ کي (حالت جري)
- هٿ لاءِ (حالت سببي)
- هٿ، سان، کان، تان (حالت اپادان)
- هٿ جو، جا، جي (حالتِ اضافت)
- هٿ ۾، تي (حالت مڪاني)

اِن طريقي کان سواءِ سنڌيءَ ۾ پُراڻا جوڙ يا پڇاڙيون (حرف جر جون نشانيون) بہ آهن، جيڪي اسم سان لڳائي اصلاح ٺاهڻ کي ظاهر ڪبو آهي. اهڙا آڳاٽيون روپ پهاڪن ۾ چڱي تعداد ۾ ملن ٿا. حرف جر وارا جوڙ "آن، اَئون، اوُن، اَين" پهاڪي ٺاهڻ ۾ جدا جدا حرف جر جي معنيٰ ظاهر ڪندا آهن. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ بہ اِنهن جو استعمال ڪن. اسم عام جي لفظن سان ڪبو آهي. مثال طور:

- هُو گهران آيو آهي.
- هوُ ڳوٺ ويو آهي.
- مان ڳوٺئون آيو آهيان.
- هوُ ٻارين ٻچين آيا آهن.
- هيءَ ڳالهه هنڌين ماڳين ڦهلجي وئي.

هاڻوڪي ٻوليءَ ۾ اِنهن جو استعمال گهڻو گهٽجي ويو آهي. اِهو گهڻو ڪري محاورن ۽ پهاڪي ۾ ئي نظر اچي ٿو. جيئن ته:

- ٿوري ڳِرهين گهڻو ڪائجي.

(ٿورن يعني ننڍين ڳِرهن سان، گهڻو ڪائڻ نيڪ آهي.) ٿوري ڪٽي، گهڻي برڪت

- پُٽُ پيٽئون، ناني اکيَئون.

(پُٽ مان ٿو ڄڻجي ۽ ناني اکين مان يعني اکين جي پريت مان پيدا ٿئي ٿو. مطلب ته ٻئي برابر آهن.)

- پاڻ نه پلي پوپِري، لوڪان متيون ڏئي.

(پوپري پاڻ کي نٿي پلي يعني روڪي ۽ ماڻهن کي متيون ٿي ڏئي).

- پرائي بدئوُن، ڪاٺ ڪپهه ڪونئرو.

(پراوَن بيدن تي يعني اُنن تي ڪاٺ يعني ڳورو سامان لڏبو، ته به سمجهيو ته اُهو ڪپهه ڪان ڪونئرو آهي.)

- پرائي ڏُهلين، احمق نچي.

(پراوَن دهلن تي جيڪو نچي ٿو، اُهو احمق يعني بيوقوف آهي.)

- پنهنجي ڪکين، ڪوئي نه لَکي.

(پنهنجي ڪکن ۾ يعني پنهنجي ڀونگي يا گهر ۾ ڪوئي نه ٿو لَکي يا ڏسي. مطلب ته پنهنجي گهر ۾ ماڻهو ڪيئن ٿو رهي يا ٻيا ڪيس ڇا چوندا، اِن جي ڪيس پرواهه نه هوندي آهي.)

- هٿان پيئي نانڪا، در در ڏڪا ڪائي.
- هٿ جي وڍي، نه ويج نه طبيب.

(نانڪ چوي ٿو ته هُن پنهنجي هٿان ئي غلط ڪم ڪيو آهي ته پوءِ ٻئي کي هوءَ ڪهڙو ڏوهه ڏي؟ هاڻي در در تي پئي ڏڪا ڪائي.)

- پيٽُ: ٻه-ٻاهين، چنتا ناهين.

(جنهن کي ڏٽي سائين کاڌو ڪائڻ لاءِ، هڪ پيٽ ۽ ڪمائڻ لاءِ ٻه ٻانهون ڏنيون آهن، تنهن کي ڀلا ڪهڙي ڳالهه جي ڳڻتي؟)

- ڪڏهن هاري هوس، اُڄ پيچان پيچي ڪو نہ ٿئي.

(ڪڏهن مان سندن اڳواڻ هوس، اڄ اُنهن همراهن يا ساٿين مان ڪو بہ منهنجو مددگار نٿو ٿئي.)

- جهڙو حال حبيبان، تهڙو پيش پريُن.

(جهڙو اسان حبيبن جو حال آهي، تهڙو توهان پرين جي پيش ڪريون ٿا.)

- ڪنڌيئون پار، قنڌارئون پار.

(جيڪو درياهه جي ڪنڌيءَ کان پري، يعني ٻي ڪناري تي بينو آهي، سو قنڌار کان بہ پري آهي. مطلب تہ ٿوري دوري رکندڙ ڏينهون ڏينهن پري ٿي وڃي ٿو.

- ڏِئي مٽيون، پر ڪنهن جي هٿوُن.

(سيني کي ڏيڻ وارو ڏٽي آهي، پر اُهو ڪنهن جي هٿان يعني ٻئي ڪنهن جي ذريعي ڏيئي ٿو.)

- راجا اکئين ڪِہ ڪنين؟.

(راجا نياءُ ڪندو اکين ڏٺي ڳالهہ موجب، يا ڪنن سان ٻڌل ڳالهہ موجب؟ مطلب تہ ٻُڌل ڳالهہ تي اعتبار نہ ڪندو.)

- زالان ڏاوَڻ، مردان ڪاوَڻ.

(زالُن جو ڏاوڻ يعني سنان ڪرڻ يا وهنجڻ ۽ مردن جون ڪاوڻُ يعني ڪاڏو ڪائڻ. مطلب تہ زالن کي وهنجڻ ۾ گهڻي دير نہ لڳائڻ گهرجي ۽ مردن کي چستيءَ سان جلد ماني ڪائي تيار ٿيڻ گهرجي.)

- ستين لنگهڻين، ڪتو بہ حلال.

(ست ويلا ٻُک ڪاٽڻ کان پوءِ، جيڪڏهن ڪنهن ڪُتو ڪاڏو يعني منع ڪيل حرام جي شيءِ بہ ڪاڏي، تہ پوءِ اُها بہ حلال سمجهڻ ڪپي. مطلب تہ بک ۾ ماڻهو پنهنجي جان بچائڻ لاءِ نيچ ڪم ڪرڻ کان بہ ڪيبائيندو.)

- سَڄن پيٽان وڍيا، وڍين پيٽان سڄا.

(ڪڏهن ڪڏهن شريفن جا ڄاول بار نالائق ٿي پون ٿا تہ ڪڏهن بداخلاقن جو اولاد تمام سنو ٿي پوي ٿو.)

- واتوُن خرار ڪاڄن، نڪوُن ڪٽو نہ ڪاڄي.

(وات سان يعني سُهائيندي نموني گهڻوئي ڪائي سگهبو، پر نڪ مان يعني اڻ سونهائيندي طريقي سان ٿورو بہ ڪائي نہ سگهبو.)

- نانءُ مردان، ڏن آوي جاوي.

(ناموس يا نالو مردن جو ڏنُ آهي، باقي ٻيو ڏن يا ناڻو تہ اچڻو وڃڻو آهي.)

- مِروئان موت، ملوڪان شڪار.

(مِروُن جي لات موت آهي، پر ملوڪن جي لاءِ اِهو فقط شڪار آهي يا دل وندرائڻ لاءِ هڪ راند آهي.)

- گهٽين زالين گهر نہ هلي، گهٽين مردين هر نہ هلي.

(گهٽن زالن سان گهر نيڪ هلي نہ سگهندو، ساڳيءَ طرح گهٽن مردن سان ٻني ٻاري جو ڪم بگڙندو.)

- انبان ٻور، ڪلالان لاها.

(انبن جو ٻور گهٽو ٿئي ٿو، پر اڻ مان آخر ۾ انب ٿورا لهن ٿا. ساڳيءَ طرح ڪلاڪ جي ڪمائي گهٽي ٿي نظر اچي، پر اوڏر سوڏر ۾ ناس ٿي، باقي صافي ٿوري ٿي بچي).

- پنئين منگئي گهر هلي، تہ ڪُهِ آڏاري واٽ.

(پنڻ مگڻ سان جيڪڏهن گهر هلي ٿو تہ پوءِ اُڏاري جي واٽ وٺڻ ڪُهِ پوي يعني پوءِ اُڏر سوڏر وٺي ڇو گذر ڪجي؟)

- صلاحين شينهن ٻَجهن، ڪم ڪرهين نہ ٿئي.

(صلاحين ڪرڻ سان يعني اٽڪل يا مٺ محبت سان شينهن بہ پيجري ۾ ٻڌجي وڃڻ ٿا، پر اُهو ڪم جهيڙن سان نہ ٿي سگهندو.)

- گولاڙو ڳُئيان پَچي.

(گولاڙو ڳُئيان يعني هينان کان پچڻ شروع ڪندو آهي.)

- جيڪي فِراقان، سو وِصالان نہ ٿئي.

(ورهہ مان جيڪا پريم جي پيڙا يا تڙپ پيدا ٿئي ٿي، سا وصال يعني ميلاپ سان نہ ٿي ٿئي.)

۴.۲.۴: فعلن ۽ ڪردتن جا پراڻا روپ:

- ڪرند پسند، ڏِيند لهند.

(جيڪو ڪندين، سو پسندين؛ جيڪي ڏيندين سو لهندين.)

- سڄڻ هُجن سنوارن، مَرُ ڏيهہ ڏنگايون ڪن؟

(ڏٽي سائين اسان سان سولو هجي، يعني مهربان هجي تہ پوءِ لوڪ ڀلي ڏِنگو هَلي تہ بہ نقصان پهچائي نہ سگهندو.)

- ماءُ جڻيندي پُٽڙا، ياڳ نہ ڏيندي وندِ.

(ماءُ پٽ جڻيندي، پر انهن کي ياڳ وندي تہ ڏيندي.هر هڪ جو نصيب تہ ڏٽي سائين ناهي ٿو. هتي 'وندي' جو روپ 'وند' ڪتب آيو آهي.)

- نيچ نوڪري، اتم کيتي، وڏنڻُ واپار.

(نيچ نوڪري، اُتم کيتي، وڏندڙ واپار.)

- مُگن ڏاندي، ڪارڙي ٽاندي، مُگ پچي، ڪارڙو مَچي، مُگ لُئو، ڪارڙو مُئو.

(هتي 'لُڻڻ' مصدر جو ڪردنت (اسم مفعول) 'لُئو' پراڻي شڪل آهي.)

(ڪيولرام سلامتراءِ 'گل شڪر' ۾ اِن پهاڪي کي سمجهائيندي لکيو آهي تہ، "ڪارڙو، هڪڙي ڪاري تر کان پڻ ننڍو جيت لاڙ واري خطِي ۾ ٿيندو آهي، ۽ ماڻهن کي چڪ پائي، جو مُنگن جي پوک ڄاپڻ وارن ڏهاڙن ۾ ڄاپي، ۽ مُنگن جي لابار ۾ ناس ٿي وڃي، تنهن جو حال ڏيکارڻ لاءِ سياڻن هيءَ پهاڪو ڏنو آهي." (ص ٢١٧)

- هٿان پَيئي نانڪا، در در ڌِڪا کاءِ.

(پنهنجن هٿان جيڪو غلط ڪم ڪيو اٿائين تہ هاڻ هوُ در در ڌڪا پيو کائي، هتي 'کائي' فعل جي ننڍي شڪل 'کاءِ' آهي.)

- ڇٺي مُوروُن ونٺي، ٻانڀڻ ڪهڙو ڏوهُ؟.

(جنم پتري اصل جي ونٺي يعني وِنڌيل آهي، خراب آهي، تہ پوءِ ٻانڀڻ کي ڪهڙو ڏوهہ ڏجي؟)

- جنين ڪاڻ مُياس، سي ڪُلهي ڪانڌي نہ ٿيا.

(جن ڪاڻ مان مُئس، سي ڪلهي ڪانڌي نہ ٿيا. هتي 'مُئس' جي جهوني شڪل مُياس' آهي.)

- رِڻي ۽ رائر جو، سڏ جنهين کي هوءِ، منجي اُتي جوءِ، وڃي تنهن کي وِسري.

(رِڻي = قرض، رائر = راج ڪر، ڍل، ٽئڪس. جنهن کي بازار جي قرض چُڪائڻ ۽ سرڪاري ڍل چُڪائڻ لاءِ سڏ ٿئي ٿو، تنهن کي منجي (کٽ) تي ڀاڪر ۾ ويٺل جوءِ بہ هڪدم وسري ويندي آهي.)

- ڄٽهو نہ وِسهو، وِسهو تہ مُسهو.

(ڄٽن تي ويساهہ نہ ڪريو، جي وسياهہ ڪندا تہ مُسجي ويندا. هتي 'مسجڻ' فعل جي 'مُسهو' شڪل پراڻو آهي.)

- سوٽي هوءِ ساڻ، تہ گڏهہ گوهي نہ ڪري.

(سوٽي هجي ساڻ، تہ گڏهہ گوهي نہ ڪري. 'هُجي' جي پراڻي شڪل 'هوءِ' آهي.)

- آسرُمَ لاهيج، سڄڻُ ٻاجهيندڙُ گهڻو.

(آسرو نہ لاهيج، سڄڻ يعني ڌڻي سائين گهڻو رحيم آهي.)

- اک اُلٽي ڌار، وَنءُ اُلٽو عام سين.

(تون اُبتي اک ڌار، عام لوڪن کان ابتو وڃ. مطلب تہ دنيا کان ڌيان هٽائي ڌڻيءَ جي ڌيان ۾ گم ٿي.)

- وهم وسارياس، نا تہ پنهوُن آئون پاڻ هئي؟.

(وهم جي ڪري ڀُلجي ويس، نہ تہ پُنهون آئون پاڻ هُئس.)

ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽُرنپ جهوني سنڌيءَ ۾ 'هئڻ' يا 'هجڻ' فعل جو ٻہ شڪليون ڏنيون آهن.*

آئون هُجان/ هُئان	اسين هُجون/ هُئُون

تون هُجين، هُجين/ هُئڻ، هُئين	توَهين هُجو/ هُئو، هو.
هُو هُجي/ هُئِہ، هوءِ/ هوئو	هوُ هُجنِ/ هُئنِ.

يعني: هوءُ/ هوئو هاڻوڪي ٻولي ٻول چال واري سنڌيءَ ۾ گهڻو ڪري، 'هجڻ' مان نهيل شڪليون ڪتب اچن ٿيون، پر جهوني سنڌيءَ ۾ 'هُئڻ' مان نهيل شڪلين جو وڌيڪ استعمال نظر اچي ٿو. شاهه جي ڪلام ۾ ٻه 'هئڻ' مان جوڙيل شڪيلن جو وڌيڪ استعمال نظر اچي ٿو. سنڌي پهاڪن ۾ ٻه اهڙيون آڳاٽيون شڪليون وڌيڪ ڪتب آيون آهن.

۵.۲.۴: اُوياڪرڻي (غير وياڪرڻي) جملا ناهڻ:

ڪن پهاڪن جي جملي جي بيهڪ نرالي ڍنگ جي آهي، جيڪا عام طور پهاڪن کان سواءِ ٻوليءَ ۾ ٻئي هنڌ نظر نٿي اچي. اهڙن پهاڪن جا ڪجهه مثال هن ريت آهن:

- آئون ٻه ويندي پيڪي، مون ٻه لهندي سڪ.

(هتي هاڻوڪي ٻوليءَ ۾ 'آئون ٻه ويندس پيڪي' چئبو آهي.)

- جنهن جي هيڪار، ڪيائين ڪُوڙي ٿي، تنهن تي ٻيهار، سچيءَ ساک نہ وِسهان.

(يعني: هيڪار ڳالهه ڪيئاين، اُها جنهن جي ڪوڙي ٿي، تنهن جي ٻيهار سچيءَ ساک تي ٻه مان ويساهه نہ ڪريان. هتي پهرئين بيهڪ ننڍي جملي جي بيهڪ نرالي آهي، جنهن ۾ "ڳالهه" لفظ ڪتب نہ آيو آهي.)

- اُپ ڦاٽي کي ٻه ڪڏهن اڳڙي پوي؟.

(ڦاٽل اُپ کي ٻه ڪڏهن اڳري پوي صفت موصوف جي پُنيان آيو آهي.)

- ويئي سِگُن کي، ڪن ٻه ڪپائي آئي.

(ويئي سِگُن کي يعني سِگ ناهرائڻ لاءِ، پر ڪن ٻه ڪپائي آئي.)

- ڪاٽي وِسُوڙي، چي مُڙس ويو اکِ کي.

(ڪاٽي اِن ويساهُ ۾ وينئي آهي تہ منهنجو مڙس منهنجي لاءِ اک خريد ڪرڻ لاءِ ويو آهي.)

۶.۲.۴. پهاڪن ۾ جملن جا جدا جدا قسم:

نثر ۾ گهڻا پهاڪا بياني جملن جي شڪل ۾ هوندا آهن. پر اسان کي اهڙا پهاڪا ٻه ملن ٿا، جيڪي سوالي ۽ عجب اظهار ڪندڙ وغيره جملن جي صورت ۾ ٻه آهن. هتي ڪجهه مثال ڏجن ٿا:

(الف) سادا بياني جملي (Simple narrative sentences)

- پتِ نَنهَن تي پاڻي آهي.

(عزت نَنهن تي پاڻي وانگر تِرڪي ويندي آهي.)

- ڏيئڪو ڏڻ سِهڪو وڏي.

(جيڪو انسان جنهن لائق آهي، ڏٽي سائين اُن کي اوترو ڏئي ٿو.)

- دِلي دُور آهي.

(ڪم پورو ٿيڻ ۾ اجا گهڻو وقت آهي).

- دولتمند جا ڏاند بہ ويامن.

(ڀاڳ وارن کي ڪڏهن اهڙي هنڌان بہ ملي وڃي ٿو، جتان ملڻ جي ڪا بہ اُميد نہ هوندي آهي.)

- جُڙيءَ کي جَسِ.

(جُڙيءَ کي جَسِ آهي، ڏٽي سائين جيڪي ڪري ٿو، ان تي شڪر ڪر.)

(ب) عجب ظاهر ڪندڙ جملا(Exclamatory sentences)

- عقل ري عذاب گهڻا، پسندين جندڙي!.

(اڙي جند! عقل کان سواءِ گهڻا ڏک ڏسندين.)

- جيڪا جوڙيائين ساهه واهه واهه!.

(ڏٽي سائين جيڪا جوڙي جوڙِي آهي، تنهن تي راضي رهجي.)

- ٻري تيل، ڪامي وٽ، واهه ڙي ڏيئا واهه!.

(ٻري پيو تيل، ڪامي يعني جلي پئي وَٽِ، ۽ هرڪو شاباس ڏئي ٿو ڏيئي کي تہ واهه واهه! ڏيئو تہ سنو ٿو ٻري).

- آپ نہ پالي، پالي ڏُون!

(پاڻ کي تہ پالي نٿو سگهي، اُهو هليو آهي ٻين کي پالڻ.)

(ج) سوالي جملا (Interrogative sentences):

- آرسي ڙي آرسي، مون جهڙو ڪو ٻيو؟

(جيڪو سونهن ۾ پاڻ کي ڪنهن جهڙو نہ سمجهي، تنهن لاءِ چئبو آهي.)

- ڇڏڻ کان پوءِ اَڏڻُ ڪهڙو؟

(ڪنهن ڳالهہ يا شيءِ کي ڇڏڻ کان پوءِ اُن جو ڏيان رکڻ مان ڪهڙو لاڀ؟)

- هٿ جي ڪنگڻ کي آرسيءَ جو ڪهڙو ضرور؟

(جيڪا ڳالهہ صاف ظاهر ڪرڻ هجي، اُن لاءِ ٻئي ڪنهن کان پُڇڻ جي ڪهڙي ضرورت؟)

- نَنهَن سان ڇَجي تہ ڪاتي ڇو وِجهجي؟.

(ٿوري ڳالهائڻ سان ڪم ٿئي تہ پوءِ اُن لاءِ زور زبردستيءَ کان ڇو ڪم وٺجي؟)

- گهوٽ ڪنوار راضي ته ڇا ڪندو قاضي؟

(بہ جڻا پاڻ ۾ نهي ويا ته پوءِ ٽئين کي وچ ۾ آڻڻ جي ڪهڙي ضرورت؟)

(د) گفتگو وارا جملا (Conversational sentences)

- ڪڏ! چئي: جيءُ سڏ.

(ڪڏ کي هُن سڏ ڪيو ته هڪدم ڪڏ وراڻيو، "اَبا جيءُ! تنهنجي سڏُ تي مان حاضر آهيان." مطلب ته ڪنهن ڪڏ ۾ ناڻو پُوري رکيو آهي ته اُهو ضرورت وقت هڪدم ڪتب ايندو.)

- تون ڪير؟ چئي "سڪيو".

(تون ڪير آهين، هُن جواب ڏنو، "مان سِڪيو آهيان". مطلب ته ڪنهن جي پلائي ڪندي جيڪڏهن ڪنهن کي ڏوهه اچي ته هُو چوندو آهي ته اڳتي لاءِ مان سِڪيو آهيان.)

- ٻائي ٻير؟ چي: اڍائي سير.

(ٻائي ٻير ڪهڙي اگهه تي ٿي وڪڻين؟ هُن جواب ڏنو، "پئسي جا اڍائي سير" مطلب ته شيءِ گندي يا خراب آهي).

- اگهُ ڪنهن وِڌو؟ چئي، "جنهن جي نہ سَري."

(ڪنهن شيءِ جي قيمت ڪنهن وڌائي؟ اِن تي هُن چيو، "جنهن جي اُن شيءِ کان سواءِ نہ سري سگهي."

مطلب ته ضرورت پوڻ تي ماڻهو مهانگي شيءِ بہ خريد ڪندو آهي.)

(ج) حڪم وارا جملا(Imperative sentences):

- ڏيئڙي سو ڪرِ، جو ڏِنُئہ ماءُ گهر..

(نونهنڙي سوڪر، جو ڏنئہ سَسُ گهر.)

- خرچ ڪاءُ، ته ڏِئي شاهہ.

(دل کولي خيرات ڪر ته پئسو سُنن ڪمن ۾ خرچ ڪر ته ڏٽيءَ توکي پاڻ ئي ٻيو بہ ڏنُ ڏيندو.)

- پيءُ ڏيکارِ يا شراڌ ڪر.

(جيڪڏهن پڻهين جيئرو آهي، ته اُن کي وٺي اچي حاضر ڪر. جيڪڏهن مري ويو آهي ته پوءِ سندس شراڌ (مري ويل مائٽن جي عزت ۾ برهمڻن کي ساليانہ بخشيش ڏيڻ جي رسم) ڪر. مطلب ته ڳالهہ جي هڪ هيڪاڻي ڪر).

(چ) مرتب جملا (Simple narrative sentences)

- آپ سُکي ته جڳ سُکي.

(جي پاڻ آسودو آهي ته ڪيس سڄو جڳ آسودو نظر اچي ٿو.)

- آگرِ رکڻ ڏينس ته سڄي ٻانهن ڳڙڪائي وڃي.

(ڪنهن جي ڀلائي ڪر تہ هو اُن ناجائز فائدو وٺي تنهن لاءِ چون.)

- چُلهہ تي، سو دل تي..

(جو چلهہ تي آهي، سو دل تي آهي).

- چڱا سي چئجن، جن جا پويان چڱا.

(اُهي چڱا تا چئجن، جن جو اولاد چڱو آهي.)

- جٽ پڙهيو، الله اڙيو.

(اناڙيءَ علم حاصل ڪيو تہ، الله جي نالي جو غلط استعمال ڪندو.)

- جنهن جو ڪائجي، تنهن جو ڳائجي.

(جنهن مهرباني ڪئي، تنهن جا ڳڻ ڳائجن.)

(ج) مُرڪبت جملا (Compound Sentence):

- آڏيلو نہ ڏِئي، آڏيو ڏئي.

(جيڪو وقت تي ٿورو خرچ ڪري ڪم نہ ڪري، پر پوءِ اُن لاءِ گهڻو خرچ ڪرڻو پويس، تنهن لاءِ چئبو آهي.)

- جٽيندڙ ڇُٽا ۽ پرٽيندر مُنا؟

(جن چوڪري جٽي سي تہ ڪيس پرٽائي ڇُٽي ويا، ۽ جيڪي ڪيس پرجڻ کان پوءِ پنهنجي گهر وٺي ويا سي مُسجي ويا. خراب چوڪريءَ لاءِ چئبو آهي.)

- قِتِ بُجو ڪَج، پر گِهہ ذرو ڏج.

(جيڪو پنهنجي عزت جو خيال نہ رکي ۽ ٻئي اڳيان هٿ ٽنگي، تنهن لاءِ چئبو آهي).

- وٽُ نہ ڪٽي، وٽُ جو وِيٽڻ ڪٽي..

(شيءِ پاڻ ڀلي ملهائتي نہ هجي، پر اُن جي پئڪن سهڻي آهي تہ اُها شيءِ عوام ۾ پسند پوندي.)

٧.٢.٤: شعرن يا بيتن ۾ پهاڪا:

نثر ۾ جدا جدا جملن جي صورت ۾ پهڪا گهڻي تعداد ۾ ملن ٿا، پر بيتن جي شڪل ۾ چڱي تعداد ۾ پهاڪا ملن ٿا. اُنهن ۾ تُڪ کي ملائي سُر، تال ۽ لئہ جو گڻ پهاڪن ۾ پيدا ڪيو ويندو آهي. اهڙن پهاڪن تي تفصيل سان ويچار هيٺ يا شاعريءَ جي اصولن هيٺ ڪيو ويو آهي. هتي اهڙن پهاڪن جا فقط ڪجهہ مثال ڏجن ٿا:

- پُلاهہ جهڙي پدمڻي، جي هَڪي حاضر هوءِ، بوُسي وجهہ پيٽ ۾، مَرُ پيٽ ڦاٽي پوءِ.

(سُنو لذيذ ڪاڏو ملڻ تي ماڻهو جڏهن هيچ ڪري ڪائيندو آهي ۽ پوءِ بيمار پوندو آهي، ان ڏانهن اشارو ڪندي هيءُ پهاڪو چيل آهي.)

- ڪڏهن ڳاڙهو گهوٽ، ڪڏهن مڙهه مُقام ۾، واريءَ سندو ڪوٽ، اڏي اڏبو ڪيترو.

(انسان ڪڏهن جوان ۽ سهڻو آهي تہ ڪڏهن اُن جو مڙهه مُقام ۾ پيو آهي. هيءَ زندگي واريءَ جو ڪوٽ آهي، يعني فاني آهي. اُن کي انسان ڪيترو وقت قائم رکي سگهندو؟)

- ماڻهو سپ نہ سهڻا، پکي سپ نہ هجن، ڪنهن ڪنهن ماڻهو منجهہ، اچي بوءِ بهار جي.

(سڀيئي ماڻهو سُنا نہ هوندا آهن. سڀيئي پکي هنج نہ هوندا آهن. اهڙا ماڻهو تمام ٿورا آهن، جن مان بهار جي مند جي خوشبوءِ اچي ٿي).

- جٽيءَ سُٽ پسايو، واڻئي وِڌس وَٽِي، مُني اُهائي جٽي، مُني اُهائي جٽي.

(جٽي پاڻيءَ ۾ سُٽ پُسائي آلو ڪري واڻئي جي ڏُڪان تي وڪڻڻ لاءِ ڪٽي ويئي. واڻيو اِها ڳالهہ سمجهي ويو. هُڻ وري ڪوٽا وٽ ساهميءَ ۾ رکي سُٽ توريو. جنهن ڪري سُٽ جي تور گهٽجي ويئي. جٽي پنهنجي دل ۾ خوش هُئي تہ مون واڻيئي کي نڳيو آهي. ٻئي طرف واڻيو خوش هو تہ غلط وٽن جي خبر جٽيءَ کي ڪا نہ پئي آهي. نتيجو اِهو نڪتو تہ اِن سودي ۾ نقصان جٽيءَ کي ئي پيو.)

٨.٢.٤: پهاڪن ۾ ماڻهن جا نالا:

هر هڪ سماج ۾ ٻار جي جمڻ تي مٿس نالو رکڻ جون جدا جدا ريتيون آهن. هندوُ گهڻو ڪري جيوتش جي حساب موجب جنم جي ويلو وقت، گرهہ گوچر، راسيون وغيره جاچي اُن موجب نالو رکندا آهن. سِک پنٿ وارا گروگرنٿ صاحب مان وچن وني ٻار تي نالو رکندا آهن. ڪن حالتن ۾ عوامي عقيدو، پرم- سنسار بہ نالن جي بُنياد ۾ هوندا آهن. جيئن تہ:

جنهن ڪٽنب ۾ ٻار نہ جمندو آهي ۽ پوءِ سِڪي سِڪي جڏهن ٻار پيدا ٿئي تو تہ اُن تي اهڙي خواهش وارا نالا رکندا آهن (بچارام، بچومل، جيئندراءِ، دولهہ ڏنو وغيره). سِڪي لڏي ٻار کي بُري نظر کان بچائڻ لاءِ مٿس اٿوٽندڙ نالو رکڻ جي بہ روايت آهي. مثال طور: مِرچُومل، کوتارام، ڪؤڏومل، غريب داس وغيره.

ٻار تي گهڻو ڪري اهڙو نالا رکڻ پسند ڪبو آهي، جنهن سان هُن جي گُڻن، مزاد، بهادري وغيره جي جاڻ ملي. پهاڪن ۾ اهڙن نالن جو استعمال مکيہ طور جن مقصدن سان ڪيو ويو آهي، اُهي مقصد هن ريت آهن:

(١) تجنيس حرفي جي لاءِ نالا چونڊي ڪنهن احساس جو اظهار ڪرڻ.

(٢) گڻن موجب رکيل نالن جو اظهار ڪرڻ.

(٣) گڻن جي ابتڙ نالا ڪٽي طنز يا ٽوڪ ڪرڻ.

(۴) خاص شخص جو نالو ڪٽي عام حقيقت جاڻائڻ.

(١) تجنيس حرفي جي لاءِ نالا چونڊي ڪنهن احساس جو اظهار ڪرڻ:

گهڻن پهاڪن ۾ اهڙا نالا ڪتب ايندا ويا آهن، جيڪي پهاڪي ۾، تجنيس حرفيءَ جي سونهن پيدا ڪن ٿا. اِن ڪري اُهي آسانيءَ سان ياد پوڻ ڪري عام ماڻهن ۾ جلدي عام ٿي وڃن ٿا.

- ڏيهه ڪري ڏياري ته هرِ چندُ ڪري هولي.

(جڏهن ڪو ماڻهو عام رواج جي اُبتڙ هلت ڪري تڏهن چئبو آهي.)

- پهريائين پيٽ پنجوءَ جو، ٻار ٻچا سي پوءِ.

(ڪو خود مطلبي ماڻهو فقط پنهنجي ڳڻتي ڪري ۽ ويجهن ڀاتين جو به خيال نه رکي تڏهن چئبو آهي.)

- لکي لکانو، پڙهي اِلهانو.

(جڏهن ڪنهن جي لکڻي اهڙي خراب جو ٻيو ڪو به ماڻهو پڙهي نه سگهي، تڏهن چئبو آهي.)

(انهن ٻنهي پهاڪن جو مطلب آهي ته ڪم جي ٿيڻ ۾ اجا گهڻي دير آهي، پر اُن لاءِ تيارين ڪرڻ ۾ اجائي تڪڙ پيئي ڪجي.)

- ڪيڏانهن مُنهن مريم جو، ڪيڏانهن الهيار.

(الهيار جو ٽنڊو هڪ طرف آهي ته مائي مريم اوڏانهن وڃڻ لاءِ اُبتي ڏس ۾ پيئي هلي.)

(جڏهن ڪو ماڻهو، دعوت وغيره ۾ ڪاڏي پيتي جو بلڪل پورو پورو حساب رکي، جو ڪجهه به زيان نه ٿئي، تڏهن چئبو آهي.)

(٢) گُڻن موجب رکيل نالن جو ذڪر ڪرڻ:

- جتي وجي ڀاڳان، اُتي لڳيس ڀاڳُ.

(ڀاڳ ونتي (ڀاڳ واري) جتي وجي ٿي، اُتي سندس ڀاڳ به ڪيس مدد ڪري ٿو.)

- لُڏڻ ٻائيءَ پڳرو ڪيو، چنديندي ڏينهن ويو.

جڏهن ڪا عورت فئشن ۽ ناهه نوهه ۾ لڳي رهي ۽ فقط پنهنجا پيئي ڪپڙا ڏسي تڏهن چئبو آهي.)

- لچمي، ڪُلچڻ ڍڪڻي.

(لچمي يعني نا:و ڪُلچڻن کي ڍڪي ٿو ڇڏي.)

- گنگا گئي گنگادس، جمنا گئي جمناداس.

(٣) گڻن جي اُبتڙ نالا ڪڻي طنزيا ٽوڪ ڪرڻل

- لهي لوهه به ڪو نه، نالو سون ٻائي.

- لِيينس لوڻ ڪڻا به نه، چئي منهنجو نالو سون ٻائي.

(آهي تمام غريب عورت، پر نالو اتس سون ٻائي.)

- بدن ۾ دمُ نهيس ڪا نه، نالو زوراور خان.

(جڏهن ڪنهن ڪمزور شخص جو نالو زوراور خان هجي.)

- ڄاڻي اکر بہ ڪو نہ، نالو 'فاضل' هُجي.

(جڏهن ڪنهن اڻپڙهيل جو نالو 'فاضل' هُجي.)

(۴) خاص شخص جو نالو کڻي عام حقيقت ڄاڻائڻ:

سنڌي لوڪ ڪهاڻين جي ڪردارن کي کڻي ڪافي پهاڪا سنڌيءَ ۾ مشهور آهن. اُنهن ۾ ڪردارن جو مثال ڏيئي ڪنهن عام سچائي يا حقيت طرف اشارو ڪيل هوندو آهي. هتي اهڙن پهاڪن جا ڪجهہ مثال ڏجن ٿا. اِنهن لوڪ ڪهاڻين جو بيان ثقافتي اڀياس واري باب ۾ ڪيل آهي.

- دودو ڌوڙ، چنيسر ڇائي، هن جي ڪسر هُن ۾ آئي.

(دودو ۽ چنيسر ٻہ ڀائر هئا، جن جي وچ ۾ راڄ تخت جي ڪري جنگ لڳي هئي. اُن ڪري عوام بيزار ٿي هي پهاڪو چيو. مطلب تہ جڏهن ٻئي حڪام هڪجهڙائي نڪما هُجن، تڏهن هي پهاڪو ڪتب آڻبو آهي).

- اجا اُٺ ڪڍن سسُئي.

(سسئي پيرين پنڌ پنهونءَ کي ڳولهڻ نڪتي، هُوءَ برپٽ ۽ جبل جهاڳيندي رهي. ان تي شاهہ لطيف چوي ٿو تہ: "سسئي اُٺن تي هجي تہ شايد پنهنجي منزل تي پهچي وڃي. پيرين پنڌ پهچڻ تہ مشڪل اٿس." مطلب تہ ڪم نهايت ئي اوکو آهي.

(مومل راڻي جي لوڪ ڪهاڻيءَ تي بيٺل پهاڪو آهي. ڪنهن جو محبو وٽس نہ هجي ۽ هوءَ بيقرار ٿي وڃي، اِن تي اِهو پهاڪو چئجي).

- دلوراءِ جي نگريءَ جيان، ناس ٿي ويندين.

(دلوراءِ نالي هڪ ظالم راجا ٿي گذريو آهي. سندس ظلمن جي ڪري قدرتي ڏمر ٿي، جنهن ۾ هُن جي راڄڌاني ناس ٿي ويئي. اِن طرف اشارو آهي؟ ورجيس اصطلاح

۹.۲.۴: پهاڪن ۾ انگن ۾ اسعتمال:

سنڌي پهاڪن ۾ انگ ڏيکاريندڙ لفظن جي استعمال کي اسين ٽن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

(۱) تجنيس حرفيءَ ۽ تڪُ ملائڻ لاءِ.

(۲) ٻن شين جي وچ ۾ فرق ڏيکارڻ لاءِ.

(۳) هڪجهڙين ڳالهين کي هڪ هنڌ رکڻ لاءِ.

(۱) تجنيس حرفي ۽ تُڪ ملائڻ لاءِ:

- چڱائيءَ کي چار، ڳڻي هڻجن موچڙا.

(ڪنهن سان ڀلائي ڪجي تہ موٽ ۾ هوُ نقصان ڪري، تڏهن چئجي.)

- چئن پئسن جي چٽاڀيٽي، پنجن پئسن جي ملهم- پٽي.

(ڪنهن ننڍڙي تماشي کان پوءِ، اُن پنيان وڌيڪ خرچ ڪرڻو پوي، تڏهن چون.)

- پنج، گنج.

(پنج آهن تہ سيڪي آهي. جڻ اسان کي وڏو ئي خزانو مليو آهي ورجيس.)

- نيئن ڪنوار نَوَ ڏينهن، لٽي پٽي ڏهه ڏينهن.

(ساهُري گهر ۾ جڏهن ڪنوار داخل ٿئي ٿي، تڏهن نَوَن يا وڌ ۾ وڌ ڏهه ڏينهن سندس عزت ٿئي ٿي. اُن کان پوءِ هوءَ ٻين وانگر گهر جي ڪمن ۾ لڳي وڃي ٿي. هتي تجنيس حرفي ۽ ٽُڪ ملائڻ جو استعمال ڪيل آهي.)

- ٻارنهين ڪوهين ٻولي ٻي.

(ٻارنهن ڪوهن جي فاصلي کان پوءِ ٻوليءَ ۾ ڪجهه فرق نظر اچي ٿو.)

(٢) ٻن شين جي وچ ۾ فرق ڏيکارڻ لاءِ

- ٻارنهن گدرا، تيرنهن لاڳدار.

(ٻارنهن گدرا، تيرنهن لاڳدار.

- هڪ لٽي، سهسين پٽي.

(ڏٽي سائين هڪ وات بند ڪري ٿو تہ انسان لاءِ ٻيا هزارين رستا کولي ٿو.)

(ڪنهن خسيس شيءَ تي جڏهن گهڻو خرچ ڪرڻو پوي، تڏهن چون.)

- هڪ لٽي، سهسين پٽي.

(ڏٽي سائين هڪ وات بند ڪري ٿو تہ انسان لاءِ ٻيا هزارين رستا کولي ٿو.)

- هڪ/ يڪ تندُرستي، هزار نعمت.

(جيڪڏهن هڪ تندرستي ماڻهوءَ کي حاصل ٿيل آهي تہ پوءِ هزار نعمتون ملن ٿيون.)

- ويري هڪڙو بہ گهڻو، سجڻ سوين بہ ٿورا.

(دشمن چاهي هڪ هُجي، تہ بہ ڪيس وڌيڪ ليک، پر سجڻ يا دوست سوين هجن تہ بہ اُنهن جو تعداد گهٽ سمجهہ.)

- انڌو گهُري الله کان هڪ اک، پر جي بہ مِلنس، تہ ٻيو ڇا ڪپيس.

(ڪو ماڻهو جي گهٽ ۾ گهٽ ضرورت جي شيءِ چاهي ٿو، پر جيڪڏهن ڪيس اُن کان وڌيڪ اُها شيءِ ملي ٿي، تڏهن هي پهاڪو چون.)

(٣) هڪجهڙين ڳالهين کي هڪ هنڌ رکڻ لاءِ:

سُگهڙن جا جوڙيل اهڙي قسم جا گهٽيئي ٻول يا بيت ملن ٿا، جن ۾ هڪجهڙن گٺن واريون ڳالهيون هڪ هنڌ بيان ڪيون ويندیون آهن. اِهي انگن جي ڳٺپ موجب رڪيل هونديون آهن. اِن قسم جا ٻول پهاڪن جي شڪل ۾ مشهور ٿي ويا آهن. هتي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مرتب ڪيل ڪتاب "پرولیون، ڏِنون، معمائون ۽ ٻول" مان ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا:

- نہ ڪو گهرُ نہ ڪو تڙُ، نہ ڪا گهر واري، هڪ جٽي کي ننڊ پياري.

(جنهن کي گهر نہ هجي ۽ نہ ڪا زال هجي، اُهو اڪيلو مُڙس ڀلي تہ پيو ننڊون ڪري.)

- چنل جُتي پير ۾، گهُرُ جُهرُ ڪئي جوءِ، اِهي ٻئي نہ هوءِ.

(چنل جُتي ۽ زال جي ڪُر ڪُر، اِهي ٻئي نہ هُجن تہ چڱو آهي.)

- انڌو ۽ اڻ سُونهون ٻئي هڪ آچار.

(انڌو ۽ اڻ سوُنهون ماڻهو ٻئي برابر سمجهيو.)

- ڏيڻ، روئڻ، ڏيهه ڇڏڻ، ٽيئي ٽول ڏُکيا،

- سي قادر پنهنجي قدرت سين، هيئين هيٺ رکيا، حاڪم، باهه ۽ پاڻي، اِهي ٽيئي گهٽ نہ ڄاڻ.

- مِڪو ماڻهو، گونگو مينهنُ، بينل پاڻي، جُهڙ جو ڏينهن، اِهي چارئي ٻوڙيون.

(مِڪو = اندر جو ڪوٽو، مِيسِٽو.)

- نہ ڪَسيئي ڪماڻ، نہ پڙيئي جماڻ، نہ ٽپيئي کوُها، نہ رهيئي جُوئا.

(ڪمان ڪشڻ (چڪڻ)، ضامن پوڻ، کوهه ٽپڻ ۽ جوئا کيڏڻ، اِهي چارئي ڪم نہ ڪجن.)

- ڪاچ ڪٽورو، گيهه گهڙو، موتي ۽ من، پڳا وري نہ نهن، تن جو ڪجي جتن.

(شيشي جو پيالو، گيهه جو گهڙو، موتي ۽ من، اهي چارئي پڳا تہ وري سڄا نہ ٿين. اِن ڪري اِنهن چئني جي سنڀال ڪجي.)

- اڪ ٻارڻ، جَوَ توَڻُ، ڪِر ڪِريو پِتارُ، چُنجهي زال، تِمِڻو گهر، اِهي چنجئي آزار.

- هڪ انڌو، ٻيو پوڙهيو، ٽيون ٻوڙو، چوٿون ٻار، پنجون بيمار، اهي پنجئي بيمار.

- هٿ، جٽ، ڦٽُ، سرُ، سُوئرُ، اهي پنجئي ٻڌا ڀلا؟

ان طرح سگهڙن جا سياڻپ ڀريا ٻيا بہ گهٽيئي ٻول آهن، جيڪي سمورا يا اُنهن جا ڪجهه بند پهاڪن وانگر لوڪن ۾ مشهور آهن. هتي ڪجهه بند مثال طور ڏجن ٿا:

ان قسم جي ٻولن ۾ بہ چاهي انگن جو استعمال نہ ٿيل آهي، تہ بہ هڪجهڙيون گٺن يا وصفن واريون ڳالهيون هڪ هنڌ رکيون ويون آهن.

۱۰.۲.۴: پهاڪن ۾ پراڻن لفظن جو ذخيرو:

سنڌي پهاڪا صدين کان سني سيني بسيني زباني روايت موجب هلندا ٿا اچن. اِهي هڪ قسم جا "سوُتر پريوگ" (مقرر ڪيل قاعدي موجب استعمال) آهن، جن جي وياڪرڻي بيهڪ ۽ لفظن ۾ ڦير گهير ڪا نہ ٿي ٿئي. اِن ڪري گهڻيئي پراڻا وياڪرڻي شڪل ۽ لفظ چاهي عام ڳالهہ بولهہ واري سنڌيءَ ۾ واهپي مان نڪري ٿا وڃن، تہ بہ اُهي پهاڪن ۾ جيئن جو تئين قائم رهندا آيا آهن.

اُهي سنڌي پهاڪا جن جو بنياد سنڌ جي ڪِن خاص ايراضين تي آهي، يا اُنهن ۾ اهڙين شين جا نالا آهن جيڪي فقط سنڌ ۾ پيدا ٿيون آهن، اُهي ڀارت جي سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻي قدر واهپي مان نڪري ويا آهن. مثال طور: ٻڍِ، ڏُڻُ (جهنگلي گاهہ)، گولاڙو، (هڪ قسم جو ڦل)، ڪارڙو، (لاڙ ۾ مُڱن جي فصل ۾ پيدا ٿيندڙ ننڍڙو ڪارو جيت) وغيره سان واسطو رکندڙ پهاڪي هاڻي ڀارت جي سنڌيءَ ۾ ڪتب نہ ٿا اچن. ساڳيءَ طرح "گُوني سدا اُونهي"، "چانديا چور شابراڻي شاهد"، "چٽي چَنينجن جي وجي پُرڻ تي پيئي". اهڙا پهاڪا بہ ڀارتي سنڌيءَ مان گم ٿي ويا آهن.

اسان پراڻن وياڪرڻي شڪلين تي هن کان اڳ ويچار ڪيو آهي. هتي ورڻ مالا موجب اهڙن ڪن پراڻن سنڌي لفظن جا مثال ڏجن ٿا، جيڪي پهاڪن ۾ سلامت آهن، پر عام ڳالهائڻ ۾ اُنهن جو استعمال بلڪل ختم ٿي ويو آهي يا گهڻي قدر گهٽجي ويو آهي.

اَهو = تِير، ڪانُ (سنسڪرت ۾ اِشُ)

- اَهو بہ ويو تہ سَهو بہ ويو.

(تير بہ گم ٿي ويو تہ سهو پڄي ويو)

آڪرو = مهانگو؟

- ناڻو ڏجي آڪرو، تہ گيهُ ڇو وٺجي ٻاڪرو.

(اگهہ وڏو ڏجي تہ ٻاڪري کير مان نهيل گيهہ ڇو وٺجي؟)

آگو= پرماتما، پڳوان، خدا، ڌڻي سائين.

- ڏس آگي جا اسرا، جو عيبدار اڳي ڪري.

(ڌڻي سائين جا عجيب کيل ڏس، جو هُو ڪڏهن ڪڏهن عيبدارن تي مهربان ٿي کين سيني ۾ اڳيان ٿو آڻي.)

آرهڙ = گرميءَ جي مُند، تپت، اونهارو

- آرهڙ جي تتي ڏينهن، سانوڻ جي وسندي مينهن، سياري جي آڌي رات، شل نہ پوي هنگڻ تات.

(مطلب تہ بيان ڪيل وقتن تي ڪاڪوس جو خيال ٿئي تہ گهڻي پريشاني ٿيندي آهي.)

آهِري= آرسي.

- انڌي اڳيان آهِري، ڪر تئون ٽنگيو آهہ.

(انڌي اڳيان آسري ائين آهي، جيئن ٽنگيل تئو)

آهِرُ= جهنگلي ماڻهو، گهٽ ذات ماڻهو.

- آهرُ ڪٽي اوبڙي، رن وڃائي رنبو.

(جهنگلي ماڻهو ٿورو ڪمائي اچي ته سندس زال اُن کان وڌيڪ خرچي نقصان ڪري).

آهُ= ڪوُهه جي پرسان پاڻي ڪنو ڪرڻ لاءِ ٺهيل حوض.

- جيڪي ڪوهه ۾ هوندو، سو آهُ ۾ پوندو.

(ڪوهه ۾ جي منو پاڻي هوندو ته حوض ۾ جانورن کي به منو پاڻي ملندو. مطلب ته جهڙو ڪم/ عمل ڪبو، تهڙو ڦل ملندو.)

آهُرُ= ڍورن جي ڪاڏي لاءِ ٺهيل حوض.

- آهُرُ جي آسري، جهنگ نه چُنائون.

ڍڳيون مِينهون جهنگ ۾ چرڻ ويون، پر اُتي پورو گاهه نه ڪاڏائون، آسرو هون ته وٿاڻ ۾ پهچڻ تي آهُر ۾ اِن کان وڌيڪ سنو چارو ملندو.)

اُماڙ/ اُماڙي= جلندڙ ڪاني

- ڪتيءَ کي ڪنهن اُماڙ ڏنو هو، سا تارا ڏسي ٿي ڊني.

(ڪُتيءَ کي ڪنهن برندڙ بُندي ڏيکاري ته هوءَ باهه ڏسي ڀڄي ويئي. پوءِ ته رات جو تارن جي روشني ڏسي به اُن کان پئي ڊني.)

اوجهه= اوجهري، پيٽ. اوجهريءَ اندر پيل اڻ هضم ٿيل ڪاڏو.

- ڦاڙهو جاتي ڪائي، اتي اوجهه ڏِئي.

(ڦاڙهو جهنگ ۾ جتي وڃي ڪائي ٿو، اُتي ئي پوءِ ڦاسي شڪارين هٿان مري ٿو اوجهه نه ڇڏي اوجهري، توڙي ڏوپي منجهه درياءَ.)

اوٿڻُ= مدد ڪرڻ، ڪم ڪرڻ، زمين کيڙڻ.

- جو اوٿي، سو ارجن.

(جنهن ڪم جي شروعات ڪئي، سو ارجن وانگر بهادر آهي.) (ارجن: هندُن جي رزميه منظوم مذهبي ڪتاب "مهاڀارت" جو هڪ ڪردار، پنجن پانڊوَن ۾ ٽيون نمبر ڀاءُ.)

اوبڙي= سُٽ ڪتڻ جو ٽڪُلي.

- آهِر ڪٽي اوبڙي، رن وڃائيس رنبو.

(مڙسن ٿورو ڪمائي ٿو اچي ته سندس زال اُن کان وڌيڪ خرچي نقصان ٿي ڪري.)

اوهُ= شِيردان، ٽٽن ۾ اُهو حصو جتي کير ڪنِو ٿئي ٿو.

- پرائي مينهن جو واهه وڏو نظر ايندو آهي.

(هر ڪو ماڻهو پنهنجي شيءِ جي پيٽ ۾ ٻئي جي شيءِ کي سنو سمجهندو آهي ۽ چاهيندو آهي ته اُها وٽس هجي.)

ڪر= جڻ، سمجهو ته.

- انڌي اڳيان آهِري، ڪر تئو ٽنگيل آهي.

(انڌي اڳيان آرسي ائين آهي جڻ ته تئو ٽنگيل آهي. مطلب ته، اڻ جاڻ ماڻهوءَ کي اُن ڳالهه مان ڪو به لاڀ نه ٿيندو.)

ڪَرهن= ڪَلهَ، جهيڙو، وِڪاند

- جاسين لولو ڪٽي لٺ، تاسين ڪَرهَن وجي اجهامي.

(جيسين لولو لٺ ڪٽي لڙڻ لاءِ پهچي تنهن کان اڳ جهڳڙو ئي ختم ٿي وڃي.)

ڪَلُ= پَنِ مرغوب غدار.

- انڌي گهوڙي ڪل ۾.

(گهوڙي اڳي ئي انڌي آهي، وري وڃي ڦاٽي ڪَلِ ۾، اِها ٻاهر نڪرڻ جي واٽ ڪِٿان ڳولي سگهندي؟)

ڪنواٽ= ٻن سالن جو ننڍو اُٺ، اُٺ جو سيکڙاٽ ٻچو.

- اُٺ ٻڍو ته به ٻَه ڪنواٽ لهي.

(اُٺ چاهي ٻڍو ٿي وڃي ته به ٻن نوجوان اٺن جهڙو ٻوجهو ڍوهي سگهي ٿو.)

ڪاڍارو= وياج تي وٺڻ.

- ڪڍي ڪاڍارا، ڏئي اُڌارا.

(جيڪو وياج تي ناڻو وٺي ۽ بنا وياج ٻين کي اڌارو ڏئي، تنهن جو هاجو ٿيندو.)

ڪارڙو= سنڌ جي لاڙ واري پاڳي ۾ پيدا ٿيندڙ ننڍو ڪارو جيت.

- مُڳن ڏاندي، ڪارڙي ٽاندي، مُڳ پچي، ڪارڙو مچي، مُڳ لُئو، ڪارڙو مُئو.

(منگن جي پوک ۾ ڪاررو پيدا ٿيندو آهي. فصل لُٽڻ تي اُهو مري ويندو آهي.)

ڪانياري= ڪاڻي يا گُهرج واري، ڊڄڻي.

- ڪانياري ٻلي، ڪوئي جي جوءِ.

(ڊڄڻي ٻلي چاهي ڪُوئي کان ڏاڍي آهي، ته به ڊپ جي ڪري هُن جي جڻ زيردست بڻجي ٿي وڃي.)

ڪِنگرُ= ٺڪر جو ڪُپڙو.

- ڪنگرُ ۾ ڪَڪِڙا، پڙي مبارڪ.

(ڪپهه پوکڻ لاءِ ڪِنگر ۾ پاڻي وجهي اُن ۾ ڪڪڙا پسائڻ لاءِ وڏا اٽس. اجا پوک ئي ڪا نه ٿي آهي ته جوءِ کي چوي ٿو ته مان ڪپهه مان توکي پڙي ٺهرائي ڏيندس.)

ڪيهو= ڪهڙو.

- تنهن کي سورُ ڪيهو سلجي؟

(جنهن کي ٻئي جو دک درد سجاڻن جي لياقت نہ آهي، تنهن سان پنهنجي سورن جو ڪهرو حال ڪجي؟)

ڪوهُ= ڇا.

- گهوٽ ڪنوار راضي تہ ڪوهہ ڪندا قاضي؟

(جڏهن بہ ڏريون سرچي وڃن، تڏهن ٽئين جي وچ ۾ پوڻ جي ضرورت نہ آهي.)

ختما= فوت ٿيل لاءِ قرآن شريف پڙهڻ.

- جهڙا روح، تهڙا ختما.

(جهڙي درجي جو ماڻهو مري وڃي ٿو، اُن لاءِ قرآن شريف جو اهڙو ڏؤر ٿئي ٿو.)

ڪٿوري= ڪستوري.

- خون ڪٿوري ڳجها نہ رهن.

(خون ۽ ڪٿوريءَ جي خوشبوءِ ڪڏهن بہ لڪي نہ سگهن.)

گلو = جُتي، موچڙو.

- ڪڻ ڪلو تہ ٿئي ڀلو.

(ڪنهن تي جُوتو ڪڻ يعني اُن سان سختي ڪر تہ پوءِ تنهنجو ڀلو ٿيندو.)

ڪُهِ= ڪڏ ۾، ڪوهہ ۾.

- پِنئي منگئي گهُر هلي تہ ڪُهِ اُڏاري وات.

(آلسي يعني سُست ماڻهو محنت مزدوري ڪري ڪمائڻ کان نٽائي ٿو. هوُ چوي ٿو تہ پنڻ سان جيڪڏهن منهنجو گذر ٿئي ٿو تہ پوءِ اُڏارو وني يا پني ڇو ڪاوان؟)

ڪيٽُ= ڪيترُ، ٻني (سنسڪرت- ڪشيتر)

- جي وسي چيٽ تہ اَن نہ ماپي ڪيٽُ.

(جيڪڏهن چيٽ ۾ برسات پوي تہ ڪيت ۾ ايترو ان پيدا ٿئي جو اُهو ماپي نہ سگهي.)

ڪودڙو= ڪوتو، گڏهہ جو ٻچو.

- سهسين ڪري سينگار تہ بہ ڪودڙيءَ پٽ ڪودڙو.

(ڪميڻو چاهي ڪيترو بہ هار سينگار ڪري تہ بہ اشراف ڪين ليکبو.)

گام= وِڪ، قدم، مفاصلو.

- آمو، ڏهہ گامون.

(انبن جو وڻ ڏهن ڏهن وڪن تي پوکڻ گهرجي تہ جڏهن وڻ ٿيندو تہ ميوو گهڻو ٿيندو.)

گورو= قبر.

- ميان گور لائق، بيبي سيج لائق.

(مڙس قبر ۾ پورجڻ تي وڃي پهتو آهي، پر سندس زال جوان آهي، سيج تي سمهڻ لائق آهي.)

گراس = گِرهُ، ڪاڏي جي ڳٽي.

- جنهن ساس ڏِنو آهي، سو گراس به ڏيندو.

(ڏٽي سائين انسان کي پيدا ڪيو آهي ته ڪيس روزي روٽي به ڏيندو.)

ڳِڻُ= گرڀُ، پيٽ ۾ ٻارُ.

- اگهه ۽ ڳِڻَ جي سُڌ الله کي.

(ڪنهن شيءِ جي قيمت وڌندي يا ڪِرندي، گرڀ يعني حمل ۾ ٻار پٽ آهي يا ڌيءُ، ان جي خبر فقط الله کي آهي.)

چڙو= گهنڊٽي.

- ٺلهو چڙو، وڃي گهٽو.

(ڪوڪلي گهنڊٽي گهٽي زور سان وڃندي آهي، جنهن ۾ لياقت نه آهي، سو وڏو ڏيک ڪندو آهي.)

گهڳهيرو = اِتوُن هٽندڙ، نيڪ نه هلندڙ جانور.

- گهڳهيرو گهوڙو ۽ پيٽيرو ماڻهو مهل ۾ ڪم نه اچڻ.

(اِتون هٽندڙ گهوڙو ۽ پيٽ قوت تي رڪيل نوڪري، ٻئي وقت تي ڪم نه اچن.)

چُوٽو= پڪين کي چُڳن لاءِ ڏنل داڻا، ڪاڏو.

- چوٽو نه اوُٽو.

(چڳڻ يا ڪاڏي لاءِ اناج جي ڪڏهن به ڪوٽ نه ٿيندي آهي.)

چيري= سَوَڙ، رَضائي.

- چيريءَ آهر پير ڊگهيرجي.

(سَوَڙ جي ڊيگهه مطابق پير ڊگهيرجن مطلب ته آمدنيءَ موجب خرچ ڪجي.)

چائِي= مٽي، ڌوڙ.

- آزمائي کي آزمائي، سو چائي منهن ۾ پاڻي.

(جيڪو آزمايل ڳالڻ کي وري وري آزمائيندو، تنهن جي منهن ۾ ڌوڙ پوندي.)

جال= گهٽو، وڏيڪ. جام

- ڪلر منجهان ڪين ٿئي، توڙي جال پيارينس جَرُ.

(ڪلر ۾ پوک لاءِ چاهي ڪيترو بہ گهڻو پاڻي وجهہ، تہ بہ اُن ۾ ڪابہ پوک نہ ٿيندي.)

ڄڱُرُ= جهنگلي وڻ جو قسم.

- ڄڱر ۽ ڄار، اگهہ مڙيئي هِڪڙو.

(ڄَڱُرُ ۽ ڄار، ٻئي جهنگلي وڻ آهن. ڄَڱُرِ جا ڦل ڄاڱورا ۽ ڄار جا ڦل پيرُون آهن. جَڱر جي ڪاٺي مظبوط ۽ ڄار جي ڪمزو ٿيندي آهي.)

جهارِ= پکي، پکين جو جُهنڊُ.

- جاڏي پوي جهارِ تاڏي ڳوڙهو نہ هڻي.

(ٻَنيءَ ۾ جتي پکي ويٺا آهن، هاري اُتي غُليل نہ ٿو هڻي، پر ٻئي پاسي ٻيو ڳوڙها اُڇلي. مطلب تہ صحيح طرف ڪوشش نہ ڪندڙ لاءِ ائين چئبو آهي.)

ٿُوئو= ڀُونگي جي ڇت اَڏڻ لاءِ سُڪل گاهہ، پَکو.

- اَڏي ڪاٺُ پڏي ٿُوئو، وچ واري کي لڳي سُوئو.

(ڀُونگي جي اَڏاوت ۾ اندر تہ ڪاٺ ٿو ڪم ڪري، پر ٻاهران ڪاٺ تي رکيل گاهہ ٿو نظر اچي. ڀُنگي جي سُونهن ڏسي وري ٽِياڪُڙ جلن ٿا.)

ٽوهُ= جهنگلي ول جو ڦل، ننڍڙي گدري جهڙو پر سواد ۾ ڪؤڙو ٿئي.

- سُهڻا ٽوهَ پَٽن ۾ گهڻا.

(ٻاهران سونهن ڏسي اُن تي ڀنڀلجي نہ وڃ. خبر ناهي تہ هو اندر جو ڪيترو ڪارو هجي.)

ٽوڙهو= نوڙي، رسي.

- ڪتو ۽ ڪُپاٽُ ٽوڙهي ساڻُ ٽِپائجي، ساڌ ۽ سُپاٽُ وهارجي وچ ۾.

(ڪتي ۽ ڪُپاٽ کي نوڙيءَ تان ٽپائي، ڀڄائي ڪڍجي، پر ساڌ سنت ۽ سپوٽ پُٽ کي سڏي وچ ۾ ورهائجي.)

ڊاءُ= ڊَپ، ڀَئُ.

- ڊڄ تنهنجي ڊاءَ، جنهن جي وائيءَ ۾ وَر گهڻا.

(اُن شخص کان تون ڊپ ڪر، جيڪو ٺڳُ يا دوکيباز آهي.)

ڏِس= دِشا، طرف.

- ڏِس ڪاڻيءَ کان اک ڪاڻي چڱي.

(ڪنهن سان بي ايماني يا دوکو ڪجي، اُن کان بهتر آهي تہ پاڻ نقصان سَهجي.)

ڏُچَر= گهٽ ۽ خراب کائيندڙ.

- ڏُچر گهوڙو ۽ سُچر زال، ٻئي ٻنِ پيا.

(گهٽ ۽ خراب گاهه ڪائيندڙ گهوڙو ۽ گهٽو ڪائيندڙ زال ٻئي نيڪ نه آهن.)

ڏُٽُ= ٿر ۾ پيدا ٿيندڙ هڪ قسم جو جهنگلي اناج.

- آٽين ۽ چاڙهين ڏُٽ ڏهاڙي سومرا.

(اي سومرا، منهنجا مائٽ غريب آهن، اُهي روز جهنگلي اناج ڪَنو ڪن ۽ رڌي ڪائين.)

ڏينو= ڏاتوُري يا ڪپهه جي گُل جو ڪوپو.

- ڏاتُوري ڏاري جي ڪجي ڪار ڪماند جي،

ته به اصل انهي پار جو ڏينا ڏيڪاري.

(ڏاتورو هڪ جهنگلي ۽ زهريلو ٻوٽو آهي، جيڪو جهنگ ۾ پاڻيهي پيدا ٿئي ٿو، پر جيڪڏهن ڪو ماڻهو اُن کي ڪمند جي پوک وانگر گڏ ڪري ڀاڻ ۽ پاڻي ڏئي، ته به منجهانئنس ڦل اُهو ئي ساڳيو ڏاتوري جا ڏينا ئي نڪرندا. مطلب ته ڪنهن نيچ ماڻهوءَ سان ڪيتري به ڀلائي ڪر ته به هُو پنهنجي ڪميڻائپ نه ڇڏيندو.)

ڏوم= لنگهو.

- لک ڪٽيا ڏومڻي، جو ڏوم سلامت آيا.

(ڏومڻيءَ لک ڪٽيا، جو هن جو مڙس ڏوم سهي سلامت موٽي گهر آيو. ڪمائي نه ٿئي پر موڙي سلامت بچي، تڏهن چون.)

ٿَڪِيو= آسرو، سهارو، ڪنهن پير يا اوليا جو آستانو.

- تڪيا سي تڪيام، توڙي تڪيو ناهي ڪو.

(سي سهارا مون ڳولي جاچيا، پر ڏٺي سائين کان سواءِ ٻيو ڪو به بهتر سهارو نه آهي.)

ٿَوَڻِ= رات ڏينهن جو ڪاڏو، روزانو قوتُ.

- توَڻ جي تڪرار سان سڏَ جنهن کي هوءِ،

منجي اُتي جوءِ، وجي تنهن کي وسري.

(روزاني گذر لاءِ به جيڪڏهن ڪنهن کي ٿورو ڪاڏو به نه ملي سگندو ته پوءِ منجي يعني تي گڏ وينل جوءِ به ڪائنس وسري ويندي.)

توهُ= مهرباني، ڪرپيا.

- شُڪر ڪر سهي ته تو سان توهُ ٿئي.

(تون ڏٺيءَ جي رضا تي راضي رهُ ته پوءِ هميشه هُن جي مهر تو مٿان ٿيندي رهندي.)

نَئن= ندي، جبل تان وهي ايندڙ تيز برساتي ندي.

- نئن به تڪي، ڳُڙ به منو.

(ندي بہ تيز رفتار سان پيئي وهي، پر ڳُڙ بہ منو آهي. سو ماڻهو مقصد جي حاصل ڪرڻ لاءِ تڪليفون سهي اُن تائين پهچي ٿو.)

نَڪَٽ= نڪشتر، تارا.

- ڪاڻيءَ جي وهانءَ ۾ نڪٽ گهٽا.

(عيبن واري يا ڪمزور انسان جي ڪم ٽيڻ ۾ گهڻيون رنڊڪون پونديون آهن.)

نائو= جنڊ اُگهڻ لاءِ ڪپڙي جو ٽڪرو.

- پٽُ پراڻو، تہ بہ ڪو جنڊ جو نائو.

(ريشمي ڪپڙو چاهي پراڻو ٿي وڃي تہ بہ جنڊ اگهڻ ۾ ڪتب نہ آڻبو.)

نيوالو= گِرهُ.

- چاڪريءَ چورُ، نيوالي حاضر.

(ڪم مهل ڀڃي وڃي ۽ ڪاڏي مهل اچي حاضر ٿئي.)

پَئِہ= مُڙس.

- پَريو مڙس پَئِہ نہ ڪجي، وڃائجي نہ وهي.

ڪٽڪن ۾ لابارا پوندا تہ ماريو پوندو ڊهي.

(مطلب تہ ڪنهن جوان ڇوڪريءَ کي ٻُڍي سان شادي نہ ڪرڻ گهرجي، اُن سان سندس زندگي خراب ٿي ويندي.)

پَٽُ= درياهي ناريل جو اڌ ڪوپو.

- جيڏو پٽُ، تيڏي بکيا (خيرات).

(جيڏو پَٽُ هوندو، فقير کي خيرات بہ اوتري ملندي.)

پَلِي= ان رکڻ جي جاءِ.

- ان پلي، ذات پلي.

(جنهن وٽ اَن جي پلي آهي، يعني جيڪو پئسي وارو آهي تنهن جي ذات بہ اُوچي ليکجي ٿي. سي ڪيس مانءُ ڏين ٿا.)

پَهِيرُ= ٻنيءَ چوڌاري اَن جي بچاءُ لاءِ لوڙهو يا گهيرو.

- پَهِيرُ چورُ ٿئي تہ واهي وهي ڪيترو؟

(جيڪڏهن بچاءُ لاءِ نهيل لوڙهو ئي فصل کي نقصان پهچائي تہ پوءِ ٻيو ڪير مددگار ٿيندو؟)

پارڻُ= پالڻ.

- پاڻ نہ پاري، ڪُتا ڏاري.

(پاڻ کي پالي نہ ٿو سگهي ۽ هليو آهي ڪتا پالڻ.)

پاهَڻُ= پٿر (سنسڪرت = پاشاڻ)

- پاهڻ ڪُونئرا هئا تہ هُوندي گدڙن کائي ڇڏيا.

(پٿر نرم هجن ها تہ جيڪر گدڙن جهڙا گيدي جانور بہ اُهي کائي ڇڏين ها.)

پاهوڙو= لِڏِ وغيره کڻڻ لاءِ ڪاٺ جي ڪوڏر.

- مڙس جو پاهوڙن سان ميڙي آڻڻ، زال جو سُئيءَ سان کوتي ڪڍڻ

(مُڙس گهڻوئي ڪمائي اچي ٿو ۽ سندس زال اُن کي ڪفايت سان خرچي ٿي.)

پِراچت= پرايشِچت، پڇتاءُ

- پاپ جي مايا، پراچت جاءِ.

(پاپ، نڳيءَ سان ڪمايل دولت پاپ جي پرايَشچت ڪرڻ ۾ ئي ناس ٿي ويندي آهي.)

پِندو= ٽوڪري.

- گُڳر گُڳر پندا اڙيا.

(پساري گُڳر وڪڻڻ لاءِ پندي ۾ رکيو تہ اُهو پندي کي چنبڙي ويو. پندو گُڳر مان اڙجي ويو.)

پُٽائِڻُ= بدنام ڪرائڻ، گِلا ڪرائڻ.

- بچڙو ڪُتو، ڏني پُٽائي.

(بچڙو ؟ ڪتو ٻين کي ڏاڙهيندو تہ ٻيا ماڻهو ان ڪتي جي مالڪ کي گاريون ڏيندا.)

پيٽيرو = فقط لاءِ ٿوري ڪاڏي تي ڪم ڪندڙ نوڪر.

- گهڳهيرو گهوڙو ۽ پيٽيرو ماڻهو، مهل ۾ ڪم نہ اچن.

(اِنُون هڻندڙ گهوڙو ۽ پيٽ قوت تي ڪم ڪندڙ نوڪر وقت تي ڪم نہ اچن.)

قُلِهيرَ= رک، چار.

- قِلهير ۾ ٿو قوڪون ڏئي.

(رک ۾ ٿو باهہ ٻارڻ لاءِ قوڪون ڏئي. مطلب تہ اهڙا ڪم ٿو ڪري، جن مان مقصد حاصل ڪو نہ ٿيندو، اُلٽو نقصان ٿيندو؟ ورجيس)

بربلا= ٽلها، ڳوٺرا.

- پراڻي ڳوٺري بربلا ٽڪا.

(پراڻي ڳوٺريءَ ۾ جيڪڏهن ڳوٺرا ۽ گهڻا سِڪا وجهبا تہ ضرور ڦاٽندي؟)

بکڙي= پوک جي لاءِ زمين ٽڪري.

- گهڻُ پٽاڻ بکري، ڪائي وئي جهار.

(گهڻن جي ڀائيواريءَ وارو فصل ڪو به نہ سنڀاليندو، اُن کي پکي ڪائي ويندا.)

ڀهُون= گهڻو، وڌيڪ (سنسڪرت = ڀهُ.)

- اندر ٻڌ ڀهُون، ٻاهر آٽڻُ اَن جو.

(اندر سادي جهنگلي گاهه جي پاڙن جو چورو آهي، باهر فقط ڪٽڪ جي اٽي جو آٽڻ لڳي آهي.)

ٻاروتڻ= ٻار جا ڪپڙا.

- ٻارُ ٻاروتڻ ۾ ئي پڙرو.

(ٻار سنو ٿيندو يا خراب، اِن جي ڄاڻ تڏهن پئجي ويندي آهي، جڏهن هو پنهنجن ٻاراڻن ڪپڙن ۾ ڊڪيل هوندو آهي.)

ٻڌ = لاڙ ۾ پيدا ٿيندڙ گاهه جي پاڙ، جيڪا ماڻهو ڏُکر جي وقت پيهي ڪائين.

- اندر ٻڌ ڀهون، ٻاهر آٽڻ ان جو.

(اندر تہ ٻڌ جو چورو آهي، پر فقط ڪٽڪ جي اٽي جو آٽڻ لڳل اٿس.)

ڀاڻُ= وٽاڻ، جاءِ.

- يُلي يُلي ڀاڻِ آئي، سا به نہ يُلي.

(ڳئون، مينهن وغيره، جيڪڏهن سڄو ڏينهن ڀٽڪي ڀٽڪي شام جو پنهنجي وٽاڻ تي پهچي وڃي تہ ان کي ڀٽڪيل نہ چئبو.)

مڌُ = شراب، مدِرا.

- مڌُ پيئڻ، ذات پرکڻ.

(ماڻهو شراب پيئڻ کان پوءِ جيڪي دِل ۾ اٿس سو بڪي ٿو، اُن وقت سندس ذات ظاهر ٿي پوي ٿي.)

مَيو= مُهاڻو، مڇيون مارينڌڙ.

- جيڪي ڏسي ڄارُ، سو جي ڏسي مَيو تہ ڦاٽي مري.

(ڄار ۾ جيڪي مڇيو ڦاسن ٿيون، تن مان گهڻيون ڪِسڪي ڀڄي ٿيون وڃن، جيڪڏهن ماڻهو اُهو سڀ ڏسي تہ جيڪر خوشيءَ وچان چريو ٿي پوي.)

منڊُ= منترُ.

- ڄاڻي وڃونءَ جو منڊُ به نہ، هٿ وجهي ٿو نانگن جي ٻِرن ۾.

(مطلب تہ خطري جا ڪم ٿو ڪري، پر پنهنجي بچاءُ جو اُپاءُ نٿو ڄاڻي.)

مارنگُ= چُلهہ تي دانگيءَ هيٺان رکڻ لاءِ پِترُ.

- گهر جو پيرُ، چلهہ جو مارنگُ.

(گهر اندر، وڏي ماڻهوءَ جو به قدر نه ٿيندو آهي.)

مُهابو= لحاظ.

- مُلو مُئو، مُهابو لٿو.

(جيسين تائين مُلي وٽ چوڪرا پڙهن پيا، تيسين تائين هُن جو لحاظ ڪن ٿا. مُلو مُئو ته پوءِ چوڪرن اُستاد جو لحاظ ڪرڻ به ڇڏي ڏنو؟؟)

مُهارو= سُهاڳ رات ماڻڻ لاءِ گهر ۾ ور- ونيءَ (زال مڙس) جو ڪمرو.

- آهاري وهنواري گهوٽ مُهاري، لَڄا ڪري ته هاري.

(ڪائڻ پيئڻ، وهنوار ڪرڻ ۽ مُهاري ۾ جنهن لڄ شرم ڪيو، سو پنهنجو مقصد حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿيندو.)

رَڄُ= وڏو باسڻ (برتن/ ٿانءُ).

- اجا مينهون جهنگ ۾، ڏاريائون رَڄُ.

(مينهون اجا تائين جهنگ ۾ پيون چرن، ته پنڌيان ميهارن ٿانءُ ڌوئي ڪيرُ ڏهڻ جي تياري شروع ڪري ڇڏي آهي.)

رڙا= سخت چٽا جيڪي رڌڻ تي به نه ڳرن.

- رڙا ڪين رجهن، توڙي ٻارڻ ٻرن ٻر- ٻُڙا.

(چاهي تون ٻيٽيون ڪانيون ٻار ته به رڙا نه رجهندا. مطلب ته خراب ماڻهوءَ کي سمجهائڻ تي به مٿس اثر نه ٿيندو.)

رَنبو= گاهه کوٽڻ لاءِ اوزار.

- آهِرُ ڪٽي اوبڻي، رن وجائي رنبو.

(اڻ ڄاڻ جهنگلي ماڻهو ٿورو ٿورو ڪمائي اچي ته سندس زال گهڻو خرچ ڪري نقصان ڪري.)

رائر= راجڪر، ڍل، ٽئڪس.

- رڻي ۽ رائر جو، سڏُ جنهن کي هوءِ، منجي اُتي جوءِ، وجي تنهن کي وسري.

(قرض ۽ ڍل جي ادا ڪرڻ لاءِ جنهن کي سڏ ٿئي ٿو، تنهن کان ڪٿ تي گڏ وينل پنهنجي جوءِ به وسري وڃي ٿي.)

رائِرو= راجا جو.

- رائِري گهران گيهُ، جهلجي پاند ۾.

(راجا جي گهران جيڪي خيرات ۾ ملي سو خوشيءَ سان قبولجي.)

رِڻو= قرض.

- رٽي ۽ رائر جو سڏ جنهن کي هوءِ، منجي اُتي جوءِ، وجي تنهن کي وسري.

(قرض ۽ سرڪاري ٽئڪس جي ادا ڪرڻ لاءِ سڏ ٽيڻ تي ماڻهوءَ کان ڪٿ تي گڏ وينل پنهنجي جوءِ بہ وسري ويندي آهي.)

رينگٽ= نار جي هلڻ جو آواز.

- وهي نہ وهي وٽ رينگٽ کي.

(نار جي هلائڻ سان پاڻي وهي يا نہ وهي، پر نار جي هلڻ جو آواز تہ پيو ٻڌجي.)

رُمي= ڄؤر هٽائڻ کان پوءِ رت ڪڍڻ لاءِ آواز.

- رت ڏسي رُمي هٽجي.

(جتي رت آهي اُتي رومي هٽي اُهو ڪڍجي، مطلب تہ جتان شيءِ ملڻ جو امڪان آهي، اُتي ڪوشش ڪجي.)

لاس= رسُ، گوشت جو ٻوڙ.

- پرائي آس ڪُني جي لاس.

(ٻئي جي آس تي ويهڻ سان ڪڏهن ڪم نہ ٿيندو.)

وَڇُ= وَڇِرو. (سنسڪرت= وتس).

- مَيهر مينهُنِ مان نڪتو، وڇِن ڪهڙي پارت؟.

(ميهار جيڪڏهن مينهن کي ڇڏي نڪتو آهي، تہ پوءِ وڇُن جي سنيال لاءِ ڪهڙِ پارت ڪندو؟)

وريام = وِير، بهادر.

- جاتي پُڄي نہ سگهجي، تاتي پڄڻ ڪم وريام جو.

(سياڻي ماڻهوءَ کي پڪي تہ، جيڪڏهن دشمن سان پُڄي نہ ٿو سگهي تہ پوءِ هُن کان پڄي ڪنارو ڪري پُٺ تي هليو وڃي.)

واهيرو= آڪيرو، گهونسلو.

- اُهي وڻ بہ ويا، وهيرا بہ ويا.

(اُهي وڻ بہ هليا ويا تہ اُنهن تي نهيل پکين جا آڪيرا ؟ بہ ناس ٿي ويا. مطلب تہ اُهي سنا ڏينهن گذري ويا.)

وِهُ= زهر، وِڪُ. (سنسڪرت: وِش)

- وِهُ وڻجي، سو وِهُ مان ڪائي.

(جيڪي زهر وڪڻن ٿا، سي اُن تي واپار مان بہ ڪمائي ڪائين ٿا.)

وِيجائڻ= ويچار ڪرڻ، سوچڻ.

- اِياڻو چوي، سِياڻو ويجائي.

(نادان ڪا ڳالهه چوي ٿو تہ سياڻي کي گهرجي تہ اُن تي پوري طرح ويچار ڪري ويساهه ڪرڻ گهرجي.)

ويجُ= حڪيم، وئد.

- پنهنجي ڪَئي جو نہ ڪو ويج نہ ڪو طبيب.

(پنهنجي هٿان جيڪي غلطي ٿئي ٿي، اُن کي ٻيو ڪو بہ سڌاري نہ ٿو سگهي.)

ويڻُ= وچن، ٻول.

- ننڍي واتان، وڏو ويڻ نہ ڪڍجي.

(مطلب تہ ماڻهوءَ کي سنڀالي ڳالهائڻ گهرجي، جيئن ٻين کي ڏک نہ ٿئي.)

سنگٽُ= سنڪٽ، رُڪاوٽ.

- ڪاٺيءَ جي وِهانءَ ۾ سنگٽ گهٽا.

(ڪمزور يا وِڏ واري انسان جي ڪم پوري ٿيڻ ۾ گهٽي ئي رڪاوٽون پون ٿيون.)

سندو = جو.

- ڳالهين سنديون ڳالهيون، ٽڪي سندا موٽ.

(جيڪو ڳالهيون ڪري ٿو، اُن جو ڪم نٿو ٿئي، پر جيڪو ڪنهن ڪم لاءِ اڳواٽ پئسا ڪنا ڏئي ٿو، تنهن جو ڪم ٿئي ٿو)

ساهِ = زيورن جو سيٽ. دري مالها، Rosary.

- اُها ساهه ئي گهوري، جا سِرُ تڪي.

(اُهي مڻيا ۽ زيور ئي ڪڏ پون، جن جي پائڻ ڪري جان کي خطرو ٿئي ٿو.)

سِياندري= ويجهي حد، ويجهي مٽي مائٽي.

- سوڙهي سِياندريءَ، وهنوار نہ ڪجي.

(ويجهي مٽي مائٽي يا دوستيءَ ۾ وهنوار نہ ڪجي، اُن مان ڪلفت ٿيڻ جو انديشو آهي.)

سيئن= سيما، حد، دنگ، سينو ساهڻ.

- سبر سان سيئن ڪبي ڪيئن، چوندو جيئن، ٿيندي تيئن.

(ڏاڍي سان زمين جي حد وغيره تي ڪيئن جهڳڙو ڪبو؟ جيئن سبل يعني ڏاڍو مڙس چوندو، تئين فيصلو ٿيندو. مطلب تہ ڏاڍي سان هينئين اٿ وٺڻ گُهرجي)

سينگ= ڪمان، ڏنُش.

- صبر جنين جي سينگ، تير نہ گُسي تن جو.

(جنهن جو صبر سهارو ورتو آهي، اُهي پنهنجي مقصد تي ضرور پهچندا.)

سُچرُ= گهٽو ڪائيندڙ.

- ڏُچر گهوڙو، سُچر زال ٻئي ٻن ٽيا.

(گهٽ ۽ خراب گاهه ڪائيندڙ گهوڙو ۽ گهٽو ڪائيندڙ زال ٻئي ڪڏِ پون.)

سيڏائڻ= سِڪڻ، نهارڻ.

- ستي تي سيڏائي، لُنڊي تي ڪائي.

(شريف عورت پيئي پنهنجي ضرورت پوري ڪرڻ لاءِ سڪي، ٻئي طرف ڪميني عورت پئي موجون ڪري.)

سيتِي= سان، گڏ.

- ڪيتي سِر سيتي.

(ڪيتي اُها سني ٿيندي آهي، جيڪا ماڻهو پاڻ پنهنجي محنت سان ڪندو.)

سيلهه= ڪنڌا.

- جي پوندا سوڙهين، سيلهه بہ لڳندا تِن.

(جي اوڪن رستن تي ويندا، تن کي ڪنڌا بہ سهڻا پوندا.)

هَسُ= ڳچيءَ ۾ پائڻ جو ٿُلهو سونو زيور.

- اَن جو واپار هَسَ مان ڇلو، ڇلي مان هَسُ ڪري.

(ان جي واپار ۾ ڪڏهن گهٽو لاڀ تہ ڪڏهن گهڻ گهاٽو ٿيندو آهي.)

هُوڙ هيائي= هلڪڙائي، حالت/ طبيعت.

- هر هر هُوڙهيائي، وڃڻ در دوستن جي.

(دوست وٽ بہ هر گهڙيءَ نہ وڃجي اِن ۾ هلڪائي آهي. هر هر ڪنهن وٽ وڃڻ سان بي عزتي ٿيندي آهي.)

١١.٢.۴ سنڌيءَ جي لهجن جا پهاڪا:

سنڌيءَ ۾ جدا جدا لهجا ڳالهايا وڃن ٿا، اُنهن مان وچولي سنڌيءَ جي ايتري قدر ارتقا تي ويئي، جو اُها تعليم ۽ ادب جي ميدان ۾ ڪتب اچي لڳي. انگريز سرڪار سنڌ تي ١٨۴٣ع ۾ قبضو ڪرڻ کان پوءِ اِن علائقي جي انتظامي، سماجي ۽ ٻين ڳالهين بابت سڌرارا ڪرڻ شروع ڪيا. سنڌي ٻولي جدا جدا لپين ۾ لکي ويندي هئي، جن مان عربي سنڌي لپي ضروري سُڌارا ڪري، اُن کي پَڪي شڪل عطا ڪري، سرڪار اُن ۾ درسي ڪتاب ڇپائڻ شروع ڪيا. حڪومتي ڪاروبار ۾ بہ فارسيءَ جي جاءِ تي سنڌي ٻوليءَ ۾ لکپڙهه ڪرڻ کي همٿايو ويو. جئين تہ درسي ڪتاب تيار ڪندڙ تعليمدارن گهٽو

ڪري وچولي سنڌ ۽ ساهتي ايراضيءَ جا هئا. اِن ڪري وچولي سنڌيءَ کي ادبي درجو حاصل ٿي ويو، پر ٻين لهجن جو زباني طور تہ لاڳيتو استعمال هلندو پيو اچي. چاهي اُنهن کي لکيل ادب ۾ جاءِ نہ ملي سگهي آهي.

پهاڪا زباني روايت ذريعي مشهور ٿيا آهن. اِن ڪري اُنهن ۾ وچولي سنڌيءَ سان گڏ ٻين لهجن جا پهاڪا بہ اسان کي ملن ٿا. اُنهن ۾ خاص طور سرائڪي لهجي جا پهاڪا گهڻا آهن. اُتر سنڌ جي سرائيڪي لهجي ۾ صوفي درويش پنهنجو ڪلام بہ چيو آهي. اُن کان سواءِ ٿري (ڊاٽڪي) ۽ ڪچي لهجن جا بہ گهڻي ئي پهاڪا سنڌ جي ٻين ايراضين ۾ مشهور ٿي ويا آهن. هتي سنڌ جي لهجن جي ڪجهہ پهاڪن جا مثال پيش ڪجن ٿا:

(الف) سرائيڪي پهاڪا:

- ٻلي شير پڙهايا، ڦِر ٻلي ڪون ڪاوڻ آيا.

(ٻلي شينهن کي پڙهايو تہ شينهن ڦري وري ٻليءَ کي کائڻ لاءِ آيو.)

- ماءُ ڄڻيسين ٻچڙي، وندِ نہ ڏيسين ڀاڳ.

(ماءَ ٻچڙن کي جنم ڏيندي آهي، پر ڀاڳ ورهائي نہ ڏيندي آهي. ان جو سنڌي روپ بہ مشهور آهي: "ماءُ ڄڻيندي پُٽڙا، ڀاڳ نہ ڏيندي وندِ".)

(بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، "پروليون، ڏِنون، معمائون، ٻول"، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، سنڌ، ١٩٦٥ع. ٢.ڪاراڻي، ڏُليراءِ، 'سارٿ ڪچي ڪهيوَتو' گجرات راجيہ لوڪ ساهتيہ سميتي، احمد آباد، ١٩٧٥ع)

- پاڻ نہ پلي ڏُوجهيان متيان ڏيوي.

(پاڻ کي براين کان پري نٿو ڪري، پر ٻين کي ڪُڏا ڪم نہ ڪرڻ جون نصيحتون ٿو ڪري.)

- شينهن نہ ويکيائي ويک ٻلاڙا،

چور نہ ويکيائي ويک سونارا.

(شينهن نہ ڏنو اٿئي تہ ٻلو ڏس، چور نہ ڏنو اٿئي تہ سونارو ڏس. سونارو پنهنجي ماءُ جي نٿ مان بہ سون چوري ڪري وٺندو آهي.)

- لُچان چور ان پت نہ ڪائي، توڙي هوَن سڳي ڀائي.

(لُچن ۽ چورن تي ذرو بہ ويساهہ نہ ڪجي، چاهي هو پنهنجا سڳا ڀائر ڇو نہ هجن.)

- مينهان اُنان دا ڪيها ميلا، اؤ چرن جهنگ تي اوُ چرن ٻيلا.

(مينهن ۽ اُنن جو پاڻ ۾ ڪهڙو ميلاپ ٿي سگهندو؟ هو چرن جهنگ ۾، تہ هُو چرن ٻيلن ۾.)

- اپڻي گهوٽ نہ نشا ٿيويئي.

(پنهنجي گهاٽي ڀنگ گهوٽي پيءُ تہ نشو ٿِئيئي. مطلب تہ پنهنجي محنت ڪر.)

- اپڻا مال هَئہ، روسان يي ڪاسا يي.

(پنهنجو مال آهي؛ چاهي اُهو سنو نہ آهي، اِن ڪري روئنيدس بہ تہ ڪلندس بہ هڪڙي ماڻهوءَ پئي ڪچن بصرن سان ماني ڪاڏي. بصر تيز هئڻ ڪري، اُن جي اکين مان پاڻي بہ پئي وهيو تہ هُن ماني بہ پئي ڪاڏي. اِن تي اهو پهاڪو چيائين.)

- بي شرمي دي سيري ڪَنون ساڳ سرنهن دا چوڪا.

(بي شرم ٿي سيرو ڪائڻ کان چڱو آهي تہ پنهنجي گهر ۾ سادو سرنهن ج ساڳ ڪائجي.)

- ڦرندي گهرندي نامردان دي، مردان دي هئہ اِڪ.

(نامرد پنهنجي ڳالهہ تان بار بار پيا ڦرندا آهن، پر مرد هڪ ڳالهہ تي اٽل هوندا آهن.)

(ب) ٿري لهجي جا پهاڪا:

- لنب، مکڻ چنب.

(لنب نالي گاهہ کائڻ سان ڍڳيون مکڻ جام ڏيندیون آهن).

- ڪدڙن جا اوتارا، ڪنيارن جي گهر.

(ٿر ۾ ڪدڙا ڪنيارن جي گهر ۾ ٽڪندا آهن.)

- شاهہ وچنُ، شينهڻ گمڻ، ڪيلو ڦري اِڪ وار، تِران تيل هميرهڻُ، چڙهي نہ ڏوجهي وار.

(ج) ڪچي پهاڪا:

(جڏهن عقل ٿي وِرهايو، تڏهن هُڻ اٿي- ڇاڻي يعني پرڻُ جهليو هو. مطلب تہ بيوقوف آهي.)

- اک ڪاڻي ڪجي، پڻ ڏِسي ڪاڻي نہ ڪجي.
- انڌي وينئي اَنُ پيهي ۽ اُهو ڪتا وينا ڪائين.
- انڌي جي مُنهن تي، ڪيس انڌو نہ چئجي.
- انڌو هنگي ۽ بن کي کوٽي ڪري. پيٽيو: انڌو هنگي بہ سيڙائي.
- اُپ ڦاٽي، تڏهين ٽِگڙو نہ اچي.
- ڪم، ڪم کي سيکاري ٿو.
- ڪِڏان راجا پوج ني ڪِڏان گنگو تيلي؟
- ڪَني اُپامندي تہ پنهنجا ڪنا ڪائيندي.
- ڪوئلن جي دلاليءَ ۾ هٿ ڪارا ٿين.

(الف) سنسڪرت:

- جهڙو راجا، تهڙِ پرجا (عوام
- جهڙا گرو تهڙا چيلا.
- جيڪي ملي تنهن ۾ راضي رهجي.
- لُچ سان لُچُ تي هلجي يا جهڙي سان تهڙو.
- هر دماغ ۾ پنهنجي پنهنجي سمجهه آهي. جيترا ماڻهو تيتريون ڳالهيون.

(پراڪرات: جاينڌيَسيَہ ڊِيوو هَتڪَئو نَڦلو چچَيوَ. جنم جي انڌي جي هٿ ۾ رڪيل ڏيئو، بيسود ئي آهي.)

- هٿ جي ڪنگڻ کي آرسي جو ڪهڙو ضرور؟

(اپيرنش: ڪَري ڪنڪڻُ ڪِہ آرسي ڊِيسئي؟ هٿ جي ڪنگڻ کي آرسي ۾ ڇو ڏسَجي؟)

(اَپيرنش: ڪِن گِهُہ هوءِ وِرولِئي واڻِئي؟ ڇا گِهُہ ٽيندو پاڻيءَ ولوڙڻ سان؟)

(ج) عربي- فارسي:

- تڪڙ ڪم شيطان جو.

(عربي: التعجيل فعل الشيطان.)

- ڪُتي جا ڏند، گڏهه جو ماس.

(عربي: سنون الكلابا، لحوم الحمارا)

- ٻہ پائر ٽيون ليکو.

(فارسي: دو برادم، سويم حساب.)

- پنهنجي ڪَئي جو نڪو ويج نڪو طبيب.

(فارسي: خود كرده را علاج نيست.)

- آهه غريبان، قهر خدائي.

(آهه غريبان، قهر خدائي.)

- هڪ تندرستي، هزار نعمت.

(فارسي: يک تندرستي، هزار نعمت.)

- اٿو چي گهوٻاٿو.

(فارسي: سوال از آسمان، جواب از ريسمان. مطلب تہ سوال آسمان بابت تہ جواب نوڙيءَ بابت.)

- دِلي دوُر است.

(فارسيءَ ۾ ٻہ ساڳيو.)

- دراز-رِيش؛ يا خضر، يا ابليس.

(ڊگهي ڏاڙهي اٿس، درويش آهي يا شيطان آهي.)

- پڇڻا نہ مجهڻا.

(فارسي= جوَينده يا بنده.)

- انسان خطا جو گهر آهي.

(فارسي= انسان نسِيان.)

- عشق نہ شدُ، چٽي شدُ.

(عشق نہ ٿيو، پر چٽي ٿي. سنڌي ۽ فارسيءَ جو ميل.)

- ڏيل در گنبذ، آواز در فِس.

(جسم تہ وڏو اٿس، پر طاقت نہ اٿس. فارسي ۽ سنڌيءَ جو ميل.)

- زر بِسيار تہ عشق ٺهہ پهہ.

(پئسو آهي تہ پوءِ جلدي عشق ڪري سگهندين.)

- ڀتين کي بہ ڪن آهن.

(فارسي: ديوار هموُ گوش دارد.)

- هڪ هٿ سان تاڙي نہ وڄندي آهي.

(فارسي: صدا از يڪ دست نمي آيَد.)

- نادان دوست کان دُشمن چڱو.

(فارسي: دشمن دانا بہ از دوست نادان.)

۱۳.۲.۴: سنڌيءَ ۾ ٻين ٻولين جا پهاڪا:

جدا جدا ايراضين ۾ جيڪي ٻوليون ڳالهايون وڃن ٿيون، اُنهن جو هڪٻئي تي اثر پوڻ لازمي آهي. سنڌ جي ڀر وارين ايراضين مهاراشٽر، گُجرات، پنجاب، راجستان، بلوچستان جا ماڻهو بہ صدين کان وٺي سنڌ ۾ رهندا هئا، نہ فقط ايترو پر اوڀر ۾ آسام، بنگال ۽ ڏکڻ ۾ تامل ناڊو، ڪيرل، آنڌر ۽ ڪرڻاٽڪ جا رهاڪو بہ سنڌ ۾ سرڪاري نوڪرين ۽ واپار سانگي پيا ايندا ويندا هئا. ساڳيءَ طرح سنڌي ٻولي بہ ٻين پرڳڻن جي رهاڪُن سان لهہ وچڙ ۾ پيئي ايندي هئي. اِن ڪري هاڻوڪين ڀارتي ٻولين وچ ۾ لفظن، محاورن ۽ پهاڪن جي ڏي وٺ بہ فطري ڍنگ سان پيئي ٿيندي هئي. سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت بہ ۱۸۴۳ع کان ۱۹۴۷ع تائين هئي، جنهن دؤر ۾ انگريزي ٻولي تهذيب ۽ ثقافت جو اثر بہ سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌ واسين تي پيو. گهڻيئي انگريزي لفظ اسان جي ٻوليءَ جو حصو

بڻجي ويا آهن. ساڳيءَ طرح گهڻيئي انگريزي پهاڪا ۽ محاورا سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمي جي صورت ۾ جذب ٿي ويا آهن.

هاڻوڪين ڀارتي ٻولين ۾ هندي ۽ اُردو جا ڪافي سارا پهاڪا سنڌيءَ ۾ ساڳيءَ صورت ۾ يا ڪي قدر بگڙيل صورت ۾ واهپي ۾ پيا اچن. انهن جي ڀيٽ ۾ ٻين ٻولين مان سنڌيءَ ۾ آيل پهاڪن جو تعداد گهڻو گهٽ آهي. هتي اهڙن پهاڪن جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا:

(الف) هندي پهاڪا:

- ايڪ پنٿ دو ڪاج.
- انڌيرنگري، چوپٽ راجا،
- ٽڪي سير ڀاجي، ٽڪي سير ڪاجا.
- ناڪ ڪٽا تو ڪٽا پر گهي تو چٽا.

(سنڌيءَ موجب هتي 'ناڪ' جو جنس مذڪر ۾ استعمال آهي.)

- سستا رووي بار بار، مهنگا رووي ايڪ بار.
- آج نقد ڪل اُڌار.
- سانچ ڪو آنچ نهين.
- دمڙي ڪي هانڊي گئي، پر ڪُتي ڪي ذات پهچاني.
- آپ ڀلا تو جگ ڀلا.
- سچي ڪا بول بالا، جهوٽي ڪا مُنهه ڪالا.
- رام ڪري سب ڪام
- رام سِمر، جگ لڙني دي.
- اَجگر ڪري نہ چاڪري، پنڇي ڪري نہ ڪام.
- داس ملوُڪا ڪلهه گئي، سب ڪي داتا رام.

(ب) اردو پهاڪا:

- همتِ مردان، مدد خدا.
- مُلا ڪي دوڙ مسجد تڪ.
- مدعي سُست، گواهه چُست.
- آئي تو رزوي، گئي تو بلا.
- تُخمِ تاثير، صحتِ اثر.
- دل ڪي قضا دل جاني ڪيا جاني قاضي.

- جل توُ جلال توُ، آئي بلا ڪو ٽال توُ.
- يار زنده، صحبت باقي.
- دل لڳا گدي سو تو، پري ڪيا چيز هئ.
- ساري خدائي ايڪ طرف، جوروُ ڪا ڀائي ايڪ طرف.
- مفت ڪا شراب، قاضي ڪو يي حلال هئ.
- اول طعام، بعد ۾ ڪلام

(ج) راجستاني پهاڪا:

- آج هَمان، ڪل تَمان.

(اڄ اسين، سياڻي توهين.)

- ڪرنتا سو پوگنتا، کودنتا سو پڙنتا.

(جو ڪندو سو پوڳيندو، جو کوٽيندو سو پاڻ ڪڏ ۾ ڪرندو.)

- لکي لکانو، پڙهي خدا.
- لوُٽيو باڻيو، جُونا خط جووي.

(ڪُٽو واڻيو جهونيون وهيون (بنديون) جانچي.)

۱۴.۲.۴: سنڌي پهاڪن جو تبديلي اڀياس (Comparative study):

سنڌي پهاڪن تي ٻين ٻولين جي اثر جو مختصر جائزو وٺندي اسن ڏٺو تہ سنڌيءَ ۾ هڪ طرف قديم ٻولين (سنسڪرت، پالي، پراڪرت، اپيرنش) جا پهاڪا هوبهو ساڳي شڪل ۾ يا ترجمي جي شڪل ۾ ملن ٿا، تہ ٻئي طرف هاڻوڪين ڀارتي ٻولين (هندي، اردو، پنجابي، راجستاني وغيره) جا پهاڪا بہ ساڳي شڪل ۾ يا ڪي قدر بدليل شڪل ۾ عام ٿي ويا اهن. اِن مان صاف ظاهر آهي تہ سنڌ جي پر وارين ڪِن ٻولين جو اثر سنڌيءَ تي پيو آهي.

ڀارت جي ٻولين جو تفصيل سان ٿُلناتمڪ يعنيٰ مشابهتي (comparative) اڀياس ڪجي تہ معلوم ٿيندو تہ اُنهن ۾ گهڻي قدر هڪجهڙائي آهي. اها هڪجهڙائي ڇاجي ڪري اچي ٿي؟ منهنجي ويچار ۾ اِن جا مکيہ ٿي ڪارڻ آهن:

- تاريخي ارتقا (اتهاسڪ وڪاس) ۾ هڪجهڙائي..
- ٻولين جو هڪ ٻئي تي اثر.
- روزاني زندگيءَ ۾ ساڳيا تجربا.

(۱) تاريخي ارتقا ۾ هڪجهڙائي:

هاڻوڪين هند- آريائي ٻوليون پنهنجي پنهنجي علائقي جي اُنهن ويدڪ سنسڪرت (ويدن واري سنسڪرت) جي لهجن مان ڦُٽي نڪتيون آهن، جن جي ڳالهه ٻولهه واري شڪل جي پُوري پوُري ڄاڻ حاصل ٿي نه سگهي آهي، پر اِن چوڻ ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته سڀيئي رگ ويد جي ٻوليءَ جي تمام نزديڪ هيون. انهن تي پوءِ ادبي سنسڪرت (اُها سنسڪرت جنهن ۾ ويدن کانپوءِ ادب آيو)، پالي، پراڪرت، اَپڀرنش جو ارتقا دؤران گهڻو اثر پيو. اِن ڪري هاڻوڪين ڀارت جي ٻولين وراثت ۾ پراڻين ٻولين جا ڪافي پهاڪا حاصل ڪيا. هاڻوڪين ڀارتي ٻولين ۾ گهڻيئي پهاڪا سنسڪرت جي سُڀاشتن فصيح زبانن، اخلاقي سخنن ۽ انصاف جي قاعدن (نيايه سوُترن) جي بنياد تي ٺهيل آهن، جن جا مثال اڳتي هلي ڏنا ويا آهن.

(٢) ٻولين جو هڪٻئي تي اثر:

وهنواري زندگيءَ ۾ جدا جدا ٻوليون ڳلاهئيندڙ شخص هڪ ٻئي سان رابطو رکن ٿا. ان ڪري هڪ ٻوليءَ جا لفظ ۽ پهاڪا فطري طرح ٻيءَ ٻوليءَ جا ڳالهائيندڙ اپنائن ٿا. ادبي تخليقن جي ترجمي ڪرڻ سان به لفظن، پهاڪن ۽ خواهشن توڙي ويچارن جي ڏي وٺ الڳ الڳ ٻولين ۾ ٿئي ٿي. اِن ڪري ڪيترين ئي ٻولين جي پهاڪن ۾ برابري يا هڪجهڙائي نظر اچي ٿي.

(٣) روزاني زندگيءَ ۾ ساڳيا تجربا:

جدا جدا ملڪن جي ٻولين ۾ به گهڻن ئي پهاڪن ۾ هڪجهڙائي ملي ٿي. مثال طور، انگريزي ٻوليءَ ۾ گهڻيئي پهاڪا ۾ هڪجهڙائي ملي ٿي. مثال طور، انگريزيءَ ٻوليءَ ۾ گهڻيئي پهاڪا اهڙا آهن، جن جا ويچار هوبهو سنسڪرت ۽ پراڪرت جي پهاڪن جي ويچارن سان ملن ٿا. جيئن ته:

(الف) سنسڪرت: شٺي شاٺُيمو سماچريت.

انگريزي: Tit for tat

سنڌي: جهڙي سان ٿيءُ تهوڙو.

هندي: جيسي ڪو تيسا.

(ب) سنسڪرت: شوهه ميوُرات اَدَيهَ ڪپوتو وَرهَ.

(ڪل ڪي مور سي آج ڪا ڪبوتر ملي تو وه بهتر هئه.)

سنڌي: اڌ کي ڇڏي جيڪو سڄيءَ ڏانهن ڀڄي، تنهن جي اڌ به وڃي.

انگريزي: A bird is hand is worth two in the bush.

(ج) اَپڀرنش: ڀُڪُئهُ ڇڻيَندهُ سارميئهُ.

(پُشپدنت ڪا مهاپُراڻ)

(چندرما ڪا طرف ڪُتي ڀونڪتي هين تو ڀونڪتي دو)

انگريزي: The moon does not heed the barking dog.

سنڌي: قلندرن پٺيان ڪُتا ڀؤنڪن.

اهڙن ٻڻڪن کي ڏسي اِهو چوڻ ٺيڪ نہ ٿيندو تہ انگريزيءَ اِهي ٻڻڪا سنسڪرت- پراڪرت تان ڪنيا آهن. جُدا جُدا ملڪن جي ٻولين ۾ هڪجهڙن احساسن وارن ٻڻڪن جو بنياد انسان جي تجربي جي هڪجهڙائيءَ جي ڪري بہ آهي.

اِن طرح سنڌي ٻڻڪن جو تقابلي اڀياس ڪرڻ سان اسين ٻڻڪن کي اڳتي ڏنل ٽن نمونن ۾ ورهائي سگهون ٿا:

(١) خاص سنڌ جي سر زمين سان واسطو رکندڙ ٻڻڪا.

(٢) ٻارتي راوايتن وارا ٻڻڪا، جيڪي ٻارت جي هاڻوڪين ٻولين ۾ ساڳي معنيٰ ۾ ملن ٿا.

(٣) عالمي (Universal) ٻڻڪا جيڪي دنيا جي جدا جدا ٻولين ۾ ساڳي معنيٰ ۾ ملن ٿا.

پوني (مهاراشٽر) جي عالم وِشوَناٿ نروَڻي پنهنجي تصنيف ٻارتيہ ڪهاوت سنگرهہ (نروَڻي، وِشوَناٿ ڏِنڪر، ٻارتيہ سنگرهہ (ٽن حصن ۾)، ترويڻي سنگم، پريات رود، پُڻي، (١٩٨٥-١٩٧٨).) ۾ موضوع موجب ٻارت جي ٻولين جا سمان ٻاونا هڪجهڙن احساسن يا ويچارن وارا ٻڻڪا گڏ ڪري ڏنا آهن. اُن ۾ سنڌي ٻڻڪا بہ ڏنل آهن، هتي اُن مان بہ مثال پيش ڪجن ٿا.

(١) سنڌي:

- انڌن ۾ ڪاڻو راجا.

(اڻجاڻ ماڻهن جي وچ ۾ ٿوري جاڻ رکندڙ بہ عالم ليکيو وڃي ٿو.)

- جتي وڻ ناهي، اُتي ڪانڊيرو بہ درخت.

(جنهن ايراضيءَ ۾ وڻ ٽڻ پيدا نہ ٿا ٿين، اُتي ڪنڊن وارو ننڍو ٻوٽو بہ وڻ سمجهيو وڃي ٿو.)

هندي: انڌون ۾ ڪانا راجا.

راجستاني: اُوجڙ گانوَ ۾ ايرنڊيو روَنکَ.

(اُوجڙ گانڙ (گاؤن) ۾ ايرنڊهي پيڙ مانا جاتا هئہ)

اُردو: سؤ نڪنو ۾ اِيڪ ناڪ والا نڪوُ.

(سؤ چپٽي ناڪ والون ڪي بيچ ۾ اِيڪ نيڪ ناڪ والا آدمي يي سُندر ڪهلاتاهي.)

پنجابي: انِيان وچ ڪاڻا راجا.

(انڌون ۾ ڪاڻا راجا.)

ڪشميري: انُيَن منج ڪانيہ سوَندر.

(انڌي اسَتريون ۾ ڪاني سندري.)

مراٺي: انڌليا گاييٺ لنگڙي گايہ پرڌان.

(انڌي ڍڳين ۾ لنگڙي پرڌان)

گجراتي: انڌلا مان ڪاڻو راجِيو.

(انڌون ۾ ڪانا راجا.)

- اُجڙيا گانوَ ۾ ايرنڊڪا پيڙ پرمُک هئہ.)

بنگلا: انڌيري ديشي ڪانا راجا.

- نيئِہ ديشي ايرنڊ گاچ، نيئي بني ڪتاش باگھ.

(بِنا ورڪش ڪي پرديش ۾ ايرنڊ هي ورڪشن، بنا هِنس پشئون ڪي بن ۾ بلي هي شير هئہ.)

اڙيا انڌ گانڪُ ايڪ اڪِيا راجا.

(انڌون ڪي گانوَ ۾ ايڪ آنک والا راجا.)

(گونگي ڪي سامني هَڪلا پي واڪپَٽ هي.)

بنگلا: انڌيري ديشي ڪانا راجا.

(انڌون ڪي گانوَ ۾ ايڪ آنک والا راجا.)

تيلگوُ: گوولينِ اللو گودڊُگيدي دي شري مهالڪشمي.

(جهان گاءِ نہ هو، اُس گانوَ ۾ بانجهہ پينس هي شري مهالڪشمي هئہ.)

ملايالم: اُومرِل ڪوجن مهاواڳمِي.

(گونگون ڪي بيچ هڪلا هي واڪُپَٽ هئہ.)

ڪنڙ: ايليگرُ وِلد مَنيلِ مُدگرُوي مُدُ.

(جس گهر ۾ بيڙا نهين،وهان بوڙها بيل هي پيارا.)

سنسڪرت: نِرست يادپي ديشي ايرڻڊو پي دُرمايَتي.

(جس ملڪ ۾ ايڪ پي پيڙ نهين هي، وهان ايرنڊ ڪا پيڙ پي بڙا ورڪش مانا جاتا هئہ.)

(٢) سنڌي:

- نلهو چَڙو وڃي گهڻو.

(پورو (خالي) گهنڊ زور سان وڃندو آهي.)

- سڪٽي ڪُني گهٽي اُيامي.

(جنهن ڪُنيءَ ۾ اَن گهٽ ۽ پاٽي وڌيڪ آهي اُن ۾ رڌڻ وقت پاٽي گهڻو اُيامندو آهي). گهڻو پاٽي اِيامڻ؟

هندي: اڌجل گگري چُلڪت جاءِ،

پري گگريا چُپي جاءِ.

- ڪڙا ڪڙ باجي ٽوٽي بانس.

پنجابي: ڪهو ڪبير ڇُوڇا گهَٽَ بولي،

ڀريا هووي سو ڪب نہ ڊولي.

(ڪبير چوي ٿو تہ اڌ ڀريل ديلو گهڻو آواز ڪندو آهي، پر جيڪو ڪنا تار پاڻيءَ سان ڀريل هوندو آهي، اُن ۾ پاڻي ڇلڪندو آهي.)

مَراٺي: ارد ڪُڙا ڪلسو هايسُلتا.

(اڌ ڀريل ڪلش (لوٽو) گهڻو آواز ڪندو آهي.)

گجراتي: آڌورو گهڙو ڇُلڪايَہ گهڻو.

(اڌ ڀريل گهڙو ڇُلڪي گهڻو.)

بنگالي: اَلَپَ جَلير تِہ تو پُنٽِ، تار ايت ڦٽڦٽِ.

(ننڍي ۽ ڪؤڙي مڇي تانگهي پاڻيءَ ۾ گهڻي ڦڙ ڦڙ ڪندي آهي.)

آسامي: پُٽِ ماڇر ڦر ڦرڻِيي سار.

(ننڍڙيءَ مڇيءَ جا ٺينگ ٽپا وڌيڪ.)

اَوڙيا: تُڇا مِٽيار شبد بيش.

(خالي مٽڪي جو آواز وڌيڪ.)

تامِل: ارئي ڪرم تَلُ بُم.

(اڌ ڀريل مٽڪو ڇلڪي گهڻو.)

ڪنڙ: تُنبِدَ ڪوڙ تُلُ ڪُبُ دِيل.

(ڀريل گاگر ڇلڪندي ناهي.)

ملايالم: نرڪُٽم تُلُ مبُڪَ اِليا.

(ڀريل دلو ڇلڪندو ناهي.)

سنسڪرت: انگُٽمُ دَڪَماتريڻ شفري ڦُر ڦُرايتي.

(شفري مڇي ٿوري پاڻيءَ ۾ بہ گهڻو ڦڙ ڦڙ ڪندي آهي.)

- سنپورڻ ڪُمڀو نہ ڪروتِ شبدم،

ارڌو گهٽو گهوشمُپئيتِ نونم.

وِدوان ڪُلِينو نہ ڪروتِ، گرون،

گُڻئيرو هينا بهُجلپَينت.

(پاڻيءَ سان ڀريل دلو آوز نہ ڪندو آهي، پر اڌ ڀريل دلو گهڻو آواز ڪندو آهي. خانداني عالم ڪڏهن بہ گهمنڊ نہ ڪندو آهي. بي گڻا ماڻهوءَ ئي وڌيڪ بڪواس ڪندا آهن.)

سنسڪرت سُهڻا سخن (نيتي سوُتر) اخلاقي نُڪتا ۽ پهاڪا:

هن ڪان اڳ جيڪي بہ مثال ڏنا ويا آهن، انهن مان صاف ظاهر آهي تہ هاڻوڪين ڀارتي ٻولين ۾ گهڻيئي اهڙا پهاڪا آهن، جن ۾ هڪجهڙائي آهي. ڪن ٻولين ۾ ساڳئي ويچار يا احساس کي ميدان جي خاصيتن مطابق جدا جدا مثالن سان ظاهر ڪيو ويو آهي. ڀارت جي پهاڪن ۾ هڪجهڙائيءَ جو مکيہ ڪارڻ اوائلي ڀارتي ادب آهي، جيڪو سنسڪرت، پالي، پراڪرت، اَپيرنش ۾ لکيل آهي. دراوڙِ ٻوليون بہ اُنهن اوائلي ٻولين جي اثر کان آجيون نہ آهن. سنسڪرت ۾ چاڻڪيہ (چاڻڪ نالي مُني جي خاندا جي نيتي سوُترن، پُراڻن ۽ ڪٿا ساهتيہ جي فصيح زبان ۽ خوبصورت جملن جيڪي هاڻوڪين ڀارتي زبانن نياءَ جي ويچارن جي بنياد تي گهڻيئي پهاڪا نهيا آهن، جيڪي هاڻوڪين ڀارتي ٻولين ۾ عام ٿيا آهن. هتي اِنهن جا ڪجهہ مثال ڏجن ٿا:

(١) بيوقوف کان ڪنارو ڪجي (نيتي سُوتر) اخلاقياتي نُڪتا:

سنسڪرت: پَنڊتواپي ورن شتروهَ، نہ مورکو هِتڪارَ ڪهہ.

(گهڻگهري بيوقوف کان عقلمند دشمن ڀلو.)

هندي: چَترُ تو بئري ڀلا، مورک ڀلا نہ ميت،

ساڌ ڪهي مت ڪرو مروک سي پيت.

اردو: نادان دوست سي دانا دشمن بهتر.

سنڌي: نادان دوست کان داناءُ دشمن ڀلو.

مراٺي: شهاڻياچا وهاوي چاڪر، مور ڪاچا هوئوُ نہ ڏنِي.

(مورک جو ڏٺي ٿيڻ کان سياڻي جو نوڪر ٿيڻ بهتر آهي.)

گجراتي: مورک مِتر ڪرتا داناوَ دشمن سارو.

(بيوقوف دوست کان داناءُ دشمن سُنو.)

بنگلا: نادان دوستير چيڀي دانا دشمن ڀالو.

(نادان دوست کان داناءُ دشمن ڀلو.)

آسامي: مورک پُتر تڪئي نِربش هووا ڀال.

(بيوقفو پٽ پيدا ٿئي اُن کان ڀلو آهي تہ ماڻهو بي اولاد هجي.)

اڙيا: مور ڪنارُ شُڪِلا ڪاٽ سهسري گُٽي يَل.

(مورک ماڻهوءَ کان سُڪل ڪاٺ هزار دفعا ڀلو.)

(٢) ناٿي جي تعريف (مهاودائي) ناٿي جي اهميت:

سنسڪرت:

- ارتسيہ پُرُشو داس هَ.

(ماڻهو پئسي جو غلام آهي)

- درو ييڻ سروي وشاهَ.

(پئسي سان سڀيئي وس ۾ ڪري سگهجن ٿا)

- يسياسِت وِتن س نر هَ ڪُلين هَ،

سَ پنڊِت هَ سَ شرُتِمانُ گُٽگيهَ.

س ايوَ وڪتا سَ چَ درشنيَيهَ،

سَروي گُٽاھ ڪانچنم آشرنتي.

(جنهن ماڻهوءَ وٽ پئسو آهي، اُهو خاندان سمجهيو وڃي ٿو. اُن کي سڀ پنڊت، پڙهيل، گڻوان، خوبصورت مقرر ۽ خوبصورت سمجهن ٿا. حقيقت ۾ اِهي سڀيئي گڻ دولت جي سهاري سان پيدا ٿي وڃن ٿا.)

هندي:

- ڪوڙي نهين پاس .

(پاڻ وٽ جي پيسو نہ آهي تہ ميلي جي رونق بہ اُداس نظر ٿي اچي.)

- گهر ۾ ناٿا، ٻيند پرٽيجئي ڪاٿا.

(گهر ۾ پئسو هجي تہ ڪاٿي ڇوڪري جي شادي ٿي وڃي ٿي.)

- دام ڪري سؤ ڪم.

(دنيا ۾ پئسو ئي سڀ ڪم ڪري سگهي ٿو.)

- مايا تيري تين نام: پرسو، پرسا، پرسرام.

(دولت تنهنجا ٽي نالا آهن. جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ وٽ تون نہ آهين تہ هرڪو ڪيس 'پرسو' سڏي ٿو، پر جڏهن وٽس ڪجهہ دولت ڪني ٿئي ٿي تہ ڪيس 'پرسا، پرسا' ڪري ٿا پُڪارين، پر اُن کي وڏيڪ شاهوڪار ٿيڻ تي سڀيئي ماڻهو ان کي عزت ڏيئي 'پرسرام جِي' ڪري ڪوٺين ٿا.)

سنڌي:

- هجيئي ڳنڍ ۾ ناٿو تہ گُهم خان لاڙڪاٿو.

- زر بسيار تہ عشق نهہ پهہ، زر نيست تہ عشق پوُن پوُن.

- جن جي گنديءَ ۾ داٿا، تن جا چريا بہ سياٿا.

- جيڪي ڪري ڪلدار، سو نہ ڪري ڪرتار.
- جيڪي ڪري ناٿو، سو نہ ڪري راٿو.
- پير عيسيٰ، پير موسيٰ، بڙا پير پئسا.
- پئسو ناهي پاس تہ جيترو آهي اُداس.
- شاهوڪار جو ٽِڻُ بہ ڪستوري.
- لڇمي ڪلڇڻ ڍڪڻي.

مراٺي:

- جياچي ڪِشات سُرتِي، توچ منگلمُورتي.

(جنهن جي ڪيسي ۾ سورتي يعني ناٿو آهي، اهوئي خوبصورت آهي.)

- شري منتا چا ڪُترا، سگنيانچا لاڍڪا.

(شاهوڪار جو ڪتو سيني جو لاڏلو.)

- هوڏان گاندِ سگلي اِڏُتات،

گريبا تونئُ پوليتا ڪوڻ؟

(وڏن ماڻهن جي گاندِ ڏوئڻ لاءِ بہ سڀ تيار هوندا آهن، پر غريب جو منهن ڏوئڻ لاءِ ڪو بہ تيار نہ ٿيندو آهي.)

گجراتي:

- گرٿنا گانگا شاهہ نِي وَگر گرٿنا گانگا.

(ڳنڍي ۾ ناٿو اٿس تہ سڀ ڪيس گانگاشاهہ چئي ٿا 'نمسڪار' ڪن، پر ڳنڍي خالي هئڻ تي هن کي 'گانگا' چئي سڏ ٿا ڪن.)

- پئسا هاٿ مان تو دوست ساٿ مان.

(پسئو هٿ ۾ آهي تہ دوست بہ گڏ آهن.)

- پئسي آئي، پيسي ٻائي، پيسي ٻِگرني نهين سگائي.

(پئسو آهي تہ ماءُ گڏ آهي، پيسو آهي تہ جاءِ گڏ آهي، پيسي بنا ڪو بہ رشتو نہ آهي.)

سنسڪرت جا سهڻا سُخن ۽ سنڌي پهاڪا:

هاڻي سنسڪرت سياشت (فصيح زبان) جي شلوڪن جي ويچارن سان سمانتا (هڪجهڙائي) رکندڙ سنڌي پهاڪن جا وڏيڪ مثال هتي ڏجن ٿا:

(١) سنسڪرت:

- ماتا ڪُپيَتِ ڪَنيايئي سُنشا يوِتِ وِهلا.

(ماءُ ڪاوڙ ڪري ٿي پنهنجي ڌيءَ تي، تہ سندس نُنهن اهو ڏسي بيچئن ٿي وڃي ٿي.)

سنڌي:

- ڏکُ هڻ ڌيءَ کي تہ سکي نُنهن.

(٢) سنسڪرت:

- لانلادو وهوو دوشاهہ! تاڏ ناد بَهَوو گُٽاهَ.

تسمات پُترن چ شين تاڏ ييت نَہ ٿُ لالييت.

(گهڻو لاڏ پيار ڪرڻ سان گهڻيئي خرابيون پيدا ٿين ٿيون، ۽ مار ڏيڻ سان گهڻيئي گُڻ جنم وٺن ٿا. اِن ڪري پُٽ ۽ شاگردن سان سختيءَ سان ورتاءُ ڪرڻ گهرجي، نڪي کيس گهڻو لاڏ ڪرڻ گهرجي.)

سنڌي:

- اُستاد جي مار، ٻار جي سنوارءِ.
- ڇڙيءَ جو صرفو ڪريو تہ ٻار ڪريو.
- پُٽ ٻٽيهہ لکٽو، موچڙو ڇٽيهہ لکٽو.

(٣) سنسڪرت:

- ڏسو منڊٽي منڊٽي متوچا، ٿُنڏي ٿُنڏي سَرَسوتِي.

ديشي ديشي اَنيِيا سيات، نانارتنا وسُنترا.

(هر ڪنهن ۾ جدا جدا سوچ ٿئي ٿي ۽ هر ڪنهن مُنهن ۾ الڳ الڳ ٻولي، جدا جدا ملڪن ۾ الڳ الڳ ٻوليون آهن ۽ ڌرتيءَ ۾ بہ گهڻن ئي قسمن جا موتي آهن.)

- پِن رُڇِرهِ لوڪهَ.

(سنسار ۾ الڳ الڳ پسند وارا ماڻهو آهن.)

- نہ پَنچانگُليهَ سماهَ.

(پنجئي آڱريون برابر نہ آهن.)

- نئڪو رشِ هَ يسيہ وَچ ھ پرماڻمَ.

(هڪ بہ رشي اهڙو نہ آهي جنهن جي سوچ ساڳي مجي وڃي. يعني هر ڪنهن رشيءَ جا ويچار الڳ الڳ آهن.)

سنڌي:

- ڪوپڙيءَ ڪوپڙيءَ مت نياري
- ڄڻي ڄڻي جو پنهنجو ڀاڳ.
- جيترا ماڻهو اوتريون ڳالهيون.

- پنجئي آڱريون برابرا نہ آهن.
- آڱر آڱر جو سنڌو آهي.

(۴) سنسڪرت:

- پروپديشي پانڊِ تيَم.

(ٻين کي نصيحت ڪرڻ ۾ هرڪو عالم آهي.)

- پروپديش ويلايان شِشٺاه سروي پونتي وئي.

(ٻين کي درس ڏيڻ وقت سڀ عظيم بڻجي پوندا آهن.)

سنڌي :

- پاڻ نہ پلي پوپري، لوڪان متيون ڏِئي.
- پَر اُپديش ڪُشل بهُتيري.

(ٻئي کي نصيحت ڪرڻ سولو ڪم آهي.)؟ ڪڏهن کان سنڌي؟

(۵) سنسڪرت:

- پُسڪستا تہ يا وديا پرهستگتن ڏنم.

ڪاريڪالي سَمُتپِني نہ سا وِديا نہ تد ڏنم.

(فقط ڪتاب ۾ رکيلُ ڄاڻ ۽ ٻئي وٽ رکيل دولت، اهي ٻئي ڪم جي وقت تي ڪتب نہ ٿا اچن.)

سنڌي:

- ناڻو سو جو ڳنڍي، واڻِي سا جا ڪنٺ.

(ناڻو اُهو جو ڳنڍي ۾ هجي، واڻي ڪنٺ ڳالهہ يا ٻول آهي جي ياد ڪيل هجن رن رن سان، ناڻو جان سان.

(٦) سنسڪرت:

- پنڪوهِ نيسِ ڪِشپتَ هَ، پتِتِ مُورڌنِ.

(گپ جيڪڏهن آسمان ۾ اڇلائبي، تہ اُها اڇلائيندڙ جي مُنهن تي ڪرندي.)

سنڌي:

- اُپ ۾ ٿُڪ اڇلائي، سو مُنهن ۾ پائي.

(۸) سنسڪرت:

- وياگهرن نئيوَ گجن نئيوَ، سينهن نيئوَ، چ نئيوَ چِ.
- اجا پُترن بَلن ددياتَ، ديوو دُر بَگلگهاتڪ هَ.

(چيتي کي، هاٿيءَ کي ۽ شينهن کي تہ ڪڏهن بہ قربانيءَ ۾ نٿو ڏنو وڃي. ويچارو ٻَڪر قربان ٿئي ٿو. ديوتا پڻ ڏُبري کي ڪُهن ٿا.)

سنڌي:

- ڏُبري ڊور کي مڇر گهٽا.
- گدرو ڪِري ڪاتيءَ تي، تہ بہ گدري جوڪو، ڪاتي ڪِري گدري تي، تہ بہ گدري جوڪو.

(٩) سنسڪرت:

- وِناشڪالي وِپريتبُڌ.

(تباهيءَ جي وقت ماڻهوءُ کي اُبتي مَتِ ايندي آهي.)

سنڌي:

- ڳوهه کي جڏهن ڪتي ڪٽي، تڏهن ڳولهي شڪارين جا گهر.
- دَشا ڦِري تہ ٻُڌي بہ ڦري وڃي.

(خراب ستارن جي طرف اچڻ تي ماڻهوءَ کي سمجهه بہ اُبتي اچي.)

(١٠) سنسڪرت:

- مَڏُ تِشنَتِ جِهواگي، هرديي تُہ هلاهلم.

(دُشٽ يا نيچ جي زبان تي ماکي، پر دل ۾ پيٽڪر زهر هوندو آهي.)

سنڌي:

- وات ۾ ماکي، دل ۾ ڪاتي.
- مُنهن تہ موسيٰ جهڙو، سيرت شيطان.
- مُنهن جو منو، اندر جو ڪارو.
- اندر ڪارو ڪانءُ، ٻاهر ٻولي هنج ٿي.

(١١) سنسڪرت:

- پِبَنتي اُدڪن گاوو منڊوُڪيشُ رُوَتسُ اَپِ.

(ڏيڏرن جي ٽان ٽان ڪرڻ تي بہ گانيُون بي فڪر ٿي تلاءَ مان پاڻي پيئنديون آهن.)

سنڌي:

- قلندرن پنيان ڪتا پيا پؤنڪن.

(١٢) سنسڪرت:

- اَرَڪِشتن تِشنتِ دئيور ڪِشتم.

سُرِڪشتن دئوَهتن وِنشيتِ.

(جنهن جو ڪو بہ رکوالو ناهي تنهنجو ڏٽي سائين سنياليندڙ آهي، پر جنهن کان ڏٽي سائين منهن موڙي ڇڏيو آهي، سو ڪيترو بہ پاڻ کي بچائي، تہ بہ ناس ٿي وڃي ٿو.)

سنڌي:

- ڏٽي همراهہ تہ ڪنهنجو ڊپ نہ ڊاءُ.
- راکي رام تہ ماري ڪير؟
- سڄڻ هجن سنوان، مر ڏيهہ ڏنگايون ڪن.
- ڇا جي ڏنگا ڏير، منهنجو ڏينهن ڏنگومَ ٿئي.

چاڻڪيہ جا 'نيتي سُوتر' (اخلاقي قاعدا) ۽ سنڌي پهاڪا:

چندر گپت موريا جي گُرو آچاريہ وشڻو گُپت جو نالو ڪنهن نہ ٻڌو هوندو؟ ڀارت جي تاريخ ۾ هو 'چاڻڪيہ' ۽ "ڪوٽليہ' جي نالن سان وڌيڪ مشهور آهي. هُن پنهنجي ماهرانہ راڄنيتيءَ سان اُتر- اولهہ ڀارت تي حملو ڪندڙ يوناني سڪندر (اليگزيندڙ) کي ڀارت جي ڌرتيءَ تان هڪالي ڪڍيو هو. هن نند خاندان جو خاتمو ڪري پنهنجي شاگرد چندر گُپت کي ڀارت جو سمراٽ شهنشاهہ بڻايو. چاڻڪيہ جو لکيل 'ارٿ شاستر' ڀارتي ادب جو انمول ڪتاب آهي، جنهن جي گهڻن ئي يورپي عالمن بہ ساراهہ ڪئي آهي. 'ارٿ شاستر' ۽ 'راجنيتي شاستر' جو سارُ آهن. 'چاڻڪيہ سوُتر'. اُنهن سُوترن جي آڌار تي نهيل ڀارت جي هاڻوڪين ٻولين ۾ ڪافي پهاڪا ملن ٿا. هتي ڪن سنڌي پهاڪن جي هاڻوڪين ٻولين ۾ ڪافي پهاڪا ملن ٿا. هتي ڪن سنڌي پهاڪن جا مثال ڏجن ٿا، جن جا ويچار چاڻڪيہ جي اُنهن 'سوترن' ۾ ظاهر ڪيل ويچارن سان ملن ٿا. اُهي ويچار اسان کي سنسڪرت جي ڪن چوٽين ۾ بہ نظر اچن ٿا.

(١) آيَسئي هَ آيَسن ڇيديم.

(لوهہ کي لوهہ سان ڪٽجي.)

- لوهہ کي لوهہ ڪٽيندو آهي.
- جهڙي سان ٿيءُ تهڙو.

(٢) سوَياوو دُر تڪرم هَ.

(سياو! کي اورانگهڻ مشڪل آهي.)

شري رام اوتار ڀاسڪر، سمپارڪ/ ايڊيٽر ۽ تعارف ڪرائيندڙ، چاڻڪيہ، چاڻڪيہ، سُوترانءِ.

- عادت مٽي نہ عادتي، عِلت موُر نہ جاءِ.

اُٺ پَوي جي ڪٽڪ ۾ تہ بہ ڪندا چُڻ چُڻ گاءِ.

- ڪُتي جو پُڇ ٻارنهن مهينا نڙ ۾ وجهہ، تہ بہ ڏنگي جو ڏنگو.

(٣) شوو ميوراد اَديہ ڪپوتو ورم.

(سياڻي مورُ ملڻ جي اُميد کان اڄ جو ڪبوتر هٿ ۾ هئڻ بهتر آهي.)

- اڌ کي ڇڏي سڄي پنيان ڊُڪي تنهن جو اڌ به وڃي.

(۴) يَتَا بيجن تتا نِشپتِ.

- جهڙو ٻج، تهڙو سَلو.

- ڪٽڪ پوکبي ته جوَ ڪين مِلندا.

- جهڙو ٻج وجهبو، تهڙو ڦل ملندو.

(۵) اَناريه سنبنڌت ورم آريه شتُرتا.

(نيچ جي دوستيءَ کان بهتر آهي سچن جي دشمني.)

- نادان دوست کان داناءُ دشمن ڀلو.

(٦) شوَهَ ڪاريه اڌيهُ ڪُرويت.

(سياڻي جو ڪم اڄ ڪجي.)

- اڄ جو ڪم سياڻي تي نه وجهجي..

(۷) اگِنداهاداپِ وشِشتن واڪپَارُ شيَم.

(باهه جي جلائڻ کان به تيز آهي زبان جي ڪوڙاڻ.)

- تلوار جي گهاءُ کان ويڻن جو گهاءُ تيز آهي.

(۸) ڪشُڌارتو نَہ ترڻن چرِت سنهه هَ .

(بکايل شينهن بک مرندو پر گاهه نه کائيندو.)

- شينهن بک مرندو پر گاهه نه چرندو.

(۹) پلالم اپِ پردروين نه هَر ڏويمر.

(ٻئي جي پلال يعني گاهه به نه چورائجي.)

- ڪک چورُ، سو لک چورُ.

(۱۰) مور ڪيشُ وِوادو نه ڪرتويَهَ.

(نادان سان بحثُ نه ڪجي.)

- چرين کي ڪي سگ ٽيندا آهن؟

- چرين ڪهڙا چِت، مئن ڪهڙا مامرا؟

- بي عقل کي بازار ۾ ڪٽي نه وڃجي ساڻُ.

- پهرين ڪٽائي پاڻ، پوءِ سارَ لهي سنگت جي.

- جَٽُ پڙهيو، الله اڙيو.
- ڪر چڱائي چٽ سان، تہ ڦيري هٽيئي پٽ سان.

(١١) ارٿو ان سروَلو ڪسيہ بَهُومت ھ.

(دولتمند پنهنجي دولت جي زور تي سڀ هنڌ عزت پائي ٿو.)

- جيڪي ڪري ڪلدار، سو نہ ڪري ڪرتار.
- دام ڪري سڀ ڪام.
- جيڪي ڪري ناٿو، سو نہ ڪري راٿو.
- جن جي گهر داٺا، تن جا چريا بہ سياٺا.
- پير عيسيٰ، پير موسيٰ، بڙا پري پئسا.
- شاهوڪار جو ٽِٽُ بہ ڪستوري.
- بيني جو، سڀ يار.

(١٢) دارِ يمَ پَرَشسيہ جيٿُونڻ مرڻم.

(غريبي انسان لاءِ جيئري ئي موتُ آهي.)

- غريب جي جوءِ جڳ جي ڀاڄائي.
- سُجن اباڻن ڏوُڙ مَرڪن ڏيئرون.
- غريب رکن روزا تہ ڏينهن بہ ٽين وڏا.

سنڌي ۽ انگريزي پهاڪا:

سنڌي ۽ انگريزي ٻولين جي پهاڪن جي ڀيٽ ڪندي اسان ڏٺو تہ هڪ طرف هاڻوڪين ڀارتي ٻولين ۾ هڪجهڙن ويچارن ۽ احساسن وارا پهاڪا ملن، تہ ٻئي طرف اُهي قديم ڀارتي ٻولين سان بہ هڪجهڙائي ڏيکارين ٿا. هتي اسين سنڌي پهاڪن سان ويچارن ۾ هڪجهڙائي رکندڙ انگريزي پهاڪن جا ڪجهہ مثال ڏيون ٿا. اِن مان ثابت ٿئي ٿو تہ دنيا جي جدا جدا ٻولين جي پهاڪن ۾ گهڻن ئي هنڌن تي ويچارن جي هڪجهڙائيءَ جو اڀياس ڪري سگهجي ٿو. اِن جو مکيہ ڪارڻ آهي انسان جي سوچ ويچار، فڪر، ۽ تجربي ۾ هڪجهڙائي.

هتي سنڌي ۽ انگريزي پهاڪن ۾ هڪجهڙائيءَ جا مثال گهڻو ڪري روچي رام گجومل جي ڪتاب مان چونڊيا ويا آهن. هيءَ ڪتاب ٻن ڀاڱن ۾ ڇپيل آهي، پهرئين ڀاڱي ۾ سنڌي پهاڪن سان گڏ انگريزي هم معنيٰ پهاڪا ڏنل آهن، ٻئين ڀاڱي ۾ سنڌي ٻوليءَ جا خاص چونڊ پهاڪا فقط انگريزي عنوان سان گڏ ڏنل آهن. هن مجموعي ۾ ڪل اٺ سؤ سنڌي پهاڪا گڏ ڪيل آهن.

(١) اُپ ۾ ٿڪ اڇلائي، سو منهن ۾ پائي.

- Who spits against the wind, spits in his own face.

- Spit not against heaven, it will fall back on the face.

(٢) اٿو کاڌو ڪُئي، مار پئي گابي کي.

- The ox ate the corn and they beat the donkey for it.

- One doth the blame, another bears the shame.

(٣) اپني گهوٽ تہ نشا ٽيويئي.

- Paddle your own canoe.

(۴) اڇي پڳ ۾ پسُ، اندر مڙيئي اڳڙيون.

- All is not gold that glitters.

- A clean glove often hides a dirty hand.

- Judge not according to the appearance.

(۵) اڏ کي ڇڏي جو سڄيءَ ڏي ڊوڙي، تنهن جو اڏ بہ وڃي.

- Catch not and the Shadow and loose the substance.

- Quit not certainty, for hope.

- A bird in hand is worth two in the bush.

(٦) اُستاد جي مار، ٻار جي سنوار.

- Better the child cry, than the father sigh.

- Spare the road and spoil the child.

(٧) اُڪِريُن ۾ جي مٿا وجهن، سي مُهِرينَ ڀِرِ ڪيئن ڊڄن؟

- Those who play with edge tools, must expect to cut themselves.

- Don't play with bears if you are afraid of being bitten.

(٨) اڳياڙي تڏهن سَرهي، جڏهن پڇاڙي سَرهي.

- All is well that ends well.

- Praise a fair day at night.

(٩) اُهو ڪي ڪجي، جو مينهن وسندي ڪم اچي.

- Lay up something against a rainy day.

- Make hay while the sun shines.

- In a fine weather prepare for foul.

(١٠)بہ پائر ٽيون ليکو.

- Money has no blood relations.

- Make every bargain clear and plain, that none may afterwards complain.

(١١)بہ تہ ٻارنهن.

- Union is strength.

- Three helping each other are as good as six.

(١٢)لَڙن سپاهي، نانءُ سردار جو.

- The blood of the solder makes the glory of the general.

(١٣)پتين کي بہ ڪن آهن.

- Walls have ears.

(١۴)تاڙي هڪ هٿي ڪين وڄندي آهي.

- It takes two to make q quarrel.

(١۵)ترار جو ڦٽ ڇٽي وڃي، زبان جو ڦٽ نہ ڇٽي وڻو لهي وڃي، رڻو ڪين لهي.

- The tongue is not steel, but it cuts.

Evil words cut worse than swords.

Slander, whose edge is sharper than the sword.

Whose tongue out venoms all the worms of Nile. (Cymbeline).

(١٦)پاپ جو گهڙو ڀرجي ڀرجي نيٺ ڦاٽي.

- The mills of God grind slowly, but the grind exceedingly small.

(١٧)پير عيسيٰ، پير موسيٰ، وڏا پير پئسا.

- Money makes the mare go.

Money is the God of world.

(١٨)جنهن جو بُڻ بيڙو، تنهن جو ميوو سنو نہ ٿئي.

- A wild goose never lay a tame egg.

- As the seed, so the sprout.

(١٩)جهڙو سنگ، تهڙو رنگ.

- Tell me the company you keep and I will tell you who you are.

- Bad company is the devil's net.

(٢٠) ڪر چڱائي جٽ سان، ڦيري هٿي پٽ سان.

- Kindness is lost upon an un grateful man.

- To do good to the ungrateful is to throw rose water into the sea.

- Save the thief from the gallows and he will be the first to cut your throat.

(٢١) ڏاڍو سو گابو.

- Might is right.

(٢٢) سکٽي ڪني، اياميِ گهٽو.

- Empty vessel thunders much.

(٢٣) رات کي رات چئجي.

- Why call a spade, a spade.

(٢۴) اجل، اَجهل آ.

- Death keeps no calander.

(٢۵) همت مردان، مدد خدا.

- God helps those who help themselves.

سنڌي ٻوليءَ جي مشهور عالم مرزا قليچ بيگ "پهاڪن جي حڪمت" نالي هڪ ننڍڙو ڪتاب لکيو هو. اهو "نئين سنڌي لائبريري" سيريز اندر جينمل پرسرام ١٩٢۵ع ۾ حيدرآباد سنڌ مان ڇپائي پڌرو ڪيو. اُن ۾ قليچ بيگ دنيا جي مکيه ٻولين جا چونڊ پهاڪا سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڏنل آهن. اُن ڪتاب ۾ ٦٠٠ کن پهاڪا ڏنل آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن قسم جو هيءَ پهريون مجموعو آهي. اِن جي اڀياس مان ظاهر ٿئي ٿو تہ ال الڳ مُلڪن جي لهجن ۾ جيڪي پهاڪا آهن، اُنهن ۾ ڪيترين ئي ڳالهين ۾ ويچارن جي هڪجهڙائي آهي. (مرزا قليچ بيگ، پهاڪن جي حڪمت، پبلشر جينمل پرسرام، نئين سنڌي لائبريري، حيدرآباد، سنڌ، ١٩٢۵.)

٣.۴: سنڌي پهاڪن جو شاعريءَ جي علم موجب اڀياس:

پهاڪا لوڪ ادب جو هڪ حصو آهي. اِن ڪري اُنهن ۾ ادب شاعريءَ جي خوبصورتي پاڻمرادو اچي وڃي ٿي. اِها خوبصورتي لفظن جي سگهه، النڪارن، چندن وغيره جي ذريعي پيدا ٿئي ٿي. ٻوليءَ جي ذريعي معنيٰ کي خوبصورت طريقي سان ظاهر ڪرڻ ۾ شيليءَ يا عبارت جا اِهي مکيه جزا آهن. هتي ٿوري ۾ انهن تي ويچار ڪجي ٿو.

۱.۳.۴: سنڌي ٻولي ۾ شبد شڪتي (لفظن جي سگهه):

جڏهن اسين ڪجهه ڳالهيون ٿا تہ اُن ۾ اُچار ڪيل لفظن جي ذريعي اسان ڪنهن اَرٿ يا معنيٰ جو اظهار ڪريون ٿا. اُن مان صاف ظاهر آهي تہ ٻوليءَ يا ٻاشا ۾ لفظ ۽ معنيٰ جو گڏ هئڻ تمام ضروري آهي. ادب ۾ تہ شبد هين لفظ کان سواءِ معنيٰ ۽ ارٿ هين شبد (معنيٰ کان سواءِ لفظ) جو تصور ئي نہ ٿعو ڪري سگهجي. ان ڪري ڪن عالمن 'ساهتيہ' لفظ جي ويئتپتي (اشتقاق) ئي اِن ريت ڪئي آهي تہ جنهن ۾ لفظ ۽ معنيٰ جي گڏ هئڻ جي حالت لازمي آهي. (سَهِتسيہ ڀاون ساهتيم). ساهتيہ ۾ "ستيم شِوم ۽ سُندر" جو سنگم آهي. اُهو هِتڪاري (فائديمند) آهي. اِن ڪري اُن کي ساهتيہ چئجي ٿو. (س + هِت = فائديمند، هِت ڪار= ڪلياڻڪاري).

بيان ۾ پرِسنگ موجب لفظ جي معنيٰ بدلجي ويندي آهي. مثال طور "ڏوٻي گڏهه تي ڪپڙن جي هڙ رکي نديءَ ڏانهن وڃي پيو." هن جملي ۾ 'گڏهه' لفظ هڪ خاص جانور جو عڪس اسان جي ڌيان تي آڻي ٿو. پر جڏهن اسين ڪنهن شرارتي ڇوڪري کي ڇينيپيندي چئون، 'گڏهہ! هي ڇا ڪُيئہ؟ آرسي پيجي ڇڏيئہ". تہ هن جملي ۾ 'گڏهه' لفظ جو ملب ڪٽبو. بيوقوف، مورک.

ڀارتي ڪاويہ شاستر (شاعريءَ جي علم) جي اُستادن معنيٰ جا ٽي قسم ٻڌايا آهن. اُن موجب هُنن لفظن جا ٻہ ٽي قسم مڃيا آهن. جنهن لائقي جي ڪري لفظ ڪنهن معنيٰ جو اظهار ڪن ٿا، اُن کي شبد شڪتي يا لفظ جي سگهه چئجي ٿو.

(۱) اظهار (Expression):

هر هڪ لفظ جنهن طاقت ذريعي پنهنجي مکيہ معنيٰ کي ظاهر ڪري ٿو، تنهن کي 'ايڏا شڪتي' يا اظهار چئجي ٿو. اهڙي لفظ کي "واچڪ شبد" ۽ اُن جي معنيٰ کي (Primary or liter meaning) چوندا آهن. جيئن تہ، ڪتاب، وڻ، پکي، زال، مرد، گهوڙو، گڏهه، مينهن، گائون، وغيره لفظن جو اظهار ڪرڻ سان جنهن شيءِ پکيءَ، جانور شخص وغيره جو عڪس اسان جي دماغ ۾ پيدا ٿئي ٿو، اُهو اُن لفظ جو 'واچيارٿ' يا اڪري معنيٰ آهي. ڪهڙو لفظ ڪهڙي معنيٰ جو اظهار لاءِ ڪتب اچي ٿو، اُهو اُن لساني سماج ۾ لوڪچار موجب مقرر ٿي ويو آهي.

(۲) لڪشڻا يا ڏَسُ(Indication):

هر هڪ ٻوليءَ جي رواج موجب اُن ٻوليءَ جا گهڻيئي لفظ ٻي معنيٰ جي ڏسڻ لاءِ نمونا ٿي ويندا آهن. جيئن تہ "گڏهه" لفظ بيان جي مفهوم موجب 'مورک، بيوقوف' معنيٰ ٻہ ٿئي ٿي. "ٻڳهلو"، 'ٻڳهہ پکي' کان سواءِ 'نڳ'، ڏوڪيباز، مڪار جي معنيٰ ٻہ ڏسي ٿو. مثال طور: "هو اٿيئي ٻهڳلو پڳتُ. هن کان سنيالي وهنوار ڪجان". هن جملي ۾ 'ٻڳهلو' لفظ 'نڳ يا دوڪيباز' مطلب طرف اشارو ڪري ٿو.

ڪو ٻہ لفظ جڏهن بيان ۾ پنهنجي لفظي معنيٰ بدران ٻي معنيٰ ڏسي ٿو، تڏهن لفظ جي جيڪا طاقت ڪم ڪري ٿي، اُن کي 'لڪشڻا شڪتي' (Power of indication) چئجي ٿو. اهڙي معنيٰ کي لڪشيارٿ

(Metaphorical or secondary meaning) چئبو آهي. اِن قسم جي معنيٰ ڏسيندڙ لفظ کي "لاڪشڻڪ شبد" چئبو آهي.

(٣) تجويز يا اشارو(Suggestion):

بيان ۾ ڪنهن ڳالهه جي حوالي ۾ جڏهن گهربل معنيٰ استعاري ذريعي نه ٿي ملي، تڏهن اُن تائين پهچڻ لاءِ لفظ جي جيڪا طاقت ڪم ڪري ٿي، ان کي وينجنا شَڪتي (Power of Suggestion) چئبو آهي. اهڙي معنيٰ کي ٽوڪ يا اشارتي معنيٰ (Suggested meaning) چوندا آهن ۽ اِن قسم جي معنيٰ ڏيندڙ لفظ کي 'اشارتي لفظ' (Suggesting word) چئبو آهي. مثال طور: "هُن پنهنجي ٻانهن جي ٻل تي هيتري ترقي ڪئي آهي."

هن جملي جي هڪ معنيٰ اِها آهي ته هُن شخص پنهنجي محنت ۽ عزم، طاقت سان هيتري ترقي ڪئي آهي، پر جيڪڏهن حوالي ۾ ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ جو بيان آهن، جيڪو ڪنهن شاهوڪار گهر مان پرڻيو آهي ۽ پنهنجي ساهورن جي مدد سان هن ترقي ڪئي آهي ته پوءِ چوندڙ جو اشارو اُن جملي جي ٻئي گهربل مطلب ڏانهن ٿيندو. اُن حالت ۾ 'ٻانهن' جو مطلب ٿيندو. زال، پتني.

اُهو ضروري نه آهي ته جملي ۾ ڪنهن لفظ جي آڌار تي ئي وينگيارَٿ (ٽوڪزني) حاصل ٿئي. ڪن حالتن ۾ ڳالهائڻ جو طريقو يا ڍنگ ۽ جنهن سان ڳالهائجي ٿو، اُن جي آڌار تي به ٻي معنيٰ طرف اشارو ٿيندو آهي. جيئن ته جڏهن ڪلاس ۾ ڪو ماستر مُشڪندي ڪنهن موڳي ڇوڪريءَ کي ٽوڪيندو چوي ٿو، "تون ته امتحان ۾ ضرور پهريون نمبر ايندين." ته هتي جنهن کي چيو ويو آهي. اُن مان سمجهبو ته ماستر جو مطلب آهي- "تون امتحان ۾ پاس به ٿي سگهندين، پر جي پاس ٿئين به ته پوين نمبرن ۾ هوندين."

هڪ شخص ٻئي کي چيو، "تنهنجي مُنهن مان شيطاني پيئي جهلڪا ڏئي." ٻيو شخص به حاضر جواب هو. هُن هڪدم اڳلي کي چيو، "مون کي اِها خبر ڪا نه هُئي ته مُنهنجو منهن ڪا آرسي آهي." هن گفتگوءَ جو آنند تڏهن ملندو جڏهن اِن مان اِشاري طور ملندڙ گهربل مطلب ڪڍون، جيڪو هن ريت آهي- "سچ پچُ ته شيطان تون ئي آهين. پنهنجي بدمعاشيءَ جو عڪس منهنجي صورت ۾ پيو پسين."

اِن طرح ٽوڪزني جو گهڻو دارومدار بيان جي پرسنگ ۽ اُنهن جي حالتن تي به ٿئي ٿو، جن ۾ اُها ڳالهه چئي ويئي آهي.

چوٽيون جيڪي پنهنجي لفظي معنيٰ ۾ ڪتب اچن ٿيون، اُنهن ۾ 'اَيڏا شڪتي' (اَيڏا شڪتي: لفظ جي قوت.) ڪم ڪندي آهي. اُنهن ۾ سڌو سنواٽو بيان هوندو آهي، يا چئجي ته اُنهن ۾ اظهار جي خوبصورتي نه هوندي آهي. مثال طور: ترتُ دانُ، مهاپُجُ، (برڪت، خيرات معنيٰ وڏو ثواب.)

- ڏُک بنا سُک ڪونهي.
- جهڙو ديس، تهڙو ويس.
- ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو، ننڍو وڏو چيڙ منو.

ٻئي طرف ڏسجي ته پهاڪن ۾ اظهار جي خوبصورتي سمايل آهي. اُتي لڪشڻا (٢. لڪشڻا: Metaphor) يا وينجنا (ويَنجنا: Satire. فظ جي اُها طاقت جنهن جي رواجي معنيٰ جي بدران خاص مطلب نڪري.) ذريعي لفظي معنيٰ کي ڇڏي ٻيءَ گهربل معنيٰ کي ڏسين ٿا يا اُن طرف اِشارو ڪن ٿا. ڪجهه مثال ڏسو:

- هِيانءَ تتي کان ڪُڙي تتي چڱي.

(هن پهاڪي ۾ ”هِيانءَ تتي“ جو مطلب آهي ”اُهو ماڻهو جيڪو من ۾ ڏُکي پيو ٿئي.“ ٻئي طرف ’ڪُڙي تتي‘ جو مطلب آهي. ”پنڌ ڪري يا محنت ڪري ڪم کي پورو ڪرڻ.“ اِن طرح پهاڪي جي واڌو معنيٰ (secondary meaning) آهي- ٻيو ڪو اوهان کي نقصان پيو پهچائي، اُن ڪري دل ئي دل ۾ ڏُکي ٿيڻ کان بهتر آهي ته هڪ ڊوڙ ڪري اهڙي ڪوشش ڪجي جيئن خرابيءَ کي روڪي سگهجي.)

- لڄُن تان لک قُربان.

(پنهنجي گهر جي عورتن جي عزت بچائڻ لاءِ لکين رپيا بہ قربان ڪري ڇڏجن. هتي ’لج‘ لفظ جو اظهار (Expression) آهي. ’شرم، حياءُ ۽ اشارتاً ٻئي معنيٰ آهي ’عورت، زال‘.)

- عشق انڌو آهي.

(’عشق‘ لفظ جو لڪشيارٿ (ٻي معنيٰ) آهي. ’عاشق، عشق ڪندڙ‘. عاشق ڪو بہ آڳو پيچو نہ ٿو سوچي. هوُ جنهن تي فدا ٿئي ٿو اُن پنيان انڌن وانگر گهمي ٿو ۽ ڪيس لوڪ- لج جي پرواهہ نٿي ٿئي.)

- چلهُ تي سو دِل تي.

(هتي ’چلهہ‘ جو لڪشيارٿ (ٻي معنيٰ) آهي گهر ۾ هڪ چلهہ وٽ گڏجي ڪائيندڙ پيئندڙ. ’دِل‘ جي ٻي معنيٰ آهي يادگيري. مطلب ته جيڪي هڪ گهر ۾ گڏ رهن ٿا. پر ٻئي طرف پري رهندڙ وسري ويندا آهن.

جن پهاڪن ۾ فاعل، فعل وغيره ڏيڪاريندڙ لفظن جو لوپُ (حذف) ٿي وڃي ٿو، اُتي گڏو ڪري استعاري يا اشاري سان اسان کي گهربل مطلبُ ملندو آهي. جيئن ته:

- هڻُ ڏيءَ کي ته سِکي نُٽهن.

(هتي ڪرم ’ڏکُ/ طعنو‘ لفظ جو لوپُ (حذف ٿيل) آهي، جيڪو اشاري سان اسين سمجهون ٿا. گهرب مطلب آهي ته تون هڪ کي طعنو هڻُ يا ٽوڪ ته ٻيو پنهنجو پاڻ اُن مان سبق سکي ويندو.)

- هاسي ڪَرهن جي ماسي.

(لک يوڳ ڪرڻ جهيڙي جي ڀيڻ آهي. اشاراتي معنيٰ آهي ته اسان کي ڪنهن بہ ڌارئي سان ڪِل يوڳ نہ ڪرڻ گهرجي يا مٿس ننولي نہ ڪرڻ گهرجي. اِن سان جهيڙي ٿيڻ جو اِمڪان آهي.)

- هٿ جن جا هيئن پتڻ سي پهچن.

(ندي پار ڪري ٻئي ڪناري جي پتڻ تي اُهي پهچي سگهندا جن جا هٿ هيئن يعني ڪُليل، پئسي خرچڻ لاءِ تيار آهن.)

- سُورُ پوري ساٿيءَ کي تہ ڏنيجي گڏهُ.

(بدن ۾ سُور پيو ساٿيءَ کي يعني مڇيون وڪڻڻ کي تہ هُن ڏنپ ڏياريا پنهنجي گڏهُ کي. اشارتي معنيٰ آهي تہ هڪ جا ساڙ ٻئي مان ٿو ڪڍي.)

- نئين ڪُنوار نوَ ڏينهن، لٿي پٽي ڏهہ ڏينهن.

(هتي نئين ڪنوار جيو وينگيارت (اشارتي معنيٰ) آهي ڪا بہ نئين شِءِ يا گهر ۾ آيل ڪو بہ نئون ماڻڪهو. اُنهن جو قدر يا مانُ ٿورا ڏينهن ٿئي ٿو اُن کان پوءِ وري ٻين سمان اُن سان وهنوار ڪيو وڃي ٿو .)

اِن طرح لڪشٽا (پهرين معنيٰ) ۽ وينجنا (ٻي معنيٰ) شڪستيءَ ذريعي پهاڪن ۾ اظهار جي نرالائي اچي ٿي. اِن ڪري روزاني عام گفتگوءَ واري ٻوليءَ جي ڀيٽ ۾ پهاڪن جي ٻوليءَ ۾ خوبصورتي ۽ اثر بہ پيدا ٿئي ٿو.

٢.٣.٤: سنڌي پهاڪا ۽ النڪار (صنايع بدايع):

’النڪار‘ جو مطلب آهي: ڳهڻو، زيور، زيب زينت، شاعريءَ جي علم ۾ النڪار يا صنايع بدايع اُن کي چئجي ٿو، جيڪي ٻوليءَ جي سونهن کي وڌائن ٿا. يعني ٻوليءَ ذريعي ڪيل اظهار کي سهڻو ۽ دلڪش بڻائين ٿا. صَنايعُ بدائع کي سنڌيءَ ۾ ”رنگين زبان“ (Figures of speech) بہ چوند آهن.

صنايع بدايع يا سينگار ٻن قسمن جا آهن:

- شبد النڪار (لفظي صنعتون)
- ارٿ النڪار (معنوي صنعتون)

سنڌي پهاڪن ۾ اسان کي ٻنهي قسمن جون صنعتون يا صنايع ملن ٿا. هتي اُنهن جا ڪجهہ مثال ڏجن ٿا:

(الف) شبد النڪار (لفظي صنعتون):

اِنهن ۾ لفظن ۽ آواز جي ذريعي اظهار جي خوبصورتي تي پيدا ڪئي ويندي آهي. لفظي خوبصورتيءَ جا مکيہ قسم هيٺيئنءَ ريت آهن:

(١) تجنيس حرفي: جيڪڏهن جملي جي لفظن ۾ هڪ يا گهڻيئي وينجن هڪ کان وڌيڪ ڀيرا هڪ ئي ترتيب سان اچن، تڏهن تجنيس حرفي پيدا ٿيندي آهي. هن صنعت استعمال گهڻو ڪري سيني ٻولين جي پهاڪن ۾ ججهي تعداد ۾ ملي ٿو. اِن جو سبب اِهو آهي تہ تجنيس حرفي جي ڪري پهاڪا جلدي ياد ٿي وڃن ٿا. سنڌي پهاڪن ۾ تجنيس حرفي گهڻو ڪتب آيو آهي، ڪجهہ مثال ڏسو:

- اڪن کان ٿو انب گُهري ۽ ٻيرن کان ٻير.

(جنهن وٽان ڪجهہ ملڻ جو آسرو نہ آهي، اُن ۾ ڪو آس رکي، تڏهن چئبو. هتي ’ٻ‘ وينجن لفظ جي شروع ۾ بہ ڀيرا آيو آهي.)

- اٿو ٻاٽُ! چي: گهوٻاٽُ.

(مان ڪريان اَتي ۽ ٻاٽ جي ڳالهه، تہ تُون سمجهين گهوٻاٽو يعني مُدگرُ يا ڏنڊو. هتي لفظن جي آخر ۾ 'ٽ' وينجن جو دهراءُ ٿيو آهي.)

- ٻہ تہ ٻارنهن.

(ٻڌي ۾ طاقت آهي. هتي 'ٻہ' وينجن جو دُهراءُ آهي.)

- سڳا سيئي سيڻ، پڪا، جِني اوڏڙا.

(جيڪي ويجهو ٿا رهن ۽ سُک دُک ۾ ڪتب ٿا اچن، سي ئي سڳا مائٽ آهن. هتي 'س' وينجن جو دُهراءُ آهي.)

(٢) گهڻ معنائون سينگار: جڏهن هڪ ئي لفظ رڳو هڪ دفعو ڪتب اچي، پر اُن جا اصل ۾ ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ مطلب نڪرن، تڏهن گهڻين معنائن وارو لفظ چئبو آهي.

جيئن تہ:

- رتيءَ جي رهاڻ، جيءُ اڙايمُ جَتَ سين. (شاهه)

(رتيءَ جي رهاڻ لاءِ مُون پنهنجو جيءُ جت سان اڙائي ڇڏيو.)

هتي 'رتي' لفظ جون ٻہ معنائون آهن: (١) پريم، ڪام (٢) ٿورو وقت.

گرو چيلي جي سوال وارا ٻول پرولين وانگر مشهور آهن. اُنهن مان ڪي پهاڪن وانگر ٻہ استعمال ٿيندا آهن. اهڙن ٻولن ۾ گهڻين معنائن وارن لفظن جي صنعت ئي دوهي جو بنياد هوندي آهي. جيئن تہ:

- ڪرڙ وڻ نہ وڻي، اوڏُ مِٽي نہ چاءِ، بيمار سُتي نہ پِيئي، ڪهو چيلا ڪِس ڀاءَ؟ گروُ جي! پسي نهين.

(هتي پُسي لفظ جدا جدا معنيٰ ۾ ڪٽبو، تڏهن سوال جواب جو مطلب نڪرندو. ڪِرڙ جو وڻ نہ ٿو وڻي جو اُن ۾ پُسي (قل) ناهي. اوڏ مٽي نہ ٿو ڪٽي، ڇاڪاڻ جو مٽي پُسي (آلي، پِئل) نہ آهي. بيمار سُتي نہ ٿو پئي ڇاڪاڻ تہ اُها پُسي (پاڻيءَ ۾ پُسيل) نہ آهي.)

(٣) تجنيس تام: جيڪڏهن هڪ ئي لفظ يا لفظن جو ميڙ جدا جدا معنائن ۾ هڪ کان وڌيڪ دفعا ڪتب اچي، تڏهن تجنيس تام چئبو آهي. جيئن تہ:

- وَر ۾ ڪونهي وَرُ، ڏيرن ور وڏو ڪيو. (شاهه).

(منهنجي پريتم پُنهونءَ ۾ تہ ڪو ٻہ دوڪو نہ آهي، پر ڏيرن مُون سان دولابُ يا دوڪو ڪيو آهي.)

(٤) لفظي ورجاءُ: ڪنهن ويچار يا ڀاونا کي وڌيڪ دِلڪش ۽ پُرُ اثر بڻائڻ لاءِ جيڪڏهن ڪنهن لفظ يا لفظي ميڙ جو ٻہ يا ٻن کان وڌيڪ دفعا دُهراءُ ڪجي تہ اُهو 'پُنرُ ڪت النڪار' هوندو آهي.

- گُگرُ گُگرُ پندا اَڙيا.

(ٻنديءَ ۾ گُگرُ رکيو هو تہ جتي ڪٿي اُهو پنديءَ کي چنيڙي پيو. ويچاري پندي جڻ ڦاسي پيئي.)

- مَرسان مَرسان، پر ڊپ نہ چرسان.

(مرندي مري ويندس، پر ڊپ نہ چرندس.)

- ڏيري ڏيري ري مَنا، ڏيري سڀ ڪُجھ هو.

(هرڪو ڪم آهستي آهستي پنهنجي وقت تي ٿيندو آهي.)

- داڻي داڻي تي لکيل آهي کائڻ واري جو نانءُ.

(هر هڪ داڻي تي ڏٺي سائين لکي ڇڏيو آهي تہ اُهو ڪير کائيندو.)

(ب) معنوي صنعتون:

انهن ۾ لفظن وسيلي جيڪي مفهوم يا معنيٰ جو اظهار ڪجي ٿو، اُن معنيٰ ۾ سونهن سمايل هوندي آهي. ارٿا النڪار جا گهڻي ئي قسم آهن. اُنهن جا ڪجھ مثال هتي ڏجن ٿا.

(١) مماثلت يا هڪجهڙائي: مماثلت ۽ تشبيهہ ٻن شين جي وچ ۾ فرق هئڻ تي بہ اُنهن جي هڪجهڙي معنيٰ جي ڪري ڀيٽ ڪرڻ کي مماثلت چئبو آهي.

- انڌو ۽ اٽسونهون، ٻئي هڪجهڙا.

- تلوار جي گهاءُ کان زبان جو گهاءُ وڌيڪ تيز آهي.

(ڪوڙا لفظ ڳالهائڻ سان دل تي جيڪو زخم ٿئي ٿو، اُهو تلوار جي زخم کان بہ تکو آهي.)

- مرض اچي گهوڙي وانگي تيزيءَ سان ايندي آهي، پر جُونءَ وانگر آهستي آهستي ويندي آهي.)

(٢) تشبيهہ ۽ استعارو: استعاري ۽ تشبيهہ جي وچ ۾ مشابہ جو بيان ڪرڻ (يعني ڳُجهي ڀيٽ ڪرڻ) کي استعارو چئبو آهي.

- پَتِ نَهن تي پاڻي آهي.

- برهمڻ جو وچن سورج جي ساک.

- غريب جي جوءِ، جڳ جي ڀاڄائي.

- گهر جو پير، چُلهہ جو مارنگ.

(گهر جو پير چُلهہ تي رکيل پٿرُ آهي.)

- سنسارُ مها جارُ

(سنسارُ وڏي مايا چارُ آهي.)

(٣) تمثيل: فقرن ۾ فرق ڄاڻندي بہ جڏهن اُن ۾ ڀيٽ کي ممڪن ڪجي، تڏهن تمثيل آهي. جيئن تہ:

- انڌي اڳيان آرسي، ڪر تئو ٽنگيو آهي.

(انڌي اڳيان آرسي ٽنگڻ ائين آهي جڻ تہ هُن جي اڳيان تئو ٽنگيو پيو آهي.)

(ب) مبالغو: جڏهن ڪنهن ڳالهه جو حد کان وڌيڪ واڌاءُ ڪري بيان ڪجي، تڏهن ان کي مبالغو چئبو آهي.

(۴) ٻٽا فقرا: جڏهن هڪ ئي سادي مقصد کي ٻن جدا شين لاءِ الڳ جملن ۾ بيان ڪجي، تڏهن آهي، جيئن تہ:

- سسُ ري نہ ساهُرا، ساليءَ نہ نِينهن، چنڊ ري نہ راتڙي، سج ري نہ ڏينهن.

(جهڙيءَ طرح چنڊ کان سواءِ رات ۽ سج کان سواءِ ڏينهن نہ ٿو سونهي، تهڙيءَ طرح سَسُ کان سواءِ ساهُرا سهڻا نہ ٿا لڳن.)

- گهڻي زالين گهرُ نہ هلي، گهڻي مردين هَرُ نہ هلي.

- هَسڻو جوڳي، پڌِڻي نار، گدُو چوي هَرُ نہ هلي.

(چرچو گهبو ڪندڙ جوڳي ۽ پاڻ کي پڌائيندڙ عورت، اهي ٻئي نيڪ نہ آهن.)

- گدڙ ڊاڪ نہ پُجي آکي ٿو ڪوڙي، ناچوُ ناچ نہ ڄاڻي آکي يُون سوڙهي.

(مطلب تہ پاڻ ڪم نہ ڪري سگهن ۽ پوءِ ڏوهُ ٻين کي ڏين.)

- ڏکڻ مينهن نہ وسڻو، وسي تہ ٻوڙي، ڪانئر ڏکُ نہ هڻڻو، هڻي تہ جهوري.

(سنڌ ۾ ڏکڻ طرفان برسات نہ هوندي آهي. پر جي آئي تہ تمام گهڻو نقصان ڪندي آهي. ساڳيءَ طرح ڪانئر ڏکُ نہ هڻندو آهي. پر جي هنيائين تہ تمام زور سان هڻندو آهي.)

(۵) لڪل مختلف معنيٰ واري خوبي: جتي عام يا خاص جي هُن کان الڳ ڳالهه وسيلي حمايت ڪجي. جيئن تہ:

- عادت نہ مِٽي عادتي، عِلت مورُ نہ جاءِ، اُٺ پوي تہ جي ڪٽڪ ۾، تہ بہ ڪندا چُڻ چوڻ ڪاءِ.

ڪتو بالغ ٿيڻ کان پوءِ ٽنگ کڻي مٽندو آهي.

(عادت ڪڏهن بہ نہ ويندي آهي. جيئن اُٺ جي عادت ڪندن وارا ٻوٽا کائڻ جي آهي تہ هُو ڪٽڪ جي ٻني ۾ چرندي بہ اُتي چُوندي چُوندي پيو کائيندو.)

(٦) اڻ برابر پيٽ: جڏهن اهڙين ٻن ڳالهين کي گڏ بيان ڪجي جن جي وچ ۾ تعلق بي دليو، بي جوڙ آهي، اهڙو مفهوم جيڪو برابر نہ هجي. اُن جا ڪجهه مثال ڏسو:

- ڪٽي راجا يوڄُ، ڪٽي گنگو تيلي.

(راجا يوڄُ وڏو سخي ۽ سورهيہ هو تہ گنگو تيلي هڪ عام ماڻهو. ٻنهي جي برابري ڪيئن ڪبي؟)

- ويئي، سِگِڻ کي، ڪَن بہ ڪپائي آئي.

(ڳئون، مينهن وغيره ويئي پنهنجا سِگ گهڙائي سهڻا ڪرائڻ لاءِ، پر ماورڳو پنهنجا ڪن بہ ڪپائي آهي.)

(٧) صنعت تضاد: ڪنهن ڳالهه جو اهڙو بيان ڪجي جو اُهو تڪراري لڳي، پر حقيقت ۾ اُن ۾ تضاد نه هوندو آهي.

- اُهائي زبان اُس ۾ وِهاري، اُهائي زبان ڄانوءَ ۾ وِهاري.

(ماڻهو جيڪڏهن ڪوڙُ ڳالهائيندو ته ڏُک پوڳنيو، پر جيڪڏهن منو بوليندو ته مانُ پائيندو.)

(٨) طنز ملامت: ڪنهن جي خلاف چوڻ يا ٽوڪڻ کي اهڙي طريقي سان چئجي جو اُهو اُن کي خراب نه لڳي.

چئي وڏو ته اُهو آهي، پر نانگن جي ديوتا کي سچي ڳالهه چئي ڪير رُسائي؟

(٩) ٽوڪبازي: جڏهن غير موجود جو اهڙي ڍنگ سان بيان ڪجي، جو اُن سن موجود جي ڄاڻ پئجي وڃي، تڏهن هيءَ صنعت آهي. هي صنعت گهڻن ئي پهاڪن ۾ ملي ٿي، ڇاڪاڻ ته پهاڪو اڪثر نه گهُربل ڳالهه جو بيان ڪري اُن ذريعي گهُربل مطلب کي ظاهر ڪندا آهن. جيئن ته:

- مينهن پنهنجي ڪارنهِن ڏسي ڪا نه، ڳئون کي چوي هلُ ڙي پُڇ ڪاري.

(برو ماڻهو پنهنجون برائيون ڏِسي ڪو نه ۽ ٻين ۾ ٿوري وڏ يا اُوڻائي ڏِسي به پيو ڪين ٽوڪي.)

- ٻري تيلُ ڪامي وٽ، واهه ڙي ڏيئا واهه!

(جلي ٿو تيل ۽ سڙي ٿي وٽ، پر هرڪو چوي ته واهه ڏيئو ته سنو ٿو ٻڙي. گهُربل معنيٰ آهي ته وڙهن يا مرن هڪڙا، پر نالو ٿئي ٻين جو.)

- سُڪن گڏُ آلا پرن.

(لڇُن سان گڏ هوندي، شريف به بدنام ٿي وڃن ٿا.)

- هڪ مياڻ ۾ به ترازُون نه ماپن.

(به طاقتور ماڻهو هڪ هنڌ نه رهي سگهندا.)

(١٠) متبادل ٻول: جڏهن سبب هڪ هنڌ هجي ۽ اُن جو ڪم اُتي نه ٿي ٻئي هنڌ ٿئي، اِن طرح ٻنهي جي گڏ هئڻ ۾ اختلاف محسوس ٿئي، پر اُهو سچ پچ نه هجي، تڏهن اُهو اسگنت الناڪر (بي جوڙ سينگار) آهي.

- ڪائي وات، لڄائن اکيون.

(ڪاڏو ته وات ڪائي ٿو، پر لڄ اچي ٿي اکين کي ته جنهن جو ڪاڏو اٿم، اُن سان وفادار رهان.)

- سورُ پوي ساٿيءَ کي، ڏنيجي گڏهُ.

(جنهن کي سُور ٿئي ٿو، اُن کي ڏنيءَ ڏجن ته هُن جو سُور لهي. پر هتي سوُر ٿئي ٿو ساٿيءَ کي ته هو ڏنيءَ وري پنهنجي گڏهُ کي ٿو ڏياري.)

- اٿو ڪاڏو ڪُوئي، مار پيئي گابي تي.

(جيڪو ڏوهُ ڪري تہ سزا اُن کي ملي، پر هتي اُبتي ڳالهہ آهي. اتو ڪُوئي ڪاڏو تہ مار گابي کي ملي.)

- وڙهن شينهن، لتاڙجن ٻوڙا.

(شينهن جي لڙائيءَ ۾ ميدان تي گاهُ لتاڙجي ٿو.)

(١١)اڳ ونڻ: جڏهن سبب نہ هوندي بہ اُن جو ڪم ٿئي ٿو تہ اُتي جهڙوڪر اڳ ونڻ آهي. جيئن تہ:

(مسجد نهڻ کان اڳُ ئي فقير اچي اتي ڪنا ٿيا آهن.)

- پُٺُ پرڻايو ئي ناهي تہ؟ پُڇي ڪٿ ڪٿي وجهان.

(مائيءَ جي پُٺُ جي اجا تائين شادي نہ ٿي آهي، پر هوءَ پيئي ٻين کان پُڇي تہ گهوٽ ڪنوار لاءِ بسترو ڪٿي وڇايا؟)

- مينهن وسي بہ پهر، چنو وسي ڇهہ پهر.

(١٢)جيوت- روپ: بيجان شين جو جڏهن اِن ريت بيان ڪجي، جڻ اُهي ساهہ واريون آهن، تڏهن جيوت- روپ آهي.

- مرڻ مُهورتُ نہ پڇي پڇي تت نہ وارُ.

(هتي موت جو ماڻهوءَ وانگر ذڪر ڪيل آهي. موت تاريخ يا ڏينهن پُڇي نہ ايندو آهي.)

- عشق انڌو آهي.

(عشق انڌي انسان وانگر آهي، جيڪو پنهنجو پلو ٻُرو نہ ٿو ڏسي سگهي.)

- جاءِ چوي جوڙائي ڏسُ، شادي چوي ڪري ڏس.

(مطلب تہ جڳهہ اڏائڻ ۽ شادي ڪرڻ ۾ پنهنجي اندازي کان وڌيڪ خرچ ٿي ويندو آهي.)

- پِتيُن کي بہ ڪَنَ آهن.

(نازڪ ڳالهيون زور سان نہ ڪجن.)

- هاسي ڪرهن جي ماسي.

(ڪل پوڳ ڪرڻ، جهيڙي جي پيٽ آهي.)

صنايع بدائع جي استعمال سان پهاڪن ۾ سونهن ۽ اثر پيدا ٿئي ٿو. انهن جو استعمال سهج سُياوَ پهاڪن ۾ نظر اچي ٿو. ٻوليءَ جي انوکي اظهار يا معجزي جا گهڻي ئي نمونا آهن. اِن ڪري 'النڪار شاستر' ۾ مختلف اُستادن ۽ ماهرن جيڪي النڪار يا صنعتون ڄاڻايون آهن، اُنهن جو تعداد هڪ جيترو نہ آهي. هتي فقط پهاڪن ۾ انهن جي استعمال جا ڪجهہ مثال ڏنا ويا آهن. هتي سيني انهن جو بيان ڪري انهن جي آڌار تي پهاڪن جي ورهاست ڪرڻ اسان جو مقصد نہ آهي.

٣.٣.٤: سنڌي پهاڪن ۾ ٽُڪ:

ٻولين ۾ ٽُڪ، ڪير ۾ ڪنڊ مثال آهي. جيئن ڪنڊ جو صحيح مقدار ڪير کي وٽندڙ ۽ سوادي بڻائيندو آهي، تيئن ٽُڪ جو صحيح استعمال ٻولي جي خوبصورتي وڌائيندو آهي. ٻولين جي نهڻ ۾ ٽُڪ جي وڏي اهميت آهي. ٽُڪ سان پورو ٿيندڙ ٻولڪو آسانيءَ سان ياد ٿئي ٿو ۽ ذهن ۾ گهٽي وقت تائين پنهنجو هنڌ ٺاهي ٿو. جيڪڏهن ٻولڪو وسري وڃي ٿو ته ٽُڪ جي ڪري وري ياد اچڻ ۾ وڌيڪ دير نه ٿي لڳي. ٽُڪ سان پورو ٿيڻ وارو ٻولڪو، خشڪ نثري ٻولي کان وڌيڪ دِلڪش ٿئي ٿو. اِنهيءَ سبب ڪري ٽُڪ وارا ٻولڪا عام ماڻهن ۾ جلد مشهوري حاصل ڪن ٿا.

سنڌي ٻولين ۾ ٽُڪ جو جيڪي مختلف صورتون ملن ٿيون. اُهي هن ريت آهن:

(١) ٻن حصن ۾ ورهايل ٽُڪ وارا ٻولڪا:

ٽُڪ سان پورا ٿيڻ وارا ٻولڪا گهڻي ڀاڱي ٻن حصن ۾ ورهايل هُجن ٿا ۽ اُنهن حصن جا اکري لفظ ٽُڪ ۾ پورا ٿين ٿا. جيئن ته:

- اک ڪيڻ سؤکي، پر وجهڻُ اوکي.

(ڪنهن کي نقصان پهچائڻ ته سؤلو آهي، پر اُن کي وري نيڪ ڪرڻ اوکو آهي.)

- پيٽ ۾ نه جيسين روٽي، تيسين ڳالهه مڙئي کوٽي.

(جيسيتائين ماڻهوءَ کي کاڌو نه مليو آهي، تيستائين هُو ڪو به ڪم نيڪ نموني سان نه ڪري سگهندو.)

- بڻي ته بڻي، نه ته دال روٽي گهڻي.

(ڳالهه بڻجي ويئي ته سُني آهي، جي نه بڻي ته به حياتي گذراڻ لاءِ گُهربل وسيلا ڪافي آهن.)

ڪافي ٻولڪا اهڙا آهن، جيڪي ٻن حصن ۾ ورهايل ته آهن پر اُنهن جي ٻنهي حصن ۾ شروعاتي ۽ آخري لفظ ساڳيءَ ٽُڪ وارا آهن. جيئن ته:

- چوري نه موري، موري ته به گهوري.

(چوري ڪڏهن به فائديمند يا ڦل واري نه آهي، پر جي ڦلُ ڏئي ته به اُن کي گهوري ڇڏجي.)

ڪجهه ٻولڪا اهڙا به ملن ٿا، جن جي ٻنهي حصن جا آخري به به لفظ ساڳيءَ ٽُڪ وارا هجن ٿا.

ڪي ٻولڪا اهڙا هجن ٿا، جن جي ٻنهي حصن جا آخرين لفظ ساڳيا ئي هجن ٿا. مثلاً:

ٽُڪن جو لڳاتار وهڪرو:

ڪن ٻولڪن ۾ لفظن جملن جا ٻنڌن (بندشون/ رڪاوٽ) کو نه ٿيندا آهن. اُنهن ۾ ٽُڪ پاڻيءَ جي وهڪري جيان لڳاتار هوندي آهي، جنهن سبب ڪري ٻولڪي ۾ لئ پيدا ٿيندي آهي. جيئن ته:

- ابي چاڙهي، ادِي چاڙهي، مون نه چاڙهي ته ڪنهن نه چاڙهي.

(جيستائين مون پاڻ ڪمائي ڪري گهر نہ هلايو آهي، تيستائين فقط ٻين جي ڪمائيءَ تي آسرو رکڻ، نيڪ نہ آهي.)

- اُٺُ کي لاٺو، گهوڙي کي داٺو.

(اُٺُ کي لاٺو ڪائڻ سنو لڳي ٿو، گهوڙي کي اناج ڪائڻ وڻي ٿو. مرد ناڻي سان سونهي ٿو تہ زال وري ماڻا ڪرڻ جي ڪري سونهي ٿي.)

ڪي پهاڪا اهڙا بہ ٿين ٿا جن کي حصن ۾ يا بندن (بيهڪن) ۾ ورهائي نہ ٿو سگهجي. اُنهن جي هڪ ئي بند ۾ ٿُڪ وارا لفظ هجن ٿا.

- آتم گهاتي مهاپاپي.

(آپگهات يا آتم هتيا (خودڪشي) ڪندڙ مهاپاپي (وڏو گناهگار) آهي.)

- ڪيتي سر سيتي.

(ڪيتي اُها آهي، جيڪا پنهنجي سر يعني پاڻ ڪجي.)

- ڪماليت کي زواليت.

(هر ڪمال کان پوءِ زوال هوندو آهي.)

(٢) ٽن حصن ۾ ورهايل ٿُڪ وارا پهاڪا:

گهڻيئي پهاڪا ٽن حصن يا بَندن ۾ ورهايل هجن ٿا، جن ۾ هر هڪ حصي جي آخرين لفظن جي ٿُڪ ملي ٿي. مثال طور:

- اُٿُ بہ ناٿو، ويهُ بہ ناٿو، ناڻي بنا نرُ ويڳاٿو.

(زندگيءَ جي هر قدم تي ناٿو يعني پئسي جي ضرورت آهي، اُن کان سواءِ ڪو بہ ماڻهو ويڳاٿو ٿي پوي ٿو.)

- پير عيسيٰ، پير موسيٰ، بڙا پير پئسا.

(عيسيٰ موسيٰ، پيغمبر ٿي ويا آهن. پر هن سنسار ۾ انهن کان بہ وڏو پير پئسو آهي.)

- آئون بہ راڻي، ٿُون بہ راڻي، تہ ڪير ڀريندو پاڻي؟

(هر ڪو پاڻ کي وڏو سمجهندو تہ ڪم ڪيرُ ڪندو؟)

- هڪ ڀيرو جوڳي، بہ ڀيرا ڀوڳي، ٿي ڀيرا روڳي.

(سڄي ڏينهن ۾ ضروري حاجت لاءِ جيڪو هڪ دفعو وڃي ٿو اُهو يوگي اهي، جيڪو بہ دفعا وڃي ٿو، اُهو ڀوڳي يعني عياش آهي ۽ جيڪو ٿي ڀيرا وڃي ٿو، اُن کي بيمار سمجهڻ ڪپي.)

- ڏُوڙ يَڪُليو ماءُ پرين، ڏن يڪُليو جوءِ پرين، اَڄي ڪپڙين سسُ پرين.

(مٽيءَ ۾ راند ڪري ڏُوڙ سان ڀريل ٻار ماءُ کي وڻي ٿو. پئسي وارو مرد پنهنجي زال کي پيارو لڳي ٿو ۽ سُنا ڪپڙا پائيندڙ ناني سسُ کي سنو لڳندو آهي .)

(٣) چئن حصن ۾ ورهايل ٽُڪ وارا پهاڪا:

گهڻن ئي پهاڪن جي بناوت چند جي چئن مصرعن يا سِٽن مثل ٿئي ٿي. هيٺ ڏنل پهاڪن ۾ پڻ چئن سِٽن وارا مثال ملن ٿا، جن جي سيني آخرين لفظن جي ٽُڪ پاڻ ۾ ملي ٿي. جيئن ته :

- پنهنجو گهر، ڪِن سان ڪري پرُ، پرايو گهر، ٿُڪ اُڇلي ڏرُ.

(پنهنجي گهر ۾ جيڪڏهن ڪو گندگي ڪري ٿو ته ڪيس ڪو به چوڻ وارو نه آهي. پر پرائي گهر ۾ ماڻهو ٿُڪ اُڇليندو ته به ڊڄندو ته متان ڪو ڪيس ڏمڪائي.)

- ڏيئڙي سو ڪِر، جو ڏنُئه ماءُ گهر، نُونهنڙي سو ڪر، جو ڏنُئي سسُ گهر.

(هتي ڏيءَ کي چيل آهي ته تون پنهنجن پيڪن ۾ پنهنجني ماءُ جي گهر جي رواج موجب هلت ڪر. پر جڏهن پرڻجي ساهُري گهر وڃين ته پوءِ ساهُرن جي ريتين ۽ رسمن موجب هل جيڪڏهن پاڻ کي قربان ڪري ڇڏي، تڏهن به هوءَ ماءُ جي جاءِ نه وٺي سگهندي.)

- سِڪي سِڪي مڙس ڪيائين، ٻي جا ٻڌائين سڳي، اڳي ڪاڏائين لوڙهه مچي، هاڻ لُڏڻ لڳي.

(سِڪي سِڪي هُن شادي ڪئي آهي ته پاڻ کي ناهه نوهه ۾ گهڻو وقت ٿي وڃائي. اڳي ته هوءَ غريب گهر ۾ پلي هُئي، پر هاڻي شاهوڪارن ۾ شادي ٿيڻ تي پوءِ پاڻ تي گهمنڊُ غرور)

حصن جي اندر ٽُڪ ملائڻ:

سنڌيءَ ۾ ڪي پهاڪا اهڙا به ملن ٿا، جن جي چرڻ اندر ٽُڪ وارا لفظ سمايل هجن ٿا.

- گهڻين زالين گهر نه هلي، گهڻين مردين هر نه هلي.

(گهڻين زالن سان گهر جو گاڏو نه هلي سگهندو آهي ۽ گهڻن مردن سان ڪيتي نه ٿي سهڪندي آهي.)

- سؤڪيءَ پائي سيڪو، اوڪيءَ ٿُون آڌار.

(سُڪ ۾ سڀ ڪو ويجهو مائٽ ٻڌجي ٿو، پر اوڪيءَ ويل ڏٺي سائين ئي سهارو آهي.)

- اوٺ پڙي موٽ ۾، ڪنوار پڙي گهوٽ ۾.

(جيڪي ڏنُئه ته موٽ ۾ توڪي اوترو ئي مليو. ساڳيءَ طرح ڪنوار کي گهوٽ مليو ته وري گهوٽ کي ڪنوار ملي. اِن طرح ٻئي برابر ٿيا.)

- ڪُني ڦُرائجي، ٻني نه ڦُرائجي.

(دوستن سان گڏ ڀلي وندي ورهائي ويهي کائجي، پر جتان روزي روٽي ملي ٿي، اُن ۾ ٻئي سان حصيداري نه ڪجي.)

- زالان ڏاوڻُ، مردان ڪاوڻُ.

(زالن کي وهنجڻ گهڻو وقت نه لڳائڻ کپي ۽ مردن کي وري ڪاڏي پيتي ۾ اجائي ڊيگهه نه ڪرڻ کپي.)

ٽُڪ ۽ انگ؟:

ڪن پهاڪن ۾ انگن جو استعمال فقط ٿُڪ ملائڻ لاءِ اچي ٿو. جيئن تہ:

- آمو ڏھ گامو.

(انبن جا وڻ ڏھن ڏھن وِڪِن تي يعني هڪ ٻئي کان پري پري پوکجن تہ ڦلُ ڏيندا.)

- اسِي مت کسِي.

(اسِي سالن جي عمر ۾ ماڻھوءَ جي ذهني قوت گھٽجي ويندي آهي.)

ٿُڪ ۽ نالا؟:

ٿُڪ ملائڻ لاءِ ڪِن پهاڪن ۾ اسم خاص بہ ڪتب آندا ويا آهن. مثال طور:

- جيڪي ڪري ناڻو، سو نہ ڪري راڻو.

(پئسي ۾ وڏي طاقت آهي، جيڪو ڪم پئسي جي معرفت ٿي سگھي ٿو، اُهو ڪم پوڻ تي راڻو وڏو ماڻھو بہ نہ ڪري سگھندو.)

- هُجيئي ڳِنڊي ۾ ناڻو، تہ گھُمُ خان لاڙڪاڻو.

(ڳِنڊي ۾ پئسو اٿيئي تہ پوءِ لاڙڪاڻو گھُمُ يعني عيش ۽ آرام جي زندگي گذار.)

ٿُڪ ۽ حقيقت؟:

پهاڪا ماڻھن جي آزمودن تي ٻڌل هجن ٿا، اِنهيءَ ڪري اُنهن ۾ حقيقت هئڻ لازمي آهي، ۽ ٻئي پاسي ٿُڪ جي مدد سان پهاڪا وڌيڪ اثر پيدا ڪن ٿا. پهاڪن ۾ ٿُڪ ۽ حقيقت، ٻنهيءَ جي ساڳِي اهميت آهي، پر جيڪڏهن ٿُڪ کي اهميت ڏيڻ سبب حقيقت جي قرباني ڪبي تہ رڳو ٿُڪ جي پروسي پهاڪا گھٽي وقت تائين زنده ڪو نہ رهي سگھندا. اِنهيءَ لاءِ جن پهاڪن ۾ ٿُڪ ۽ حقيقت جي طاقت ساڳِي هجي ٿي، اُهي پهاڪا مشهور ٿي گھٽي وقت تائين عام ماڻھن ۾ عام ٿين ٿا. ٿُڪ ۽ حقيقت تي ٻڌل ڪجھ پهاڪن جا مثال هن ريت آهن:

- هاسي، ڪرهن جي ماسي.

(ڪل مسخري جهيڙي جي ماسي آهي، يعني اُن مان مسئلا ٿين ٿا؛ اِن ڪري مهل ڏسي ڪِل چرچو ڪجي.)

- هڙ بہ گاسو، لوڪ بہ تماشو.

(هڙ بہ گسي يعني خرچ بہ ٿئي ۽ ٻيا ماڻھو بہ پاڻ تان ڪلائجن، بہ ڀائر پاڻ ۾ وڙهي ڪورٽ تائين بہ ويا، جنهن ۾ سندن خرچ ٿيا ۽ پنهنجو مانءُ بہ گھٽايائون.)

- پيءُ سندس پيهُون ڪُٽيوُن، ڏاڏي سندس ڏاٽا، اڳِي پُڄيائون تي ذات پات، هاڻي پُڄن ٿا ناٽا.

(هيءُ پهاڪو ٿُڪ ۽ حقيقت جو بهترين مثال آهي، جنهن ۾ ناڻو يعني پئسي جي وڏندڙ اهميت جي حقيقت پيش ڪيل آهي.)

۴.۳.۴. سنڌي پهاڪا ۽ چند رچنا:

ساهت يا ادب جي رچنائن يعني تخليق کي ميکہ طور ٻن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي، جيڪي آهن:

(۱) گديہَ يا نثر (Prose)

(۲) پديہَ نظم (Poetry)

پديہَ رچنا يعني Poetry ۾ چند کي گهڻي اهميت آهي. چندن جا جدا جدا قسم آهن، جيڪي ماترائن يا ورڻن جي ڳڻپ، ورام يا يتِ (پابند ڪيل) لئہ (آواز جي لهڻ ۽ چڙهڻ) ۽ ٽُڪ وغيره جي اصولن سان ٻڌل يا پابند هوندا آهن. چند جي ڪري نظم ۾ سنگيت جو ميناج پاڻ مرادو پيدا ٿي ويندو آهي. جنهن ڪري اُهو ٻُڌندڙن جي ذهن تي گهڻو اثر ڪندو آهي.

نثر جي چاهي چند رچنا تخليق جي پابندي نہ آهي، پر اُن ۾ لفظن جي چُونڊ، ورام ۽ لئہ جي ذريعي موسيقيءَ جو ميناج پيدا ڪري سگهبو آهي. اهڙن رچنا کي لئہ يلترنم وارو يا نظماڻو نثر (Rhythmic prose) چئبو آهي.

شاهہ لطيف، سچل، ساميءَ وغيره شاعرن جي شاعريءَ جا يا اُنهن جون ٽُڪون اڪثر پهاڪن وانگر مشهور ٿي ويون آهن. اِن ڪري اُنهن ۾ چند جي پابندي بہ سمايل آهي. پر گهڻا پهاڪا روزمره جي تجربي جي پيدائش آهن. اِن ڪري اُنهن ۾ چند جي بندش رکيل نہ آهي. هائو، سياويک طرح جيڪڏهن اُنهن ۾ موسيقي جي لئہ ۽ ميناج اچي وڃي ٿو تہ اُها ٻي ڳالهہ آهي. گهڻو ڪري پهاڪن ۾ تجنيس حرفي يا ٽُڪ لئہ جو جزو مکيہ هوندو آهي. اِن ڪري پهاڪا جلدي ياد ٿي وڃن ٿا ۽ ذهن تي گهڻو اثر ڪن ٿا.

چند جي لحاظ کان پهاڪن کي چئن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. چند ۾ ماترائن يا ورڻن جي ڳڻپ جو ڌيان رکبو آهي.

(۱) چند ۾ ٻڌل پهاڪا (Proverbs in verses)

(۲) لئہ ۾ ٻڌل پهاڪا (Proverbs with rhythm)

(۳) نظماڻي نثر وارا پهاڪا (Proverbs in Poetic prose)

(۴) سدا چند بغير نثري پهاڪا (Simple prose utterances)

(۱) ديسي سيڻ ڪجن، پرديسي ڪهڙا پرين، لڏيو لاڏاڻو ڪيو، پنهنجي ديس وڃن. (شاهہ)

(پنهنجي ديس وارن سان پريت ڪجي، پرديس پرين تي ڪهڙو اعتبار؟ هو تہ پريم جو پيچ پائي، پوءِ لڏي پنهنجي ديس هليا ٿا وڃن.)

- وَڳر ڪيو وتن، پِرِت نہ چنن پاڻ ۾، پسو پڪيئڙن ماڻُهان ميٺُ گهڻو.

(پڪين کي ڏسو تہ هُو ڪيئن پاڻ ۾ وڳر ڪيو اُڏامن ٿا. هُو ڪڏهن بہ پريم جي پيچ کي نہ ٿا چنن. هنن ۾ تہ ماڻهن کان بہ وڌيڪ پاڻ ۾ سِڪ ۽ پريم آهي.)

- سامي سيُ ديدارُ، اٿيئي عجيبن جو، تِراڪارُ آڪارُ، ڌاري آيو جڳ ۾.

(سامي چوي ٿو تہ هن دينا ۾ جيڪي ڏسان ٿو سو سڀُ ڏٺي سائين جو پسارو آهي. هو پاڻ ئي ٻُڌي ٿو، ڏسي ٿو ۽ ٻولي ٿو. نراڪار (بي شڪل) نرگڻ (بي صفات) ڏٺي سائين هن جڳت ۾ آڪاسر (مختلف روپ) اختيار ڪري انسان جي شڪل ۾ جنم وٺي آيو آهي.)

- جتيءَ سُٽُ پُسايو، واٽئي وِڌيسِ وتِي، جتيءَ ليکي واٽيو مُنو، واٽئي ليکي چتي، مُني سائي جتي، تہ مُني سائي جتي.

(جتي سُٽُ پسائي واٽئي کي وکٽڻ ويئي تہ آلي سُٽ جي تور گهٽي ٿيندي. واٽيو وڌيڪ سياڻو هو. هُن وري ڪُوڙآ وَٽ وجهي جتيءَ کي تور ۾ نڳي ڇڏيو. نتيجو اِهو نڪتو جو هن سودي ۾ جتي نڳجي ويئي.)

- پٽس سندس پيهون ڪُٽيون، ڏاڏي سندس ڏاٽا، اڳي پُڇيائون تي ذات پات، هاڻي پچن تا ناٿو.

(هُن جو پيءُ پيهون ڪُٽيندو هو ۽ ڏاڏو ڏاٽا ڪُٽيندو هو. اڳي تہ ذات پات کي ڌيان ۾ رکي مِٽي مائٽي ڪئي ويندي هئي، پر هاڻي تہ ناٿو تا ڏِسن.)

- انڌير نگري چربٽ راجا، ٽڪي سيرُ ڀاجي، ٽڪي سيرُ ڪاجا.

(چرئي راجا جي راڄ ۾ انڌير آهي؛ ڀاجي ۽ ڪاجا ساڳئي اگهه تي پيا وڪامن.)

- ڏُک سُکن جي سُونهن، گهوريان سُک ڏُکن ري.

(زندگيءَ ۾ ڏُکُ سُور سهڻ کان پوءِ ملندڙ سُکن جو قدر ٿئي ٿو. اِن ڪري اُهي سک مان ڇڏي ڌيان، جيڪي ڏُکن کان سواءِ ملن ٿا.)

چندن يا بيتن جون ٽُڪون:

- اندر ٿُون اُجار، پنا پڙهندي ڪيترا؟

(ٿُون پنهنجي من کي صاف ڪر. ڌرم جون پوٿيُون (مذهبي ڪتاب) ڪيتريون پڙهندين؟)

- ڇاجي ڏنگا ڏير، منهنجو ڏينهُن ڏنگومَ ٿئي.

(جيڪڏهن ڏير خراب ٿيا تہ اُنهن مان مون کي ڪهڙو نقصان رسندو؟ شال منهنجي قسمت خراب نہ ٿئي.)

- جنين هٿُ هاريو، تنين جيتيو جڳ کي.

(جن غرور، کي وڃايو آهي، تن هِن سنسار تي سُوڀ پاتي آهي.)

- پَتِت کي پاونُ سامي ڪيو ستگُروءَ.

(ستگروءَ (مُرشد) پنهنجي مهر جو هٿ ڌري پاپيءَ (گناهگار) کي بہ پوتر (پاڪ) ڪري ڇڏيو آهي.)

(٢) لئہ ۾ بڌل پهاڪا:

اُنهن پهاڪن ۾ ٽُڪبندي هوندي آهي، پر لئہ جو استعمال صاف نظر اچي ٿو. اِن جا ڪجهہ مثال هن ريت آهن:

- سيد ۽ سپاهي، تنهن کان رکج يا الاهي.

(سيد ۽ سپاهي، ٻئي وسياهه جوڳا نہ آهن.)

- عامل نہ دوست، ڦڦڙ نہ گوشتُ.

(جهڙي طرح ڦڦر گوشت وانگر نہ کائبا آهن، تئين سرڪاري ڪامورو بہ اوکيءَ ويل دوستي نہ نياڻيندو آهي.)

- ڏکُ هڻ ڏيءَ کي تہ سِکي نهن.

(پنهنجي ڏيءُ کي ڏمڪي ڏي تہ نهن پاڻيهي سِکي ويندي .)

- پرڻُ چوي ڏُونگهي کي، هلُ ڙي تِڻنگا.

(پرڻ پنهنجا سوراخ ڪو نہ ٿو ۽ ڏُونگهي کي چوي ٿو تہ تو ۾ تي ٽنگ آهن.)

لئہ جو ميناج پيدا ڪرڻ لاءِ پهاڪن ۾ گهڻو ڪري پابند ڪيل، تجنيس حرفي يا لفظن جي ڏُهرائڻ جو استعمال نظر اچي ٿو.

- آزمائي کي آزمائي، سو ڏوُڙ مُنهن ۾ پائي.

(پرکيل کي وري پرکبو تہ پاڻ کي ئي خراب ڪبو.)

- جهل رن کي تہ لَڏ پيئي وڃي، جهل لَڏ کي تہ رن پيئي وڃي.

(هڪ شيءِ کي سنڀال تہ ٻي هٿن مان نڪري وڃي.)

- آرسي ڙي آڙسي، مُون جهڙو ڪو ٻيو؟

(جيڪو پاڻ کي سهڻو سمجهي ۽ رڳو ناهہ نُوهہ ۾ وقت وڃائي، اُن لاءِ چئبو آهي.)

- آيا مير، پڳا پير.

(زورآور ماڻهن جي اڳ سان ڪمزور پڄي ڪنارو ڪن.)

- ٻيرن کان ٿو ٻير گُهري.

(اُن ماڻهو لاءِ چئجي جنهن مان ڪمُ سِڌ نہ ٿي سگهي.)

(٣) نظاماڻي نثر وارا پهاڪا:

- آءُ تہ پيٽ ڪرهن ڪريُون.

(ڄاڻي واڻي جيڪو جهڳڙو ڪرڻ چاهي تنهن لا چئبو.)

- ابي چاڙهي، ادي چاڙهي، مون نہ چاڙهي، ڪنهن نہ چاڙهي.

(جيستائين مون خود ڪوشش ڪري نہ ڪمايو آهي، تيستائين ٻين جي ڪمائيءَ تي جيئڻ ۾ ڪهڙو لاڀ؟)

- اٿو ڪاڏو ڪُوئي، مار پيئي گابي تي.

(ڏوهه هڪ ڪيو، پر اُن جي سزا ٻئي کي ڀوڳڻي پيئي.)

- اُهي وڻ ٻه ويا، واهيرا ٻه و يا.

(اُهي وڻ ۽ اُنهن تي ٿهيل آڪير ٻئي ختم ٿي ويا. مطلب ته سنو سمو گذري ويو.)

- اڇي پڳ مَ پسُ، اندر مڙيئي اڳڙيُون.

(ٻاهرين چمڪ دمڪ تي موُهت نه ٿيءُ. اُن شيءِ جي اندر سادو مالُ آهي.)

- ٻري تيل، ڪامي وٽِ، واهه! ڙي ڏيئا واهه!

(قرباني ڏين هڪڙا، ته نالو ٿئي ٻين جو.)

(۴) بنا ڇند يا سادا نثري پهاڪا:

- وڏن ۾ وڏي ڪلا.

(بزرگن ۾ گهڻي سياڻپ هوندي آهي.)

- اُٺ پنيان گهنڊڻي.

(وڏي ڄمار واري سان ننڍي ڄمار واري ڇوڪري پرڻجي، تڏهن چون)

- اڄ جو ڪم سياڻي تي نه وجهجي.

(مطلب ته سُستي ڇڏي هرڪو ڪم جلد ڪجي.)

- ڪچڻي نه آهي جا ڪائي وٺبي.

(مطلب ته ڪچڻي ڪائڻ جهڙو سؤکو ڪم نه آهي.)

- اڳرن پيٺي، هٿ ڪارا.

(خراب ڪم ڪبو ته بدنامي ٿيندي.)

- اَن جو مُنهُن، جنڊ ڏي.

(ماڻهو جتي روزي روٽي ڪمائي ٿو، اوڏانهن ئي ويندو.)

- انڌن ۾ ڪاڻو؛ راجا.

(اڻ پڙهيلن ۾ ٿوري ڄاڻ وارو به ليکجي ٿو.)

- اِنسان، خطا جو گهر آهي.

(اِنسان کان ڀُل چُڪ پيئي ٿيندي آهي. هُو مڪمل نه آهي.)

- هڪ تندرستي، هزار نعمت.

(جيڪڏهن ماڻهو تندرست آهي ته هُو دنيا جُون هزارين نعتمون ماڻي سگهي ٿو.)

- ٻچڙو ڪتو، ڏڻي پُٽائي.

(چتو يا پؤڪندڙ ڪُتو ٻين کي ڏاڙهي پنهنجي مالڪ کي بدنام ڪندو آهي.)

سنڌي پهاڪن جو سماجي ۽ ثقافتي اڀياس

١.٥ سنڌ جا تاريخي پهاڪا:

آکاڻيون، قصا ۽ داستان لوڪ ادب جو حصو آهن، جن جو سلسلو پارت ۾ سيني بہ سيني نسل در نسل هلندو پيو اچي. پارت ۾ گاٿاڻُن (ڪٿائن) جي روايت تمام جُهوني آهي. 'گاٿا' سنسڪرت جو لفظ آهي، جنهن جو استعمال رگ ويد ۽ برهمڻ گرنٿن (ڪتابن) ۾ بہ ملي ٿو. جيئن تہ، "سُوريا يدرمِدَواَسو گاٿيئيتِ پَرِشڪرتَم." (ويدن واري دور ۾ هندو ڌرم موجب: "گهوڙي جي قرباني جي رسم".) (رگ ويد، م. ١٠. اَ. سؤ ٨٥، منتر ٦)

جهوني وقت کان وٺي ڪجهہ راجا، راڄ گهراڻي، شخص ۽ خاص جي اهم ڳالهہ عام ماڻهن کي ٻڌائڻ لاءِ گاٿا جو استعمال ٿيندو پيو اچي. راجائن جي ڪردار جي ساراهہ ۾ پڻ گاٿائون ڳايون ويندیون هيُون. تاريخي گٿائن جي روايت مهاڀارت جي دؤر ۾ بہ نظر اچي ٿي. مهاڀارت ۾ راجا دُشينت جي پُٽ ڀرت بابت انيڪ گاٿائون ملن ٿيون.

'گاٿا' لفظ جي سنڌيءَ ۾ شڪل بدلجي 'ڳاهہ' سنڌي شاعريءَ جو آڳاٽو نمونو آهي. هن لفظ جو لاڳاپو ڳائڻ سان آهي. ڏسجي تہ سنڌ جا تاريخي پهاڪا هڪ طرف سنڌ جا تواريخي، نيم تواريخي قصا، ڪهاڻيون ۽ گاٿائون ئي تہ آهن، جن کي سنڌ جي چارڻن ڀاٽن، منگتن ڳائي مشهوريءَ جي اوج تي پهچايو آهي.

هتي اڳا ڳالهہ چوڻ اجائي نہ ٿيندي تہ موضوع جي خيالن کان گاٿائن جو بنياد هميشہ حقيقتن تي ٻڌل ڪو نہ هوندو آهي. گاٿائن ۾ جاڻ- اٽڪاڻ ۽ اُتساڳ سببان ڪي غير حقيقي ڳالهيون ۽ ڏند- ڪٿائون پڻ سمائجي وڃن ٿيون. تنهنڪري هِتي تاريخي پهاڪن جي بنياد ويچارن کي پوري ريت تاريخي سچائي سمجهي قبول نہ ڪرڻ کپي. ها' اها پڻ غور طلب ڳالهہ آهي تہ جن وارداتن، شخصن، حالتن، هنڌن ماڳن جو بيان مُلڪ جي لِکيل تاريخ ۾ نہ ٿيو آهي، اُهي پهاڪن ۾ سلامت ملن ٿيون.

پهاڪا گذريل دؤر کي جاڻڻ، سمجهڻ لاءِ بهتر تحفا هوندا آهن. پهاڪن ۾ اها قوت هوندي آهي، جنهن جي معرفت اسين پنهنجي تاريخ کي سهڻي نموني سمجهي سگهون ٿا.

اسين تاريخي پهاڪن کي هت هيٺين مکيہ حصن ۾ ورهائي اُنهن تي ويچار ڪنداسين.

(١) شخص متعلق

(٢) وارداتن متعلق

(٣) نيم تاريخي لوڪ ڪٿائن متعلق

(۴) آڳاٽين حالتن متعلق

(١) شخص متعلق:

تاريخ بابت جاڻ ڏيندڙ وسيلن ۾ شخصن جو خاص مقام ٿيندو آهي. مشهور عالم البرٽ آئنسٽائن پڻ چيو آهي ته: ”انسان جي زندگيءَ جي گاڏي هلائڻ لاءِ ملڪ بدران انسان جي پنهنجي خبرداري، عظمت ۽ تخليقي قوت (پنهنجي پاڻ مان ڦٽي نڪرندڙ قوت) کي ئي مان وڌيڪ ڪارائتو سمجهندو آهيا.“ تاريخي شخصيتن جي طاقت، جفاڪشي، تياڳ ۽ سخاوت عام ماڻهن لاءِ يادگار ۽ اُتساهه ڏيندڙ ٿيندا آهن. اِنهن گڻن جي مدد سان ڪو شخص سماج ۾ گهڻي مشهوري حاصل ڪري ميل جو پٿر ٽڻجندو آهي. سنڌ ۾ پڻ ڪي اهڙا اعليٰ شخص آهن، جن سماج کي نئون رُخ ڏنو آهي ۽ پنهنجي بهترين وهنوار سببان هوُ سيني جي زبان تي چڙهي پهاڪا جي رُوپ ۾ روشن مينار جيان امرس ٿي بيٺا آهن. تاريخي پهاڪن ۾ شخصن سان واسطو رکندڙ پهاڪن جا ڪجهه مثال هن ريت آهن:

- ”جُهولي لال سائين، ٻيڙا ٻنين لائين.“

اها سنڌيءَ ۾ هڪ مشهور چوٽي آهِي. مطلب ته هي جهولي لال سائين، اسان جا ٻيڙا ڪنارن تي سلامت پهچائجانءِ. يعني اسان جي اوکيءَ ويل حفاظت ڪري اسان کي سڦل بڻائجانءِ.

سنڌ ۾ گهڻن ئي پهتل شخصن جو جنم ٿيو آهي، جن کي هندُن اوَتاري ماڻهو ۽ مسلمانن پير ڪري پوڄيو آهي. وقت گذرڻ کان پوءِ اهڙن شخصن سان گهڻا ئي نيم تاريخي واقعا ۽ ڏند ڪٿائون جڙي ويون آهن. اهڙن ڪن پهتل شخصن ۾ اُڏيرولال، جنهن کي جهولي لال پڻ چيو ويو اهي، تنهن جو نالو پهرين نمبر تي اچي ٿو.

جهولي لال سنڌ جو الله لوڪ ٿي گذريو آهي، جنهن جي پوڄا هاڻي پڳوان جي روُپ ۾ ٿيندي آهي. جهولي لال سان جُڙيل هڪ ڏند ڪٿا موجب سنڌ جي هندن کي اتان جي مسلمان حاڪم مرخ شاهه جي ظلمن کان آزاد ڪرائڻ لاءِ هندو ڌرم جي حفاظت لاءِ هن اوُتاري انسان نصرپور ۾ سن ٩٥٠ع (وڪرمي سنبت ١٠٠٧) ۾ چيٽي چنڊ ڏينهن راءِ رتن چند ۽ ماءُ ديوڪيءَ جي گهر جنم ورتو.

هيءُ عظيم انسان ورڻ جو اَوَتار (پاڻيءَ جو پڳوان) ليکيو وڃي ٿو. اِن ڪري سنڌي هندُو درياشاهه جي رُوپ ۾ سندس پوڄا ڪندا آهن، بهراڻا (ڏيئا ٻاري دريا ۾ اُن کي وهائڻ جي رسم ادا ڪرڻ.) ڪڍندا آهن ۽ چيڃ (سنڌي هِندُن جو لوڪ ناچ.) وڃهندا آهن. جهولي لال کي اڏيرو لال، لال صاحب، لال سائين، امر لال يا جنده پير ڪري به سڏيندا آهن. جهولي لال جي استُتي (ساراهه) ۾ ’پنجڪڙا‘ (پنجن مصرعن تي ٻڌل پيچن) رچيا ويا آهن. سنڌي ناڪُرن امر لال جي جوت جڳائي ”درياءَ پنٿ“ شروع ڪيو ۽ ڪيترائي سنڌي هندو سندن چيلا آهن. هن پنٿ جي پوئلڳن کي ”درياءَ پنٿي“ چئجي ٿو. مسلمان پڻ مرخ شاهه جي واقعي بد اڏيري لال جي زنده پير يا خواجا خضر جي شڪل ۾ مڃيندا آهن.

- ”وهڻ مُنڊيو ئي ناهي، دلُو پُڄي نار کي“.

دلوُراءِ هڪ بداخلاق ۽ ذليل ذهنيت وارو حاڪم ٿي گذريو آهي. سر ايچ. ايم. اليٽ ”تاريخي طاهريءَ“ جو حوالو ڏيندي پنهنجي ڪتاب ”هسٽري آف سنڌ“ واليوم-٢ جي صفعي چوٿين ۽ پنجين تي لکي ٿو ته:

”الور ۽ محمد طوُر ڳوٺن جي درميان جيڪو بہ ملڪ هوندو هو، تنهن تي راجا دلوُراءِ راڄ ڪندو هو. هو وڏو ظالم ۽ زاني هو ۽ هر ڪنهن رات ڪنهن نئين عورت سان هم بستر ٿيندو هو. جيڪي بہ سوداگر، هندستان کان سامان جا ٻيڙا ڀرائي، ديبل بندر ڏانهن ويندا هئا، تن کي لازمي طور الور کان لنگهڻو پوندو هو. دلوُراءِ، کانئن مال جي اڌ جيترو محصول هتان هڪڙو وڏو سوداگر اچي لنگهيو، جو محصول جي ڳاٽي ڀڳي خرچ جو ٻُڌي، تپرس ۾ پئجي ويو.“

اِهو سوداگر ڪير هو ۽ ڪيڏانهن وڃي رهيو هو، تنهن بابت ’تحفتہ الڪرام‘ نالي ڪتاب جي صفعي ٢٢٣ ۽ ٢٢۴ تي لکيل آهي تہ:

”هي عزت وارو ۽ ناليوارو سوداگر سيف الملوڪ جي نالي سان مشهور هو ۽ ڪن ماڻهن جو خيال آهي تہ هو اصل ۾ شهزادو هو، جو سوداگرن جي لباس ۾ بيت الله ڏانهن وڃي رهيو هو. هوُ هِن نالائق جي ڪارنامن کان بي خبر، اچي سندس ملڪ مان لنگهيو. ساڻس گڏ ”بديع الجمال“ نالي هڪ سهڻي زال بہ هئي.“

محصول جي عملدارن، سيف الملوڪ جي نالي کي نهايت قيمتي ۽ بيش بها سمجهي، ڳرو سُنگُ هڪ طرف رکايو ۽ ٻئي طرف وري سندس زال کي راجا جي محالت ۾ پهچائڻ جو ارادو رکيو. جڏهن راجا ٻڌو تہ سوداگر سان گڏ سندس زال، پري جمال، پري جمال، حُسن ۾ بيمثال ۽ باڪمال آهي تڏهن ڇتو ٿي پيو. هَوَسَ جو ڀوت سندس گردن تي ايتري قدر تہ سوار ٿيو، جو ويچاري سوداگر کي خوامخواهہ ۾ تنگ ڪرڻ لڳو. آخر سوداگر عرض ڪيو تہ ٽن ڏينهن جي مهلت ڏيو، جنهن بعد معصول ۽ بديع الجمال پيش ڪندس.

سيف الملوڪ، اِنهن ڏينهن ۾ هڪ پاسي خالق اڪبر کي ستائڻ شروع ڪيو ۽ ٻئي پاسي وڏا وڏا ڪاريگر جيڪي سرنگ هڻڻ ۽ جَبل ٽاڪڻ ۾ فرهاد جا استاد هئا ۽ بند سڪندريءَ جهڙي ٻنڌ ٻڌڻ ۾ اڻگسُ هئا، تِن کي ڪوٺائي، دل گهريا انعام اِڪرام ڏنائون. سوداگر جو مطلب هو تہ الور کان هڪڙو مظبوط بندُ ٻڌايان، جنهن ڪري درياهُ پنهنجو رُخ ڦيرائي، بکر ڏانهن وهڪري ڪري. اُهي ڪاريگر، راتين جون راتيون جاڳي، نديءَ جو پيٽ ۽ ٻند ٻَڌي چُڪا. هڪ ئي رات ۾ درياهہ پنهنجو اڳوڻو وهڪرو ڦيرائي سيوهڻ ۽ لڪيءَ ڏانهن اهڙو زور شور سان وهڻ لڳو، جو خدا جي قدرت سان سوداگر سيف الملوڪ جا غوراب، ظالم دلوراءِ جي پرڳڻي کان نڪري ويا. صبح جو ظالم راجا ۽ سندس رعيت نند مان اُٿي ڏسن تہ مار! جتي پاڻي پئي وهيو، اُتي هاڻي رڳو گپ لڳي پيئي آهي. اِهو ڏسي رعيت ۽ راجا حيران ٿي ويا.“

محمد صديق پيرزادي جي لکيل قلمي نسخي ”تاريخ سنڌ“ ۾ مٿئين روايت جي علاوه هڪ ٻي روايت بہ ڏنل آهي، جا سندس عبارت ۾ ڏجي ٿي:

”هن بادشاهہ (دلوراءِ) جي زال، تمام حُسن واري هئي، جنهن جي حُسن جي ڪيترن ئي ملڪن ۾ مشهوري ٿي ويئي. قنڌار جو هڪ هندو بادشاهہ هن جي حسن جي هاڪ ٻُڌي، پرپٺ ئي هُن تي عاشق ٿي پيو. اهو سامان سوداگر جو کڻي، ٻيڙا ڀرائي، روانو ٿيو ۽ اچي سنڌ تي آيو. احوال ڏنائين ۽ ٻيا تحائف عجيب و غريب آندائين. هُو بادشاهہ وٽ گهڻو ايندو ويندو هو. پاڻ ۾ دوستي ٿي وين، پر مخفي طرح مطلب جي ڳولها پئي ڪيائين. ڳُجها وڪيل ۽ ڏُوتيون پئي موڪليائين. آخرڪار راڻيءَ

جواب ڏنو تہ مون تي سخت بندش آهي، توسان ملڻ نہ ٿيندو، مگر ڪا زمين مان ڳجهي سُرنگهہ ڪٽائي، اُنهيءَ مان هلجي، باقي اُن ڪان سواءِ اچڻ جو ڪو چارو ڪو نہ آهي. پوءِ اُنهيءَ سوداگر ڪوشش ورتي. اُنهيءَ بندر ڪان ڳجهي سُرنگهہ، زمين مان ڪوٽائي، پڪين سِرن سان ونگُ ٻڌائي، پُختي ڪري گچ هڻائي، تيار ڪرايائين، جيڪا راڻيءَ جي ماڙيءَ ۾ اچي داخل ٿي. مُخفي دري نهرائي ڇڏيائين. هڪ ڏينهن راڻي اُن دريءَ مان لنگهي، جهاز ۾ آئي. سوداگر بادشاهہ جي دعوت ڪئي هُئي، سو بادشاهہ بہ اُتي آيو هو. راڻيءَ بادشاهہ جي مانيءَ تيار ڪئي. بادشاهہ ۽ سوداگر گڏجي ڪري اُها ماني کاڌي. اِن تي بادشاهہ کي شڪ پيو تہ اِها ماني تہ پنهنجي گهر جي مانيءَ جهڙي آهي. وري اجا دريءَ تي نظر ڪيائين تہ اوچتو راڻيءَ تي نظر پيس. سوچڻ لڳو تہ هوءَ هتي ڪيئن آئي؟ شايد ماڻهو، ماڻهن جهڙا آهن. پوءِ سوداگر ڪان پڇيائين تہ، ”هيءَ ڪير آهي؟“ سوداگر وراڻيو تہ ”منهنجي زال آهي.“ بادشاهہ چيس تہ ”هُن کي سڏ ڪرينس تہ اسان سان اچي ڪري ماني کائي. تنهنجي ۽ اسان جي وچ ۾ ڪو فرق نہ آهي.“ پوءِ لاچار ٿي سوداگر هُن کي ڪوٺيو. راڻي اچي ويٺي، پر بادشاهہ فڪر ۾ پئجي ويو تہ هيءَ هتي ڪيئن آئي؟ ۽ هاڻ اسان سان گڏ اچي ويٺي آهي. جيڪڏهن هن سوداگر جي زال آهي، پر شڪل تہ منهنجي راڻيءَ جهڙي ئي اٿس. بادشاهہ پوءِ پنهجيون پنج ئي آڱريون ڪنهن ٻوڙ ۾ ٻوڙي ڪري راڻيءَ جي ساڙهيءَ تي ائين نشان ڪري ڇڏيا جيئن ڪيس خبر نہ پوندي.

پوءِ جلد بادشاهہ، ماني کائي روانو ٿيو ۽ راڻي بہ سُرنگهہ جي رستي ڪان تِڪي وڃي، پنهنجي ماڙيءَ ۾ رئو مٿي ۽ پيرن تي پائي سمهي پيئي. بادشاهہ بہ ٿوريءَ دير بعد اچي اُنهيءَ ماڙيءَ تي پهتو. درُ کولي ڏسي تہ راڻي سمهي پيئي آهي ۽ سندس ساڙهيءَ تي رس جو نشان چٽو بيٺو آهي. بادشاهہ موٽي شاهي دربار ۾ آيو. اميرن، وزيرن کي گهُرائي احوال ڪيائين. سيني صلاح ڏني تہ، ”في الحال درياهہ جي اولهہ ۽ اوپر، چؤنڪي بيهاري وڃي، پوءِ هُن سوداگر کي نوڪرن سميت مارائي ڇڏجي.“

هوڏانهن راڻي اُتي، ساڙهي سنڀالي ڏسي تہ اُن تي ٻوڙ جا نشان بيٺا آهن. اُتان اُتي، خوف ڪان لاچار ٿي، سُرنگهہ رستي تڪڙي وڃي بندر تي پهتي. اچي سوداگر کي چيائين تہ اڄ اسان جي حياتي پوري ٿي، جو بادشاهہ کي سڀُ خبر پئجي ويئي آهي، جي ڪو رستو پڄڻ جو ٿئي تہ وسُ ڪر، نہ تہ فجر سان سيني کي ماريندا. پوءِ راڻيءَ، سوداگر ۽ سيني نوڪرن، سڄي رات ڏٺيءَ جي دربار ۾ منٿون ڪيون ۽ ٻاڏايو. ڏٺي رحيم ڪريم آهي، جو ٻانهو، سندس در تي، دل سان زاري ڪري تنهنجي دُعا قبول ڪري ٿو. حڪمت مالڪ جيءَ سان، اُتان پرينءَ پر، هڪ واهرو پراڻو هو، تنهن ۾ درياهہ وهي ويو. سوداگر جهاز ڪٽي ڇڏيو، جو ديبل بندر ڪان وڃي، سمنڊ جو رستو وٺي، ايران ڪان هليو ويو. بادشاهہ جا ماڻهو جڏهن بندر تي ويا تہ ڏسن تہ اُتي تہ پڌر لڳو پيو آهي. اِن تي ڪنهن چيو:

”وهڻ مُنڊو ئي ناهي، دلوُ پُڄي نار ڪي.“

بندر تي ڏنائون تہ هُتي سُرنگهہ لڳي پيئي آهي. سُرنگهہ جو رستو وٺي هو سڀ اچي ماڙيءَ تي پهتا. اِن ڪان پوءِ بادشاهہ، شاهي دربار ۾ اچي چيو تہ، ”سوداگر پرديسي هو، پر رعيت اسان جي هُن سان شامل هئي، جنهن اِهو ڪم ڪيو تہ اُنهيءَ مان ڪو نمڪ حلال نہ ٿيو جو اسان کي اِها خبر ڪٽي ڏئي ها. هاڻ تِن لاءِ ڪهڙي سزا مقرر ڪجي؟“ سيني صبر ڪيو.

بادشاهه چيو تہ، ”اُنهيءَ لاءِ اِها سزا آهي، جو جيڪو بہ، اعليٰ يا ادنيٰ شادي ڪندو تہ پهرينءَ رات، ڪنوار سان بادشاهه همبستر ٿيندو.“ اميرن، اُمرائن گهڻيون ئي منٿون، آزيون ڪيون، پر راج قبول نہ ڪيون، آخر اِهو ڪم هلندو آيو.

مٿي ڏنل ڏند ڪٿائن ڪِن تاريخي حقيقتن تي بيٺل آهن. اِهي حقيقتون آهن. اروڙو ۽ برهمڻ آباد جو ناسُ ٿيڻ ۽ سنڌونديءَ جو رُخ بدلائڻ. راجا دلوارءِ جي باري ۾ سنڌ جي تاريخ گهڻي ڀاڱي خاموش آهي. فقط ايتري ڄاڻ پوي ٿي تہ هُو سومرن جي حڪومت جي اوائلي دؤر ۾ هو ۽ پنهنجي ظلم توڙي عيش سببان ملڪ ۾ بدنام هو. سندس راڄ ۾ جنهن بہ ڇوڪريءَ جي شادي ٿيندي هُئي، اُن کي شاديءَ جي رات زبردستي پنهنجي محل ۾ گُهرائي وٺندو هو. چوٽي مشهور آهي تہ هُن جي ظلمن سبب دلوُراءِ جي نگري اروڙ ۽ برهمڻ آباد هميشہ لاءِ زمين ۾ غرق ٿي ويا هئا. اڄ تائين بہ سنڌي ماڻهو ڪنهن کي پُٽ پاراتو ڏيندي چوندا آهن: ”دلوُراءِ جي نگريءَ وانگر ناس ٿي ويندي.“
(سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو سنڌ، ١٩٦٦، ص ١۴٨.)

- ”بابرڪت شيخ پَنو، هڪ مئو ٻيو ٿنو.“

شيخ پني جي ڪرامت اهڙي آهي جو اُن جو اُن جي اثر ڪري هڪ مري ويو تہ ٻيو ڀڄي ويو.

هن پهاڪي جو بنياد جنهن ڳالهہ تي بيٺل آهي، اُها ڊاڪٽر بني بخش خان بلوچ هن ريت ڏني آهي:

١٣٥١ع ۾ دهليءَ جو سلطان محمد بن تخلق سنڌ تي ڪاهي آيو، پر سن ٧٥٢ هجري برابر ١٣٥١ عيسويءَ ۾ نٿي جي ٻاهران بيمار ٿي گذاري ويو. اُن بعد سلطان فيروز شاهہ ١٣٦٥ عيسويءَ ۾ نٿي تي چڙهائي ڪئي. تاريخ نويس سراج رفيق فارسيءَ ۾ لکيل پنهنجي ڪتاب ”تاريخ فيروز شاهي“ (١٣٩٨ع) ۾ بيان ڪيو آهي تہ جام تماچي ۽ جام بابينو چاليهہ هزار پيادن ۽ ويهہ هزار سورا فوجن سان فيروز شاهہ جو مقابلو ڪيو. آخر فيروزشاهہ رسد ۽ گاهہ جي گهٽتائيءَ ۽ گهوڙن ۾ وبا جي بيماري ڦهلجڻ ڪري، وڏيڪ لڙائي ڪرڻ کان توبهہ ڀري واپس ڪوچ ڪري گجرات طرف هليو ويو. سنڌ جي ماڻهن اِنهن مصيبتن جي ٽرڻ کي پير پني جي مهر ۽ ڪرامت ڪري سمجيهو ۽ فيروز شاهہ جي ڪوچ وقت هيٺيون جنگي نعرو بلند ڪيو، جيڪو بقول همعصر سراج اَفيف جي، نٿي ۾ پهاڪي طور مشهور ٿي ويو.

”بابرڪت شيخ پَنو، هڪ مئو ٻيو ٿنو.“

پير پنو اُن اُن دؤر جي صوفي درويش ٿي گذريو آهي، جنهن جي تُربت نٿي جي ڏکڻ ۾ ڇهن ڪوهن تي آهي. هِن صوفي نہ فقط پنهنجي جيئري ڪرامتون ڏيکاريون، پر مرڻ بعد بہ سنڌ تان وقت بہ وقت مصيبتون ٽارينڌو رهيو.

- ”سڄو ڦسيءَ سومرا، اڌ ڦسيءَ ٻيو لوڪ،
جهيڻي ٻارڻ جهوڪ، نہ تہ ليڙ پيائي لاٿُون ڪري.“

يعني ته جيڪڏهن اڌ ڦِٽ پيئي سڄي جهان تي، ته سڄي ڦٽ سومرن تي، ڇو ته سردار ٿيڻ جي باوجود سندن بَستين جي باهه سانجهيءَ ٽاڻي جهوڪ ويلي جهڪي ۽ جهيڻي ٿي وڃي ٿي. باقي ٻين وقتن تي لاٽون ڪري پيئي ڀري. هن ڳاهه سانجهي ٽاڻي دونهان ڏُکائڻ ۽ مچ ڪرڻ جي آڳاٽي رسم ڏانهن اِشارو آهي، جنهن ڪري هن کي تاريخي پهاڪن جي شڪل عام ماڻهن ڪتب آندو آهي.

هن تاريخي پهاڪي ۾ سمايل رسم جي پڻيان جيڪو واقعو ملي ٿو، سو ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ هن ريت بيان ڪيو آهي:

”سومرن کان اڳ سنڌ ۾ عرب حڪمران هئا، ۽ سخاورت عربن جي اجتمائي زندگيءَ جو عام جزو هو. سانجهيءَ ٽاڻي قافلن جي ٿئي. عرب اِسلامي دؤر ۾ سومرا غالباً سنڌ تي ڏکڻ- اوير واري ايراضيءَ ۾ ڪچ سنڌ جي سرحد تي رهندڙ هئا ۽ هُو عربن جي حڪومت جي آخري دؤر ۾ عربن سان گڏيا ۽ ويجها ٿيا. ٻيو ته سومرن جون اصلي بستيون سنڌ جي ڏکڻ اوير ايراضيءَ ۾ هيون، جيڪي ايترو آباد ڪو نه هيون. عربن سان گڏهو لهه وچڙ ۾ اچڻ سببان سخاوت سندن زندگيءَ جو حصو پڻ بڻجي پيئي هئي. پر جڏهن سومرا حڪمران ٿيا ته عربن واري سخاوت سومرن وٽ ڪا نه بچي. اُهي باهين جا مچ، جيڪي اُن دؤر ۾ عربن ۽ ٻين پاڙيسريءَ بستين مان جهوڪ ويلي لاٽون ڪري ٻاريندا هئا، سي سومرن جي بستين ۾ جهڪا ۽ جهڻيا ٿي ٻرڻ لڳا. اِنهيءَ ڪري اُن دؤر جي ڪنهن چارڻ سومرن جي هِن بيت ۾ گلا ڪئي. جنهن ڪري هيءَ ڳالهه تاريخي زنده پهاڪي جي شڪل ۾ مشهور ٿي بيٺي.“

سنڌ جي تاريخ بابت چارڻن ڀاٽِن، ۽ ڀانن جيڪي ڳاهُون (سنسڪرت ۾ گاٿائون) راجائن جي سورهيائي ۽ سخاوت بابت ڳاتيون آهن، تن ۾ ڪجهه ٿُز ويچار سمايل هجڻ سبب اُهي پهاڪي جي شڪل ۾ پڻ ڪتب اچڻ لڳيون آهن.

سومرن جي ڀيٽ ۾ سما بادشاهه سخا ۽ خير خيرات جي ڪري ديسان ديس مشهور هئا. چارڻن ڀٽن، ڀانن سمن کي ڏاتار ڪري مڃيو ۽ مشهور ڪيو. سمن مان جيڪي ڏهه ڏاتار سڀ کان گهڻو مشهور ٿيا، سي آهن: ڦُولاڻي، ڄام ڪرن، جڪرو، اوڊاڻي، هُڻند ٿڌياڻي، اوڊو جڪراڻي، وڪيو ڏاتار، راءِ ڏياج، سپڙُ چوٽاڻي، جسوڏن اڳرو ۽ ڄام وينجهو. ڀٽن ڀانن اِنهن ڏاتارن جي قصن ڪهاڻين کي ڳاهن ۾ ڳاتو جن مان ڪي پهاڪن جي شڪل ۾ پڻ مشهور ٿي بيٺا آهن.

- ”لاکي لک بخشيا، ڪرنُ بخشي ڪروڙ“.

ڄام لکي ۽ ڄام ڪرن جي سخا تمام مشهور هُئي. ٻئي سخاوت ۾ هڪٻئي کان اڳرا هئا. هن پهاڪي جي معنيٰ آهي، لاکي لک ته ڪرن ڪروڙين رپيا دان ۾ ڏنا هئا.

”جي مٿو مڱڻ ناهِ ڪو، تان سمي ناهي سوڙ.

ڪرن ڄام ڪروڙ، ڇَٽي ڦُلن مُٺِ جيئن.“

يعني سمو ڄام ڪرن پنهنجي ٻارهين مهيني واري جشن تي ڪروڙن جا ڪروڙ رپيا ڦُلن جي مُٺ وانگر ڇُٽي خيرات ۾ ڏيئي ڇڏيندو هو. وٽس ايترا ته سوالي ۽ محتاج ايندا هئا جو اُنهن جو ڪو اٿو

مٿو نہ هو. اِن هوندي بہ سمي جام ڪرن وٽ سوڙهہ محسوس نہ ٿيندي هئي. (جيٺلي مُرليڌر، ڊاڪٽر، سنڌي ساهتہ جو اتهاس، صفحو، ٣٧.)

جام لاکي جي وفات گهڻو وقت پوءِ ڪنهن سالڪ پُراڻ درياءَ کان پڇيو تہ:

”جهُو تون پراڻ، جُڳ ڇٽيهہ سنيرين،

توکي ڏٺا هاڻ، لاکي جهڙا پهيڙا؟

پُراڻ جواب ڏنو تہ:

”لاکا لک لنگهيا، اُنڙ ڪروڙيُون اَٺ،

هيم- هيڙائو هيڪڙو، جو وري نہ آيو مون وٽ“.

(بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، ڇاپو ١٩٨٠ع، صفحو ١٧٠ ۽ ١٧١.)

وڪيو ڏاتار: وڪيي ڏاتار کان سُمنگ نالي چارڻ اچي ڪُمُندائتا پيرُون گهُريا، جنهن جي وڪيي چيس تہ:

انبن لڳي ڪيري، جاريُن لڳي ڇٽ،

ورُ چارڻ ماٺ ڪر، جيسين اچي وَٽ.

(بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، ڇاپو ١٩٨٠ع، صفحو ١٧٠ ۽ ١٧١.)

(ڪيري= ننڍڙيون انبڙيون؛ ڇٽ = پيرن جا ڪي ڇڳا ۽ ٿوئنر يعني اَڇا پيرُون ڪچڙا آهن، تيستائين ترسُ، جيستائين پيرُن جي مند (وٽ) اچي.)

اونو جڪراڻي: جام اُڍي جو پُٽ جام جڪرو وڏو سخي هو، جنهن جي باري ۾ ڀٽائي صاحب پڻ آهي تہ:

ڏمرجي تہ ڏي، پرچي تہ پٽ ڀري،

جُنگ جڪري ڪي، ٻئي چڱيون چِت ۾.

(بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ، صفحو ١٧٤ کان ١٧٦ تائين.)

سنڌ ۾ ماموئي فقيرن جا بيت پڻ سمن جي اوائلي دؤر جي واقعن جي لحاظ کان ”نيم تاريخي“ حيثيت رکن ٿا. ڏند ڪٿا آهي تہ

سما حاڪمن جي اوائلي دؤر ۾ جام تماچي بن جام خيرالدين جي دربار ۾ ست درويش آيا هئا، جيڪي سنڌ ۾ اڄ تائين ماموئي فقرن جي نالي سان مشهور آهن. هر هڪ فقير سمن حاڪمن جي حڪومت ۽ سنڌ جي مستقبل بابت آڳڪٿي ڪندي هڪ هڪ بيت چيو هو. اهي بيت سنڌي عام عوام ۾ ايترو تہ مشهور ٿيا آهن، جو پهاڪن جي صورت ۾ پڻ ڪتب ايندا ويندا آهن. جيئن تہ: ”جڏهن ڪڏهن سندڙِ توکي قنڌارؤن جوکو“، ”ٻاروچاڻا ٻار، ٽڪي تي وڪامنداو“، ”ٻِهہ، مڇي ۽ لوڙهہ، سمي ويندا سوڪڙي“ وغيره سٺون اِنهن ستن. بيتن مان ڪنيل آهن.

- "هاڪ وهي هاڪڙو، پڳي ٻنڌ اروڙ. ٻهه، مچي ۽ لوڙهه، سمي ويندا سوڪڙي."
- "پُراڻا پرار، نوان اَڏجو نِجهُرا."

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي ويچار موجب، مٿي ڏنل بيتن جي مضمون کي سمجهڻ لاءِ تاريخي پس منظر کي سمجهڻ ضروري آهي.

اندازاً چوٿين صدي هجريءَ جي وچ ڌاري، اروڙ وٽان درياءَ جي رُخ ۾ ڦيرو آيو. جنهن سببان درياءَ جو مکيه وهڪرو ڦري، بکر وٽان ۽ پوءِ هيٺ سيوهڻ ۽ نٿي طرف کان وهڻ لڳو ۽ اڳئين مکيه درياءَ هاڪڙي (اُيرندي ناري) ۾ پاڻي گهٽجڻ لڳو. اُن بعد ايندڙ ٽن سون سالن ۾ يعني ١۴ صدي عيسويءَ جي وچ ڌاري سڄو درياءَ پلٽو کائي بکر ۽ سيوهڻ وٽان وهڻ لڳو ۽ هاڪڙي جي حيثيت فقط هڪ "ڦاٽ" جي وڃي رهي. اِنهيءَ ڪري هيٺ پُراڻ ۽ هاڪڙي ڍوري وارا گهڻا پٽ غيرآباد ٿي ويا ۽ نٿي وارو پاسو وڌيڪ سرسبز ۽ آباد ٿيو. اِهوئي سبب هو سيوهڻ ۽ نٿي طرف سمن زميندار زور ٿيو. ورتو ۽ وڳهه ڪوٽ، روپارهه ڪوٽ ۽ عمرڪوٽ وارن سومرن جي مالي حالت ڪمزور ٿيڻ لڳي. سمن جي اُسرندڙ طاقت جي مقابلي جي سومرن جي پوئين حاڪم همير پٽ دودي کي سلطان فيروزشاهه تخلق جي طرفان ملتان ۽ گجرات جي گورنرن مدد پئي ڪئي ۽ سنڌ جي سومرن جا گهٽگهرا پڻ اُنهن اُميدن تي پئي تڳيا، جيڪي اِنهن بيتن ۾ ظاهر ڪيل آهن. يعني ته:

(الف) شال هاڪڙو درياءَ وري ڇوٽ وهي. اروڙ واري ٻنڌ ڄاڻ ته پڳي! پوءِ (نٿي- سيوهڻ طرف جي سمن يا سندن سردار) سمي ڏانهن ٻهه، مچي ۽ لوڙهه سوڪڙي ٿي ويندا. (ڇاڪاڻ جو درياهه هاڪڙي واري وهڪري مان سِير ڪري وهندو ۽ نٿي واري پاسي ايترو پاڻي ڪو نه ويندو جو اُتي ٻهه، مچي ۽ لوڙهه ٿين.)

(ب) اي ماڙُهُوئا! (سمن جي نئين وسايل) نٿي شهر (جي شاهوڪاري ۽ رونق) جي آسري متان وڃي اُن طرف ويهو، جو اُتي پاڻي به ڪو نه ملندو. هاڪڙو درياءُ ڄاڻ وري ڀرجي وهيو. اِنهيءَ ڪري ڇڳو ائين ٿيندو ته) پُراڻ جي پريان وڃي پنهنجا نوان گهر اڏيو. جتي و ري وڏيون آباديون ٿينديون.

هيءُ پهاڪو لاکي ڦُلاڻيءَ جي نالي پُنيان مشهور ٿيو آهي. هو مشهور سخي هو ۽ ڏکڻ سنڌ توڙي ڪچ ۾ راڄ ڪندو هو. سنڌ ۾ مهاڻا درياءَ ۾ ٻيڙي هاڪارڻ کان اڳ لاکي کي ياد ڪري اِهو پهاڪو چوندا آهن.

- "آيا مير، پڳا پير".

عبدالڪريم سنديلي هن تاريخي پهاڪي کي هيٺينءَ ريت سمجهايو آهي. (١) "جڏهن ڏاڍا اچن، تڏهن هيٺا بيهي نه سگهن."

سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي صاحبي ١٧٠١ع کان ١٧٨٢ع تائين هلي. ڪلهوڙن کي 'ميان' ۽ 'پير' به ڪري سڏيندا هئا، ڇاڪاڻ ته ڪين ڪيترائي مُريد هئا. اجا تائين پير ميان شاهه محمد عباسي (تعلقو قمبر، ضلعو لاڙڪاڻو) ۽ پير ميان الياس عباسي (تعلقو ڏوڪري، ضلعو لاڙڪاڻو) جي مقبرن تي سوين سالڪ رهن ٿا ۽هه پنهنجون باسون باسيندا رهن ٿا.

جڏهن ڪلهوڙن جي حڪومت ڪمزور ٿي، تڏهن مير ٽالپور حاڪم ٿيا "پير" (ڪلهوڙا) پڄي ميدان ڇڏي ويا.

هن ساڳئي پهاڪي جو بنياد ڊبليو فئلن هن ريت ڏنو آهي:

مير ڪي آني پير پاڳ جاتي هين. بڙي هُنرمند ڪي سامني چوٽي ڪي دال نهين گلتي. اِسڪي ڪٿا هئ ڪِ امروهه ۾ شيخ مدد يا ميران جي نامڪ (نامڪ: نالي. اَشڪشت: اڻ پڙهيل. نپڻ: هوشيار. ديپ: ڏيئو يئ پيت: ڊِجي وڃڻ. سندري: حسينا.) ايڪ ويڪتي رهيا ٿا. وهه بلڪل اشِڪت ٿا. قِر يي اپني ڪو علم تسخير يا جيوتش ۾ نپُڻ بتاتا ٿا. ايڪ دِن ڪيت ۾ اُسي اپني گهر لي جا ڪر اُس ني جلايا، تو اُس ڪي سامتي چار جِن آڪر ڪڙي هوگئي. اُنهين ديک ڪر وه يئ پيت هوگيا اور ديپڪ ڪو بُجهاني ڪِي ڪوشش ڪرني لگا. ليڪن جن نهين ٽلي. بولي، همين ڪُڇ ڪام بتائو. شيخ بدچلن ٿا. اُس ني جنُون سي ايڪ خوبصورت عورت لاني ڪو ڪها. جنون ني تُرت ويسا هي ڪيا. ڪِنتو اُس عورت ڪي ڪٿا شيخ ني جب ذُر اچار ڪرنا چاها تو جنون ني برتاي ڪِ وي تب هي اُس ڪِي بات مانينگي جب تڪ وه صحيح راستي پر رهيگا. پر وه اُس سُندري ڪو بار بار بُلاتا رها. انت ۾ وه بي قابُو هو ڪر سُندري ڪي طرف بڙها. تب جنون ني اُسي مار ڊالا. مرڪر وهه بڙا پير هوئا اور لوگون ڪي سِر اني لگا. اور يي بُهت سي پر هوئي هين. ليڪن جهان شيخ مددُو پهنچتا هين، وهان دوسري پير نهر نهين پاتي. اِس شيخ مددو ڪي ايي ايي اَمروهي ۾ درگاهه بني هئ اور لوگ زيارت ڪرني آس ڪي درگاهه پر آتي هين. (فئلن، هندستاني ڪهاوت ڪوش، نيشنل بُڪ ٽرسٽ، نئي دهلي.)

- "ميرن جي قِٽي گهر مان."

هيءَ چوٽي سنڌ جي آخرين مسلمان ميرن يا ٽالپرن طرف اِشارو ڪري ٿي. اُهي پاڻ ۾ پيا وڙهندا هئا، جنهن جو فائدو وٺي انگريز جنرل سر چارلس نيئيپر ١٨٤٣ع ۾ سنڌ تي قبضو ڪيو.

- "ڪنن جي ڳالهين مير بجار مارايو."

معنيٰ تہ سُس پس يا لِڪ چَپ جي ڳالهين مان خراب نتيجا نڪرن ٿا. جڏهن مير بجا خان ١١٩٠ هجري مطابق سن ١٧٧٧ع ۾ حج تان واپس آيو، تڏهن چئن هزارن بلوچن ۽ ٻين قومن ڪيس مجبور ڪيو تہ ميان غلام نبيءَ سان جنگ ڪجي، ڇاڪاڻ تہ هُن مير بجار خان جي پيءُ مير بهادرخان کي مارايو هو. آخر عمرڪوٽ پرسان جنگ لڳي، جنهن ۾ ميان غلام نبي مارجي ويو ۽ سندس لاش حيدرآباد آندو ويو. مير بجار سنڌ جي حڪومت پاڻ قبول نہ ڪئي ۽ اُن غلام نبيءَ جي ڀاءُ ميان عبدالنبي ڪلهوڙي کي اُتي جو حاڪم ڪيو.

هينئر ميان عبدالنبيءَ کي، مير بجار خان کان هر وقت خوف رهندو هو تہ مُبادا وجهه وٺي ڪيس مارائي، ڇاڪاڻ تہ مير بجار خان، وزير هو ۽ صحيح معنيٰ ۾ حڪومت جو چرخو ئي پاڻ هلائيندو هو ۽ ميان عبدالنبي نالي متاثر ئي حاڪم هو. تنهنڪري ميان صاحب کي اِهائي آنڌ هُئي تہ ڪنهن بہ طريقي سان مير بجار خان جو انت آڻجي. آخر هُن جوڌپور جي مهاراجا وجئ سنگهه کي عمرڪوٽ

ڏيڻ جو واعدو ڪري، مير بجار خان جو قتل ڪرائڻ تي ڪيس آماده ڪيو. مهاراج وجئ سنگهه، ٻه راڻوڙ هرنات سنگهه ۽ محڪم سنگهه، وڪيل بڻائي خط سان ميان عبدالنبيءَ طرف جوڌپور مان حيدرآباد لاءِ روانا ڪيا.

تاريخ سنڌ، جلد ششم (عهد ڪلهوڙا) حصه دوم، غلام رسول "مهر" صفحي ٩٠ ڪان ٩٦ تائين اڳتي لکي ٿو ته: "ٻن راڻوڙن سان ٻيا ٻه ڪي ماڻهو هئا. اُهي ڪيترائي ڀيرا ميان صاحب ۽ ميربجار سان الڳ الڳ مليا. هڪ دفعي اُنهن مير کي عرض ڪيو ته اسان جي مهاراجا سان اِجهوئي هينئر خط آيو آهي. اُن ۾ اهڙيون ڳالهيون لکيل آهن، جي اوهان کي اڪيلائيءَ ۾ ئي ٻڌائي سگهبيون. خط ۾ لکيل آهي ته ميان عبدالنبي اوهان جي خلاف ڪيئي خط مهاراجا کي لکيا آهن. مهاراجا جو خط هنديءَ ۾ آهي. جيئن ته اوهان مان ڪو ٻه هندي نه ڄاڻندو آهي، تنهن ڪري اجازت ملي ته اسان ئي خلاصائيءَ ۾ هيءُ خط پيش ڪريون. مير صاحب سيني کي ٻاهر ڪڍيو ۽ فقط هڪ ملازم ايسر کي پاڻ وٽ رکيائين. هڪ وڪيل، مير جي پرسان اچي ڪري خط پڙهڻ لڳو. پڙهندي پڙهندي دوکيبازيءَ سان چيائين ته، هي لفظ منهنجي سمجهه ۾ نٿا اچن. ائين چئي هُن جهٽ ٻئي وڪيل کي ٻه گهرائي ورتو. اهڙيءَ طرح اُنهن ٻنهي مير کي خط پڙهڻ ۾ رڌل رکي، اوچتو ئي اوچتو مٿس تلوارن جا وار ڪرڻ شروع ڪيا. جيتوڻيڪ مير صاحب زخمي ٿي چڪو هو، ته ٻه اڪيلي ئي ٻنهي کي ماري وڌائين.

- "الله ڏيوَئي، ميان ڏيوَئي، صحبت نه ڏيوَئي."

(سنديلو عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو، ١٩٦٦ع، ص ٠٧.) معنيٰ انڪاري ٿيڻ، نابري وارڻ چون ٿا ته ڪلهوڙن جي و قت ۾، حڪومت طرفان چانڊڪا پرڳڻي جي ڪنهن حصي جو صحبت خان ڪردار يعني مختيارڪار هو. صحبت خان ايتري قدر بخيل (ڪنجوس) هو جو ڪنهن کي ٻه ماني ٽِڪيءَ جي صلاح نه ڪندو هو ۽ نه وري ڪا خيرات گهرڻ ويو. صحبت خان بيهڻ ئي ڪا نه ڏنس. فقير ڇا ڪيو جو وقت جي ميان صاحب (ڪلهوڙي حاڪم) ڏانهن خيرات لاءِ ويو. ميان صاحب فقير کي خيرات ڏيئي راضي ڪيو. فقير عرض ڪيو ته، "سائين! اوهان جي خيرات اگهي، پر صحبت خان ڏي ٻه ٻه اکر لکي ڏيو ته اُهو ٻه مون مسڪين بچڙيوال جي مدد ڪري." ميان صاحب فقير کي صحبت خان ڏانهن هڪ خط لکي ڏنو. جڏهن صحبت خان اهو خط پڙهيو، تڏهن ٻه خيرات ڏيڻ کان پڙ ڪڍي وينو. چيائيون، "الله ڏيوئي، ميان ڏيوئي، صحبت نه ڏيوئي." يعني الله توکي ڏئي، ميان (ڪلهوڙو حاڪم) توکي ڏئي، پر مان صحبت توکي ڪجهه نه ڏيندس.

- "جمن چارڻ وارو سوال آهي."

سنڌ جي ضلعي خيرپور ميرس ۾ جمن نالي ذات جو هڪ چارڻ رهندو هو. هو نابين، مسڪين ۽ ڪمزور پڻ هو. هن کي اکين جي روشني ۽ هڪ اولاد جي تمنا هئي. پنهنجي هن خواهش کي پوري ڪرڻ لاءِ هو حضرت پيران پير علي رحمت جي مزار تي ڳائيندو هو ته، توکان مڱن، هڪڙو پسر. آخرڪار هڪ ڏينهن جُمن جي پڪار پير جي در تي قبول ٿي ۽ ڪيس آواز ٻڌڻ ۾ آيو ته جيڪڏهن

تون هڪڙو سوال گهرندين تہ اهو پير جي در تي قبول پوندو. جمن هي سوال ڪيو: ”ماڙيءَ نُنهن، ڏُڌ ولوڙيندي ڏسان.“

هيءُ هڪ وڏو سوال هو، جنهن ۾ جمن جا سيئي مطلب اچي وڃن ها. پهرين ڳالهہ تہ هو پاڻ وري جوانيءَ ۾ پير رکي، ٻي ڳالهہ تہ ڪيس پٽ ٿئي، ٽين ڳالهہ تہ پٽ جي شادي ٿئي ۽ چوٿين ڳالهہ تہ پٽ جي زال يعني سندس نونهن ماڙيءَ تي چڙهي ڏڌ ولوڙي. هنن چئن ڳالهين جو آڌار هُن هڪ سوال جي شڪل ۾ گهريو. انهيءَ ڪري عام ماڻهن ۾ اهو واقعو چوٽيءَ جي روپ ۾ مشهور ٿي ويوتہ، ”جمن چارڻ وارو سوال آهي.“

- ”چانڊيا مگسي آهن.“

معنيٰ، هڙ ڪپَ ويري آهن. وڏا دشمن آهن. هيءُ پهاڪو، چانڊڪا پرڳڻي جي پيدائش آهي، جنهن کي هينئر لاڙڪاڻو ضلعو چون ٿا. چانڊيا ۽ مگسي، ٻئي ٻلوچ قوم جا جابلو ماڻهو آهن ۽ هڪ ٻئي سان دنگئي پلئي پڻ آهن.

هڪ راويت مطابق، جڏهن چانڊڪا جاگير، ميان آدم شاهہ (عباسي) ڪلهوڙي کي مغلن کان ملي، تڏهن سندس ڪارپوراز غيبي خان هو. اُن وقت جهل رياست جو سردار زئي خان هو، جنهن کي عام طرح مگسي خان ڪري چوندا هئا. جهل جو پرڳڻو پوءِ ميان شاهل محمد عباسيءَ جي ڪاهہ جو فقط اِهو سبب هو جو مگسي ميان جي فيصلن موجب نہ هلندو هو. اِن کي ميان صاحب پنهنجي بيعزتي سمجهندو هو. تڏهن بہ، چانڊيا توڙي مگسي، ٻئي سندس مريد بہ هئا. مگسين کي اِنهيءَ تي منيان لڳي تہ گهڳيرن (ساڳيو گهڳهو ڏيکيندڙ ۽ هر ذات يا بلوچن چانڊين) ميان شاهل محمد جي چُرچ تي اسان تي چڙهائي ڪئي. جيتوڻيڪ مگسي، ظاهر طور خاموش رهيا، پر اندروني طرح منصوبا سٽيندا رهيا تہ ڪهڙيءَ ريت بہ چانڊين کان وير وٺجي. انهيءَ ڪري ٿوري تان پاڻ ۾ پيا اٽڪندا هئا.

سندن عداوت جو ٻيو سبب اهو معلوم ٿي سگهيو آهي تہ چانڊڪا جو هڪ امير ماڻهو، جهل رياست مان هڪ خانداني ڇوڪري کڻي آيو. مگسين وري ڏهہ ڇوڪريون آنديون. اِنهيءَ ڪري گويا جهنگ کي باهہ لڳي ويئي. ٻنهي جي وچ ۾ وڏو جهڙو ٿيو، جنهن ۾ ايترا ماڻهو مئا جو ميدان ئي رت سان رڱجي ويو. اِنهيءَ واقعي کي تر جا ماڻهو ”ماهوُ“ سڏڻ لڳا. آر ٻنهي ڌرين جو فيصلو، ميان شاهل محمد جي جرڳي ڏنو تہ، ”ڏهہ چانڊڪي ويک زهداني برابر شُدهہ“. معنيٰ تہ چانڊين جي هڪ ڇوڪري مگسين جي ڏهن ڇوڪرين برابر آهي. (سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو، ١٩٦٦ع، صفحو ٦٤.)

- ”جتي جتي ڪيجڙي، اُتي اتي گوگو چوهاڻ.“

سنڌ ۾ راجستان جي علائقي جي شخصن متعلق پهاڪن جي دنيا ۾ گوگو چوهاڻ تمام گهڻو مشهور ٿي ويو آهي. سنڌيءَ ۾ مشهور هي پهاڪو راجستاني ٻوليءَ ۾ هن ريت ملي ٿو: ”گانوَ گانوَ گوگو، ني گانوَ گانوَ ڪيجڙي“. معنيٰ ڳوٺ ڳوٺ ۾ گوگو آهي ۽ ڳوٺ ڳوٺ ميڪجڙيءَ (ڪنڊي جو وڻ) آهي، جيڪو ٿر ۽ راجستان ۾ عام آهي، جنهن ۾ سگهريون ٿينديون آهن).

راجستان ۾ گوگر چوهاڻ جي پوجا ديوتا جي شڪل ۾ ٿيندي آهي. جنهن کي به نانگ ڏنگ هڻندو آهي، تنهن کي گوگي جي نالي جو سڳڙو ٻڌبو آهي. گوگي جو استان (رهڻ جو هنڌ) کيجڙي ڪنديءَ جي وڻ جي پاڙ ۾ هوندو آهي. ڳوٺن ۾ جنهن به گهر ۾ نانگ نڪرندو آهي ته هُو گوگي کي ياد ڪري خير جا ڇنڊا هڻندو آهي. هو مينهن واري مهيني ۾، مينهن وسڻ کان پوءِ جنهن ڏينهن هر هلائڻ شروع ڪبو آهي ته گوگي جي نالي وارو نوَن ڳنڍين وارو سَڳڙو جنهن کي "گوگو رکڙي" چئبو آهي، هر ۽ هاريءَ کي ٻڌبو آهي ۽ بار بار چئبو آهي: "هلي بالدي گوگو رکوالو." (سهول، ڪنهيا لال، راجستاني ڪهاوتين، ١٩٥٨ع، دهلي، صفحو ١٠٨.)

- "رامديو جا چيلا ڊيڊ ۽ چمار."

مارواڙ علائقي ۾ رامديو نالي هڪ وڏو بهادر شخص ٿي گذريو آهي. ٻئروَ نالي هڪ ڪميٽي شخص کي مارڻ رامديو چؤ طرف مشهور ٿي ويو. هندو ۽ مسلمان سڀيئي هن کي "رامشاه پير" يا "راماپير" جي نالي سان پوجڻ لڳا. ١٥٧٢ع ۾ رامديو مارواڙ علائقي جي روڻيچا ڳوٺ ۾ جيئري سماڌي (پاڻ دفن ٿيڻ) ورتي. تنهن کان پوءِ هو راماپير ديوتا مشهور ٿي ويو ۽ سندس نالي سان اڄ تائين ميلا ملاکڙا لڳندا آهن. هُڻ کي پوجڻ وارن ماڻهن ۾ گهڻو ڪري هندُن جي گهٽ ذات جا شخص ايندا آهن. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ اهو پهاڪو مشهور ٿيو ته، "رامديو جا چيلا ڊيڊ ئي آهن. راما پير جا پوڄاري، ساڌو پاڻ چمار ٿيندا آهن. راماپير تي ڊاڪٽر سشيلا موٽواڻيءَ سنڌيءَ ۾ هڪ تحقيقي مقالو لکيو آهي، جنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته سنڌ ٽرپارڪر ضلعي ۾ ۽ ٻين پڻ راماپير جا گهڻيئي مندر آهن.

سنڌي ٻوليءَ ۾ شخصن سان متعلق پهاڪن ۾ گهڻو ڪري مردن جي نالن سان واسطو رکندڙ پهاڪا آهن. پر ڪجهه پهاڪا اهڙا به آهن، جيڪي زالن سان متعلق آهن. جيئن ته:

- "پوپان ٻائيءَ جو راڄ آهي."

معنيٰ، انڌير گردي، سينه زوريءَ جو زمانو آهي. سنڌيءَ جي لوڪ گيتن ۾ پويان ٻائي سينه زوريءَ ۽ انڌير گرديءَ جي علامت جي شڪل ۾ مشهوري حاصل ڪئي آهي. سنڌي لوڪ گيتن ۾ هڪ سِٽ مشهور آهي: "نڪر نوبر پاسي ڪريو، پويان منهنجي نچي". معنيٰ ته ميدان صاف ڪري پوپان کي ڪلي جڳهه ڏيو ته هوءَ نچي پنهنجو جلوو ڏيکاري. پويان ٻائيءَ جو نالو، نه رڳو سنڌ ۾ گجرات، مالوا، راجستان ۽ مڌيه پرديش ۾ به ساڳي شڪل ۾ مشهور آهي. راجستاني ٻوليءَ ۾ سايڳو پهاڪوهن ريت ملي ٿو: "راڄ پوپانِ ٻائي رو، ليکو رائي رائي رو." ۽ "پوپان بائي پرگٽ هووئي، نوي چلاوئي ريتِ". (سهل، ڪنهيا لال، راجستاني ڪهاوتون، ١٩٥٨ع، دهلي، صفحو ١٠٨.)

بانڪيداس گرنٿا ولي (ٻيو ڀاڳو) جي صفحي ٢٠ تي لکيل آهي ته، "پوپان ٻائي هڪ ڪنير جي زال هئي، جيڪا ڪنديلي راڄ جي جيپور نالي علائقي ۾ تمام گهڻي مشهور شخصيت هئي. سندس راڄ ۾ هرڪو فصل هڪ ئي اگهه تي وڪامندو هو. هوءَ پنهنجي بد مزاجيءَ جي ڪري سوريءَ تي چاڙهي ويئي هئي. گڻپت لال جوشيءَ جي لکڻ موجب، پوپان ٻائي گجرات جي راڄ گهراڻي ۾ پيدا ٿي هئي.

گجرات جا راجا پنهنجي فراخدليءَ سبب مشهور هئا. پوپان جي دل انهن سيني کان فراخ هئي، جنهن جو غلط فائدو سندس نوڪرن کنيو. نتيجي طور راجائن جي مانَ- مرتبي ۽ اوج ۾ گهٽتائي اچي ويئي. مڌيہ پرديش جي لوڪ روايت ۾ پڻ پوپان ٻائيءَ کي ڪنير جي زال چيو ويو آهي، پر راجستان ۽ مڌيہ پرديش جي پوپان سان تعلق رکندڙ ڪهاڻين ۾ تفاوت آهي.

(٢) وارداتن متعلق پهاڪا:

زندگيءَ ۾ واقعن ۽ وارداتن جي پنهنجي اهميت آهي. زندگي وهندڙ پاڻيءَ مثل ٿئي ٿي. جيئن پاڻيءَ ۾ روڙا، پٿريون، پٿر، جيڪي مٿي، واري ۽ ٻيو ڪيتريون ئي رڪاوٽون اچن ٿيون، پر انهن جو ڪو بہ اثر اصل وهندڙ پاڻيءَ تي نہ ٿو ٿئي، اُهو لڳاتار وهندو ٿو

رهي. ساڳيءَ ريت زندگيءَ جي هن وهڪري ۾ وارداتون ٿين ٿيون، پر هر ڪو شخص ان مان پار پوي ٿو.

جهوني وقت کان وٺي عام زندگيءَ سان وابستہ وارداتن جو ذڪر سيني بسيني هلندو پيو اچي. پوءِ ڪي پار ڪو شخص اُنهن وارداتن کي سڃاڻي اُنهن مان اَملهہ موتي سجائي سهيڙي قلمبند ڪن ٿا ۽ پوءِ انهن جي آڌار تي وقت جي رفتار سان هلندي پهاڪن جي تعمير ٿئي ٿي.

هت رڳو اُنهن وارداتن سان واسطو رکندڙ پهاڪن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جن جو بنياد ڪن تاريخي يا نيم تاريخي واقن تي ٻڌل آهي ۽ جن جي باري ۾ ڪافي خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو تہ اُهي ٿيل وارداتن وقت يا اُنهن کان ڪجهہ وقت پوءِ نهيا هوندا. سنڌيءَ ۾ وارداتن سان واسطو رکندڙ پهاڪا هن ريت ملن ٿا:

- "اهڙي جُٺ ڪيائينس، جهڙي ٻُرڙي ڪئي ٻارن سان."

(سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، ١٩٦٦ع، لاڙڪاڻو، صفحو، ١٨.) معنيٰ تمام گهڻي خراب هلت ڪرڻ. هڪ دفعي، ٻرڙو (مسلمان جي هڪ ذات) پنهنجي دوست جي گهر مهمان ٿي ويو. صبح ساڻ مهمان کي نيرن ڪرائي گهر جا ڀاتي پنهنجن ڪمن تي ويا ۽ مهمان کي چيائون تہ ٻارن جي سنڀال ڪج. اڃا اڌ ڪلاڪ مس گذريو تہ ٻارن روئڻ شروع ڪيو. جڏهن مهمان ڳالهہ زور وٺي ويئي، تڏهن ٻارن کي گُنديءَ (اناج رکڻ جو هنڌ، ڪوٺي) ۾ وجي وجهي ڇڏيائين. منهجهند جو جڏهن گهر جا ڀاتي ڪم تان موٽيا، تڏهن مهمان کان ٻارن بابت پڇيائين. مهمان ڪيس گُنديءَ جو ڏس ڏنو. ٻارن سان ٿيل اهڙي اڻ- سُهائيندڙ ڳالهہ کي ڏسي ڪنهن چيو تہ، "اهڙي جٺ ڪيائينس، جهڙي ٻرڙي ڪري ٻارن سان."

- "اُهي ٿُنيا ئي مري ويا، جيڪي گهٽا (گهٽيا) ڏيندا هئا."

(سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، ١٩٦٦ع، لاڙڪاڻو، صفحو، ١٨.) معنيٰ سُڪي، فراخ دل شخصن جي تعداد ۾ ڪمي اچڻ ٿُنيا، حضرت غوث بهاءُ الدين ذڪريا ملتانيءَ (٥٦٦ کان ٦٦٦ هجريءَ) جا مريد آهن، جيڪي پاڻ کي فقير سڏائين ٿا.

ملتان وارن بزرگن جا ڪيترائي خدا رسيده سنڌ تي گذريا آهن، جن مان ڪيترن تي زبردست ميلا لڳندا آهن. جيسلمير جي هندو راجا جو راجڪمار، حضرت غوث بهاءُالدين جي بيعت حاصل ڪري مسلمان ٿيو هو، جنهن کي روحاني فيض کان مالامال ڪري پوءِ حڪم ڏنائين ته سنڌ ۾ وڃي رَهه ۽ روحانيت جي تبليغ ڪَرِ. مخدوم عبدالله پراڻن هالن ۾ اچي رهيو ۽ وڏو فيض بخش بزرگ ٿي گذريو هو.

سنڌ ۾ غوث صاحب ۽ ان جي جانشينن جا مقرر ڪيل ڪيترائي خليفا هئا. جيئن جام ڏاتار، سخي داد واهي، درويش سيهڙو، مخدوم عبدالرحمان وغيره. ٿُنيا فقيرن مان به ڪي خليفا هوندا هئا، جيڪي ڳوٺ ڳوٺ مان مريدن کان گهٽيو وٺي پيرن پيادا مرشد سائين حضرت غوث بهاءُالدين ذڪريا ملتانيءَ جي درگاهه شريف تي ويندا هئا. اُنهن خليفن سان گڏ، هزارين ماڻهو به شامل هوندا هئا. محترم الله بخش تونيو فقير جي روايت موجب: ١٩٢٠ع کان خليفن پيرين پيادو گهٽين نيڻ جو رواج بند ڪيو. هينئر ته سنڌ مان پيرين پيادو ڪو به ڪو نه ويندو آهي. جنهن سڄڻ کي درگاهه شريف تي زيارت ڪرڻ جو شوق ٿئي، سو ريل تي چڙهي وڃي پنهنجو نذرانو ڏيئي ايندو آهي.

هينئر جيئن ته هرڪو پنهنجيءَ ۾ ئي پورو آهي، تنهنڪري اهڙو ڪو به ٿُنيو فقير ڪو نه آهي، جو پيرين پيادو گهٽيو ڏيئي اچي. ٿُنين جي اها حالت ڏسي ڪنهن اها سِٽ چئي ڏني، جيڪا آهستي آهستي پهاڪو بڻجي پيئي.

- "چٽي چنيجن جي، وڃي پُرڻ تي پيئي."

(سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، ١٩٦٦ع، لاڙڪاڻو، صفحو، ١٨.) مطلب ته جڏهن هڪ جي مصيبت ٻئي تي اچي پئي، تڏهن ايئن چئبو آهي. چنيجا ۽ پُرڻ، موري تعلقي (ضلعي نوابشاهه) ۾ به ڳوٺ آهن، جيڪي هڪ ٻئي جي آمهون سامهون آهن. چنيجن ۾ هڪ هندو سيٺ رهندو هو، جنهن جي ڪن ماڻهن سان اٽبٽ ٿي پيئي. اُنهن ماڻهن کي هر وقت اهو خيال رهندو هو ته سيٺ جو سِرُ ڪٽجي. هڪ دفعي سيٺ جي گهر ۾ ڏاڙو هڻڻ ويا، پر رات جي اونداهيءَ ۾ رستو ڀلجي، وڃي پُرڻ تي ڪڙڪيا. ڏاڙو ته هنيائون پر سندن مطلب پورو نه ٿيو. انهيءَ واقعي کي ڏسي ڪنهن چئي ڏنو، "چٽي چنيجن جي، وڃي پُرڻ تي پيئي".

- "لاهي لنگاهه ويهه، آريجن مان آسرو، پني پرائو ڏيهُ، اچي ڪاءُ آريجن ۾."

(سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، ١٩٦٦ع، لاڙڪاڻو، صفحو، ١٢٧.) "آريجا" مسلمانن ۾ هڪ ذات جو نالو آهي، جنهن جي اثر هيٺ آريجا نالي سان ڳوٺ به آهي. هيءُ ڳوٺ لاڙڪاڻي ضلعي جي ڏوڪري نالي تعلقي ۾ آهي. اُنهيءَ ڳوٺ ۾ مخدوم شهاب الدين نالي بزرگ، ڪلهوڙن جي آخرين دؤر ۾ رهندو هو، جو پنهنجي وقت جو ڪامل ولي هو. مخدوم صاحب غيرشرعي ڪمن جي اجازت ڪو نه ڏيندو هو. ايتري قدر جو، آريجن ۾ شاديءَ تي به نه ڏُهل وڄندو هو ۽ نه وري محفل ۾ ناچ وغيره ٿيندو هو. ڳوٺ ۾ هندُن جو به هڪ ٽڪاڻو هو، پر اُتي به نغارا ۽ ڏڪڙ وغيره ه وڄايا ويندا هئا.

اتفاق سان، اُتي هڪ لنگهن جو گهر اچي وينو، جن کي اها حقيقت معلوم ڪا نہ هئي، هنن رات جو شهنائيءَ ۽ دهلن جو آواز ڪيو. قدرت سان سندن شهنائي ڀڄي پيئي ۽ دهل بہ ڦاٽي پيو. جڏهن ڪين قصي جي خبر پيئي، تڏهن اچي مخدوم صاحب کان معافي گهريائون. ان تي اُتي وينل ماڻهن مان ڪنهن مٿي ڏنل پهاڪو چئي ڏنو.

- راهوجن ۾ رات، قادر ڪنهن جي نہ وجهي."

(سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، ١٩٦٦ع، لاڙڪاڻو، صفحو، ٩٧) سنڌ ۾ راهوجن جا ڪيترائي ڳوٺ آهن، پر هيءَ پهاڪو متعلق رکي ٿو 'ڪچي' وارن راهوجن سان مديجيءَ جي پرسان، ڪچي ۾

راهوجن جو هڪ ڳوٺ آهي. ڪنهن وقت ۾ هڪ سيد ان ڳوٺ ۾ وڃي نڪتو. ڪنهن سان بہ واقفيت نہ هئڻ ڪري وڃي مسجد جو پاسو ورتائين. ڪائڻ لاءِ رات جو پٽرو پَتُ مليس، تنهن ڪري سندن اندر نہ نريو. ان کان سواءِ هڪ گرمي، ٻيو هُبس ۽ ٽيون وري ڪچي جا مڇر. سڄي رات هن لُڇندي گذاري. هُو صبح جي نماز پڙهي جڏهن موڪلائڻ لڳو تہ جماعت جي ماڻهن چيس تہ قبلا مهرباني ڪري هڪڙي ٻي رات بہ رهو. ان تي شاهہ صاحب چئي ڏنو تہ: "ابا، راهوجن ۾ رات، قادر ڪنهن جي نہ وجهي."

ڪن عالمن جو خيال آهي تہ اهو حقيقت ۾ شاهہ عبدالطيف هو، جو فقيرن سان گڏ راهوجن ۾ رهيو ۽ اُتي جي حالت ڏسي هيءُ بيت چيائين:

راهوجن ۾ رات، قادر وجهي نہ ڪنهن جي،

رنون رب رلايون، آهر اڳلي واٽ،

پليجن کان پاٽ، پرجي آئي پت جي.

چون ٿا تہ راهوجن جي زالُن شاهہ صاحب جي فقيرن سان چرچا ڪيا هئا، ۽ شاهہ صاحب جي هڪ عقيدتمند، پليجن جو ڳوٺ مان پت جي پاٽ پرائي آندي هئي. شاهہ صاحب پنهنجي بيت ۾ اهڙي ئي وضاحت ڪئي آهي.

(٣) نيم تاريخي لوڪ ڪٿائن متعلق پهاڪا:

سنڌ جي تاريخ جي اوائلي دور ۾ قصن ٻڌائڻ جو فن ڪافي اوج تي رسيلن هو. سنڌ جي چارڻن ۽ ميراثين، منگتن ۽ مڱٿهارن، ڀٽن ۽ ڀانن، لوڪ ڪٿائن ذريعي سنڌ جي سورهين جي عظمت، سخاوت ۽ عشقيہ داستانن کي مشهوري ڏني. هنن شان سان قصي جي ڪن ڀاڱن کي موجود لفظن، پهاڪن، گفتن ۽ مثالن کي سازن جي مدد سان ڳائي پنهنجي فن جو ڪمال ڏيکاريو.

وقت گذرڻ سان گڏوگڏ قصن ڪهاڻين کي ٻڌڻ جو وقت پڻ گهٽجڻ لڳو، پر انهن ۾ سمايل سچائي، آزمودن جي اثر هيٺ لوڪ قصن، ڳاهن سان واسطو رکندڙ پهاڪن جي جنم ٿيو. پهاڪا ايترا تہ طاقتور ٿين ٿا، جن کي ڏسندي ئي خبر پوي ٿي تہ اُنهن جي اصل ۾ ڪهڙي ڪٿا آهي. گهڻو ڪري

پهاڪن جي بنياد ۾ ڪا نہ ڪا ڪٿا ضرور هوندي آهي، جنهن جي اثر ڪري پهاڪا عام ماڻهن جي ذهن ۾ اُڪرجي ويندا آهن.

سنڌي ادب ۾ گهڻن ئي قسمن جي قصن جو ذڪر ملي ٿو. جيئن: عشق جا قصا، سورهيائيءَ جا قصا، اسماعيلي مَت جي پيرن جي قصا ڌرمي قصا، سنڌوندي بابت ڪٿائون، وغيره، پر اهو ڪو ضروري نہ آهي تہ هر ڪنهن قصي مان پهاڪي جو جنم ٿيو هجي. هتي رڳو اُنهن لوڪ ڪهاڻين ۽ نيم تاريخي قصن جو ذڪر ڪبو، جن جو سڌو لاڳاپو پهاڪي جي بنياد سان آهي. سسئي پنهون، سهڻي ميهار،ليلا چنيسر، عمر مارئي، مومل راڻو ۽ نوري جام تماچي وغيره قصن مان ڪيترن ئي پهاڪن جو جنم ٿيو آهي. جيئن تہ:

- "اجا اٺ ڪڍن سسئي".

مطلب تہ جڏهن ڪو ڏکيو پنڌ يا مسئلو درپيش ايندو آهي ۽ ماڻهو تڙ تڪڙ ۾ ڏُکي پوندو آهي، تڏهن ائين چئبو آهي. هن پهاڪي جي بنياد ۾ سنڌ جو مشهور قصو "سسئي پنهون" سمايل آهي. جڏهن پنهونءَ جا ڀائر سسئيءَ کي سُمهيل ڏسي رات جو چوريءَ سان پنهونءَ کي ڪڍي، ڪيچ ڏانهن روانا ٿيا هئا، تڏهن ويچاري سسئي صبح جو اُٿي پريشان ۽ بي حواس حالت ۾ پنيور کي باهہ ڏيئي اڪيلي، پيرن اگهاڙي پيدل ڏونگر ڏورڻ لڳي. هڪ تہ لنبي مسافري ۽ ٻيو ڏکيو پنڌ تڏهن بہ ويچاري پنهنجي پنهون کي پائڻ لاءِ پيرين پنڌ ڀڄندي ويئي، پر پنيور ۽ ڪيچ جي وچ ۾ گهڻو مفاصلو هو. رستي جي پٿرن، رڻ ۽ جهنگ کي پار ڪرڻ لاءِ اُنن ڪپندا هئا. پيرين پيادو ايتري مسافري ڪا نہ ڪري سگهبي هئي، پر سسئيءَ تي پنهون جي عشق جو ايترو تہ گهڻو اثر هو جو هن اُنن جي اچڻ جو بہ انتظار ڪو نہ ڪيو ۽ پنهون کي ڳولهڻ پيرين پنڌ نڪري پيئي.

- "دودو ڏوڙ، چنيسر ڇائي."

(سنديلو عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو، ١٩٦٦ع، صفحو ٨٦.) پونگر سومري کي بہ زالون هُيون. پهرين زال لوهارڻ مان هڪ پٽ چنيسر ۽ هڪ ڌيءُ ٻاگهل. ٻيءَ زال سومريءَ (ڏاڏي پوتي) مان دودو هوس. دودو ننڍو پٽ هو. جڏهن پونگر مري ويو، تڏهن اميرن اُمرائن، وڏي پٽ چنيسر کي پڳ ٻڌائي. چنيسر چيو تہ، "امان کان پُڇي اچان تہ پوءِ پڳ ٻڌندس." اِهو چئي مجلس مان اُٿي ڪڙو ٿيو. امير اُمرائن چيو تہ جيڪو ايتري ڳالهہ تي ماءُ کان پڇڻ ويو آهي تہ ملڪ ڪيئن هلائيندو؟ جنهن ڪري دودي کي پڳ ٻڌت تخت تي وهاريائونس. چنيسر موٽي پيشمان ٿيو ۽ گهر وڃي وينو. پيٽس ٻاگهل رات ڏينهن طعنن سان تپائي ڏنس.

"اڳي هيونسين بہ ڄڻيون، هاڻي ٿُري ٿياسين تي،

چرخو چندن عاج جو، امان آڻي ڏي."

اهڙن طعنن چنيسر جي زندگي زهر ڪري وڌي. آخر ٻيو ڪو حيلو يا وسيلو نہ ڏسي، دهليءَ جي حاڪم علاءُالدين خلجيءَ ڏانهن ويو. محمد صديق پيرزادو "تاريخ سنڌ" قلمي نسخي جي صفحي ٥٧

تي لکي ٿو: "خلجيءَ کي عرض ڪيائين: هن چنيسر پنهنجي ڀيڻ ٻاگهل جو سنگ توکي ڏيڻو ڪيو آهي، مگر منهنجو ننڍو ڀاءُ دودو اعتراض ٿو وٺي..... بادشاهه سنڌ ڏي ايلچي موڪليو. جڏهن ايلچي وڃهه ڪوٽ ۾ آيو ۽ سومرن کي خبر پيئي، تڏهن سومرن قاصد جا ٻئي ڪن پٽي ڪڍيا. قاصد موٽي دهليءَ ويو. پنهنجي قاصد جو اهڙو هال ڏسي وڏو ڪٽڪ سنڌ تي چاڙهي موڪليو. جتان جتان اُهو لشڪر گذري رهيو هو، اُتي جا ماڻهو پنهنجو ڳوٺ ڇڏي ڀڄي ٿي ويا. علاءُ الدين جي ايڏي وڏي ڪٽڪ کي ڏسي عام چوٽي ٿي پيئي:

"ڪُتي ڀؤڪندي، پَڇو نڪري پيس،

مري، ويئي پر لشڪر نہ ڪُٽي."

حملہ آور اُباوڙي ۽ اروڙ جون جنگيون ڪٽي سڪر پهتا ۽ چاندڪا کان پوءِ، حيدرآباد مان ٽيندا وڃهه ڪوٽ پهتا. اُتي سخت جنگ لڳي. ميدان رت سان زڳجي ريٽو ٿي ويو. آخر دودي ۽ چنيسر جا پٽ ٻہ مارجي ويا. جڏهن چنيسر جو پٽ ننگر (جو دودي جو نياڻو هو) مئو تہ سُگهڙ چيو:

"هيءُ ٻہ شهيد ٿيو. سگهڙ ساران ورُ."

چنيسر ٻہ ان جنگ ۾ خوب وڙهيو پر آخر ۾ قتل ٿي ويو. دودو، جنهن پهلوانيءَ سان علاؤالدين جي لشڪر ۾ ٽاڪوڙو وجهي ڏنو، تنهن لاءِ سگهڙ چوي ٿي تہ:

"ديمِن سان دودو لڙيو، گجي جيئن گجميرُ،

بيهي رهيو رڻ ڀونءِ ۾، مرد مثل هي ميرُ."

نتيجو اهو نڪتو جو نہ چنيسر کي حڪومت ملي ۽ نہ ئي دودي جي حڪومت هلي سگهي. اهو واقعو ڏسي ڪنهن چيو: "دودو ڏوڙ، چنيسر چائي."

- "تانءُ ڪٽي هڪڙو، نڪر ڀڄي گهڻن تي."

(سنديلو عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو، ١٩٦٦ع، صفحو ٣٦.) مطلب تہ ڏوهہ ڪري هڪڙو ۽ ان جي عيوض ۾ ٻين کي ڀوڳڻو پوي. قصور مشهور آهي تہ سسئيءَ جي مزار تي آيل هر مسافر کي ٻہ مانيون ۽ هڪ ڪٽورو ڪير جو ملندو آهي. هڪڙي دفعي ڪو آيل مسافر ڪير پيئڻ بعد ڪٽورو پاڻ سان ئي ڪٽي ويو. ان کان پوءِ روٽي تہ بادستور ملندي هئي، پر ڪٽوري جي بدران نڪر جي پيالي ۾ ڪير ملڻ لڳو. انهيءَ تان ڪنهن سالڪ چيو آهي، "تانءُ ڪٽي هڪڙو، نڪر ڀڄي گهڻن تي."

- "ڪُٽيءَ ڪائوُ مجنون آهي."

(سنديلو عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو، ١٩٦٦ع، صفحو ١٣٠.) هيءُ پهاڪو ليلٰ مجنونءَ جي مشهور قصي تي ٻڌل آهي. هڪ دفعي مجنونءَ ليليٰ جي گهر جي سامهون هڪ وڻ هيٺ اچي پنهنجو آستانو اڏيو هو. هو هر وقت ليليٰ جي ياد ۾ مگن رهندو هو. ڪيس نہ ننڍ، نہ آرام ۽ زهر مثل سڀ قسم جو طعام. انهيءَ ڪري هُو روزانو بدن ۾ ڳرندو رهيو. جڏهن ليليٰ کي اها خبر پئي تہ مجنونءَ جو حال

احوال جاڻڻ لاءِ هڪ ٻانهيءَ کي موڪليائين. هن موتي اچي ليليٰ کي ٻڌايو تہ، "سائنڻ! مجنون ويچارو ڳري ڪنڌا تي ويو آهي. فقط پنهنجي نالي جي سهاري تي ئي جي رهيو آهي." مجنون جو اهو هال ٻڌي ليليٰ جا تاڪ لڳي ويا. پوءِ تہ روزانو انهيءَ ٻانهيءَ جي هٿان وٽو ڪُٽيءَ جو مجنون ڏانهن موڪليندي هئي تہ هو ڪجهہ ڪائي ڪري آجو ٿئي، پر مجنون تہ ليليٰ جو پيارو هو. هن جو ڪُٽيءَ سان ڪهڙو مطلب؟ ساڳئي ڳوٺ ۾ هڪ چالاڪ فقير رهندو هو، جنهن کي اِن قصي جي ڪُڙڪ پئجي ويئي. سو هُن چا ڪيو جو اچي ٻئي وڻ هيٺ پنهنجو ديرو جمائي وينو. هُو جڏهن ڏسندو هو تہ مجنون ڪٽي نہ ٿو ڪائي، تڏهن اُهو فقير ڪُٽي ڪائي خالي وٽو ڇڏي ويندو هو ۽ ٻانهي صبح جو اهو خالي وٽو کڻي ويندي هئي. اهڙيءَ طرح هو فقير تہ ڏنڌو مشٽنڌو ٿي ويو ۽ ٻئي طرف مجنون وجي هڏن جي مُٺ بچيو. ويترن مجنون جنهن وڻ هيٺ ويهندو هو، اُتان اُتي وجي ٻئي وڻ هيٺان وينو. ان کان پوءِ اُهو فقير وجي مجنون جي جاءِ تي وينو، جنهن ڪري سندس ٻيگهي مچي ويئي. ڪجهہ وقت کان پوءِ ليليٰ خيال ڪيو تہ هاڻي مجنونءَ کي ضرور رٽُ ماسُ چڙهي ويو هوندو. پڪ ڪرڻ لاءِ هڪ ٻي ٻانهي اُتي موڪليائين. اُن نين ٻانهيءَ وڻ هيٺان مشٽنڌي فقير کي مجنون سمجهي ليليٰ کي چيو تہ، "مجنون تہ گل کان ڦاٽي ٿو." ليليٰ کي عجب لڳو تہ عاشق ماس چاڙهيندا ئي ڪو نہ آهي، تہ هيءُ قصو ڪيئن آهي؟ روزانو ڪٽي پهچائيندڙ ٻانهي کي پڇيائين تہ "اڄ هيءُ خالي وٽي ڪٽي وڃ ۽ مجنون کي منهنجو نالو وٺي چئُ تہ پنهنجي خون سان هيءُ وٽي ڀري ڏي." ٻانهيءَ مجنونءَ واري جاءِ تي وينل فقير کي وجي چيو تہ، "ليليٰ جو حڪم آهي تہ هيءُ وٽي رت سان ڀري ڏي". ان تي هن فقير جواب ڏنو تہ، "مان ڪُٽيءَ کائو مجنون آهيان، رت ڏيندڙ مجنون هُن ٻئي وڻ هيٺان وينو اٿيئي." اهو چئي اُهو فقير اُتي هليو ويو جو سمجهائين تہ آئينده جا مال چُٽا، چاڪاڻ تہ ليليٰ کي حقيقت معلوم ٿي ويئي آهي.

- "عمر وٺي وٺي مارئي وٺندو، ٿر نہ ڪو نہ ٿيلهيندو."

(سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو، ١٩٦٦ع، صفحو ١١٢.) مارئيءَ وارا مارُو ماڻهو ملير واري ايراضيءَ ۾ گذر ڪندا هئا. سندن ابا ڏاڏا گجرات جا ٺاڪر هئا، جي زماني جي گردش ڪري ملير ۾ آيا هئا. چون ٿا تہ مارئي پنهنجي حُسن ۽ لڇڻ ۾ نِجي سون هئي ۽ مُرڪ ۾ بجليءَ وارو اثر هوس جو دل کي ڏوئي اُجاري ٿو ڇڏي. بدن هڪ سڌي سنئين هاني ۽ عضوا حسين ۽ ملائم ڪاني. هڪ پاڪ دامن هئي. توڙي ملير ملڪ، برسات بعد هڪ گلزار ٿي ڏٺو، پر هيءَ ڪٿيري ڪنوار اِيندي اُنهيءَ گلزار ۾ بہ هڪ لاثاني گل هئي. اهڙي حسين ڇوڪريءَ جي هاڪ ٻُڌي عمر سومرو بادشاهہ مٿس اڻ ڏٺو عاشق ٿي ويو ۽ ملير ڳوٺ مان مارئيءَ کي زوريءَ کڻي ويو. تڏهن ڪن چيو تہ عمر ملير تي متان ٻيو بہ ظالم ڪري. اِن تي ڪنهن سياڻي چيو تہ عمر وٺي وٺي مارئي وٺندي، ٿر ڪو نہ ٿيلهيندو. هن کي مارئي کپندي هئي، سا پڄائي ويو. پوءِ ملير جي ٻين ماڻهن سان هن جو ڪهڙو مطلب ٿيندو؟

هتي ڏنل مثالن کان سواءِ ڪي ٻيا بہ لوڪ ڪٿائن سان واسطو رکندڙ پهاڪا سنڌيءَ ۾ ملن ٿا. اهڙا ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

(١) لکين ليلائون چنيسر جي راج ۾. (ليلا چنيسر)

(٢) آٽين ۽ چاڙهين ڏُٽ ڏِهاڙي سومرا. (عمر مارئي)

(٣) ويئيءَ وهاڻيءَ دودي ناناڻا آيا. (دودو سومرو)

(۴) ناهي راڻو راڄ ۾ تڏهن مومل ٿي ماندي. (مومل راڻو)

(۵) ڏونگر ڪهڙو ڏوهه، جي ڏينهن ڏنگو مَ ٿئي. (سسئي پنهون)

(٦) پُڄن جي ميهارن کان، پڄي سو ميهار. (سهڻي ميهار)

(٧) اهڙو ئي الله جو پورهيتون پيش ڪري. (ليلا چنيسر)

(٨) اندر جو اڌ، ڏونگر سي ڏوريندیون. (سسئي پنهون)

سنڌيءَ ۾ نصيحت آميز ٻارن جي آکاڻين ۽ گهڻن ئي پهاڪن کي جنم ڏنو آهي. مثال طور:

(١) گدڙ ڊاڪ نہ پُڄي، آکي ٿُو ڪٽا.

(٢) اُها ڪڪڙ ئي مري ويئي جيڪا سونا آنا ڏيندي هئي.

(٣) پاڻيءَ منجهه جهوپڙا، مورک اُڄ مرن.

(۴) سياڻو ڪانُ ٻہ ٽنگو ڦاسي.

سنڌي ادب ۾ اهڙا عام پهاڪا ۽ ملن ٿا، جن جي بنياد ۾ عام مشهور آکاڻيون آهن. مثال طور:

(١) انوُد ڪسائيءَ واري ڪڏ.

(٢) ائين ڦاٽو جيئن ٻلو ڦاٽو مَٽ ۾.

(٣) ائين ڀڳو جيئن ڪاريءَ هيٺان ڪانءُ.

(۴) گهوٽڻ مهل گم هئا، ڇاڻڻ مهل ڇتا، پيئڻ مهل ائين آيا جيئن علي مراد جا ڪتا.

(۴) قديمي حالتن متعلق پهاڪا:

سنڌيءَ ۾ ڪافي پهاڪا اهڙا ملن ٿا، جن جو بنياد آڳاٽي سنڌ جون حالتون آهن. هتي انهن جا ڪجهه مثال ڏجن ٿا:

عيسويءَ سن ٧١٢ ۾ محمد بن قاسم جي اڳواڻيءَ هيٺ، عربن سنڌ جي گهڻي حصي قبضو ڪري ورتو. اِن طرح عربن جي حڪومت سان گڏوگڏ سنڌ ۾ اسلام مذهب جي ٻہ شروعات ٿي. سنڌي ٻوليءَ تي عربي ۽ فارسي ٻولين جو اثر پوڻ شروع ٿيو. عربي ٻولي مسلمانن جي مذهبي زبان آهي، تہ فارسي سڄي هندستان ۾ مسلمان حاڪمن جي دؤر ۾ سرڪاري ڪاروبار ۽ لکپڙهه جي ٻولي بڻي. اِن اثر جي ڪري هندستان جا گهڻيئي رهاڪو، هندو توڙي مسلمان فارسي ٻوليءَ جو اڀياس ڪرڻ لڳا تہ جيئن سرڪار ۾ ڪين سنو عهدو ملي سگهندو. سنڌ جي گهڻن ئي رهاڪن ٻہ اهائي واٽ ورتي. ان تي پهاڪو مشهور ٿيو. "پارسي، گهوڙي چاڙهسي". (يعني فارسي پڙهندين تہ گهوڙي تي چڙهي

گهمندين). اهڙيءَ حالت ۾ جيڪڏهن ڪو پارسيءَ جو عالم سرڪاري نوڪري حاصل نه ڪري سگهندو هو، ته پوءِ ماڻهو عجب وچان چوندا هئا:

- پڙهي فارسي، وڪٽي تيل، ڏسو هيءُ قسمت جو ڪيل.

سنڌ ۾ انگريزن جي حڪومت ١٨٤٣ع ۾ شروع ٿي. ان کان پوءِ به گهڻيئي سال سنڌ ۾ فارسي ٻوليءَ جو بول بالا هو. اِن ڪري اسان کي سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب تي فارسيءَ جو اثر نظر اچي ٿو.

لاڙڪاڻي شهر جو بنياد ڪيئن پيو. انهيءَ تي هيٺ ڏنل چوٽيءَ مان روشني پوي ٿي:

- هو قوم لاڙڪن جو هتڙي قديم ٿاڻو، پيو نانءُ پوءِ ان تي لاڙڪ تان لاڙڪاڻو.

مطلب ته سنڌ جي انهيءَ خطي ۾ لاڙڪ ذات جا مسلمان رهندا هئا، جنهن تان اِن شهر کي لاڙڪاڻو سڏيوويو. ڪن عالمن جي ويچار موجب سنسڪرت ۾ جنهن لاٽڪ ذات جو بيان اچي ٿو، اُنهن مان ئي ڪي مسلمان ٻڌيا ۽ سندن نالي ۾ 'ٽ' جو اچار بدلجي 'ڙ' ٿيو.

ڪلهوڙن جي ايامڪاريءَ ۾ لاڙڪاڻي جو شهر گهڻو اوج تي پهتو. اِن تي سنڌيءَ ۾ هيٺيون چوٽيون مشهور ٿيون.

- هجيئي ناڻو ته گُهم لاڙڪاڻو، نه ته وت ويڳاڻو.

- ڳنڍ ۾ ڪٽي تون ناڻو، گهُم خان لاڙڪاڻو.

سنڌ جي تاريخ جا ورق ورائبا ته معلوم ٿيندو ته آڳاٽي سنڌ تي گهڻو ڪري اُتر- اولهه طرف کان حملا پئي ٿيا. ان تي پهاڪو مشهور ٿيو ته:

- جڏهن ڪڏهن سنڌڙي، توکي قنڌارون جوکو.

اي سنڌ، تاريخ ۾ توتي وقت بوقت قنڌار کان حملا ٿيندا رهيا آهن. افغانستان جي غزني شهر جو حاڪم ٻارهين عيسوي صديءَ ۾ هندستان تي ڪاهي آيو هو. هُو گجرات جي مشهور سومناٿ مندر کي لُٽي پوءِ سنڌ جي رستي کان واپس غزنيءَ ويو هو. وات تي هن سنڌ ۾ به قرلُٽ ڪئي هئي. ان کان پوءِ ارغون (١٥٥٨-١٥٢٠ع) ۽ ترخان (١٥٩٢-١٥٥٤ع) سنڌ تي ڪاهي آيا هئا. هُو به افغانستان جا رهاڪو هئا.

"سنڌ موچڙن سان سِڌي آهي". هن چوٽيءَ مان به ظاهر آهي ته تاريخ ۾ ڌارين طاقتور حملي آورن گهڻيئي دفعا سنڌ تي حملا ڪري اُتي پنهنجي حڪومت برپا پئي ڪئي.

گذريل زماني جا سِڪا ۽ ماپا:

ڀارت جي آزاديءَ کان اڳ مسلمانن ۽ انگريزن جي حڪومت ۾ واپار ۾ جيڪي سڪا ۽ ماپا وهنوار ۾ ايندا هئا، اُهي اڄ ڪلهه جي سڪن ۽ ماپ جي ايڪن کان الڳ قسم جا هئا. اِنهن جي آڌار تي جيڪي پهاڪا نهيا آهن، انهن مان به اُن زماني جي حالتن جي جاڻ پوي ٿي. هتي ڪجهه مثال ڏجن ٿا:

- ڪسيري جي ڪُتي، ٽڪي جا ڪائي ٽُڪر.
- ٽڪي سير ڀاجي، ٽڪي سير ڪاڄا.

آڳاٽي زماني 'ٽڪو' ٻن پيسن جي برابر هو ۽ ڪسيرو پائيءَ کان بہ ننڍو سڪو هو.

- ديوان جو دمُم دمڙيءَ جي دال تي.

هن پهاڪي ۾ دمڙيءَ هڪ پراڻي سڪو هو، جيڪو پائيءَ کان بہ گهٽ هو.

- ڪوڙي حرام، ٻُجڪو حلال.

هن پهاڪي مان ڄاڻ پوي ٿي تہ 'ڪوڏي' (هنديءَ ۽ اردوءَ ۾ جنهن کي ڪوڙي چئبو آهي) بہ پراڻي زماني ۾ واپار ۾ ڏي وٺ لاءِ ڪم ايندي هئي.

- اڌا خرار مان چو ٿائي مس پيني آهي. (چوٿاي ¼)
- واٽئون خرار ڪاڄن، نڪُئون ڪٽو نہ ڪاڄي. (خرار= ٢٤ مڻ)
- اونڌيون پاٽيون پاسيرا ٿويا.

مطلب تہ جيڪو ماپ يا تور ۾ نڳي ڪري، تنهن لاءِ اهو پهاڪو چون. هتي 'پاٽي' ۽ 'ٿويو' جهوني زماني جا ماپا آهن، جن سان اَن ماپبو هو.

- انين آني پڳڙي، رپيو ٻڌاڻي، ڪري پيئي ڪوهه ۾، بہ رپيا ڪڍاڻي.

جڏهن ڪو خيسي شيءِ کي حاصل ڪرڻ لاءِ گهڻو خرچ ڪري، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب آڻبو آهي. انگريزن جي راج ۾ رپيو هڪ مکيہ سڪو هو. ان ۾ سورنهن آنا هوندا هئا. هڪ آني ۾ چار پيسا ۽ هڪ پيسي ۾ ٽي پايون هونديون هيون. ملڪ جي آزاديءَ کان پوءِ ناڻي جو نئون ڏهائي (ڊيسمل) سرشتو شروع ڪيو ويو. ان موجب رپئي ۾ ١٠٠ پيسا مقرر ڪيا هيا. اڄ تائين ناڻي جي ڳڻپ جو اهوئي سرشتو هلندڙ آهي.

پارت جي آڳاٽي تاريخ متعلق پهاڪا:

سنڌيءَ ۾ ڪجهہ پهاڪا اهڙا بہ ملن ٿا، جن جو تعلق آڳاٽي پارت جي تاريخ سان آهي. جيئن تہ:

- راماڻ جي ڪٿا پوري ٿي ويئي، هُو اڌا پيو پڇي تہ رام ڪير هو.
- لنڪا کي باهہ لڳي، پولي جي پڇ کان.
- هنن جي گهر ۾ هميشہ مهاپارت لڳو پيو آهي.

مهاپارت جي مکيہ ڪٿا پانڊوَن ۽ ڪوروَن جي لڙائيءَ سان واسطو رکي ٿي. ان ڪي مهاپارت جو مطلب ٿي ويو آهي "لڙائي، جهڳرو، ڪلهہ".

ساڳيءَ طرح سنڌ کان ٻاهر ٻين علائقن جي مشهور ڪن تاريخي ماڻهن جي باري ۾ بہ سنڌيءَ ۾ پهاڪا ملن ٿا. جيئن تہ:

- ڪٿي راجا يوڄ، ڪٿي گنگوُ تيلي.

مطلب ته ٻنهي ۾ تمام گهڻو تفاوت آهي. هيءُ ڀاڪو ڀارت جي گهڻين ئي ٻولين ۾ مشهور آهي. ڀاڪي ۾ راجا يوڄ جي باري ۾ عالم سهمت نه آهن ته هتي ڪهڙي راجا يوڄ طرف اِشارو آهي. ان نالي سان الڳ الڳ دورن ۾ پنج ڇهه راجائون ٿي گذريا آهن. ممڪن آهي ته هن ڀاڪي جو بنياد ڪنهن نيم تاريخي لوڪ ڪهاڻين تي بيٺل هجي. ڀانڊارڪر انسٽيٽيوٽ پوني، مهاراشٽر جي مرهيات ڪيوريٽر پي. ڪي گوڙي انسٽيٽيوٽ جي لائبربريءَ مان سنسڪرت ٻولي ۾ لکيل هڪ دستخط هٿ ڪيو آهي. ان جو نالو: ’وڪلپسُوتر‘. اهو هٿ سان لکيل ڪتاب گوڙي جي انومان موجب ٿي سال کن اڳ جو؟ لکيل آهي. ان ۾ راجا يوڄ ۽ گنگو تيليءُ جي باري ۾ هڪ لوڪ ڪهاڻي ڏنل آهي، جنهن جو واسطو هتي ڏنل ڀاڪي سان ٿي سگهي ٿو. (پونا اوريئينٽل سٽر، واليوم ١٠، ن ١-٢، ١٩٤٥ع) هتي ٿوري ۾ ان سنسڪرت لوڪ ڪهاڻيءَ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ اختصار ڏجي ٿو:

هڪڙو هو شاگرد هُو ڏکڻ هندستان جي پرتِشٺانپور نالي شهر ۾ ويو ۽ اُتي هڪ عالم کي اُستاد هڪري هن وٽ ٽيهه سال کن رهي سيني شاسترن جو اڀياس ڪيائين، پوءِ ته پنهنجي ڄاڻ تي ايترو ته گهمنڊ ٿيو جو پاڻ جهرو ڪنهن کي سمجهندو ئي ڪو نه هو. هُو شاسترارٿ (علمي مناظري) ۾ ٻين عالمن کي جيتڻ لاءِ سفر تي نڪتو. هن ٻڌو هو ته اُجين جي راجا يوڄ جي دربار ۾ گهڻيئي عالم آهن. اُتي پهچي هن سيني پنڊتن کي شاسترارٿ هارائي ڇڏيو. اِها حالت ڏسي راجا يوڄ کي ڏاڍو ڏک ٿيو. هُو پوءِ دل وندرائڻ لاءِ شڪار تي روانو ٿيو. واٽ تي ڏٺائين ته گنگو نالي هڪ ڪاٺو تيلي آهي. هر هڪ هٿ سان گهاڻو پيو هلائي ۽ ٻئي هٿ سان تيل ڪڍي ڏاڍي خبرداريءَ سان مَٿنَ ۾ پيو وجهي. اهو تماشو ڏسي راجا عجب ۾ پئجي ويو ۽ ان تيليءَ کي ويجهو وڃي ڪيس چيائين ته مان راجا يوڄ آهيان. منهنجي دربار ۾ هڪ ماهر آيل آهي. تون ان سان شاسترارٿ ڪندين؟ گنگو تيلي هڪدم هاڪار ڪئي، پوءِ راجا آڇر جي ڏينهن شاسترارٿ لاءِ رکيو ۽ گنگو تيليءَ کي وني اچي پاڻ وٽ رهايائين. دربار ۾ گهڻيئي عالم اچي ڪٺا ٿيا. گنگو تيليءَ کي به سهڻا ويس وڳا پهرائي شان مان سان دربار ۾ وني آيا. هُن سان گڏ پنجاهه شاگرد به هئا. راجا يوڄ ڏکڻ هندستان جي عالم کي حڪم ڏنو ته هن نئين آيل پنڊت کي شاسترارٿ ۾ جيتي ڏيکار. راجا جي اجازت ملڻ سان بحث شروع ٿيو. ڏکڻ ڀارتي عالم هڪ آڱر مٿي ڪٽي گنگو تيليءَ ڏانهن اشارو ڪيو. اهو ڏسي گنگو تيليءَ به آڱريون ڪٽي عالم طرف اشارو ڪيو. اِن تي هُن عالم پنج ئي آڱريون ڦهلائي هٿ مٿي ڪٽي اشارو ڪيو. اُن جي موٽ ۾ گنگو تيليءَ وري نونشو ڏيکاريو. اها حالت ڏسي ڏکڻ ڀارتي عالم گنگو تيليءَ جي پيرن تي ڪري پيو. هن کي چيائين، "تو منهنجو غرور چوُر چوُر ڪري ڇڏيو آهي، تون منهنجي سوالن جا بلڪل صحيح جواب ڏنا آهن."

راجا يوڄ ڏکڻ ڀارتي عالم کان پڇيو ته مون کي اِن سڄي شاسترارٿ جي سمجهاڻي ڏي. اُن تي ڀارتي عالم پنهنجن سوالن جي سمجهاڻي ڏيندي ٻڌايو ته مون هڪ آڱر ڪٽي ڏيکاريون ته شِوَ هڪ ئي آهي، پر توهان جي عالم جواب ۾ به آڱريون ڪٽي ٻڌايو ته شِو سان گڏ شڪتي يعني پاورتي به آهي. اِن کان پوءِ پنج آڱريون ڪٽي چيو ته اِندريون (حواس) پنج آهن. ان جي جواب ۾ توهان جي عالم مُٺ ڏيکاري جواب ڏنو ته اندريون برابر پنج آهن. پر اُنهن جي سونهن تڏهن آهي، جڏهن اُنهن کي

وس ۾ رکجي. انهيءَ مان ثابت آهي تہ اوهان جو هيءُ ودوان تمام گيان وان (جاڻو) مها پنڊت آهي. ان ريت سمجهاڻي ڏيئي اُهو ڏکڻ ڀارتي عالم راجا يوڄ کان اجازت وٺي پنهنجي شهر ڏانهن هليو ويو.

اُن بعد راجا يوڄ گنگو تيليءَ کان شاسترارٿ جي سمجهاڻي گهري. گنگو تيليءَ جواب ڏيندي چيو تہ "هي مهاراج، هيءُ شخص تہ ڪو بدتميز ٿي ڏٺو. هن هڪ آڳر ڪٽي مون کي اشارو ڪيو تہ تون ڪاڻو آهين. اِن تي مون. ڪاوڙجي ٻئي آڳريون ڏيکاري چيومانس تہ تُون پاڻ کي سمجهين ڇا ٿو، مان تنهنجو ٻئي اکيون ڪڍي توکي انڌو ڪري ڇڏيندس. انهيءَ تي هن پنهنجو هٿ مٿي ڪٽي مون کي چمات هڻڻ جي ڏمڪي ڏني مون وري موٽ ۾ ڪيس ٺونشوپ ڏيکاريو." گنگو تيليءَ جي اها سمجهاڻي ٻڌي راجا گنگو تيليءَ کي گهڻو ئي انعام ڏيئي ڪيس روانو ڪيو.

- مقدر جو سڪندر.

هيءُ پهاڪو بہ سنڌي، هندي، اردو، وغيره ٻولين ۾ مشهور آهي. ان جو مطلب آهي تہ هُو تمام سني قسمت وارو آهي. هتي سڪندر لفظ راجا اليگزينڊر طرف اشارو ڪري ٿو. هو يونان جو مشهور بادشاهہ هو. مهاراجا چندر گپت موريا جي ڏينهن ۾ هُو اُتر اولهہ ڀارت جي ڪن حصن تي ڪاهي آيو هو، پر پنجاب ۽ سنڌ جي صوبن جي بهادرن هُن جو سخت مقابلو ڪيو. آخر هُو سنڌ مان عربي سمنڊ رستي پنهنجي ملڪ ڏانهن موٽندي بئبيلان ۾ گذر ڪري ويو، پر اڄ تائين اليگزينڊر يا سڪندر جو نالو عظيم بهادر شخص تي ناتي مشهور آهي.

٢.٥ قدرتي ماحول ۽ جاگرافيءَ متعلق پهاڪا:

جاگرافي هڪ وسيع معنيٰ وارو لفظ آهي. هن ۾ ڪنهن ملڪ، ڪنهن صوبي، ڪنهن شهر، ڪنهن ڳوٺ جا رڳو جبل، زمينون، نديون ۽ قدرتي حدون نہ ٿيون اچن، پر اُن حد ۾ رهندڙ ماڻهو، اُتي جو قدرتي ماحول، وڻ ٽڻ، جانور، پکي وغيره بہ اچن ٿا.

قدرت ۽ انسان جو ساٿ تمام جهونو آهي. ايامن کان ٻئي پنهنجي ڄاڻ مطابق هڪ ٻئي کي ناهيندا ۽ ڌاهيندا اچن ٿا. انهيءَ ناهڻ ۽ ڌاهڻ جي عمل ۾ انسان ذات کي املهہ تجربا حاصل ٿيا آهن. اِنهن تجربن جي آڌار تي پهاڪا نهن ٿا ۽ اُنهن پهاڪن جي وسيلي اسين جهوني تهذيب ثقافت، ۽ آڳاٽي ماحول جي ڄاڻ حاصل ڪري سگهون ٿا.

سنڌ جي رهاڪن کي بہ شهرن مان، زمين مان، جبلن مان، جانورن پکين مان، وڻن- ٽڻن مان، ڀاڄين- ميون وغيره مان جهجهي تعداد ۾ تجربا مليا آهن. انهن تجربن ۽ آزمودن جي آڌار تي جيڪي پهاڪا نهيا آهن، تن مان سنڌين جي سماجي ۽ ثقافتي رُخ جي پروڙ پوي ٿي. سنڌي ٻوليءَ ۾ جاگرافيءَ سان واسطو رکندڙ جيڪي پهاڪا ملن ٿا، اُنهن جي جدا جدا قسمن جو هتي مختصر جائزو پيش ڪجي ٿو:

آبهوا ۽ موسم:

آبهوا جي خيال کان سنڌ کي گرم صوبو چيو ويو آهي. هتي برسات تمام گهٽ پوندي آهي. اُتر اولهه پاسي جبل، اوير پاسي راجستان جو ريگستان، جنهن جو ڪجهه پاسو سنڌ جي ٿرپارڪر ۽ نوابشاهه توڙي خيرپور ضلعجن جي اوير ۾ به اچي وڃي ٿو، ڏکڻ اوير ۾ سمنڊ ۽ ڪچ جو رڻ، ۽ ڏکڻ- اولهه ۾ عربي سمنڊ يا سنڌوُ ساگر بيٺل آهي. ڏکڻ سنڌ ۾ سمنڊ سان ويجهڙائپ سبب ۽ ٻين حصن ۾ جبلن ۽ رڻ پٽ جي ڪري هر هنڌ الڳ الڳ موسم جو اثر ٿيو آهي. اِن ڪري هتي هر قسم جي موسم ٿئي ٿي. فقط مهاراشٽر، گجرات ۽ ڀارت جي ڪن ٻين حصن وانگر سنڌ ۾ چؤماسي جي مند ڪا نه ٿي ٿئي. سنڌ جي وچ مان سنڌوندي وهي ٿي جيڪا ڪئلاش مانسروَر مان نڪري تبت، ليهه، لداخ جي پهاڙن مان لنگهندي اچي ڪراچيءَ وٽ عربي سمنڊ ۾ ملندي آهي. اِن نديءَ جي آسري تي ئي سنڌ آباد ٿي آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ موسم سان واسطو رکندڙ گهڻيئي پهاڪا ۽ چوٽيون آهن. انهن ۾ ڪجهه هن ريت آهن:

- "آهڙ جي تتي ڏينهن، ساوڻ جي وسندي مينهن، سياري جي آڌيءَ رات، شل نه پوي هنگڻ تات."

(پڙهڻي: جيٺ ويساک جي تتي ڏينهن، پوهه مانگهه جي آڌيءَ رات، شال نه پوي ڪڏهن هنگڻ تات.)

هيءَ پهاڪو/ چوٽي تڏهن نهي آهي، جڏهن ماڻهن کي ڪاڪوس لاءِ جهنگل ۾ وڃڻو پوندو هو، پر هِن چوٽيءَ جي آڌار تي اسان کي خبر پوي ٿي ته سنڌ ۾ آڙهڙ يا جيٺ جي مهيني ۾ ڏينهن گرم ٿيندا آهن ۽ ساوڻ يعني جولاءِ- آگسٽ جي مهينن ۾ ڪجهه برسات پوندي آهي. انهيءَ طرح سياري جي راتين ۾ اُتر سنڌ ۾ ڏاڍي ٺڏ پوندي آهي. اهڙي موسم ۾ ضروري حاجت لاءِ ٻاهر نڪرڻ مشڪل ڪم پوندو.

يوجپُريءَ ۾ انهيءَ سان ميل رکندڙ هيءُ پهاڪو ملي ٿو:

- "جيٺ ڪو ڏُپهريا، ڀادو ڪو اَنهريا، پوس کي پِن لهرا، اَياگا ڪام ڪريلو."

مطلب ته جيٺ مهيني ۾ منجهند وقت، ٻڌي ماهه جي رات اونداهيءَ ۾، پوهه ۾ صبح سوير، اياڳو ماڻهو ئي ڪم ڪندو آهي.

"ڏکڻ مينهن نه وسڻا، جي وسي ته ٻوڙي،

ڪانئر ڏکُ نه هڻڻا، جي هڻي ته جهوري."

سنڌ ۾ گهڻو ڪري ڏکڻ/ اولهه کان برسات نه پوندي آهي. پر جي اِن طرف جي برسات پئي ته ٻوڙان ڪري ڇڏيندي آهي.

- "ونو ته ٿر، نه ته برُ."

ٿرپارڪار وارو گهڻو ضلعو آهي. هِتي آباديءَ جو گهڻو دارومدار برسات تي آهي. ٿر ۾ جي برسات پيئي ته اُهو سڄو علائقو سڪيو ستابو ۽ سهڻو بڻجي پوندو، نه ته اُهو ريگستان ئي آهي.

- "وسي ته ڪوهُ، نه ته روهُ."

ڪوهستان وار سنڌ جو علائقو برسات ۾ سهڻو لڳندو آهي، نہ تہ اُهو بُڻُ يعني سُڪل ملڪ آهي.

- "سياري ۾ سيءُ پوي، آڙهڙ ۾ آريون، ڪنهن کي ساراهيون؟"

سنڌ جي صوبي ۾، خاص طور سان اُتر سنڌ ۾ سردي ۽ گرمي ٻئي گهڻيون ٿينديون آهن، جيڪي پريشان ڪندڙ آهن.

- "سياري جو سڄُ، ڪڻُ پاءِ ۾ وڃي."

سياري جي وقت ۾ ڏينهن ننڍا ٿيندا آهن. اِنهن ڏينهن ۾ اوندهہ جهٽ ٿي ويندي آهي ۽ جنهن ڪري ڪم گهٽ ٿيندو آهي.

- "واهہ مالڪ تنهنجي مايا، ڪٿي ڏوپ ڪٿي ڇايا."

هن پهاڪي ۾ موسم، پرڪرتي يا قدرت جي خوبين جو بيان ڪيو ويو آهي. مطلب تہ ڪي سُڪي تہ ڪي ڏُکي آهن.

- "وِلهہ پيئي واڪا ڪري."

مطلب تہ تمام گهڻي ٿڌ آهي.

- "سوَڙ ڪٿي ٻاهر نڪرجي ۽ وِجڻو ڪٿي اندر گهڙجي."

سنڌ ۾ هوليءَ کان پوءِ رات جو ٻاهر اڳڻ ۾ سُمهبو هو، پر پوءِ رات جو وڏيڪ ٿڌ پوڻ سبب مٿان سوَڙ وجهڻي پوندي هئي. ٻڌي ۾ سرءُ (پن ڇڻ) جي مُند ۾ رات جو اندر سمهبو هو، جيتوڻيڪ اندر گرمي ٿيندي هئي ۽ مڇرن سبب تپاولي ٿيندي هئي. اِن ڪري وِجڻو ڪٿي اندر سمهبو هو. ان ڪري سنڌ ۾ اها چوٽي ٺهي:

- "ڦڳڻ ڦُلاريو، راتيان سياروَ، ڏينهن اونهارو."

مطلب تہ ڦڳڻ يعني مارچ جي مهيني ۾ رات جو ٿڌ محسوس ٿيندي آهي، پر ڏينهن تي تِر ۽ مُوري ڪاڏا ويندا آهن. سِنڌ ۾ اُن کان پوءِ سياري جي ٿڌ گهٽجڻ شروع ٿي ويندي آهي.

- "انبن ۾ ٻور، لڳن ۾ سوُر."

برسات کان پوءِ انبن جي وڻن ۾ ٻوُر (گل) اَچڻ شروع ٿي ويندا آهن، جيڪي گرميءَ جي اچڻ طرف اشارو ڪندا آهن ۽ پوءِ وڻن ۾ انبن جو ڦل ٿيندو آهي. ان پهاڪي جو اشارو موسم جي تبديل طرف آهي، جنهن ڪري انسان جي لڳن ۾ سُور بہ ٿيندو آهي.

- "ڏنو چيٽُ، پيو انبن ۾ ميٽ."

چيٽ جي مهيني کان پوءِ انبن ۾ رس ۽ مناس اَچي ويندي آهي. .

- "ڏياريءَ جو ڏيئو ڏنو، ننڍو وڏو چيڙُ منو."

چيڙُ رڳو ڏياريءَ جي ڏينهن ۾ ئي منو ٿيندو آهي. ٻين مُندن ۾ اِهو ڪوڙو هوندو آهي.

ڏيان ڇڪائيندڙ جملو "جل هِي جيون هِئَ" (پاڻي ئي زندگي آهي) ڪيترن ئي هنڌن تي لکيل نظر اچي ٿو. لڳ ڀڳ ۵۰۵ ع ۾ وارهه مِهر لکيو آهي ته:

اِن طرح موسم سان واسطو رکندڙ گهڻيئي پهاڪا ملن ٿا. اهڙا ئي ڪجهه مثال هِن ريت آهن:

(۱) ميوو سڀ مُندائتو مِنو.

(۲) واءُ جبل اُڏائي ڇڏي، تنهن جي اڳيان ڪپهه ڇا آهي؟

(۳) جي وسي چيتُ ته اَنُ نه ماپي ڪيتُ،

(۴) جهڙ جي اُس، انڌي جي ٿُڪ، ماڻيلي ماءُ جي مُڪ، جتي لڳي اُتي سُڪ.

(۵) سياري ۾ سيئي چڱا، جن کي گهڻي ڇانهه.

(مطلب ته سياري جي مند عياشيءَ لاءِ ۽ گرميءَ جي موسم بيمارن لاءِ نيڪ آهي.)

مينهن جي موسم:

زندگيءَ جي امُلهه شين ۾ برسات يعني پاڻي هڪ خاص عنصر آهي. نه رڳو سڄي ڪائنات ۾ پر ماڻهوءَ جي پنهنجي جسم ۾ به ٽي حصا پاڻي آهن. اڄُ ڪالهه انساني زندگيءَ ۾ پاڻيءَ جي اهميت طرف ڏيان ڇڪائيندڙ جملا "جل هِي جيون آهي." ڪيترن ئي هنڌن تي لکيل نظر اچي ٿو. لڳ ڀڳ ۵۰۵ ع ۾ وارهه مِهر لکيو آهي ته:

"انن جڳتهه پِراڻاهه پرور ٽڪالسيه چاننمايتم

يَسمادتهه: پَريڪشيَهَ پراورٽَڪالهَ پريتنينَ."

(ڊاڪٽر تيواري، پوجپوري لوڪو ڪِتيان، صفحو ۷۱.)

مطلب ته اَنُ ئي هن جڳت جو ساهه آهي ۽ هيءُ اَنُ برسات جي مند جي وس ۾ آهي. انهيءَ ڪري برسات کي ڏيان ۾ رکي ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

ڀارت ملڪ هڪ وڏو ملڪ آهي، جتي برسات الڳ الڳ وقت تي ۽ الڳ الڳ مقدار ۾ پوي ٿي. چيراپونجيءَ ۾ برسات سڀ کان وڌيڪ پوي ٿي ته ٻئي طرف راجستان جي واريءَ واري علائقي ۾ سڀ کان گهٽ. مهاراشٽر ۾ برسات جهجهي تعداد ۾ پوندي آهي، ته وري سنڌ پاڪستان ۾ برسات ڏاڍي گهٽ پوندي آهي. انهيءَ آڌار تي سنڌيءَ ۾ چوٽي مشهور آهي ته، "مينهن ۽ مهمان، ٻئي ڪيترو وقت؟" يعني ٻئي ٿوري وقت لاءِ هوندا آهن.

ڀارت ۾ مينهن سان لاڳاپو رکندڙ سائنس تمام پراڻي آهي. هوا، بادل، آڪاش، بجلي، آنڌي، طوفان، سج، چنڊ وغيره جي مدد سان مينهن جي اچڻ جو اطلاع ملي ويندو آهي. هاري ۽ ٻين ماڻهن جي اِنهن تجربن جي آڌار تي برسات ڪيترا ئي پهاڪا نهيا آهن. سنڌي ٻوليءَ جي پهاڪن ۾ مينهن بابت گهڻ ويچار ڪيو ويو آهي، پر تڏهن به جيڪي پهاڪا ملن ٿا، انهن ۾ مکيه هيٺين ريت آهن:

- "مينهن وسي به پهر، چنو وسي چهه پهر."

مطلب تہ برسات جي وسڪاري کان پوءِ برسات بند ٿي وڃڻ بعد بہ جهوپڙين جي ڇت مان گهٽي وقت تائين پاڻي پيو ٽمندو رهندو آهي.

- "مولي مينهن وساءِ، تہ ڪانئر ڇُٽن ڪم کان."

يعني مينهن سائين جي وس ۾ آهي ۽ ڪمچور ۽ گوسڙو ڪيس التجا ڪن ٿا تہ هُو مينهن وسائي تہ جيئن تيز برسات پوڻ سان هوُ.

پنهنجن ڪمن تي وڃڻ کان بچي وڃن. هتي اُنهن جو مقصد مينهن پوڻ ڪري ٻني ٻاري ۽ ٻين فائدن جو نہ ٿي ڪري، پاڻ ڪم کان بچڻ جو آهي.

برسات ڏٽي سائينءَ جي مرضيءَ سان پوي ٿي، ان ويچار کي ڏيکاريندڙ ڀاڪو راجستاني ٻوليءَ ۾ هن ريت آهي:

معنيٰ تہ مينهن تڏهن پوندو، جڏهن سائين جي مهر ٿيندي.

- "پوکين تا ڪي پوک، جيسين پاڻي اٿيئي ٻار ۾."

يعني تہ ڪيتي پاڻيءَ تي دارومدار ڪري ٿي. پاڻي سُڪي وڃڻ بعد ڪيتي ڪا نہ ٿي سگهندي. اِن ڪري جيسين ٻار ۾ پاڻي آهي، تيسين تون پوک ڪري لاڀ وٺ.

ڪڪر:

مينهن ۽ ڪڪرن جو پاڻ ۾ گهاٽو تعلق آهي. ڪڪر ئي مينهن بڻجي وسندا آهن. ڪڪر گجگوڙ ڪندا آهن ۽ اِنهن ۾ بجلي پيدا ٿيندي آهي. ڪڪرن جي رنگ ۽ اُنهن جي رُخ مان مينهن جو اندازو لڳائي سگهبو آهي. ڪڪر ڪارا، پورا، نيرا، ڳاڙها ۽ هئندا ٿيندا آهن. جيڪڏهن ڪڪر ڪارا هوندا تہ ڏڪائيندا ۽ جي پُورا هوندا تہ پڪ پاڻي وسائيندا. اِن بابت پوڄپوري ڀاڪي ۾ هڪ سهڻو مثال آهي:

- "ڪَرِيا بادر جيءُ ڊراوَن، پيُوئر بادل پاڻي وسائيندا آهن."

(ڊاڪٽر تيواري، پوڄپوري لوڪو ڪِيتيان، صفحو ٧٢.)

معنيٰ تہ ڪارا بادل ڏڪائيندا آهن ۽ پُورا بادل پاڻي وسائيندا آهن.

- "لال پِيئَر جب هويہ آڪاس، تب نا با برڪا ڪي آس."

(ڊاڪٽر تيواري، پوڄپوري لوڪو ڪِيتيان، صفحو ٧٢.)

يعني جڏهن آڪاش ۾ بادلن جو رنگ ڳاڙهو يا هئڊو هجي، تہ برسات پوڻي جي آس نہ ڪرڻ ڪپي.

يعني: ڪڪر گجگوڙ ڪرڻ بعد پاڻيءَ جو وسڪارو بہ ڪندا.

معنيٰ، گجگوڙ ڪرڻ وارا ڪڪر گهڻو ڪري پاڻيءَ جو وسڪارو نہ ڪند آهن. انهيءَ ويچار کي ڏيکاريندڙ ڀاڪو پوڄپوري ٻولي ۾ هن ريت آهي:

پڙهڻي: جو گجي، سو نہ وسي.

مطلب تہ گرجڻ وارا ڪڪر ڪو نہ وسندا آهن. وسڻ وارا ڪڪر گهُپ انڌيرو ڪٽي ايندا آهن.

سج:

برسات جو اصل سبب آهي سج. سج جي تپت سان سمنڊ جو پاڻي ٻاڦ بڻجي مينهن جي شڪل وٺندو آهي. يوجپوريءَ ۾ انهيءَ تي ٻڌل هڪ ٿُڙ پهاڪو ڏسو:

- "جَتنا تپِي، آوتني برسِي."

معنيٰ، سج جيترو تپندو، برسات اوتري ئي وڌيڪ ٿيندي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ سج سان واسطو رکندڙ ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

(١) سج ٻہ پاڇا.

(٢) برهمڻ جو وچن، سورج جي ساکيا.

(٣) سياري جو سجُ، ڪڻُ پاءُ ۾ ئي وجي.

(۴) سِر وئي کان پوءِ سج اُڀري نہ اُڀري.

(۵) سج لٿي کان پوءِ اوير ڪانهي، ڦرئي کان پوَ پيئُ ڪانهي.

(٦) سج ايڪ پڇاوين، پاڇا ڏوُن، پيءُ دا بخت نہ پُٽان نوُن.

(٧) سج جڻُ مٽانئس ٿو لهي چڙهي.

اوپڙ

وڻ ٽڻ، ٻُوٽا، گاهہ، ميوا، پاڄيون وغيره سنڌي پهاڪن ۾ ٻن شڪلين ۾ ڪتب آيا آهن. هڪ تہ ساڳئي مطلب ۾ ۽ ٻيو تشبيهي شڪل ۾. جتي ٻہ پهاڪن ۾ انهن جو ساڳئي معنيٰ ظاهري شڪل ۾ استعمال ٿيو آهي، اُتي اُنهن جي مختلف ڪارگذارين تي ويچار ڪيو ويو آهي. پر جتي ونسپتي جو استعمال تشبيهہ، استعاري يا مثال جي طور ملي ٿو، اُتي اُن جي پهرين معنيٰ جي اهميت گهٽجي وڃي ٿي. هتي ونسپتيءَ جي باريڪ جزن جو اڀياس ٻنهي صورتن ۾ ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ تہ انسان ۽ ونسپتيءَ جي رشتي جي اِنهن ٻنهي صورتن جو ڪجهہ نہ ڪجهہ اثر پوي ٿو.

اَڪُ:

اڪ هڪ زهريلو ننڍو جهنگلي وڻ آهي، جيڪو ڊيگهہ ۾ ڏهن ٻارهن ڦُٽن جي اندر هوندو آهي. اِن ۾ ننڍڙا اڇا گل ٿيندا آهن، جن کي "اڪ ڦلڙيون" چئبو آهي. اڪ ۾ انبڙيءَ جي شڪل جا ننڍڙا ڦل ٻہ پيدا ٿيندا آهن، جن کي اڪ ٽِٽڙا سڏبو آهي. اُنهن مان ڪپهہ وانگر نرم تاندورا نڪرندو آهي، جنهن کي "اڪ جو ڪير" چئبو آهي. اُهو جيڪڏهن اکين ۾ لڳي وڃي تہ اکين جي جوت هلي وڃڻ جو گهڻو امڪان ٿيندو آهي. پهاڪن ۾ "اڪ" جو مطلب گهٽي ڪري نقصان ڪندڙ شيءِ، مورڪ، نيچ انسان وغيره ڪنيو ويو آهي.

- "اڪ آمو نہ ٿئي، توڙي ڦُٽِي ڪرم ڦرُ."

اڪ جو وڻ جڏهن ڦٽي ڦل ڏيندو تہ اڪ ٽِٽِرا ئي ڏيندو، ان مان منن انبن جي اميد رکڻ اجائي آهي. مطلب تہ نيچ انسان ڪيتري بہ ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ بہ پنهنجو سڀاءُ مٽائي نيڪ نہ بڻجي سگهندو.

- "اڪ ۾ آمو لڳو آهي."١

معنيٰ اچرج واري ڳالهہ ٿيڻ. ڪنهن اڻٿيڻي يا ناممڪن واقعي جي ٿي پوڻ تي ايئن چئبو آهي. ٻين ٻولين ۾ بہ انهيءَ مطلب کي ڏيکاريندڙ پهاڪا ملن ٿا. جيئن تہ:

(الف) آڪ ۾ آم ڦلا. (هندي)

(ب) آڪ ۾ آنبو نيچجِيو. (راجستاني)

(ج) اڪ وِچ انب ڦِليا. (پنجابي)

- "اڪن کان آمان گُهري، ٻَبُرن کان ٻير."

جهڙيءَ طرح اڪ جي وڻ مان انب جهڙو مِٺو ۽ سوادي ميوو نہ ملي سگهندو، تهڙيءَ طرح ٻير مان ٻير نہ ملي سگهندا. معنيٰ، جنهن ماڻهوءَ مان ڪم ٿيڻ جو آسرو ڪونهي، تڏهن بہ ڪوئي ماڻهو اُن مان ڪم ٿيڻ جو آسرو رکي، تڏهن ايئن چئبو آهي.

ڪنهن ميدان تي چاهي ڪيڏو بہ وڏو وڻ هجي، پر جيڪڏهن اُهي اڪيلو آهي تہ ڪمزور لکيو ويندو. ڇاڪاڻ تہ اُهو وڻ طوفان يا واچوڙي جي سَٽ سهي نہ سگهندو. مطلب تہ انسان کي ٻين جو ساٿ هئڻ ضروري آهي. اُن سان دلي طاقت وڌي ٿي.

(اچار = وانگر) جيئن وڻ جو پاڇو پيو ڦِرندو آهي، تيئن ماڻهوءَ جو جَسُ (ناموس) بہ پيو ڦِرندو آهي.

- اندر ٻِڏ ٻُهون، ٻاهر آٽڻُ اَن جو.

ٻِڏ لاڙ جي علائقي ۾ پيدا ٿيندڙ هڪ گاهہ جي پاڙ آهي، جنهن کي ماڻهو ڏڪر ۾ اناج نہ ملڻ ڪري، پيهي اٽو ڪري کائيندا آهن، پر ٻِڏجي اَٽي کي چاهي ڪٽڪ جي اَٽي جو آٽڻُ لڳائجي، تڏهن بہ اَن جو سواد نہ ڦرندو.

- سهڻا ٿوهہ پٽن ۾ گهڻا.

ٿوهہ هڪ جهنلگي ڦل آهي. جيڪو ٻاهران سهڻو ۽ اندران ڪوڙو ظاهر هوندو آهي. هي ڏسڻ ۾ گدري کان بہ خوبصورت ٿيندو آهي. معنيٰ تہ ٻاهران جيڪو سنو ۽ سهڻو هجي، پر اندر ۾ برو هجي، اُن لاءِ ائين چئبو آهي.

- لنبُ، مکڻ چنبُ.

ٿر ۾ لنب نالي گاهہ پيدا ٿئي ٿو. اُهو گاهہ جڏهن کير ڏيندڙ چوپايو مال کائيندو آهي، تہ اُنهن جي ڏنل کير مان جهجهي تعداد ۾ مکڻ ملندو آهي.

- ليي لوڻڪ بہ ڪا نہ، سَڌُون مريڙي جون.

لوٽڪ ۽ مريڙو ساڳ جا قسم ٿيندا آهن جن ۾ لوٽڪ هلڪي قسم جو ساڳ ليکيو ويندو آهي. جڏهن ڪو ماڻهو پاڻ کي وڏي حيثيت واري سان ريس ڪري، تڏهن ائين چئبو آهي.

- ميوو سڀ ڪو مُندائتو منو.

ڪو به ڦل پنهنجي مند يعني موسم ۾ ئي منو ٿيندو آهي. جيئن ته چيڙ رڳو ڏياريءَ جي موسم ۾ ئي مِنا ٿيندا آهن. يعني سڀ ڪم پنهنجي وقت تي ڪرڻ سان ئي سڦل ٿيندا آهن. مطلب ته هرڪا شيءِ پنهنجي وقت موجب سني ۽ سهڻي لڳندي آهي.

- ملڪ ۾ ڏيڍ ڪجور، ميان سُمهن باغ ۾.

سنڌ ۾ ڪجور يعني ڪارڪون وڏي تعداد ۾ ٿينديون آهن. وڏيري کي به ٿي ڪجور جا وڻ آهن، پر انهن هيٺان سمهي پاڻ کي وڏو زميندار ٿو سمجهي.

- انب مان ڪريو، ٻير ۾ پيو.

- انب پير جي هيٺان آهي.

- آسمان تان ڪريو، ڪجيءَ ۾ اٽڪيو.

مطلب ته ننڍي تڪليف مان نڪري وڏي تڪليف ۾ ڦاسڻ. انهيءَ ويچار تي هنديءَ ۾ هي پهاڪو آهي "آسمان سي گري، ڪجور ۾ اٽڪي".

- انبن جو سِڪون انبڙين مان ڪين لهن.

وڏن جو پريَم آهي، سو ننڍن ۾ نه آهي.

- انبن سندو ساءُ، اڪ ٽٽوُنئڙن مان نه اچي.

انب ۽ اڪ ٽِٽوڙا شڪل ۾ ساڳيا آهن، پر ٻنهي جي سواد ۾ گهڻو فرق آهي. مطلب ته هر هڪ جو سواد ۽ سُڀاءُ الڳ الڳ هوندو آهي.

- انبان ٻور، ڪلالان لاها.

انب جي وڻ ۾ پهرين ٻور جهجهو نظر ايندو آهي، پر اُهو هوا ۾ گهڻي تعداد ۾ ڇڻجي ويندو آهي ۽ ڦل تمام گهٽ ملندا آهن. ساڳيءَ طرح ڪلال جي ڪمائي ڏسڻ ۾ گهڻي ايندي آهي، پر اوڏر سوڏر ۾ ختم ٿي باقي وڃي ٿوري بچندي آهي.

- پلي سيري کان به پلي، سيري ۾ نه ساءُ، پلي گوڏا کوڙي کاءُ.

پلي ڏڌڙيءَ جي ٻوٽيءَ جو گاهه آهي، جيڪو ڪاڏي لذيذ ٿيندو آهي.

- جٽ بکيو موري کائي، موري بک گهڻي ري لائي.

موري دير سان هضم ٿيندي آهي، پر ٻئي ڪاڏي سان گڏ کائڻ سان بک وڌائيندي آهي.

- ماءُ موري، پيءُ بصر، ڌيءَ گل زعفران.

مطلب ته گهٽ گهراڻي جو ٿي ڪري وڏو تڪبر ڪرڻ.

- ڪاتي ڪِري گدري تي، تہ بہ گدري جوڪو، گدرو ڪِري ڪاتيءَ تي، تہ بہ گدري جوڪو..

يعني طاقتور يا وڏي ماڻهوءَ کي ڪو بہ ڏوهہ ڪو نہ ڏيندو آهي. سيٺ چُڪ ڪري تہ گمائشتو جوابدار ۽ ي گمائشتو چُڪ ڪري تہ بہ هو پنهنجي چُڪ لاءِ پاڻ ئي جوابدار آهي.

مطلب تہ بيڪار شيءِ کي خيراتي ڪمن ۾ ڏيئي ڇڏڻ.

- چونڊيندي ٻير، وڃي پيا ککڙين تي.

- وڻجن ٻير، کائين ڏاکون، تن گهرن جون ڪهڙيون ساکون.

معنيٰ ڪمائي گهٽ ۽ خرچ وڌيڪ ڪرڻ وارو شخص هميشہ مشڪلات ۾ پئجي ويندو آهي.

- واڳڻ ڪنهن کي وائي، ڪنهن کي پيٽي.

واڳڻ کائڻ سان ڪِن کي وائي بادي ٿي پوي تہ ٻين ڪِن کي اهي تمام لذيز ۽ ڀاءِ پوندڙ لڳندا آهن.

- بک ۾ بصر منا.

بک ۾ ڪوڙي يا اڻ وڻندڙ شيءِ بہ مني لڳندي آهي.

- ماکي نہ مناڻ، ليمون نہ کٽاڻ.

ماکي آهي مني، پر اُن ۾ جيڪي گڻ ٿيندا آهن، اُهي ڪنڊ يا ڳڙ ۾ نہ ٿيندا آهن. ان ڪري ماکيءَ کي مناڻ ڪري نہ ليکبو آهي. ساڳيءَ طرح ليمون بہ کٽو ٿيندو آهي، پر اُن ۾ جيڪي گڻ آهي، اُهي ٻين کٽين شين ۾ نہ هوندا آهن. ان ڪري ليمون کٽاڻ ۾ نہ ڳڻيو ويندو آهي.

- جتي ماکي اُتي مک.

لوڀ واري شيءِ تي هر ڪو مڙي ايندو آهي.

- عقل جو امير! چئيمانس ميٽي، آندائين ڪوتمير.

ميٽي ۽ ڪوتمير سائي ڀاڄيءَ جا بہ الڳ قسم آهن. انهيءَ پهاڪي جو اشارو اُتي هلت يا غلت ڪم ڪندڙ شخص طرف آهي، جيڪو پاڻ کي وڏيڪ سياڻو سمجهي ٿو. مطلب تہ هن جو لاڳاپو اهڙي ماڻهوءَ سان آهي، جنهن کي چئجي هڪ ڪم ج و، پر هُو چيل ڪم ڇڏي ٻيو ڪو ڪم ڪري اچي.

انهيءَ ويچار تي هيٺيان پهاڪا پڻ ملن ٿا:

(١) اڪبر جو مقبر.

(٢) اتي جو گهوڙاتو.

(٣) عقل نو اوتتمير، منگاوي ڀاجي، ني لئي، آوِيو ڪوٽ مير. (گجراتي)

(۴) اڪلانچي امير، سانگيتلي ميٽي، آٽلي ڪوتمير. (مراٺي)

- اکين لونگ لڳا جعفر ويا وسري.

نوان دوست ٿيا تہ جهونا وسري ويا.

- اڏجاڻ لاءِ جهڙي مصري تهڙي ڦٽڪي.

بي عقل لاءِ چڱا مَنا سڀ هڪ جهڙا. هندي ٻوليءَ ۾ اهڙي ويچار کي ڏيڪاريندڙ پهاڪو هن ريت ملي ٿو. "بندر ڪيا جاني ادرڪ کا سواد".

شهرن ۽ جايُن متعلق پهاڪا:

سنڌيءَ ۾ جدا جدا شهرن ۽ جاين، ندين ۽ طبعي حالتن سان واسطو رکندڙ پاڪا ٻه چڱي تعداد ۾ ملن ٿا. اُنهن جا ڪجهه مثال هتي ڏجن ٿا.

- حيدرآباد، هيرآباد، ڪندين گهٽا ڏينهن ياد.

آزاديءَ کان اڳ حيدرآباد (سنڌ) رونق ڪري گهڻو مشهور هو. اُن ۾ هيرآباد واري ڪالوني سوُنهن ۽ فيشن پرستيءَ ڪري سڄيءَ سنڌ ۾ مشهور هئي.

سو تمام مظبوط قلعو هو. ان تي هيءَ چوٽي نهي آهي.

- هي خدا، جي تو سيوهڻ ناهيو آهي، ته پوءِ دوزخ ڇو ناهيُئِ؟

مطلب ته سيوهڻ (سنڌ) ۾ گرمي تمام گهڻي ٿيندي آهي. اِن ڪري اُن کي دوزخ جي آزارن برابر ليکيو ويو آهي.

سنڌ کان ٻاهر جي علائقن متعلق پهاڪا:

سنڌيءَ ۾ اهڙا پهاڪا ٻه گهڻيئي ملن ٿا، جن جو واسطو سنڌ کان ٻاهر جي علائقن سان آهي. انهن جا ڪجهه مثال هن ريت آهن:

- انڌن وڃي ملتان لڌو آهي.

آزاديءَ کان اڳ ڪراچيءَ کان وٺي ملتان تائين هڪ شاهي سڙڪ هئي، جنهن تي هيءُ چوٽي نهي آهي. هاڻي ته ٻيا ٻه رستا نهي ويا آهن، جيڪي سنڌ کي پنجاب سان ڳنڍين ٿا.

جي نه ڪائيندين ته ٻه پيچتائيندين.

هيءَ چوٽي دهليءَ جي ڳوٺن طرف اشارو ڪري ٿي.

- جيڪي ويا جاوا، سي ٿيا ساوا.

هيءُ پهاڪو اُن زماني جو آهي، جڏهن سنڌ جا گهڻا ماڻهو انڊونيشيا ۾ جڪارتا، جاوا، سوماترا ۽ ملايا جهڙن ٻين شهرن ۾ پنهنجي روزگار لاءِ ويندا هئا. اُتي هوُ واپار ۾ گهڻو ناڻو ڪمائي شاهوڪار بڻجي ويا.

- جو سُک پنهنجي دواري، سو نه بلخ نه بخاري. پر چوٽي اردو ۾ سنڌيءَ ۾ ناهي.

اتر سنڌ خاص طور شڪارپور جا واپاري افغانستان، ايران، روس وغيره ملڪن ۾ واپار لاءِ ويندا هئا، پر هنن محسوس ڪيو تہ چاهي ٻاهر اسين ڪيترو بہ گهٽو ناڻو ڪمايون تہ بہ سنڌ ۾ پنهنجي گهر ۾ رهڻ جيترو سُک ٻاهر ملي نہ سگهندو.

جدا جدا شهرن ۽ علائقن جي رهاڪن بابت پڻ اسان کي ڪجهہ پهاڪا ملن ٿا، جيئن تہ:

- پنجابي ايڪ تہ ڀاوين ڏوُن تہ جهڳائي جهوُن.

مطلب تہ جيڪڏهن توکي هڪ پنجابي گڏجي تہ ڪيس ٻن جي برابر سمجهہ، پر جيڪڏهن تنهنجو واسطو ٻن پنجابين سان پوي تو تہ پوءِ سمجهہ تہ هو تنهنجو گهر ئي لٽي ويندا.

- لاڙ جو پڙهيو، سري جو ڍڳو.

مطلب تہ ڏکڻ سنڌ جو رهاڪو ڪيترو بہ گهٽو چو نہ پڙهي، پر هُو اتر سنڌ جي ڍڳن جي برابر آهي. هيءَ چوٽي لاڙ جي رهاڪن جي اُچارن ۽ رهڻي ڪهڻيءَ طرف اشارو ڪري ٿي.

- ڍءُ جهلي هڪ ڀاڙو، ٻي مينهن.

اُتر سنڌ ۾ ڀاڙا ذات جا جين واپاري رهندا هئا. هو چاهي تمام گهڻا شاهوڪار هئا، تہ بہ پنهنجي ناڻي جو ڏيکاءُ نہ ڪندا هئا.

- چريو سيوهاڻي، پٽر ڍوئي گهر ڏي.

سيوهڻ جا رهاڪو چاهي ڪيتري بہ گهڻي ترقي ڪن، تہ بہ هو سادگيءَ سان زندگي گذاريندا هئا. اِن تي هيءُ پهاڪو ٺهيو آهي. ڪي ماڻهو هن پهاڪي ۾ چُريو سيوهاڻي بہ ڪتب آڻيندا آهن، جيڪو درست نہ ٿو لڳي.

٣.٥ جانور، پکي ۽ جيت جڻيا:

ايامن کان اِنسان ذات جو لاڳاپو الڳ الڳ جانورن سان رهيو آهي. تاريخي روايتن موجب ڪنهن زماني ۾ اِنسان پاڻ بہ جانورن وانگر جهنگلن ۾ رهندو هو. پاڻ کان هيٺن ۽ ڪمزور جانورن جو شڪار ڪري اُنهن جي ڪچي گوشت تي گذر ڪندو هو. تڏ ۽ برسات کان بچڻ لاءِ ٻين جانورن وانگر پنهنجي منهن ٽنگن جي وچ ۾ لڪائي ڪنهن وڻ يا دڙي جي آڙ ۾ لِڪي وڃي سمهندو هو. جيڪي جانور اِنسان کان وڌيڪ طاقتور ۽ درندا هئا، اُنهن کان پاڻ کي بچائڻ لاءِ جبلن جي عفائن يا کوکلن وڻن ۾ لِڪي پوندو هو. پر ڏسجي ٿو تہ قدرت جي طوفان اِنسان جي مٿان ڪو راض هو جو ڪيس عقل ۽ ذهن ٻين جانورن کان ڪافي ڪثر ۾ عطا ٿيل هو. ٻي خاص وصف جيڪا اِنسان ذات کي مليل هُئي ۽ جيڪا اڄا بہ منجهس قائم آهي ۽ جنهن سبب هو آهستي آهستي ترقي ڪندو جهنگلي حالت مان نڪري اچي اڳوڻي اوج واري حالت کي رسيو آهي ساهيءَ آهي تہ هُو هميشہ هڪ ئي نموني گذر ڪرڻ مان ڪڪ تي پوندو آهي. مثال طور، ساڳين شين، ڪپڙن، ڪاڏي وغيره کي هو پسند نہ ڪندو آهي. ڪيس پنهنجن حالتن ۾ سڌارو ۽ بدلاءُ آڻڻ جي هميسہ ڳڻتي رهندي آهي. ائين

چئي سگهجي ٿو تہ اِنسان هميشہ ترقي ڪري اجا بہ وڌيڪ سٺي مقام تي پهچڻ جي ڪوشش ۾ لڳو پيو هوندو آهي، اِن ڪري ئي هُو ٻين سڀني ساهہ وارن کان اوچي درجي تي پهچي ويو آهي.

زمانو گذرندو ويو ۽ اِنسان انهيءَ فطري وصف سبب هڪ ئي جهنگلي جانور وانگر فقط شڪار تي گذارڻ ڪرڻ مان اچي خفي ٿيو. جهنگل ۽ ٻيلن ۾ شڪار پٺيان ڦِرڻ سبب کيس وڻن ٻوٽن ۽ پنن کان سواءِ گُل ۽ ميوا بہ نظر آيا جي انسان ڏٺا تہ فقط ڪڏهن ڪڏهن پيدا ٿين ٿا. آخر انهن کي چڱي ڏٺائين، جن مان کيس ڪُجهہ رسُ ۽ سواد معلوم ٿيو تہ پوءِ هو اُنهن جو واهپو بہ ڪرڻ لڳو، آخر نتيجو اِهو نڪتو جو فقط گوشت تي گذارو ڪرڻ سان گڏ سندن لاڙو پوک طرف پڻ ٿيو.

اهڙيءَ طرح زمانا گذرندا رهيا ۽ انسان پنهنجي ترقيءَ جي راهہ تي اڳتي وڌندو رهيو. فطرت جي اصولن سان پڻ سندس واقفيت وڌندي هلي. اِنهن اصولن جي آزمودي مان ڏٺائين تہ گرمي ۽ سرديءَ جي موسمن بدلجڻ تي وڻن ۽ ٻوٽن ۾ نوان پن ۽ ميوا ٿين ٿا. جيڪي ميوا زمين تي ڪِرِن ٿا يا پاڻ جيڪي ميوا کائي اِنهن جو اندريون سخت ۽ بي سوادي حصو، هوُ کائي نہ سگهيو ۽ زمين تي ڦٽو ڪري ساڳيو ئي ميوو يا ڦلُ ڏيڻ لڳو. اِهو بہ کيس معلوم ٿيو تہ جتي برسات جو پاڻي ڪٺو ٿو ٿئي يا قدرتي ڍنڍن، ڍورن، يا ندين مان پاڻي اُٿل کائي اچي زمين تي بيٺو تہ اُتي گاهہ ۽ ٻوٽا پيدا ٿي ويا. اهڙن قدرت جي آزمودن مان سندس هوش ۽ حوصلو ڪافي وڌيا ۽ موسم جي تبديلي ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ اثرن جي بہ کيس ڄاڻ پيئي. ائين ڪندي ڪندي آخر انسان کي ٻني ٻاري جي چڱي ڄاڻ ٿي ويئي. ان کان پوءِ هو پنهنجي کاڌي لاءِ گوشت کان سواءِ ميون، ڦلن ۽ اناج جو استعمال بہ ڪرڻ لڳو.

ٻني ٻاري جي هنر جي هٿ اچڻ تي سندس آزمودي ۾ هڪ نئون باب کُلي ويو. پوک ڪندي کيس اِهو محسوس ٿيو تہ اِهو ڪمُ سندس اڪيلي سِر ڪرڻ وس کان ٻاهر آهي. کيتيءَ جي ڪم ۾ کي مدد جي ضرورت محسوس ٿيڻ لڳي. ڪجهہ وقت گذرندي ۽ ويچار ڪندي انسان جي نظر اهڙن جانورن تي پيئي، جن کي هو ماري کائي سان ويندو هو ۽ اُهي جانور هن سان پُڄي نہ سگهندا هئا. آخر اُنهن جانورن کي جيئرو ڦاسائڻ جو تدارڪُ ڪرڻو پيس، جنهن لاءِ هن کي الڳ الڳ ڪرڻو پيو. جانورن کي ڦاسائي ۽ وري انهن کان پنهنجي ضرورت موجب ڪم وٺڻ لاءِ بہ تدبيرون ڪرڻيون پيس. آخر ڪار پنهنجيءَ سمجهہ، آزمودي ۽ حڪمتِ عمليءَ سان اُنهن جانورن مان اُهي نرم ۽ نازڪ هنڌ معلوم ڪري ورتائين، جن تي ٿورو ئي زور ڏيڻ سان جانورن کي آسانيءَ سان قبضي ۾ ڪري پنهنجيءَ گهرج موجب هلائي ڪم وٺي ٿي سگهيو. جيئن تہ ڏاند کي ڏوريءَ جي نٿ نڪ ۾ هنيائين. اُٺ کي بہ نڪ ۾ مهار ۽ ناڪيلي وڌائين. گهوڙي ۽ گڏهہ کي وات ۾ لغام وِڌائين. اهڙيءَ طرح هُن پنهنجي کيتيءَ جي ڪم ۾ جانورن کي استعمال ڪري ڏکئي ڪم کي سولو بنايو.

اِنسان جيڪي جانور پاڻ وٽ پاليا، اُنهن مان بہ کيس گهڻي پروڙ پيئي. کير، مکڻ ۽ ڏُڌ جي خبر پيئي. نہ فقط پاليل جانورن بابت اِنسان کي آزمودن حاصل ٿيو، پر جهنگلي جانور وقت پوک کي کائيندا يا ٻي طرح نقصان رسائيندا هئا، اُنهن کي هڪالي ڀڄائڻ لاءِ باهہ ٻارڻ، پاڻي ڀريل کڏُن ۾ ڦاسائڻ يا ڪڏهن ڪڏهن وڏو آواز بہ ڪرڻ لڳو، جنهن لاءِ ٻڪر يا رڍ جهڙي جانور جا پورا سڱ وڄائي شورُ مَچائڻو پوندو هوس. انهيءَ آڌار تي چوڻي ٺهي اڄوڪي زماني ۾ جڏهن ماڪڙ اچي فصل جو نقصان ڪندي آهي تہ وري هاري دُهِل، دٻا وغيره وڄائي، شور غُل ڪري، ماڪڙ کي ڀڄائڻ

جي ڪندا آهن. وقتي جي جهنگلي جانورن مان ڪو جانور ڦاسي يا مري پوي ته اُن جي ڪل، چربي، گوشت يا هڏين مان ڪهڙو ڪم وٺجي، ڪيس اِها به سُڌ پيئي. مطلب ته جيئن وقت گذرندو ويو، تيئن اِنسان به جانورن بابت پنهنجي آزمودن جي آڌار تي پنهنجي ڄاڻ ۾ واڌارو ڪندو ويو. پنهنجي وسيع ۽ پوري آزمودي مان هو هاڻي سمجهي ٿي سگهيو ته ڪهڙا جانورن سمجهو ۽ ڪهڙا جانور موڳا آهن. ڪهڙا جانور ساٿس وفادار يا پروسي جهڙا آهن. ڪهڙا جانور پنهنجو ڪم سنئون سڌو يا ٿوري اشاري تي ڪري سگهن ٿا ۽ ڪهڙن جانورن کي وس ۾ ڪرڻ لاءِ لٽِ يا چابُڪ جو استعمال ڪرڻ گهرجي. قصو ڪوتاهه ته اسان کي جانورن جي هر پهلو، شڪل، تشبيهه، رنگ ڍنگ، ڪاڏي خوراڪ، عادتن، خصلتن خواهه اُنهن جي آوازن ۽ اونائڻ جي ايتري قدر چٽي ڄاڻ پئجي ويئي جو مزاجاً اِنهن آزمودن کي اِنسان بنسبت پنهنجي ٻوليءَ ۾ ڪتب آڻڻ لڳو. مثلاً ڪنهن ماڻهوءَ جو هينيون چپ وڏو ۽ لڙڪندو ڏسي ڪنهن شخص جي وات مان هي اکر نڪتا- "چُپ ته ڏسوسِ، اُٿ وانگر پيو لڙڪيس،" ڪو ڇوڪرو راند ڪندي مهل مِٽيءَ ۾ پئي ليٽڙيو. اُن لاءِ ڪنهن چيو ته ،گڏهه وانگر پيو مِٽيءَ ۾ ليٽڙي." ٻن ماڻهن کي پاڻ ۾ جوش سان وڙهندو ڏسي ڪنهن چئي ڏنو "هي ته ڪُتن وانگر هڪٻئي جو ماس پيا چنن". اِهي اکر اهڙا ته نج ۽ موزُون ثابت ٿيا جو ساڳين حالتن هيٺ وري وري ڪتب اچڻ لڳا. آهستي آهستي اهڙن اکرن يا جملن محاورن جي شڪل اختيار ورتي. وقت بوقت ڪيترا ٻيا به موزون اصلاح جانورن سان ڀيٽ وارا وري ساڳي طور ڪم اچڻ سبب ڦري پهاڪا، چوٽيون، مثال، مُشابهتون وغيره ٿي پيا ۽ آخر چڱي طرح ٻوليءَ ۾ شامل ٿي ويا.

نه فقط جانور ٻوليءَ تي اثر انداز ٿيا ۽ اُن ۾ پنهنجي لاءِ جاءِ حاصل ڪيائون، پر اُنهن جا پالينڌڙ يا اُنهن سان خاص تعلق رکندڙ به ٻوليءَ ۾ اثر نما ٿيا. اُنن جا جت، ڏاند کي گهاڻي ۾ وهائيندڙ چاڪي يا ٻڪريءَ کي ذبح ڪري گوشت وڪڻندڙ ڪاسائي ۽ رِڍن ۽ ٻڪرين جا ڏڻ چاريندڙ ريڍار يا ٻڪرا وغيره به شمار ۾ آيا. اهڙن ماڻهن جي ڪارڪردگي ۽ خصلتن تي پڻ ڪيترا محاورا، چوٽيون وغيره چيا ويا. مثلاً اُنن جو جت ڪوتاهه بي عقليءَ جو نشان بڻيو. ڪاسائي وري سنگدلي ۽ بيرحميءَ جو مثال بڻيو.

جانورن ۽ اُنهن سان تعلق رکندڙ مُحاورا، پهاڪا، چوٽيون وغيره ۽ رواجي چالوُ پهاڪا وغيره گڏجي اسان جي ٻوليءَ ۾ چڱو خاصو ذخيرو بڻيا آهن. هِن مقالي ۾ اِها ڪوشش جاري رکي ويئي آهي ته اُنهن پهاڪن وغيره بابت جاچ ڪري معلومات حاصل ڪجي ته اُهي ڪيئن ۽ ڪهڙين حالتن جي هيٺ چالو ٿيا يا اُهي ڪنهن تاريخي يا ٻئي ڪنهن مڪيه گهٽنا يا واقعي تي ٻڌل آهن. مطلب ته اُنهن پهاڪن جي پيڙهه حاصل ڪرڻ جي ڪوشش کي نظر انداز ڪو نه ڪيو ويو آهي. پر "سج به پاڇا آهي". "ڪماليت جي پڻيان زواليت". هلي اچي انسان جو اُهو سُڀاءُ جو ڪيس ساڳيءَ حالت تي راضي رهڻ نه ٿو ڏئي، تنهن ڪيس جانورن کان ڪم وٺڻ ۾ به بيزار ڪري ڇڏيو.

جانور نه فقط ٻوليءَ جي پهاڪن وغيره ۾ جائگير آهن، پر ٻين ڪيترن ئي قسمن جي تصنيفن ۾ به ڪين دخل حاصل آهي. مثال طور درسگاهن ڏانهن نظر ڪجي ته شروعاتي سبقن ۾ الف- بي سيکارڻ لاءِ شڪلين ۽ تصويرن جو سهارو ورتو ٿو وڃي. ننڍرن معصومن کي الف- بي جا حرف رُڪا ياد ڪرائي نه ٿا سگهجن، پر اُنهن حرفن کي ڪنهن شڪل يا صورت جي ٽيڪ ڏيڻي ٿي پوي. ٻاراڻي ڪلاس ۾ پهريون اکر 'الف' ڇڏي جي، اڳتي هلبو ته بي- بلا، بي- ٻڪري، پي- پلو، يي- يولڙو نظر

ايندا. اڃا بہ اڳتي وڌبو تہ رِڇُ، سانُ، گڏهُ، ڳيرو، شينهنُ وغيره پڻ ملندا. شڪلين ۾، خاص طور سان جانورن جي شڪلين ۾ جو ضرور اِنهيءَ سبب ٿو پوي جو ٻارن جي سمجهہ بلڪل ڪچي آهي ۽ کين پنهنجي هئڻ جي ڪا بہ ٻُوجهہ يا سمڪ ڪانهي، جنهن سبب هو ٻاهرني دُنيا ۾ هلندر چلندڙ جانورن يا رانديڪن کان متاثر ٿين ٿا. انهيءَ ڪري گهڻو ڪري، هر ٻوليءَ جي الف- بي جا حرف کين تصويرن رستي ياد ڪرائڻ آسان ٿين ٿا. ٻار تصوير ڏسي ڪري اُن جانور جو نالو ٻُڌي شروعاتي حرفن کي سولائيءَ سان ياد ڪري سگهندا آهن.

ٻاراڻي درجي کان پوءِ ٻارن کي ننڍيون ۽ هلڪيون آکاڻيون ٻڌائي سبق پڙهايا وڃن ٿا. اُنهن ۾ پڻ جانورن ۽ پکين واتان نصيحت ڀريا نُڪتا چوايا وڃن ٿا، جيڪي ٻارن ۾ دلچسپي پيدا ڪن. هنن قسمن جي سبق ۾ ماکيءَ جي مٺاس، ماڪوڙي، ڏينڀو ۽ ٻين جانورن جو ذڪر اچي ٿو. هِن ڏس ۾ "ايسپ جون آکاڻيون"، دنيا ڀر ۾ مشهور آهن، جن ۾ گهڻو ڪري هر قسم جي جانور جو ذڪر اچي ٿو. ڀارت ۾ "پنج تنتر" نالي ڪتاب گهڻو مشهور آهي. "هتوپديش" بہ جانورن جي- آکاڻين سان ڀريل آهي. اِنهيءَ کان علاوه ٻارن لاءِ مختلف ڪامِڪس ۽ فلمون بہ مشهور آهن، جن ۾ جانورن ۽ پکين جو جوڳو استعمال ڪيو ويو آهي. اڄ ڪلهہ ٽي- وي ڊزني لئنڊ، موگلي، اسپائيڊر مين وغيره گهڻي ئي پروگرام آهن، جن ۾ ڪيترن ئي جانورن جو استعمال ڪري ٻارن لاءِ آکاڻيون ٺاهيون ويون آهن.

ٻارن جي زبان سٻاجهڙي، ٻاتڙي ۽ مٺي ٿئي. انهيءَ سبب ٻارن لاءِ شاعري وغيره ۾ ٻارن جي ڏانُ جي ٻاتي ٻوليءَ جو بہ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ اُتي ڪيترن ئي جانورن جو بہ استعمال ڪيو ويو آهي ۽ اُتي ڪيترن ئي جانورن جو بہ استعمال ڪيو ويو اهي ۽ اُتي ڪيترن ئي جانورن جو ذڪر بہ اچي ٿو. جيئن تہ:

(١) ٽنڊڻي ڙي ٽنڊڻي، اسين تُنهنجا ماڻهو، چٻينداسين ڏاڙهون.

هيءَ کڙ کڙ ڪهڙي، ستن ڀائرن جهڙي،

ست ئي ڀائر در تي، منهنجي ٻيڙي تڙ تي.

(٢) پئسو لڌم پٽ تان، پئسي ورتم گاهُ،

گاهہ ڏنم گانءِ کي، ڏنم کيرُ،

کير ڏنم امان کي، امان ڏنو لولو،

لولو ڏنمِ ڪانوَ کي، ڪان ڏنو کنڀُ،

کنڀُ ڏنم ڪمانگار کي، ڪمانگار ڏنو تيرُ،

تير ڏنم راجا کي، راجا ڏنو گهوڙو،

چڙهي گهُمان، چڙهي گهمان،

چندن ڦٽاڪو، جيئي منهنجو ڪاڪو.

(٣) ڪُونج ٻائي، ڪُونج ٻائي،

ناناڻي گهرِ مينهن وِيائي،

لوتو پريو ڪير جو،

ڏُکُ تون تہ ڏُکُ مان.

(۴) ننڍڙي ٻار کي چيڙائڻ لاءِ چوندا آهن:

"ٽانئون ڙي ٽانئون، توکي پيٽ ۾ بلائون،

توکي ڪُنيءَ ۾ رڌائون، توکي وتيءَ ۾ وِڌائون."

اِن طرح دنيا جي ٻولين ۾ پروليون، ڳجهارتون وغيره ملن ٿيون، اُنهن مان ڪِن ۾ جانورن جو ذڪر بہ اچي ٿو. پروليءَ ۾ يا تہ جانور جو نالو ڪم آيل هوندو آهي يا وري پروليءَ جو جواب ڪو جانور هوندو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ بہ اهڙي قسم جون ڪُجهہ پروليون ملن ٿيون.

جيتوڻيڪ منهنجو اڀياس هتي ٻولا ڪن تائين محدود آهي، پر جانورن جو ذڪر پروليون ۾ بہ ملي ٿو. اِنهيءَ ڳالهہ جي پنيرائي ڪرڻ لاءِ ڪجهہ مثال هن ريت آهن:

- هيتري تِر جيتري، راجا جي پڳ لاهي. (جُونءَ)
- سوڙهيءَ ڳليءَ ۾ نانگ نچي. (سُٽڻ جي اُبداڻي ۾ اڳٿُ)
- هڪڙا اچن ٻيا وڃن (ڏينيوءَ جو مانارو.)

سنسڪرت ٻوليءَ ۾ بہ شاگردن لاءِ عام سِکيا ڏيندڙ هڪ شلوڪ ملي ٿو، جنهن ۾ بہ جانورن جي خوبيءَ جو ذڪر ڪيل آهي:

- ڪاڪ چيشٽا بڪو ڌيانم، شوان نِدرا تٿيئوَجَ،

الپاهار- گرهتيا گؤ، ايتي وديارٿي- لڪشٽا.

مطلب تہ ڪانوَ جهڙي تيز نظر هجيس، ڌيان ٻگهہ پکيءَ جهڙو، ننڊ ڪُتي جهڙي، ڪاڏو بلڪل ٿورو ۽ گهر کان پريان رهي، اِهي پنج ئي لڇڻ ڪنهن بہ شاگرد يا وديا رٿيءَ ۾ هئڻ گهرجن.

سنڌي ٻوليءَ جي شاعرن پنهنجي نظر ۾ جانورن، پکين وغيره کي نظر انداز ڪو نہ ڪيو آهي. شاهہ عبدالطيف جهڙي چوٽيءَ جي شاعر پنهنجي سُرن ۾ اُنڪي خوب ڪم ۾ آندو آهي ۽ گهوڙي کي گهوٽن سان شريڪ ڪري ڪين اعليٰ درجي تي رسايو آهي. نانگ جون وصفون شاهہ صاحب ڏار ڏار پيش ڪيون آهن. سُر مومل راڻي ۾ نانگ جي ڪاري رنگ ۽ ڊيگهہ کي مومل جي ساهيڙين جي سوُنهن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

گلبدن جون، گُجريون ارم اوڍِيائون،

چوٽا تيل ڦُليل سان واسينگ ويڙهيائون-

(سُر مومل راڻو)

نانگ جي ٻي وصف، جا اوگڻ آهي، هن ريت پيش ڪيل آهي:

- سنها پانءِ مَ سَپ، وِياءَ واسينگن جا،

- جنهين جي جهڙپ، جُنگن کي جوکو ٿئي.

هڪ ٻئي هنڌ تي شاهه صاحب چيو آهي.

- عشقُ ڪارو نانگُ، خبر ڪاڏن کي پوي.

ٻيو مثالُ ڀنوَر جو وٺو. هِن ۾ ٻہ ڪاري رنگ هئڻ ۽ گلن مان واس وٺڻ جي خصلت آهي. سندس ڪاري رنگ کي شاهه ڀٽائي مجازاً هيئن ٿو ڪتب آڻي:

- نين سڪيلا سُپرين، ڀنوَر ڀروُن ڀالا.

آخوند گل محمد پنهنجي "ديوان" ۾ ڀنور جي اِها صفت ٿو ٻڌائي جا هر اِنسان ۾ هئڻ گهرجي، يعني ڀنورُ گُل جي ٻاهرئين ڏيک ويک يا رنگ تي نہ ٿو موهجي وڃي، پر گل اندر جيڪا حقيقي سرهاڻ آهي، تنهن جي پڻيان ڦري ٿو. گُل جيڪڏهن ڪاغذ جو هوندو ۽ سهڻي ڪاريگري ٻہ هُجيس، پر ڀنوَرو اِنهيءَ تي ڪين ايندو. هڪ سنڌي شاعر اهڙي گُل بابت چوي ٿو:

- گُل هجي ڪاغذ جُڙيل توڻي هُجيس ٺڪ سهڻي،

اهڙي بي بُوءِ گل کي ڪٿي، تنهن کي سُنگهڻ ناهي روا.

شاعريءَ کان نظر هٽائي جي مذهبي روايتن يا ڌرمي ڏندڪٿائن ڏانهن ٿو ڏسجي تہ انهن ۾ ٻہ جانورن ۽ پکين جو خاصو ذڪر ملي ٿو. 'مٿالاجي' تہ اهڙين روايتن سان ڀري پيئي آهي. هِندن ۾ ڳئون هڪ اهڙو جانور آهي جو پُوڄا لائق سمجهيو وڃي ٿو. گجرات ۾ هندو گهڻو ڪري ڳئون جو پُڄ جهلي پنهنجي مُنهن تي گهمائيندا آهن. اهڙيءَ طرح اُتر پرديش جا رهواسي ڳئون جي ڇيڻي کي سُڳنڌ سمجهي پنهنجي گهر ۾ ان جو ليپو لڳائيندا:

هندو مِتڪ شاستر (ڏندڪٿائي ڪتاب) موجب ديوتائين لاءِ سندن سورايءَ لاءِ الڳ الڳ جانور يا پکي مقرر ٿيل آهن. جيئن تہ وشٽو پڳوان لاءِ گرڙ پکي، شِو لاءِ ڍڳو، سر سوتي ديويءَ لاءِ هنسُ، لڪشميءَ لاءِ اُلوُ، گڻيش لاءِ ڪوئو، وغيره.

حضرت ابراهيم جنهن پهرين ڪعبو شريف جوڙيو، تنهن تي جڏهن ٻاهران حملو ڪري آيا تہ ابابيل پکين پنهنجي چهنب ۾ ننڍا پٿر يا نِڪريون ڀري دشمن مٿان وسايا، جنهن سبب هو شڪست کائي موٽي آيا.

جيوتش وديا يا علم نجوم جو آسمان جي ستارن ۽ اُنهن جي هلچل سان واسطو آهي. جيوتش موجب جيڪي راشيون (گرهه) مقرر ٿيل آهن. انهن سان ڪيترين جو لاڳاپو جانورن سان آهي. جيئن تہ، ميش، ورش، ڪرڪ، سِنهن، ورشچڪ، مڪر، مينَ. اِهو مجيو وڃي ٿو تہ ٻار جنهن راس جو هوندو، اُن راس جي جانور جا گُڻ ٻہ ٻار ۾ پڻ موجود هوندا.

هندو ڌرم جي روايت موجب جڏهن ڪو ٻر پيدا ٿيندو آهي تہ ان جو نالو رکڻ لاءِ ان ٻار جي پيدا ٿيڻ وقت تي آڪاش (آسمان) ۾ جيڪو نڪٿ هوندو آهي، انهيءَ آڌار تي ٻار جي نالي جو پهريون اکر ڪڍيو ويندو آهي. پيدا ٿيل ٻار جي راس اُها مجي ويندي آهي، جنهن راس ۾ چنڊ ٻار جي پيدا ٿيڻ جي وقت جي بيٺل هجي، راسيُن جي آڌار تي ئي ٻار جي فطرت جو اندازو لڳايو ويندو آهي. اهڙيءَ ريت، شاديءَ جي وقت تي ٻہ چوڪريءَ ۽ چوڪريءَ جي راسين (گرهن) جو پاڻ ۾ ميلاپ ڪري اهڙو

اندازو لڳايو ويندو آهي تہ اُنهن جو اڳتي وقت سٺو گذرندو يا نہ. جهڙيءَ طرح ٻہ جانور پاڻ ۾ مخالف ٿيندا آهن، اهڙيءَ طرح راسيون بہ پاڻ ۾ بہ مخالف راسين واري ڇوڪري ۽ ڇوڪريءَ جي شادي پاڻ ۾ ڪئي وڃي تہ اُهي پنهنجي زندگيءَ ۾ سُکي نہ رهي سگهندا آهن.

جهڙيءَ ريت هندو ڌرم ۾ ماڻهن کي راسين موجب الڳ ورگ (قسم) ڏيئي ڪري ڪنهن جانور جي اهميت سان ان جو لاڳاپو ڪيو ويو آهي، انهيءَ طرح چين ۽ جاپان ۾ هر هڪ سال کي ڪنهن جانور جي پٺيان شمار ڪيو ويو آهي. اِن لاءِ ٻارنهن جانورن جو آڌار مڃيو ويو آهي.

(١) ڪتو (٢) سوئرُ

(٣) ڪوئو (۴) ڏاندُ

(۵) چتو (٦) سهو

(٧) ڊريگن يا ازدها (٨) نانگُ

(٩) گهوڙو (١٠) رِڍ

(١١) ڀولڙو (١٢) ڪُڪڙ يا مرغو

سال ١٩٩۴ع ڪتي وارو سال هو، ١٩٩۵ع سوئر وارو سال ۽ ان بعد ڪُوئي وارو سال ٿي گذريو. اهڙيءَ ريت ڪُڪُڙ واري سال تي ٻارنهن سالن جو هڪ چڪر پورو ٿيندو ۽ وري نئون ڦيرو ڪُتي جي سال سان شروع ٿيندو. انهن ملڪن جي ماڻهن ۾ اهو ويساهہ آهي تہ جنهن سال ۾ ڪو ٻار پيدا ٿيندو، اُن ۾ انهيءَ جانور واريون خصلتون هونديون. مثال طور جيڪو سن ١٩٩۴ع ۾ پيدا ٿيو هوندو، ان ۾ ڪُتي واريون عادتون هونديون ۽ هو پنهنجي ڪٽنب، مالڪ ۽ دوستن سان وفادار هوندو. سال ١٩٩۵ع کي سوئر جو سال مڃي، هانگ ڪانگ جي سرڪار ٽپال جي ٽڪلين تي سوئر جي شڪل ڇپائي هئي.

ٻوليءَ ۾ جانورن جي هستي اڃا تائين بہ اچي دنگي نہ ٿي ڪري، پر اڃا ڪجهہ اڳڀرو پنهنجو اثر رکي ٿي. انساني اوائلي تاريخ ڏانهن ڏسجي ٿو تہ جڏهن انسان ڪجهہ سُڌاري جي حد تي پهتا تہ هو پاڻ ۾ گڏجي ڪري هڪ ئي گهر ۾ پاڙي ۾ رهڻ لڳا. آدمشاريءَ جي واڌ ٿيڻ سان ذاتيون ٺهيون ۽ قومن جي ارتقا ٿي. هن وقت سنڌ ۾ مسلمانن جون ٻہ مکيہ قومون ليکجن ٿيون: هڪڙا ٻلوچ ۽ ٻيا سماٽ. بلوچن جا پاڙا ۽ قبيلا سمورا پنهنجي وڏن جي پٺيان سڏجن ٿا. هڪ ڪتاب "اقوامِ بلوچان" سيد باز محمد شاهہ جو لکيل آهي، جنهن مان هن ڏِس ۾ گهڻي خبر پوي ٿي. سماٽن بابت ڪو اهڙو ڀروسي جهڙو ڪتاب يا لکاوٽ ڪا نہ ٿي ڏسجي، جنهن مان پاڙن، قبيلن وغيره جي ڄاڻ پوي ٿي.

ڏسجي ٿو تہ سنڌ جا اصل رهاڪو گهڻي انداز ۾ سما ۽ سومرا هئا، جيڪي سڀئي اسلام جي دائري ۾ داخل ٿيا ۽ اُنهن اڄ تائين پنهنجي ذات قائم رکي آهي. سماٽن جون ڪي ذاتيون وري اهڙيون آهن، جن جا نالا جانورن جي پٺيان ٻڌل آهن. مثال طور: ڪيهر، ٻٻر، واگهہ، شير وغيره. پنجاب ۽ سرحدن وارن علائقن ۾ ذات جا شير پاؤ ۽ شير موز ملن ٿا. اِنهن ۾ ڪي ڇِترا (ڪشترا) ۽ ڪي شِڪرا بہ آهن. گجرات جا ڪي مسلمان ذات جا گانگ آهن. سنڌ ۾ هڪ ذات سيال بہ آهي، جيڪي پنجاب جي علائقي سيالڪوٽ سان واسطو رکن ٿا. مرزا قليچ بيگ صاحب پنهنجي "سنڌي لغات

قديميءَ" ۾ سيارڙا جي معنيٰ لکي آهي: مِروُن، سيارُ، سيالُ، شِگالُ، گدڙُ. ائين ممڪن ٿي سگهي ٿو تہ سيال ذات وارن تي اِهي نالو هن جانور پٺيان رکيو ويو هجي.

سنڌ جي هندُن ۾ هڪ ذات 'گدڙ' آهي، جيڪا ٻيراڻيءَ جي ڳوٺ ۽ ان جي آس پاس جي علائقي ۾ ملي ٿي. اِنهي ذات وارن هندُن جو چوڻ آهي تہ سندن ڪي وڏا هڪ دفعي شڪار ڪرڻ لاءِ گهران تيار ٿي نڪتا، سڄو ڏينهن هليا، پر کين ڪو شڪار هٿ ڪو نہ آيو. آخر هڪ گدڙ ڏٺائون ۽ انهيءَ جو شڪار ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا. ٻين ماڻهن کي جڏهن هن ڳالهہ جي خبر پيئي تہ انهن شڪار ڪندڙن جي 'گدڙ' ڇيڙ ڪري رکيائون جا پوءِ ڦِري سندن ذات جو نالو ٿي ويئي. ڪيئن بہ هجي پر اهو تہ ممڪن آهي تہ 'گدڙ' يا 'سيال' ذات ساڳئي جانورن جي نالي تي بيٺل آهن.

ٻوليءَ ۾ جانورن جي نالن جا چڱا ئي مثال ملن ٿا، پر اِنهيءَ کان بہ وڌيڪ ماڻهن جي نالن ۾ بہ جانورن جو اثر ملي ٿو. جيئن تہ: شير سِنهہ، هاٿيراماڻي، گجيندر، گجانند، شير علي، ڏاندومل وغيره.

سنڌي هندُن ۾ ذات کي 'نُک' چوندا آهن. ڪجهہ نُکون پڻ جانورن جي نالن پٺيان ٻڌل آهن. مثال طور: مينڊا، گابا، ڳيرا (پنجاب ۾ يرا). هندُن ۾ ڪي برهمڻ بہ آهن، جيڪي عجيب و غريب ذاتين جا آهن. جهڙوڪ ڪاٺپاڙ، گاڏهي، پُڇرت وغيره. هنن ۾ هڪ ذات ڪوُئا چنڊا بہ آهي جا سچ پچ عجيب ڏسجي ٿي. ذات جا ڪُوئا تہ ٿين ٿا. پر وري چنڊا، هڪ عجيب ڳالهہ آهي.

گڏهہ جي ٻچي کي کودو، کوتو يا کودڙو بہ چوندا آهن. هندي ٻوليءَ ۾ اهو نالو عام يا رواجي آهي، پر سنڌ ۾ اهو نالو ڪنهن خاص مطلب سان رکيو ويندو آهي. جڏهن ڪنهن خاندان م پيدا ٿيندڙ ٻار جلد مري ويندا آهن تہ اُنهن جا مائٽ نئين ڄاول ٻار جو نالو 'کودڙو' رکندا آهن، يعني اهو نالو اهڙو آهي، جنهن کي پيار جي نظر وچان ڏسي نہ ٿو سگهجي ۽ مائٽن ۾ ڄڻ تہ اهو ٻار پيار جي نظر کان محروم رکيو ٿو وڃي. اهڙيءَ طرح ڏٺو ويو آهي تہ ڪيترن ئي ٻارن جي مرڻ بعد اهڙي نالي وارو ٻار جيئرو ٿو رهي. مطلب تہ ٻار مان پيار ۽ موهہ جي نظر هٽائي ويئي تہ بار بچي پيو. ٻيا تہ اهڙائي ڪجهہ نالو آهن. ڪؤڙو، مِرچوُ، کٽوُ وغيره.

جانورن کان علاوه پکين تي بہ انسان نالو رکن ٿا. پکين مان باز نالو ماڻهن تي رکيو وڃي ٿو. جيئن تہ باز محمد شاهہ، شهباز خان، شاهہ بازراڻي وغيره. طوطي تي بہ ڪجهہ نالا ٻڌڻ ۾ اچن ٿا، جيئن تہ طوطو خان طوطومل. پراڻي زماني جي زالن ۾ 'طوطِي' نالو بہ ڪڏهن ڪڏهن ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. انسانن ۾ ڪيترائي نالا اهڙا آهن، جيڪي سِڌو ئي پکين جي آڌار تي رکيل آهن، جيئن تہ: مور خان، ڊيل، ڪونج، مئنا، ڪويَل، وغيره.

ڪيترن جانورن ۽ پکين کي ڪن ملڪن جي قومي نشان ٿيڻ جو شرف حاصل آهي. مثال طور: انگلينڊ جي نشاني شير آهي ۽ انڊونيشيا ۽ آمريڪا جو قومي پکي وڏو باز آهي. ٿائلينڊ وارن هاٿيءَ کي، روس ۾ رڇُ، فرانس وارن ڪُڪُڙ ۽ آسٽرليا ۾ ڪنگروءَ کي پنهنجو قومي نشان ٺاهيو آهي. ڪراچي ميونسپل وارن پنهنجي نشانيءَ ۾ اُٺ کي شامل ڪيو آهي، جيڪو سنڌ ۾ ڪمائتو ۽ اصُل رهاڪو جانور مڃيو ويو آهي.

آمريڪا ۾ فقط ٻہ سياستي پارٽيون آهن: هڪ ڊيموڪريٽڪ ۽ ٻي آهي ريپبلڪن پارٽي. اِنهن ٻنهي پارٽين جون پنهنجون الڳ الڳ نشانيون آهن. ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ گڏهہ کي پنهنجي نشاني ڪري

رکيو آهي ۽ ريپليڪن پارٽيءَ جي نشاني وري هاتي آهي. اهي نشانيون اڻويهين عيسوي صديءَ ۾ مقرر ٿيون هيون ۽ اجا به موجود آهن.

پارٽ ۾ اجا به دستوري علم جي ڪمي آهي. اِنهيءَ سبب جڏهن چونڊن جو موقعو اچي ٿو ته قدرتي طور اِهو سوال اُٿي ٿو ته اڻپڙهيل ووٽ ڏيندڙن کي ڪيئن اميدوار جي ڄاڻ ڪرائجي، ڇاڪاڻ ته هو اميدوارون جا نالا پڙهي نه نٿا سگهن. انهيءَ ڪري چونڊن ۾ بيئل اميدوارن جي نالن سان گڏ انهن جون ڪجهه نشانيون به رکيون وڃن ٿيون، جيڪي گهڻو ڪري جانورن يا شين سان واسطو رکن ٿيون، جيئن ته ڳئون، گهوڙو، لالٽين، سائيڪل، ڪنوَل جو گل، هٿ جو نشان، وغيره. اهڙين نشانين جي رکڻ جو مکيه مقصد آهي ته جيڪي اڻ پڙهيل ووٽ ڏيندڙ آهن. اُهي اميدوارن يا انهيءَ جي پارٽيءَ جي نشان سان ڪيس سڃاڻي ڪري سندس نالي اڳيان نشان لڳائي پنهنجو ووٽ ڏيئي سگهن.

پارٽ ۾ آزاديءَ بعد شروعاتي چونڊن وقت ڪانگريس پارٽيءَ پنهنجي اميدوارن جي لاءِ ٻن ڍڳن جي نشاني مقرر ڪئي، جيڪي هر ۾ جوٽيل ها. انهيءَ وقت ۾ پارٽ ۾ ايتري ترقي ڪا نه ٿيل هئي ۽ گهڻو ڪري ماڻهو ڪيتيءَ جي آڌار تي ئي گذارو ڪندا هئا. هارين جو ملڪ هئڻ ڪري اهڙي نشان جو فائدو ڪانگريس پارٽيءَ کي پهتو ۽ ماڻهن جهجهي تعداد ۾ ڪانگريس کي ووٽ ڏنا. ٻي اليڪشن ۾ به ڪانگريز پارٽيءَ وارن پنهنجي لاءِ ساڳي ئي نشان گهُري، پر مخالف ڌُر وارن به زور لڳايو ته اِها نشاني اُنهن جي پارٽيءَ کي ملي. آخر فيصلو ڪري اها نشاني خارج ڪئي ويئي. اُن کان پوءِ ڪانگريس پارٽيءَ کي ڳئون جو نشان مليو، جيڪا پنهنجي وَڇڙي (گابي) سان بيئل هئي. پارٽ ۾ ڳئون جي هندو ڌرم جي خيال کان هڪ وڏي حيثيت آهي ۽ انهيءَ جو فائدو ڪانگريس پارٽيءَ کي به مليو.

اهڙيءَ ريت اها ڳالهه ظاهر آهي ته جانورن جو استعمال نه رڳو نالا رکڻ ۾، يا ٻوليءَ جي ڪم آڻڻ ۾ بلڪ سياسي طور سان به ٿئي ٿو. اڄ ڪالهه به پارٽ جون مختلف پارٽيون پنهنجي سياسي نشان جي حد لاءِ جانورن جي چونڊ ڪن ٿيون. جيئن ته شِوسينا پارٽي شينهن کي، بهوجَن سماجوادي پارٽيءَ هاتيءَ کي چونڊيو آهي. هاڻي جانورن جي نشانيءَ جو استعمال نه رڳو سياسي پارٽيون ڪن ٿيون، بلڪ ڪيترا واپاري به پنهنجي سامان وڪڻڻ لاءِ جانورن جي شڪلين جو استعمال ڪن ٿا.

آخر ۾ حالتن جو جائزو ونبو ته معلوم ٿيندو ته انسان ذات ۽ جانورن جي وچ ۾ جيڪي تعلق هو، سو هن وقت اهڙو گهاٽو ۽ گهرو ڪونهي، جيڪو ماضي ۾ هو. پر ساڳئي ئي وقت اهو به ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته جانورن ڏانهن سندن هلت چلت ۽ نوع جي طرز ۾ ڪافي بهتري ٿي آهي. انسان جڏهن وحشي حالت مان نڪري ماڻهپي جي راهه تي آيو ۽ ٻني ٻاري تي به پاڙڻ لڳو ته جانورن سان سندس رشتو به وڌندو ويو. ماڻهوءَ جو سُڀاءُ جيڪو پهرين جهنگلي، ڇِتو ۽ درندو هو، سو پڻ آهستي آهستي تبديلي ڪندو نرم ۽ منو ٿيندو ويو.

زماني جي گردش ۽ اُنهن مان پيداوار ٿيندڙ نتيجن جو اثر اسان جي سنڌي ٻوليءَ تي به ٿيو آهي. جانورن سان واهپو گهٽ تي وڃڻ سبب اُنهن تي ٻڌل ٻولڪا، چوٽيون، مشابهتون وغيره پڻ گهٽ ڪتب اچن ٿا. اهو به ممڪن آهي ته وقت گذرڻ سان اِهي به گذري وڃڻ معني استعمال ٿيڻ بند ٿي وڃن.

هن موضوع تي بحث ڪري جو ابہ ڪارڻ آهي تہ جيتري قدر تي سگهي اوتري قدر اهڙن پهاڪن جا مثال هِتي هڪ جڳهہ تي گڏ ڪجن. جيئن تہ اِهي سنڌي ٻولي ڳالهايندڙن کي ماضيءَ ۾ ڪيل ڪم ۽ رواجن جي جهلڪ پيش ڪري سگهن ۽ اها ڄاڻ تي سگهي تہ ڪنهن وقت ۾ ٻوليءَ ۾ اهي پهاڪا ڪيتري اهميت رکندا هئا. زندگيءَ جي اوائلي دؤر جي آزمودن کي ئي خزاني وانگر ساڍي رکڻ ۽ پهاڪا ادب جو هڪ حصو آهن.

اسان جي ٻوليءَ جي لغت تمام وسيع تي ويئي آهي. سبب صاف آهي تہ ورهاڱي بعد سنڌي ڳالهائيندڙ دنيا جي ڪُنڊ ڪُڙڇ ۾ ڦهلجي وسجي ويا. نتيجي ۾ مڪاني ٻولين جا لفظ سنڌي ٻوليءَ ۾ اچڻ لڳا. اها صورتحال ڪنهن بہ ٻوليءَ لاءِ خوشگوار آهي، پر گڏوگڏ مختلف ٻولين جي اثر هيٺ اچڻ سان سنڌ جي سنڌي ۽ ڀارت جي سنڌي ٻوليءَ ۾ فاصلو وڌي رهيو آهي، جيڪو خوشگوار آهي.

سنڌي ٻوليءَ ۾ پهاڪا، چوٽيون، اصلاح، ورجيسون ايتريون آهن، جو انهن جو ڇيڙو ڪونهي. انهيءَ آڌار تي ممڪن آهي تہ جانورن، پکين تي ٻڌل پهاڪا وغيره سمورا هتي پيش نہ ڪري سگهجن.

پهاڪن ۾ جانورن، پکين ۽ جيتي جڻين جو بيان ٻن قسمن ۾ ٿيل آهي. پهرئين قسم جي پهاڪن ۾ جانورن، پکين ۽ جيتن جي جنم، ارتقا ۽ رهڻي ڪهڻيءَ تي روشني وڌي ويئي آهي ۽ ٻئي قسم جي پهاڪن ۾ جانورن، پکين ۽ جيتن جو استعمال ڪنهن ڳالهہ کي چٽو ڪرڻ، خوبصورت بڻائڻ يا مثال ڏيڻ لاءِ ڪيو ويو آهي.

پهاڪن سان واسطو رکندڙ جانورن پکين ۽ جيتين کي هيٺين ريت ورهائي سگهجي ٿو:

جانور:

(١) ڪير ڏيندڙ: مينهن، ڳئون، ٻڪري، رڍ وغيره.

(٢) ڪم ڪندر: اُٺ، گهوڙو، گڏهہ وغيره.

(٣) ننڍا: سهو، ڪوئو، ڳوهہ، ساندو، نوريئڙو وغيره.

(۴) جهنگلي: شينهن، هاتي، سوئر، بگهڙ، گدڙ وغيره.

(۵) گهرو: ڪُتو، ٻلي وغيره

(٦) پاڻي وارا: مڇي، واگهو، ڏيڏر، ڪڇئون وغيره.

پکي:

(١) شهري: جهرڪي، ڪانءُ، مور، طوطو، ڪُڪُڙ وغيره.

(٢) جهنگلي: ڪُونج، هنجُ (هنسُ)، بازُ، سِرڻ، ڳِجهہ وغيره

ٻيا جيت جڻيا ۽ نانگ بلائون:

(١) زهريلا: وڇون، نانگ.

(٢) گهرو جيت: ڪوريئڙو، ٽِنڊڻ.

(٣) رت پياڪ: جؤر، مُنگهڻ، جونئن، چچڙا وغيره.

(۴) اڏامندڙ: مک، پنيوَرو، پتنگ، مڪڙُ وغيره

جانور، پکين ۽ جيتن سان تعلق رکندڙ عام پهاڪا:

کيرُ ڏيندڙ جانور

مينهن:

مينهن ٿلهي متاري ۽ عام طور رنگ جي هوندي آهي. هنديءَ ۾ پهاڪو آهي يعني گهٽي ڪاڏي ڪائڻ سان عقل گهٽ ٿئي ٿو. اِهوئي سبب نظر ٿو اچي جنهن جي ڪري مينهن موڳي، اُٽاسي ۽ سُست هوندي آهي. هيءَ جانور مکيه طرح ٻن قسمن جو آهي. هڪ آفريڪا وارو ۽ ٻيو ايشيا ڪنڊ جو. ڪي مينهون ڀوري رنگ جون به هونديون آهن. مينهن جي نر کي سانڍُ يا پاڏو چئبو اهي. مينهن جي نر ٻچي کي ڪونهون ۽ مادي ٻچي کي وڇ چوندا آهن. مينهون ڏاريندڙ يا پاليندڙ کي ميهار يا ميهر سڏين. مينهن سان واسطو رکندڙ مکيه پهاڪا ۽ چوٽيون هن ريت آهن:

- ڍُ جهلي هڪ مينهن، ٻيو جهلي پاڙو.

ڳئون ۽ ٻڪري جيڪڏهن گهٽو ڪاڏو ڪائين ته اُنهن کي آڦري تي پوندي آهي. پوءِ اُنهن جا مالڪ کين تيل پيارين ۽ ڪُتيل ڪارا مرچ وغيره کارائين، جيئن کين ڇڪون اچن ۽ پيٽ مان واءُ نڪري وڃي، پر مينهن چاهي گهٽو ڪاڏو ڪائي ته به اُن کي آڦري ڪا نه ٿئي. هن پهاڪي ۾ پاڙا جيئِن جي هڪ ذات آهي، جيڪي سنڌ ۾ به رهندا هئا. هو چاهي ڪيترا به شاهواڪار ٿي وڃن، ته به پنهنجي ڏن دولت جو ڏيکُ ڪو نه ڪن. هميشه سادا سُودا رهن. اِنهيءَ تي هيءُ پهاڪو ٺهيو آهي، جنهن جو مطلب آهي ته جيئن مينهن ڍُ جهلي وڃي ٿي، تيئن پاڙا به ڏن دولت جو ڍُ جهلي وڃن ٿا. هُنن کي ناڻي جو غرور ڪو نه ٿو ٿئي، نه ڪو هو اُن جو ڏيک ڪن ٿا.

- مينهن ڍائي هوري هلي، رِڍ ڍائي ٺينگ ڏئي.

هن پهاڪي جو مطلب به اِهو آهي ته ست پيڙهياتو يعني خانداني شاهوڪار ماڻهو ڪيتري به دولت ڪمائيندو ته به غرور يا ڏيک نه ڪندو، پر ٻئي طرف پوءِ- ڍائي اِنسان کي جي چڱي دولت ملي ته هو رِڍ وانگر پيو ٺينگ ٽپا ڏيندو ۽ غرور ڪندو. وقتي هو ٻين جي بي عزتي ڪرڻ کان به ڪو نه ڪيبائيندو.

- مينهن پنهنجي ڪارنهن ڏسي ڪانه،

ڳئون کي چوي هل ڙِي پُڇ ڪاري.

مطلب ته نيچ ماڻهو جيڪو سڄو عيبن سان ڀريو پيو آهي، اُهو پنهنجا عيب ڏسي ڪو نه، پر ٻئي ۾ ٿوري به گهٽتائي ڏسندو ته ڪيس پيو ٿوڪيندو. هن پهاڪي سان پيٽيو: "پرڻُ چوي ڏونگهي کي، هل ڙي تِڻنگا".

- نوَن ميهارن مينهيون ڏاريون، ڪٿا لاهي دونهون ٻاريون.

مڇرن کان بچڻ لاءِ ميهار چوڏا، چيٽا، ڪانيون وغيره ٻاري دونهون ڪندا آهن ته جيئن مڇر مينهن کي تنگ نه ڪن. ڪو اڻ آزمودگار ماڻهو، دونهون ڪرڻ لاءِ جيڪڏهن پنهنجا ڪٿا جلائي ٿو ته اِها

بيوقوفي چئبي. مطلب ته جنهن ماڻهوءَ کي ڪنهن ڌنڌي يا واپار جي پوري ڄاڻ نه آهي، اِن هوندي به هوُ اُن واپار ۾ داخل ٿئي ٿو ته نقصان پائيندو.

- ميهار مينهن مان نڪتو ته وُڇن ڪهڙي پارت.

ڪنهن مينهن جي مالڪ ميهار کي نوڪري مانن ڪڍي ڇڏيو ته اهو ميهار ٻئي نئين ميهار کي پيو عرض ڪري ته ادا انهن وڇن کي پارت اٿيئي. انهن جي چڱيءَ طرح سنڀال ڪجانءِ. هيءُ پهاڪو تڏهن چئبو آهي، جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جو ڪنهن ڳالهه سان واسطو ٿُتي وڃي، ته به پيو اُن باري ۾ سوچي ۽ فڪر ڪري مطلب ته جيڪا ڳالهه ڇڏي ڏني ته پوءِ ان جي باري ۾ سوچڻ نه ڪپي.

جيڪڏهن ميهاري مري نه پوي ها ته پوءِ هُن جون مينهون رولو ٿي پٽڪنديون نه رهن ها. هيءَ پهاڪو اُتي ڪم آڻبو آهي، جتي ڪو ماڻهو گذاري وڃي ته هُن کان پوءِ سندس ٻار آوارا گردي ڪن ۽ پٽڪندا رهن. اِن حالت طرف هن پهاڪي ۾ ڌيان ڇڪايو ويو آهي.

- مينهون رهيون جهنگ ۾ ڏوئي ڌريائون رڄ.

مطلب ته مينهون اجا جهنگ ۾ پيون گاهه چَرن، هُو وَٽاڻ تي اجا واپس نه آيو آهن، ته اُنهن کان گهڻو اڳ سندس مالڪ پيو بَرتن صاف ڪري ته مُنهنجون مينهون ڄاڻ آيون، جن لاءِ چَارو تِيار ڪَريان. جڏهن ڪو ماڻهو وقت کان گهڻو اڳ پيو ڪنهن ڳالهه جو سوچ ويچار ڪندو آهي، تڏهن هيءُ پهاڪو چئبو آهي.

مينهن جي پالڻ ۾ گهڻي محنت گهرجي. شوق سان ڪو ماڻهو مينهون خريد ڪري پر انهن جي سارسنڀال نه ڪري سگهي، تڏهن هيءُ پهاڪو چون. هِتي نينهن جو مطلب آهي: خدمت ڪرڻ، سار سنڀال ڪرڻ.

- وڙهن سانَ، لتاڙجن ٻوڙا.

مطلب ته ڏاڍن مُڙسن جي لڙائيءَ ۾ ڪمزورن کي نقصان رسي ٿو.

- اُنان مينهان دا ڪيها ميلا، اوُچرن پَٽ اوُچرن ٻيلا.

مطلب ته اُنن ۽ مينهن جي پاڻ ۾ برابري يا سات نه هلي سگهندو. اُٿ ميدان تي پيل لاڻو ڪائن ٿا ته مينهون ٻيلن ۾ وڃي گاهه چرن ٿيون. هيءَ پهاڪو اُتي ڪم ايندو آهي، جتي ڌنڌي واپار ۾ ٻن اهڙن شخصن کي گڏ ڪم ڪرڻو پوندو آهي، جيڪي پاڻ ۾ نهي نه سگهندا آهن.

- وَڇ ڪُڏندي ڪِلي آهر.

مينهن يا ڳئون جي ٻچي کي جي ننڍي نوڙي ٻڌبي ته هُو گهڻا نينگ ٽپا نه ڏيئي سگهندو، پر جيڪڏهن نوڙي ڊگهي آهي ته ان موجب وڏي دائري ۾ پيو گهمندو ۽ ٽپا ڏيندو. مطلب ت هرڪو پنهنجي اثر، رسوخ يا ڪنهن وڏي ماڻهوءَ سان پهچ هئڻ مطابق ڪڏي ٿو يا ناز ڪري ٿو.

- جاڳندن جون وڇون، سُتلن جا ڪوُنهان.

جيڪي ماڻهو محنتي ۽ خبردار آهن، اُنهن جون مينهون وڇون ڄڻين ٿيون، جيڪي وڏيون ٿي ڪير ڏين ٿيون ۽ ٻار ڄڻين ٿيون. اِن سان اُنهن جي مالڪ کي گهڻو لاڀ ٿئي ٿو، ٻئي طرف جيڪي سُست

آهن، اُنهن جون مينهون فقط ڪونهان يعني نربار ڄڻين ٿيون. اُهي وڏا ٿي فقط بار ڍوئڻ يا گاڏي ڪاهڻ جي ڪم اچن ٿا. مطلب ته سُست ماڻهوءَ کي گهڻو لاڀ نصيب نه ٿو ٿئي.

ڳئون ۽ ڏاند:

ڳئون کي هندوُ ڳئوُ ماتا به چوندا آهن. پر ڏاند کي سنڌيءَ ۾ ڍڳو، بيل ۽ بلد به چون. ڳئون جي نر ٻچي کي گابو ۽ مادي ٻچي کي گابي چئجي ٿو. اِنهن سان واسطو رکندڙ سنڌي محاورن ۽ پهاڪن جا ڪجهه مثال هن ريت آهن:

- ڍڳو يا ڏاند هئڻ.

مطلب ته گهڻو ڪم ڪندڙ يا وهندڙ هئڻ.

- وهُو ڍڳي تي مار.

مطلب ته جيڪو گهڻو ڪم ڪري تنهن کان ئي گهڻو ڪم وٺڻ.

- ڏاند ڏُهڻُ.

يعني ڪنجوس مان به پئسا هٿ ڪرڻ.

يعني جيڪي نصيب وارا آهن اُنهن کي گهڻو فائدو رسي ٿو. پر نياڳن ماڻهن کي نقصان ئي نقصان پهچي ٿو.

- ڪرم هيڻ کيتي ڪري، بلد مري يا ٽوٽا پڙي.

مطلب ته بدنصيب انسان کي نقصان مٿان نقصان پهچي ٿو.

- ڏٻري ڏاند (ڍور) کي مَڇر به گهٽا.

يعني ڪمزور انسان کي وڌيڪ تڪليفون ملن ٿيون.

- ڏاند چڙهي ٿو ڏک ڏسي.

يعني/ سُک ۽ اَمن هوندي به پاڻ کي ڏکي ٿو سمجهي.

- هوُ نال نه نيندا، هيءَ ڏاند چڙهندي.

مطلب ته هُو ڪيس پاڻ سان وٺي وڃڻ به نٿا چاهين، ۽ ٻئي طرف هيءَ پيئي انگل ڪري ته مان ڏاند تي چڙهي هُنن سان سفر ڪندس.

- ڏاڍو سو گابو.

يعني سمرٿ ڪو نهين دوش گُسائين. يا جس کي لاٺي اُس کي پينس. (ڏاڍي ماڻهوءَ جو ڪم ڏوهه ناهي يا جنهن جي لٺ، اُن جي مينهن).

- اٿو کاڏو ڪوئي ته مار پيئي گابي تي.

مطلب تہ ڏوھ ھڪڙي ڪيو پر سزا ٻئي کي ملي.

ٻڪري:

سنڌيءَ ۾ ٻڪريءَ تي ٿهيل پهاڪن ۽ چوٽين جا مثال هن ريت آهن:

- هر ڪا ٻڪري پنهنجي پائي ٽنگبي.

هر ڪنهن کي پنهنجي عملن جو نتيجو ڀوڳڻو پوندو.

- ٻڪريءَ کي ساس جي، ڪاسائيءَ کي ماس جي.

ٻڪريءَ جو ساھ ٿو نڪري، پر ڪاسائيءَ کي تہ رڳو ٻڪريءَ جي گوشت سان واسطو اهي. ڀيٽيو: مروان موت، ملوڪان شڪار.

- جيڪا ڏاريان ٻڪري، تنهن لمندا ڪن.

يعني بدنصيب ماڻهو جنهن ڏنڌي ۾ هٿ وجهي، اُن ۾ هُن کي نقصان ٿئي.

- ناڻو ڏجي آڪرو، گيهُ ڇو وٺجي ٻاڪرو؟

يعني جيڪڏهن ڪو وڏي قيمت ڏيڻ لاءِ تيار آهي تہ پوءِ هو ٻڪريءَ جي ڪير مان ٿهيل گيهہ ڇو وٺندو؟ (ڳئون يا مينهن جو ڪير مان ٿهيل گيهہ سڀي جنس جو هوندو آهي.)

- ٻُڌي ٻڪري بہ در تي ڪانهيس.

يعني ايترو تہ غريب آهي، جو سندس در تي ڪن ڪپيل ٻڪري بہ ڪانهي.

- ٻڪري ڪير ڏئي قولڙين گاڏُر.

يعني ٻڪريءَ کي جڏهن ڏهبو آهي تہ هو اُن وقت قولڙيون بہ ضرور ڪيرائيندي آهي. اُنهن مان ڪجهہ ڪير جي برتن ۾ بہ ڪرڻ جو اِمڪان هوندو آهي. جڏهن ڪو ماڻهو ڀلائيءَ جو ڪم ڪري ڪنهن کي خيرات ۾ ڪُجهہ ڏئي، پر اُن کي ٽوڪون بہ هڻي يا گهٽ وڌ ڳالهائي، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب ايندو آهي.

- ٻڪري جنهن وڻ سان ٻڌجي،سو وڻ چَري.

مطلب تہ جتي ڪنهن شخص کي سهارو ملي، اُن کي ئي اُهو نقصان پهچائي تڏهن هيءُ پهاڪو چون.

- اُٺ چري ٻٽيهہ تہ ٻڪري چري چٽيهہ؟

يعني ٻڪري کي اڄ نہ تہ سياڻي ڪاسائي مارڻ لاءِ ڪٽي ويندو. هُن جو موت ڪاسائيءَ جي هٿان ضرور ٿيڻو آهي. جڏهن ڪو ماڻهو ڪي خاطري جا ڪم ڪندو هجي تہ اُن کي اَڄ نہ تہ سياڻي نقصان ٿيڻ جو گهڻو اِمڪان هوندو آهي.

رڍ ۽ گهٽيو:

نندي چوپائي مال ۾ جيتوڻيڪ رڍون ۽ ٻڪريون گڏ شمار ڪيون وڃن ٿيون، پر ٻڪريءَ جي پيٽ ۾ رڍ هڪ موڳي ۽ سست جانور آهي. عام طور ماڻهو رڍن جا ڏڻ رکندا آهن، ڇاڪاڻ ته اُنهن جا وار يا اُن وڪرو ڪندا آهن. رڍ ڪير ڏيندي آهي، جنهن مان مکڻ به ڪڍبو آهي. ڪي ماڻهو رڍ جو ڪير نه واپرائيندا آهن، ڇاڪاڻ ته اُنهن جي ويچار ۾ رڍو ڪير پيئڻ سان بدن ۾ خارش ۽ ملو پيدا ٿئي ٿو. اِن جو ٻيو سبب اهو به آهي ته رڍ جو پيشاب سندس ٿڻن تي ڪرندو آهي.

رڍ جي نر کي گهٽيو چوندا آهن، ۽ سندس ٻچي کي گهيٽو هلڪي سلڪي رڍ کي ڪوُڪي به چون. ٿلهي ۽ متاري رڍ کي ڏُمبو چوندا آهن. اِنهن تي نهيل ڪجهه پهاڪا ۽ محاورا هن ريت آهن:

- رڍ جهڙو مُڙس آهي.

يعني گيدي ۽ ڊڄڻو آهي.

- رڍون مڙيئي ٻوٽ ڪاريون.

يعني سيئي هڪجهڙا آهن. منهجهن ڪو به فرق نه آهي.

- رڍن اڳيان رباب وڄائيندي ورهه ٿيا.

مطلب ته ڪنهن شخص کي گهڻو ئي سمجهائي، پر مٿس ڪو به اثر نه ٿئي، تڏهن هيءُ پهاڪو چئبو آهي.

- ڍر رڍو سِسي ٻاڪري.

پيٽيو: آڏا تيتر آڏا بٽير. مطلب ته اٽنهندڙ بيهڪ طرف اشارو ڪيو ويو آهي.

- گهٽيو ڏاريم اُن لاءِ، هٿان چري ڪپهه.

مطلب ته جنهن کي پاڻ وٽ سهارو ڏجي ته اُهو ئي نقصان پهچائي.

- رڍ تئي سستي ته هر ڪو پڇ ڪٽي ڏسيس.

يعني گهٽ قيمت واري شيءِ جو قدر ڪو نه ٿيندو آهي.

- هو ويڙهو گهيٽيو آهي.

مطلب ته جهيڙا ڪو سُياوَ جو اِنسان آهي.

- رن پُٽُ ريڍارُ، ڪانَ هٿي بُنڊ ۾.

يعني جيڪو اِنسان بُنڊ يعني سُڪل وڻ ۾ پيو تير هڻندو ته اُن سان ڪو به مطلب حاصل ڪو نه ٿيندو. اهڙي شخص کي بيوقوف سڏبو آهي. جڏهن ڪو ماڻهو پنهنجي حيثيت کان وڌيڪ ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي تڏهن به هيءُ پهاڪو چوندا آهن.

ڪم ايندڙ جانور:

اُٺُ:

سنڌ ۾ اُٺُ تمام ڪارائتو جانور آهي. آڳاٽي وقت ۾ سنڌ جو واپار آس پاس وارن ٻين ملڪن سان گهٽو ڪري اُنڙ ذريعي ٿيندو هو. واپاري اُنن تي مال ڍوئي قافلا ناهي راجستان، پنجاب، بلوچستان، افغانستان، ايران وغيره تائين واپار ڪرڻ ويندا هئا. اُنن جي خاصيت اِها آهي تہ اُهي ريگستاني علائقن ۾ بہ آرام سان گهٽيئي ڪوهہ مسافري ڪري سگهندا آهن. اُنهن کي پاڻيءَ جي گهُرج بہ گهٽ هوندي آهي. اُنن جا مکيہ بہ قسم آهن. لاڏُو اُٺ جيڪي مال ڍوئڻ جي ڪم اچي ۽ مَهري اُٺ جيڪي سواريءَ جي ڪم اچن. اُٺ جي ٻي خوبي اِها آهي تہ گهوڙي وانگر اُن جي خدمت ڪرڻي نہ پوندي آهي. منزل آئي تہ مالڪ اُن کي ڏانوَڻ ٻڌي جهنگ ۾ ڇڏي ڏيندا. اِن حالت ۾ هو گهٽو پري ڀڄي ڪو نہ ويندو ۽ ميدان ۾ هيڏانهن هوڏانهن پيو چرندو. اُٺ کي مالڪ ٿورو گُڙ ۽ لوڻ ڪارائيندا آهن تہ هُن جي مسافريءَ جو ٿڪ لهي ويندو آهي. اِن ڪري اردوءَ ۾ هڪ چوٽي آهي: "اُونٽ فرتي کي ذات هئ". اُٺ جي مادي کي اُٺِ، اُنٽِي يا ڏاچي چون. اُٺ جي ٻچي کي؟ عام طور توڏو يا ڪوانٽ چئبو آهي. هِتي اُٺ تي نهيل ڪُجهہ پهاڪا ۽ چوٽيون ڏجن ٿا:

- اُٺ واري اَوجهري اَتس.

مطلب تہ پيٽوڙي يا گهٽو ڪائيندڙ آهي. اُٺ جي اوجهري ٻين جانورن جي اوجهريءَ کان وڏي ٿيندي آهي. اِن ڪري هو ريگستان جي سفر ۾ ٻن ڏينهن جو ڪاڏو پاڻي ڪنو ڪري رکندو آهي.

- اُٺ جي لاهيءَ کي بہ لعنت، تہ چاڙهيءَ کي بہ لعنت.

مطلب تہ اُٺُ چاهي اُتاهينءَ تي مٿي هلي يا پهاڙيءَ تان هيٺ لهي، ٻنهي حالتن ۾ اُن جي سوار کي گهٽي تڪليف ٿيندي آهي. ساڳيءَ طرح اُٺ جي ويهڻ ۽ اُٿڻ ۾، هلڻ يا ڊوڙڻ ۾ بہ سوار کي گهٽا جهوٻا ايندا آهن. اِن تي هيءَ چوٽي نهي آهي.

- جيڏا اُٺ، تيڏا لوڏا.

مطلب تہ ماڻهو جيترا گهٽا ڏنڌا ڪندو اُوترائي ڪيس جوڪم ڪٽڻا پوندا.

- اُٺ پوڙو ٿيو تہ بہ مُٽڻ نہ سڪيو.

هيءَ چوٽي اِن حقيقت تي نهي آهي تہ اُٺ جڏهن پيشاب ڪندو آهي تہ اُهو هن جي پيٽ ۽ ٽنگن تي پيو ڪرندو آهي.

- اهڙي مار ڪاڏئين جهڙي اُٺ ڪاڏِي پٽڻ تي.

مطلب تہ اُٺ پاڻيءَ کان گهٽو ٿهندو آهي. اِن ڪري جيڪڏهن جَتُ هن کي ندي پار ڪرڻ لاءِ ٻيڙيءَ تي چاڙهڻ جي ڪوشش ڪندو آهي تہ اُٺ پيو پُنتي سُڪيءَ طرف ڀڄندو آهي. جنهن ڪري جت هن کي وڏيڪ مار ڏيندو آهي.

- اُٺ سَڪٽو بہ روئي تہ پريو بہ روئي.

اُٺ تي چاهي گهٽو بار رکجي يا ٿورو رکجي، هو ٻنهي حالتن ۾ پيو ڪُرڪندو آهي. اِن سان ملندڙ هڪ ٻيو پهاڪو آهي. اُٺ جي وات ۾ لوڻ وجهہ تہ بہ رڙي، گنڊ وجهہ تہ بہ رڙي. هيءُ پهاڪو اُن ماڻهو لاءِ ڪتب ايندو آهي، جيڪو مليل شيءِ تي شُڪُر نہ ڪندو آهي. هوندي سوندي پيو شڪايتون ڪندو آهي.

- اُٺ پنيان گهنڊڻي.

ڪنهن قدوارو ماڻهوءَ سان ڪو ننڍي قد وارو گڏ هجي جڏهن چئجي. مطلب ته بي- ميل جوڙي آهي.

- اُٺ جي وات ۾ جار جي بانس.

اُٺ جار جي وڻ جا پن گهڻي چاهه سان کائيندو آهي. اِن ڪري اُن جي بوءِ هُڻ جي وات ۾ رهجي ويندي آهي. ڪا به ڳالهه لڪائڻ تي به لڪي نه سگهي، اُن لاءِ ايئن چئبو آهي. ڪا به ڳالهه لڪائڻ تي به لڪي نه سگهي، اُن لاءِ ايئن چئبو آهي. پيٽيو: چور ڪي داڙهي ۾ تِنڪا. ساڳيءَ طرح سنڌيءَ ۾ اِن مطلب کي ظاهر ڪرڻ لاءِ چون. چور جي ڏاڙهيءَ ۾ ڪنيُ/ ڪک.

- اُٺ جي چوري پڪي ۾ ڪين لِڪي.

ڪنهن اُٺ چورايو ته اُن کي ننڍي جهوپڙيءَ ۾ نه لڪائي سگهندو. مطلب ته وڏي چوري لڪائڻ مشڪل آهي.

- پوڙهو اُٺ به ڪوانٽ لهي.

مطلب ته آزمودگار ماڻهو بن سيکڙاڻن کان وڌيڪ آهي.

- اُنن جا بار به ڪي گڏهه کڻن؟

يعني اُٺ تمام گهڻو بار (ڇهه ست مڻ) کڻي سگهندو آهي. ايترو وزن گڏهه نه کڻندو آهي.

- اُٺ تان وِجڻي لٿي ته به اُٺ ٽيو هلڪو.

مطلبت ته اُٺ گهڻو بار ڍوئڻ تي هريل آهي. اِن ڪري اُن تان جيڪڏهن ڪجهه وزن گهٽايو ويو ته آرام پيو محسوس ڪندو.

- ڏاچي هڻي ڏوهه ته توڏو هڻي تيرنهن.

اُنٽي جيڪڏهن ڏهه ڪوهه ڍوڙي ٿي ته اُن جو ٻچو يعني توڏو يا ڪوانٽ تيرنهن ڪوهه ڍوڙي ويندو. جڏهن ننڍا وڏن کان اڳتي نڪري وڃن تڏهن چئجي.

- اُٺ نه پُڄي، هڻي ٻورَن لتون.

اُٺ تي وينل سوارُ جڏهن ڪجائي يا پاڪڙي ۾ وينو هوندو آهي ته هوُ اُٺ کي تيز هلڪلڻ لاءِ جيڪڏهن اُن کي لتون هڻندو آهي ته اُهي اُٺ تائين پهچي نه سگهنديون آهن. اُهي فقط اُنهن ڳوٺين کي لڳنديون آهن جن مان مال ڀري اُٺ جي مٿان رکيو ويو آهي. هن پهاڪي جو مطلب آهي ته ڪو ماڻهو جڏهن ڪنهن ڏاڍي مڙس سان پڄي نه سگهندو آهي ته پوءِ ڪمزورن يا ننڍن کي ڏمڪائي پنهنجو غصو ظاهر ڪندو آهي.

- اَجا اُٺ ڪڇن سَسُئي.

مطلب ته سسئي جڏهن پنيور مان پنهونءَ جي ڳولها ۾ ريگستان ۽ جبلن ۾ پئي پٽڪي ته هوءَ پنهنجي منزل تي پهچي نه سگهي ۽ واٽ تي ئي مري ويئي. اِن تي ڪنهن چيو جيڪڏهن اُٺ تي سوار هجي ها ته پوءِ پنهنجي منزل تي پهچي سگهي ها. هيءُ پهاڪو سسئي پنهون جي لوڪ

ڪهاڻيءَ تي ٻڌل آهي. هن جو ٻيو مطلب اِهو به آهي ته ڪمزور اِنسان کي جيڪڏهن مدد ملي ته پوءِ هوُ ڪامياب ٿيندو.

- جڏهن ٻورا ٿي سبيا ته اُنن تڏهن ئي پئي رنو.

مطلب ته ڪنهن ڪم جي تياري ٿيندي ڏسي مزدور ماڻهو سوچيندو آهي ته اِهو ڪم هاڻي هُن جي مٿان پئي پوندو.

- ڏسجي ته اُٿ ڪهڙي پاسي ٿو ويهي؟

مطلب ته اِن اندازو ڪرڻ مشڪل آهي ته نقصان ڪيترو ٿيندو ۽ ڪنهن جو ٿيندو. هن پهاڪي جو بنياد اِن واقعي سان آهي ته اُٿ جي مٿان ٻورن ۾ ٿاڪُئون سامان رکيل هو. عام طور بينل اُٿ جڏهن زمين تي ويهندو آهي ته پهرين هڪ پاسي جُهڪي پوءِ زمين تي سڌو ٿي ويهندو آهي. اِن ڪري هُن جي مٿان رکيل سامان جي ڀڄي پوڻ جو گهڻو امڪان هوندو آهي. اهڙي حالت ۾ اُٿ جي مالڪ لاءِ اِهو سوچڻ مشڪل آهي ته اُٿ اول ڪهڙي پاسي جُهڪندو. جنهن به پاسي هُو جهڪندو ته اُن طرف جو سامان زمين سان ٽڪرائجي ڀڄي پوندو آهي. ڀيٽيو: "ديکئي اُونٽ ڪِس ڪروٽ بينتا هئ."

گهوڙو:

سيني وهٽن ۾ گهوڙي جي سواري شاندار ليکي ويئي آهي. اُٿ جي ڀيٽ ۾ گهوڙي جي وڌيڪ خدمت ڪرڻي پوي ٿي ۽ اُن کي ڪاڏو پيتو به سني جنس جو ۽ گهڻو ڪپي. گهوڙي سان واسطو رکندڙ ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

- ٽٽونءَ کي ٽارو، تازيءَ کي اِشارو.

ٽٽون يا خچر چابُڪ هڻڻ سان تيز هلندا آهن، پر تازي نسل جا گهوڙا اِشاري ڪرڻ سان ئي تيز رفتار سان ڊوڙندا آهن. مطلب ته سياڻو ماڻهو اِشاري سان ئي سمجهي ويندو آهي ۽ نيڪ ڪم ڪندو آهي. ڀيٽيون: "گهوڙي کو لات، آدمي کو بات". يا "عاقلان را اِشارا ڪافي اَست". مطلب ته سمجهدار کي اِشارو ڪافي آهي.

- اَنڌي گهوڙي ڪَلَ ۾.

ڪل يعني نديءَ جي ڪناري تي پيدا ٿيندڙ هڪ قسم جو گاهُ آهي. جيڪڏهن گهوڙي اَنڌي آهي ته اُها بنا سوچ ويچار جي اڳتي هلندي ويندي ۽ وڃي گاهه ۾ ڦاسندي.

جيڪڏهن تو وٽ گهوڙو آهي ته پوءِ گهر پهچڻ ۾ ڪيتري ديري لڳندي؟

- گهوڙا ۽ پَٽُ، مُلا ۽ پيٽُ، هوُ ڪشيا تان رسيا، هُو نِيان تان چٽُ.

گهوڙي جو لغام ڇڪي اُن کي هلڻ جو اِشارو ڪريو ته هو تيز رفتار سان ڊوڙي وڃي منزل تي پهچائيندو. ساڳيءَ طرح مُلا کي پيٽ ڪائڻ جي دعوت ڏيو ته هُو هڪدم سمورو پيٽُ ڪائي ختم ڪندو.

- مرض اَچي گهوڙي وانگر، وڃي جونئن وانگر.

مطلب تہ ڪنهن سنيال نہ ڪئي ۽ بيمار ٿي پيو تہ اُهو جهٽ ڊهي پوندو. يعني بيماري گهوڙي وانگر تيزيءَ سان اچي ماڻهوءَ کي جلد ڪمزور ڪري ڇڏي. پر اُها جونئن جي رفتار سان آهستي آهستي وڃي ٿي. مطلب تہ بيمار ٿيڻ تي ماڻهو دوران ڪرڻ سان آهستي آهستي ٺيڪ ٿي سگهندو آهي.

- پاڻ ٻني، گهوڙا ڳِنهي.

هو پاڻ تہ غريب آهي، پر سَڌوُن ڪري ٿو گهوڙا خريد ڪرڻ جو مطلب تہ پنهنجيءَ حيثيت کان وڌيڪ حاصل ڪرڻ جي اُميد ڪري ٿو. ٻيٽيو: "ليس لوٽڪ بہ ڪا نہ، سَڌوُن ڪري مريري جون". يا هنديءَ ۾ اِنهيءَ مطلب کي ڏيڪاريندڙ پهاڪو هن ريت آهي.

- فارسي، گهوڙي چاڙهسي.

تون فارسي سکُ تہ پوءِ توکي سُني نوڪري ملندي عملدارن وانگر گهوڙي تي چڙهي گهمندين. هيءُ اُن زماني جو پهاڪو آهي، جڏهن مسلمان حاڪمن جي راڄ ۾ فارسي ٻوليءَ جو بول بالا هو ۽ سمورو سرڪاري ڪاروبار فارسيءَ ۾ هلندو هو.

- ڏُچرُ گهوڙو ۽ سُچر زال، ٻئي ٻَنِ ڏجن.

مطلب تہ جيڪڏهن گهوڙو چڱيءَ طرح گاهہ ۽ چارو نہ ٿو کائي تہ اُهو ڪمزور ٿي پوندو. جيڪڏهن ڪنهن گهر ۾ زال گهٽو کاڌو کائيندڙ يا پيٽوڙي آهي تہ اُها بہ اَڻ وٽندڙ ڳالهہ آهي.

گڏهہ:

اُٺ ۽ گهوڙي وانگر گڏهُ بہ بار ڍوئڻ لاءِ گهٽو ڪم ايندو آهي. ڪٿي ڪٿي گڏهن کي گاڏيءَ ۾ ٻڌي بہ بار ڍوئڻ ۾ ڪم آڻيندا آهن. اِن ڪري سنڌيءَ ۾ "گڏهہ گاڏو" هڪ محاورو نهي پيو آهي. اِن جو مطلب آهي؛ تمام آهستي هلندڙ گاڏي. بيوقوف يا مورک ماڻهوءَ جي ڀيٽ اَڪثر گڏهہ سان ڪئي ويندي آهي. گڏهہ کي گرُ يا خرُ بہ چئبو آهي. جنهن تان گرُ مغز لفظ نهيا آهن. اِنهن جي معنيٰ آهي؛ بيوقوف، مغرور، هوڏي، گڏهِ جي ماديءَ کي گڏهہ ۽ اُن جي ٻچي کي ڪودڙو چئبو آهي. گڏهہ تي نهيل ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن.

١. فارسي ٻوليءَ ۾ خر جي معنيٰ ئي گڏهہ آهي. سَهي کي خرگوش بہ انهيءَ ڪري چوندا آهن، جو سندس ڪن گڏهہ جي ڪَنن جهڙا وڏا هوندا آهن.

- جَوَ ڍيري گڏهُ رکپال.

يعني گڏهہ کي جيڪڏهن جوَنِ جي ڍير جي سنيال لاءِ رکبو تہ اُهي سلامت نہ بچندا. ڇاڪاڻ تہ گڏهُ جَوَ کائڻ کان رهي نہ سگهندو. ساڳيءَ طرح اهڙي ماڻهوءَ کي سنيالڻ جو ڪو ڪم ڏجي جيڪو هو پاڻ هڙپ ڪرڻ چاهي ٿو تہ اُن مال جي سنيال ٺيڪ طرح سان نہ ٿي سگهندي.

- سَهَسين ڪري سينگار تہ بہ ڪودڙِيءَ پُٺ ڪودڙو.

مطلب تہ جيڪو بدصورت آهي، اُهو ڪيترو بہ هار سينگار ڪندو تہ اُهو سهڻو ڪو نہ ٿي سگهندو. ٻيٽيو: يا "ڪوئلا هو نہ اُوجلا، سؤ من صابن لائہ"

- گڏهه مٿان گلاب هاريندي حيف ٿيو.

مطلب ته گڏهه کي ڪيترو به گلاب جي پاڻيءَ سان ڌوئجي ته اُن جو ڪو به فائدو ڪونهي. ساڳيءَ طرح نيچ اِنسان سان ڪيتري به پلائي ڪرِ ته هوُ بي شڪر ئي رهندو.

- گڏهه پنهنجي سانوڻي هينگڻ ۾ وڃائي.

سانوڻ جي مهيني ۾ برسات پوڻ ڪري گهڻو گاهه ٿيندو آهي، پر گڏهه هينگڻ ڏيڻ ۾ ئي پنهنجي وقت وڃائيندو آهي ۽ گاهه کائڻ جو لاڀ نه وٺندو آهي.

- پنهنجيءَ گتيءَ پئڻُ گڏهه کي پيرين.

يعني ڪنهن بيوقوف يا بدمعاش اِنسان ۾ جيڪڏهن ڪو ڪم اَٽڪندو آهي ته مجبوريءَ سببان هُن جي خوشامند ڪرڻي پوندي آهي.

- گڏهه ڇا ڄاڻن گِيهرن مان.

جيڪڏهن ڪنهن نالائق ماڻهوءَ کي سُڻي شيءِ ڏبي ته اُن جو قدر نه ٿيندو.

- سور پوي ساٿيءَ کي، ڏنيجي گڏهُ.

ساٿيءَ کي سورُ ٿيو ته هُن پنهنجي گڏهه کي ڏنڻ ڏياريا. مطلب ته تڪليف هڪڙي کي ٿئي ته سزا ٻئي کي ملي، ڀيٽيو.

- تون به رئيس، آئون به رئيس، ته گڏهه ڪير هڪليندو؟

- سؤٽي هجي ساڻ ته گڏهُ گوهي نه ڪري.

يعني مار کائڻ سان گڏهه گوهي نه ڪري.

يعني مار کائڻ سان گڏهه به سڌو ٿي بار ڍوئڻ جو ڪم ڪندو.

مطلب ته ضرورت پوڻ تي گهٽ درجي جي شيءِ به واپرائڻي پوي ٿي. ڀيٽيو: "ٻُک ۾ بصر به مِنا".

ننڍا جانور:

نوريئڙو (گلهري)، نورُ (نيولا)، سهو (خرگوش)، ڪوُئو، ڳوهه، سانڍو، اِهي ننڍا جانور يا ساهوارا آهن. اِنهن تي به سنڌيءَ ۾ ڪجهه پهاڪا نهيل آهي. اُنهن مان ڪِن تي نهيل پهاڪا هن ريت آهن:

- نوريئڙي وانگر سڄو ڏينهن پيو وٽن پتي ٽِپا ڏئي.

جڏهن ڪو ماڻهو پهري سجاڳ هجي ۽ هن جو دشمن ڪيس نقصان رسائڻ جي ڪوشش ڪري، تڏهن چئبو آهي. هيءُ پهاڪو هڪ آڪاڻيءَ تي بيٺل آهي. هڪ ڏائڻ ڪنهن نوريئڙي کي لالچائي پنهنجي گهر وٺي آئي. اڌ رات جو هُو ڪاتي کڻي نوريئڙي کي امري کائڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي، پر ٻئي طرف نوريئڙو به سمجهي ويو ته هيءَ ڏائڻ مون کي کائڻ چاهي ٿي. ان ڪري هوُ سڄي رات نه سمهيو. پوءِ صبح جي وقت وجهه وٺي ڀڄي ويو. Repeat

- سهي ٽنگون ٽي، چوٽين نهي ئي ڪا نہ.

مطلب تہ جڏهن ڪو چوري ڪري ۽ پوءِ اها قبول نہ ڪري تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب ايندو آهي. ڪنهن ماڻهوءَ شڪار ۾ هڪ سهو ماريو ۽ اُهو گهر آڻي پنهنجي بورچيءَ کي ڏنائين تہ اهو پچائي ڪڍي اڇ. بورچي سهو پچائڻ لڳو، پر ڪيس اهو ايترو تہ پسندو آيو جو اُن جي هڪ ٽنگ پاڻ کائي ويو ۽ باقي سهو آڻي پنهنجي مالڪ اڳيان رکيائين. مالڪ جڏهن ڏٺو تہ هن کي فقط ٽي ٽنگون آهن تہ هُن بورچيءَ کان پڇيو تہ باقي هڪ ٽنگ ڪيڏانهن ويئي؟ اُن تي بورچيءَ جواب ڏنو تہ سائين، سهو منڊو هو. هُن کي فقط ٽي ٽنگون هيون. اهڙيءَ طرح پنهنجي ضد تي قائم رهيو، پر پنهنجي چوري قبول نہ ڪيائين.

- ڪوئي لڏي هئڊ ڳڙي، چي مان بہ پساري.

مطلب تہ ڪنهن کي ٿوري شيءِ ملي ۽ اُن تي غرور ڪري تڏهن چئجي.

- ٽڪريءَ کي سورُ ٽيا تہ ڄاڻي ڪُئي.

مطلب تہ گهڻي محنت ڪرڻ کان پوءِ جڏهن رواجي نتيجو نڪري يا ٿورو ڦلُ ملي تڏهن چئبو آهي. پيٽيو.

- اٿو ڪاڏو ڪوُئي تہ مار پئي گابي تي.

مطلب تہ ڏوهُ ڪو هڪ ڪري ۽ مار ٻئي تي پوي، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب ايندو آهي.

مطلب تہ هوا جي جهُوٽي کي روڪي نہ ٿو سگهجي.

- ڳوهہ کي ڪُٽي ڪڍي تہ ڳولهي شِڪارين جا گهر.

- هوُ ساندي وانگر پيو رنگ مٽائي.

پيٽيو "گرگٽ ڪِي طرح رنگ بدلتا هئ."

- ڳوهہ ڦاٽي ڊوهہ ۾.

يعني قلعي جي پِٽ تي چڙهڻ لاءِ ماڻهو ڳوهہ جو استعمال ڪندا آهن.

ان طرح ڳوهہ ماڻهن کي مٽي قلعي جي ديوار تي پُهچائڻ ۾ ئي ٻيئي ڳهندي آهي.

جهنگلي جانور

جهنگلي جانورن تي سنڌيءَ ۾ ڪافي پهاڪا ملن ٿا، جن ۾ ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

شينهن:

- شينهن ۽ ٻڪري هڪ گهاٽ تي پاڻي ٿا پيئن.

شينهن هڪ خطرناڪ جانور آهي. اُهو ٻڪريءَ جهڙن ڪمزور جانورن جو شڪار ڪري اُنهن کي ماري کائي ڇڏيندو آهي، پر جيڪڏهن ڪنهن نديءَ جي گهاٽ تي شينهن ۽ ٻڪري گڏ پاڻي پيئن ته چئبو ته اُتي تمام گهڻو امن جو ماحول آهي. ايتري قدر جو شينهن جو تشدد ڪرڻ وارو سڀاءُ ختم ٿي ويندو آهي ۽ ٻڪري به اُنهيءَ کان نه ٿي ڊڄي.

- به شينهن ٻيلي ۾ نه ماپن.

مطلب ته به طاقتور ماڻهو هڪ ئي هنڌ نه رهي سگهندا.

- وڙهن شينهن، لتاڙجن ٻوڙا.

مطلب ته ٻن طاقتور ماڻهن جي لڙائيءَ ۾ ڪمزورن کي نقصان پهچي ٿو.

- سُتل کي آگر نه ڏجي.

يعني ڪنهن طاقتور سان ڄاڻي ٻجهي ڪؤنس نه ڪجي.

- سالا شينهن کي به پيارا آهن.

يعني ماڻهو ڪيترو به پُر تشدد ۽ طاقتور ڇو نه هجي، پر هُو پنهنجن مائٽن کي ضرور پيار ڪري ٿو.

- شير نه ڏيکيا، ڏيک ٻلاڙا؛ چور نه ڏيکيا، ڏيک سونارا.

يعني جيڪڏهن تو شينهن کي نه ڏٺو آهي ته ٻليءَ کي ڏسي. ٻنهي جي شڪل ۽ صورت هڪجهڙي هوندي آهي. جيڪڏهن تون ڪنهن چور کي نه ڏٺو آهي ته سوناري کي ڏس. هو گراهڪ جي سون مان ڪجهه نه ڪجهه چوري ضرور ڪندو آهي.

- شيرن جا مُنهن ڏوتا ئي پيا آهن.

مطلب ته طاقتور يا وڏي عهدي واري شخص جي ڪير به گهٽتائي ظاهر نه ڪندو آهي.

هاٿي:

هاٿي سيني جانورن ۾ قدار ۽ ٿلهو متارو جانور هوندو آهي، هن کي ماڻهو بار ڍوئڻ جي ڪم به آڻيندا آهن. هاٿيءَ تي ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

- مئل هاٿي به سوا لک لهي.

هيءَ چوٽي اِن ڪري نهي آهي جو هاٿيءَ جي مرڻ کان پوءِ هُن جا ڏند ۽ هڏا عام طور ڪم ايندا آهن. جنهن مان سُهڻيون قيمتي شيون، مورتيون ۽ مجسما وغيره ٺاهيا ويندا آهن.

- انڌو هاٿي، لشڪر جو زيان.

ڪنهن فوج ۾ جيڪڏهن ڪو هاٿي انڌو آهي، ته پوءِ هيڏانهن هوڏانهن پيو ڀڄندو ۽ ڊُڪندو. اِن حالت ۾ هو پنهنجي ئي طرف واري لشڪر کي نقصان پهچائيندو آهي.

- هاٿيءَ جا ڏند ڏسڻ جا هڪڙا ۽ کائڻ جا ٻيا.

هاٿيءَ جا بہ ڏند ٻاهر نڪتل هوندو آهن، جيڪي نظر پيا ايندا آهن. انهن سان هو ڪائڻ جو ڪم نہ ڪندو آهي. پر ڪائڻ لاءِ هو وات ۾ اندر جيڪي ڏانون آهن، اُهي ڪتب آڻيندو آهي. ڪو ماڻهو ٻاهران هڪڙو وهنوار ڪري ۽ انڌريا هن جي ذهن ۾ ٻي ڳالهہ هجي، تنهن لاءِ هيءُ پهاڪو چئبو.

- هاٿيءَ کي مٽ، ڪوليءَ کي ڪٽ.

مطلب تہ ڏٺي سائين گهڻو ڪائيندڙ ۽ تمام گهڻ ڪائيندڙ جاندارن لاءِ اناج مُيسر ڪري ڇڏيو آهي.

- هاٿيءَ جو ڪنُ، پِپر جو پنُ.

انسان جو منُ، ٻَيهڻ جا ڪين آهن.

مطلب تہ اهي سڀ چنچل آهن ۽ هميشہ پيا لڏندا آهن. انسان کي بہ جيترو گهڻو ملندس اوترو وڌيڪ پائڻ جي آس ڪندو.

سوئر:

سوئر کي سنڌيءَ ۾ مروُن بہ چوندا آهن. هن کي تمام گندو جانور ليکيو ويو آهي، جيڪو گند ۽ ڪرفتي بہ کائيندو آهي. اِن ڪري عام طور اُن جو گوشت کائڻ سنو نہ مجيو ويندو آهي. مسلامن اِن جانور کي پليت يعني غليظ ۽ حرام ڪري ليکيندا آهن. اِن تي ڪجهہ چوٽيون هن ريت آهن:

- هندوُ کي گانءِ ۽ مسلمان کي سوئر.

مطلب تہ هندو گانءِ کي پوتر جانور سمجهي هُن جي پوڄا ڪندا آهن ۽ ڪيس ڳئون ماتا چوندا آهن. اِن ڪري ڳئون جو گوشت کائڻ پاپ سمجهندا آهن. ٻئي طرف مسلمان سوُئر کي ناپاڪ مجي ان جو گوشت نہ کائيندا آهن.

- سوُئر وانگر ڪنڌ ۾ ڪِلي اٽس.

سوئر پنهنجي ڪنڌ ڦيرائي نہ سگهندو آهي. گهڻو ڪري پنهنجي ڳچي سڌي رکندو آهي. اِن طرح جيڪو ماڻهو مغرور هجي يا تڪبر ڪندو آهي، تنهن جي ڀيٽ بہ سوئر سان ڪندا آهن.

بگهڙ:

اُهو جانور بدني بيهڪ ۾ ڪُتي سان وڌيڪ مشابهت رکندڙ آهي. سنڌ ۾ ڪوهستان واري علائقي ۾ بگهڙ گهڻا هوندا آهن. هو ماڻهوءَ کي اڪيلو ڏسي اُن جي مٿان حملو ڪندا آهن. بگهڙ جي ماديءَ کي بگهاڙي چئبو آهي.

- بگهڙ کائي تہ بہ وات ڳاڙهو، نہ کائي تہ بہ وات ڳاڙهو.

هيءَ چوٽي اِن حقيقت طرف ڌيان ڇڪائي ٿي تہ بگهڙ جو وات چپ ۽ اندريون حصو هميشہ ڳاڙها هوندا آهن.

- بگهڙ جي حوالي رڍون ڇڏڻ.

مطلب تہ ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ کي سنڀال جو ڪم ڏيڻ جيڪو اُن شيءِ کي گهٽو چاهيندڙ هجي. اِن ڪري اُن سان هميشہ خطرو هوندو آهي. ڀيٽيو: "جَوِ ڍيري، گڏهہ رکپال." رڍن جي ڏڻ ۾ جي بگهڙ هوندو تہ اُهو وجهہ وني هڪ هڪ رڍ کي ضرور ماري کائيندو.

- بگهڙ ڙي بگهڙُ واري ڪارِ ڪئي اَتس.

مطلب تہ هوُ بلڪل ڪوڙو آهي. متس ويساهہ ڪرڻ نہ گهرجي. هيءُ پهاڪو ٻارن جي هڪ آکاڻيءَ تي ٻڌل آهي. هڪ ڇوڪرو جهنگل ۾ وڃي زور زور سان واڪا ڪرڻ لڳو تہ بگهڙ ڙي بگهڙي. مون کي بچايو. اِن تي ڳوناڻا لڻيون ڪٽي هُن جي بچاءُ لاءِ جهنگ طرف ڊوڙي ويا. اُن تي اُن ڇوڪري ڪِلي چين تہ مون فقط اوهان جو آزمودو تي ورتو تہ اوهان مون کي بچائڻ لاءِ اچو ٿا يا نہ؟ اِن طرح اُن نينگر ٻہ ٽي دفعا ساڳيءَ طرح ڪُوڙا واڪا ڪيا. پر هڪ دفعي سچ پچ هڪ بگهڙ اُن ڇوڪري وٽ اچي پهتو ۽ هن تي حملو ڪيائين. اِن تي ڇوڪر گهٽي ئي واڪا ڪيا، پر ڳوناڻن سمجهيو تہ هوُ اڳي وانگر ڪوڙا واڪا پيو ڪري. اِن طرح بگهڙ هُن ڇوڪر کي ماري کائي ڇڏيو.

گدڙ:

گدڙ ٻہ ڪُتي جي قد جو هڪ جهنگلي جانور آهي، جيڪو تمام گيدي ۽ ڊڄڻو هوندو آهي. هو گهٽو ڪري ڪنهن ڳوٺ يا بستيءَ جي ويجهو هوندو آهي. رات جي وقت وجهہ وني بستيءَ مان مرغيون، سها ۽ ٻيا ننڍا جانور ماري کائڻ لاءِ ڪٽي ويندو آهي. گيدي ماڻهن جي پيٽ گهٽو ڪري گدڙ سان ڪئي ويندي آهي. گدڙ تي ٻيٺل ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

- گدڙ ڊاڪ نہ پڄي آکي ٿُو ڪٺا.

ڪنهن ماڻهوءَ کي ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ ٻہ گهربل شيءَ ملي نہ سگهي تہ پوءِ هُو چوندو آهي تہ اِها سني ناهي. اِن ڪري مون کي نہ ڪپي. هيءُ پهاڪو هڪ ٻاراڻي آکاڻي تي ٻڌل آهي. هڪ باغ ۾ گدڙ ڊاڪ جا ڇڳا منهہ ۾ لٽڪندا ڏٺا. هُن جي دل تي تہ اُنهن مان ڪجهہ ڇني ڪري ڊاڪ کائجي. گدڙ گهٽي ڪوشش ڪئي ۽ ٽپا ڏنا، پر هُو ڊاڪ تائين پهچي نہ سگهيو. نيٺ ٿڪجي پيو. پوءِ چوڻ لڳو تہ اِها ڊاڪ ڪٽي آهي، مون کي ڪا نہ ڪپي. ايئن چئي نا اُميد ٿي هُتان هليو ويو.

- سنڌ گدڙن ڪا نہ ڪاڏي آهي.

مطلب تہ سنڌ تي حملا ڪندڙ ايترا طاقتور هئا، جن سان سنڌي ماڻهو پڄي نہ سگهيا.

- گدڙ ڀيڪي ڏيڻ.

يعني ڪوڙي ڏمڪي ڏيڻ. جنهن سان ٻئي ماڻهوءَ تي ڪو ٻہ اثر نہ ٿئي.

- گدڙ جي گوُنهن ۾ ڪم پيو تہ وجي ٽڪر تي هنگي .گرامر؟

ڀيٽيو: "گدڙ وانگر ڳُئي ڇڪي تي رکڻ".

- گدڙ کي ڪُٽي ڪٽي ته ڳوٺ طرف ڀڄي.

گدڙ ڳوٺ طرف يا وسنديءَ ۾ ويندو ته ماڻهو اُن کي لٺيون هڻي ماري ڇڏيندا. ڇاڪاڻ ته هو وسنديءَ مان اڪثر ننڍا جانور ليڪ چوري ڪٽي وڃي کائيندو آهي.

- گدڙ جيڪڏهن گدڙ جي ڪوُڪ نه اونائي ته ڪوڙهيو ٿي مري.

هيءُ پهاڪو هِن حقيقت تي ٻڌل آهي ته جيڪڏهن هڪڙي گدڙ ڪوڪڻ شروع ڪيو ته ٻيا به اونائي اُن جو ساٿ ڏيندا آهن. اِن طرح ڪو ماڻهو جيڪڏهن ڪنهن خراب ڪم ۾ هڪ ٻئي کي ساٿ ڏين، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب آڻبو آهي.

باندر يا پولڙو:

باندر عام طور تي جهنگلي جانورن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. پر اُهو شهرن ۽ وسندين ۾ به ڪاڏي جي ڳولا ۾ هليو ايندو آهي ۽ گهرن ۾ گهڙي ڪاڏو ڪٽي ويندو آهي. باندر پنهنجي چنچلتا جي ڪري گهڻا مشهور آهن. اُنهن جا الڳ الڳ قسم آهن. ننڍن باندرن کي مداري پالي اُنهن کان ناچ ڪرائي روزي روٽي ڪمائيندا آهن. باندر نقل ڪرڻ ۾ به گهڻا هوشيار آهن. اِنهن کي سنڌيءَ ۾ پولڙو يا پولو به چئبو آهي ۽ ماديءَ کي باندري يا پولڙو سڏبو آهي. جسماني بيهڪ جي خيال کان باندر اِنسان ذات جي وڌيڪ ويجها آهن. اُهي پنهنجي ٻن پويُن ٽنگن تي ماڻهن وانگر بيهي ڪري هلي سگهن ٿا. اِن تي ڊاروَن جو نظريو مشهور آهي ته اِنسان جو ارتقا جانورن مان ٿيو آهي. باندر تي ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

- پولڙن کي به پنهنجيون زالون پياريون آهن.

مطلب ته هرڪو ماڻهو پنهنجي زال کي پيار ڪندو آهي.

- باندر ڇا ڄاڻي اَدرڪ جو سوادُ.
- پولي جي ڳچيءَ ۾ موتين جو هار.
- لٺيون جهلي پولڙو، ڪٽيو ڪائي فقير.

مطلب ته مداري پولڙي کي نچائڻ مهل لٺ جو اِشارو ڪري يا ڪيس ماري نچائيندو آهي. اِن طرح مار ته ويچاري پولڙي تي پوندي آهي، پر تماشائي باندر جو ناچ ڏسي پئسا مداريءَ کي ڏيندا آهن. جڏهن هڪ جي محنت جو لاڀ ڪو ٻيو ڪٽي وڃي، تڏهن هيءُ پهاڪو چئبو آهي.

هرڻ ۽ ڦاڙهو:

هرڻ پنهنجي چنچل طبع ۽ ڊُڪڻ جي تيز رفتار جي ڪري مشهور آهي. ادب ۾ هرڻيءَ جي اکين جي خوبصورتيءَ تي گهڻي ساراهه ڪيل آهي. مرگهنيَتي يعني هرڻ وانگر چنچل ۽ سندر اکين واري ناري يا نايڪا جو ذڪر پارتي ادب ۾ گهڻو ملي ٿو. هرڻ جي ئي ذات جو ۽ قد ۾ ڪي قدر ڊگهو ٻيو

جانور آهي. ڦاڙهو، جنهن کي ٻارنهن سِڱ (بارهه سينگا) به چوَن. اِنهن جانورن تي ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

- هرڻي اڳي ئي نچڻي، ويتر پيس گهنڊڻي.

يعني هرڻيءَ چنچل سُڀاوَ جي آهي. هوُ گهڻو ڪري پيئي نينگ ٽپا ڏيندي آهي. اُن کي جيڪڏهن ڳچيءَ ۾ گهنڊڻي ٻڌبي تہ اُن جو وڄڻ جي آواز تي هُو وڌيڪ ٽپا ڏيندي آهي. ڪو ماڻهو اڳي ئي شرارتي ۽ شيطان هجي ۽ وري ڪيس ڪنهن ٻئي جي هُشي ملي وڃي تہ هُو پوءِ اڃا به وڌيڪ شرارتي ٿيندو.

- ڦاڙهو جِتي ڪائي تِتي اوجهه ڏِئي.

هيءُ جانور گهڻو ڪائيندڙ ۽ لالچي آهي. جيڪڏهن ڪٿي گهڻو ڪاڏو ملي ويس تہ پوءِ اُهو سمورو ڪائي آڦڙجي پوندو. ايتري قدر جو اُتي ئي مري ويندو.

- ڏسون تہ هوُ ڪهڙا ڦاڙها ٿو ماري.

هيءُ پهاڪو گهڻو ڪري اهڙي شخص کي ٽوڪ وچان چئبو آهي، جيڪو ڪم ڪري سگهڻ جي طاقت نہ رکندو آهي، پر اِن هوندي به هو ٻٽاڪ پيو هڻندو آهي تہ مان وڏا ۽ مشڪل ڪم به پورا ڪري سگهندو آهيان.

گهرُو جانور

گهڻائي ماڻهو ڪي جانور پنهنجن گهرن ۾ شوق وچان پاليندا آهن. اُنهن ۾ ڪتو ۽ ٻلي مکيہ آهن. ڪتو پنهنجو وفاداريءَ ڪري مشهور آهي. هوُ هر وقت گهر جي چوڪيداري به ڪندو رهي ٿو. ساڳيءَ طرح ٻلي به وندر جو ذريعو آهي ۽ اُن کي گهر ۾ پالڻ سان ڪوُئن جو آزار نہ ٿيندو آهي. اِنهن جانورن کي پالڻ جو گهڻو رواج يورپي ملڪن ۾ آهي. برفاني ملڪن ۾ هڪ ذات جا ڪتا برف ۾ دٻجي ويل اِنسانن کي به ڳولي لهڻ جي طاقت رکندا آهن. ساڳيءَ طرح ڪتن ۾ سنگهڻ جي به غير رواجي طاقت هوندي آهي، جنهن ڪري پوليس ڪاتي وارا اِنهن ڪتن کي پالي، اُنهن کان ڏوهارين کي ڳولهي ڪڍڻ جو به ڪم وٺندا آهن. هتي انهن جانورن بابت ڪج سنڌي پهاڪا ڏجن ٿا:

ڪتو:

- ڪتو به ڪاڏو، ڪُڪِ به نہ پري.

يعني غلط ۽ ڏوهه جو ڪم به ڪيو، پر ڪجهه به فائدو نہ ٿيو.

- ستين لنگهڻي ڪُتو حلال.

يعني جيڪڏهن ڪو اِنسان بک وِگهي مرندو هجي تہ لاچاري حالت ۾ جيئڻ لاءِ جيڪڏهن هُن ڪتو ڪاڏو تہ ڪيس اِهو ڏوهه معاف آهي. عام طور ڪتي جو گوشت جي ڪاڏي جي ڪم نہ ايندو آهي پيٽيو: "لاچار کي ڪهڙا آچار؟".

- ڪارو منهن ڪتي جو، رب اوتري جي اوتري.

ڪنهن ديڳڙي ۾ رب پيئي هئي. ڪتي اُها ڪائڻ لاءِ اُتي آيو، پر ديڳڙي جو منهن سوڙهو هو. اِن ڪري ڪتو رب ڪائي نه سگهيو. ٻئي طرف ديڳڙيءَ تي لڳل ڪاراڻ سان ڪتي جو منهن ڪارو ٿي ويو. مطلب ته ڪوشش ڪرڻ ڪان پوءِ به ڪو ڪامياب نه ٿئي ۽ اُلٽو ڪيس نقصان ٿئي، تڏهن هيءُ پهاڪو چئبو آهي.

- ڪتو ڇا ڄاڻي ڪٽِڪ جا مانيءَ مان؟

مطلب ته ڪنهن گهٽ ذات واري کي جيڪڏهن ڪا سُني شيءِ ڏجي ته اُهو اُن جو قدر نه ڪندو. ڀيٽيو: "گڏهه ڇا ڄاڻن گيهرن مان"؟

- ڪتي جو پُڇ ٻارنهن مهينا نڙ ۾ وجهُ ته به ڏنگي جو ڏنگو.

- ڏوٻيءَ جو ڪتو نه گهر جو گهاٽ جو.

جيڪو ماڻهو سيني طرفن کان بيڪار ثابت ٿئي، تنهن لاءِ چئجي.

- تڪڙي ڪُتي انڌا گُلر ڄڻي.

مطلب ته جيڪو ڪنهن ڪم ۾ تڪڙ ڪري ٿو، ته اُن جو نتيجو سٺو نه نڪري. اِن ڪري هر ڳالهه ۾ ڌيرج کان ڪم وٺجي.

- ڪتو ڪُڙم جو ويري.

مطلب ته هڪ پاڙي جو ڪتو ٻئي پاڙي واري يا ڌارئي ڪتي کي پيو پونڪدنو آهي. جيڪو ماڻهو پنهنجي ذات پائين يا مائِٽن سان پيو وڙهي، تنهن لاءِ هيءُ پهاڪو ڪتب آڻبو آهي.

- ڪوڙهيو ڪُتو ڪنهڻ کان نه رهي.

مطلب ته بُرو اِنسان پنهنجي عادت موجب برو ڪم ڪرڻ کان باز نه ايندو.

- بُڇڙو ڪُتو ڏني پِٽائي.

جيڪو ڪتو ايندڙ ويندڙ ماڻهوءَ کي پيو پونڪدنو آهي ته اُهي ماڻهو اُنهيءَ چتي ڪتي جي مالڪ کي پِٽندا آهن، جنهن کيس پاليو آهي.

- ڪُتو به اُن کي ڏاڙهي ته جُتيون به اُن کي لڳن.

يعني چتو ڪتو جنهن کي چڪ پائيندو آهي ته ٻيا ماڻهو اُنهيءَ چڪ واري هنڌ تي جتيون هڻندا آهن ته جيئن اُن جو زهر نه ڦهلجي؟ جنهن ماڻهوءَ اڳي ئي پوڳيو آهي، تنهن کي وري وڌيڪ پوڳڻو پوي. تڏهن هيءُ پهاڪو چئجي.

- قلندرن پُنيان ڪتا پيا پؤنڪندا آهن.

فقير جڏهن رستي تان لنگهندا آهن ته مٿن ڪتا پونڪدا آهن، پر هوُ ڪتن طرف ڪو به ڌيان نه ڏيندا آهن. جيڪو ماڻهو ٻين بُرن اِنسانن جي پرواهه نه ڪري، اُنهن لاءِ چئجي.

- ستي ڪانون ڪان موتي تہ ((ٿئي؟

مطلب تہ ستي چڪيا (باھ) ۾ پاڻ کي جلائڻ ڪان سواءِ جيڪڏهن واپس هلي اَچي تہ اُن جي سڄي سماج ۾ بدنامي ٿيندي آهي. هِن پهاڪي جو بنياد 'ستيءَ جي رسم' تي ٻڌل آهي. اڄ ڪالهہ اِهو رواج گهٽي قدر بند ٿي چڪو آهي.

- ڪُتي کي ڪنهن اُماڙي ڏيکاري تہ اُها تارا ڏسي ٿي ڊني.

هتي اُماڙي جو مطلب آهي جلندڙ ڪاني. ڪنهن ماڻهو جلندڙ ڪانيءَ سان ڪتيءَ تي حملو ڪيو تہ هوءَ باھ جي گرمائش ۽ روشنيءَ کي ڏسي ڀڄي ويئي. اُن کي روشنيءَ سان ايترو تہ ڊپ لڳو جو آسمان ۾ تارا ڏسي بہ ڊڄي پئي ويئي. ڀيٽيو: "دوڌ کا جلا چاچ پي ڦوڪ ڪر پيتا هئہ."

ٻلي:

گهڻن ئي گهَرن ۾ ٻليءَ کي پاليو ويندو آهي، ڇاڪاڻ تہ اُها گهر وارن کي ڪوئن جي آزار کان بچائيندي آهي. مطلب تہ جنهن گهر ۾ ٻلي هوندي تہ ڪوئا اُن گهر مان ڀڄي ويندا آهن. ٻليءَ جي نر کي ٻِلو چئبو آهي. ٻليءَ تي ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

- سؤ ڪوئا کائي ٻلي هلي حج تي.

هن پهاڪي جو بنياد ٻارن جي هڪ آکاڻيءَ تي ٻڌل آهي. هڪ ٻُڍي ٻلي ڪوئن سان گڏ حج ڪرڻ ويئي، پر پنهنجي عادت موجب اُها ڪوئن کي ماري کائيندي پئي ويئي. ساڳيءَ طرح ڪو برو اِنسان جڏهن نيڪ ٻڌجڻ جو بهانو ڪري ۽ وري بر ڪم ڪندو رهي، تڏهن هيءُ پهاڪو چئجي.

- ٻليءَ کي خواب ۾ ڇيڇڙ.

ٻليءَ کي ڇيڇڙ کائڻ ۾ گهڻو مزو ايندو آهي. اِن ڪري جيڪڏهن ڪنهن هنڌ ڇيڇڙ نہ هُجن، پر ٻلي پنهنجي ذهن ۾ اهو سمجهي تہ اِتي ڇيڇڙ ملندا. اِن ڳالهہ طرف هِن ۾ اِشارو ڪيل آهي. ساڳيءَ طرح ڪو ماڻهو تصور ۾ اهڙي ڳالهہ سوچي جيڪا اُتي آهي ئي ڪا نہ، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب اچي."

- ڇِڪو ڇِنو ٻليءَ جي ياڳين.

- ڪانياري ٻِلي ڪُوئي جي جوءِ.

يعني ڊڄڻي ٻلي ڪُوئي کان بہ پئي ڊڄندي آهي.

- ٻلي شير پڙهايا، ڦير ٻلي ڪوُن ڪاوَڻ آيا.

ٻليءَ شينهن کي شڪار ڪرڻ سيکاريو، پر ڪيس وڻ تي چڙهڻ نہ سيکاريائين. شينهن جڏهن سِکي ويو تہ هُن ٻليءَ تي حملو ڪيو. اِن تي ٻلي هڪ دم ٽپ ڏيئي وڻ تي چڙهي ويئي. شينهن ويچارو ڏسندو ئي رهجي ويو. ڪو اِنسان جڏهن ٻئي کي ڪجهہ سيکاري ۽ موت ۾ اُهو ٻيو اِنسان ڪيس نقصان پهچائڻ جي ڪوشش ڪري تڏهن هيءُ پهاڪو چئبو آهي."

- انڌن آندو، ٻِلن چٽيو.

انڌا ڪاڏو ڪٽي آيا. هوُ جڏهن ڪائڻ وينا تہ ڪو ٻلا بہ اُتي اچي پهتا. اُهي بہ اُن ڪاڏي مان ڪائڻ لڳا. پر انڌن کي اِنهيءَ جي ڄاڻ نہ پيئي. جڏهن هڪ جي محنت جو فائدو ڪو ٻيو ڪٽي وڃي، تڏهن چئجي.

- ناناڙ ڪي ٻلي آهي.

مطلب تہ ناناري جي دُڪان تي وينل ٻلي آهي، جيڪا اُتي ٽيندڙ نڪ نڪِ جي آواز تي هيڙي ويئي آهي. اهڙيءَ طرح ڪو ماڻهو ڪنهن ڳالهہ تي هِري وڃي اُن لاءِ هيءُ پهاڪو آهي.

- پهرئين ئي ڏينهن ٻلي مارجي.

مطلب تب شروعات ئي پنهنجي روعب ڏيکارجي تہ پوءِ ٻيا ماڻهو هميشہ هُن کان ڊڄندا رهندا ۽ هُن جو حڪم مڃيندا. هن پهاڪي جو بنيادُ هڪ آڪاڻيءَ تي بيٺل آهي. ڪنهن ماڻهوءَ شاديءَ ڪئي ۽ پهرئينءَ رات جو ئي هن ڪوڙ ڪري پرسان لنگهندڙ ڪنهن ٻليءَ کي اهڙو تہ زور سان ڏنبو هنيو جو اُها ٻلي اُتي جو اُتي مري ويئي. اِن واقعي کي ڏسي سندس زال تمام ڊڄي ويئي. هُن سمجهيو تہ منهنجو گهوٽ تمام غصي وارو آهي. پوءِ اُها سڄي عمر پنهنجي گهوٽ جي چئي ۾ رهندي هئي."

- منهنجي ٻلي مون کي ميائون.

پيٽيو: "مري ٻلي اور مُجهہ سي هي ميائون." مطلب جنهن شخص کي ڪنهن سيکاريو آهي، اُهو سڪڻ کان پوءِ اُن شخص سان ئي وڙهڻ اچي، تڏهن چئجي.

- ٻلي کائيندي ڪين ساري، هنگندي ساري.

مطلب تہ ٻلي کائڻ وقت لالچ ڪري گهڻو ڪاڏو کائي ويندي؟ پوءِ ڪيس جڏهن دست لڳندا آهن، تڏهن گهڻو کائڻ تي پڇتائيندي آهي.

پاڻيءَ جا جانور:

گهڻي اهڙا ساهورا آهن، جيڪي پاڻيءَ ۾ رهن ٿا، اُتي ئي سڄي زندگي گذارين ٿا ۽ اُتي ئي مري وڃن ٿا. اُنهن تي نهيل پهاڪن جا ڪجهہ مثال هن ريت آهن:

مڇيون:

- هڪ گندي مڇي سڄي تلاءَ کي گندو ڪري ڇڏيندي آهي.

مطلب تہ جيڪڏهن هڪ ماڻهو خراب آهي تہ هوُ پنهنجن سيني ساٿين کي بہ بدنام ڪري ڇڏي ٿو.

- رُپئي پَلو سهانگو، پئسي پلو مهانگو.

يعني جيڪڏهن ماڻهوءَ وٽ ڳنڍ ۾ ناڻو آهي تہ پوءِ مهانگي شيءِ بہ خريد ڪرڻ ۾ پيس رُڪاوٽ نہ ايندي. پر جيڪڏهن وٽس پئسا نہ آهن تہ سستي شيءِ بہ ڪيس مهانگي لڳندي.

- ڪني مڇي ڪانهي جا رکئي خراب ٿي ويندي.

مطلب تہ ڪا شيءِ ماڻهو پاڻ وٽ سانڍي رکي ۽ وقت تي اُن جو لاڀ وٺي تڏهن چئجي.

- جن ڪاڏا پلنِ جا پيٽارا تن جا هينئڙا ويچارا.

مطلب تہ جن شاهوڪاريءَ جي وقت سنو مال ڪاڏو آهي، اُنهن کي ٿوري بہ مصيبت اچڻ تي گهڻي پريشاني محسوس ٿيندي آهي.

- مڇي مارڪيٽ لڳي پئي آهي؟

مطلب تہ تمام گهڻو گوڙ لڳل آهي.

- مڇيءَ موتُ، ميئي شڪار.

مهاڻا تہ شڪار مڇيون ماري گذاران ڪن ٿا، پر ٻئي طرف اِهو مڇين جي لاءِ، موت ثابت ٿئي ٿو. پيٽيو: "مرُوئان مؤت، ملوڪان شِڪار".

- جيڪي ڏسي ڄار، سو جي ڏسي ماڻهو، تہ ڦاٽي مري.

مطلب تہ نديءَ يا سمنڊ ۾ مڇيون ڦاسائڻ لاءِ جڏهن مهاڻو ڄار وجهي ٿو تہ اُن ۾ گهڻيئي مڇيون ڦاسي وڃن ٿيون، پر جڏهن هُو ڄار کي ڇڪي ٻاهر ڪڍي ٿو، تڏهن ان جي سوراخن مان گهڻيئي ننڍيون مڇيون ڪسڪي ٻاهر نڪري وڃن ٿيون.

- پلو سيري کا بہ پلو، سيري ۾ نہ ساءُ، پلو گوڏا کوڙي کاءُ.

سنڌ جي علائقي ۾ سنڌونديءَ ۾ پيدا ٿيندڙ پلو تمام سوادي ٿيندو آهي. اُن جي ساراهہ ۾ هيءَ چوٽي نهيل آهي.

- مڇيءَ کي ٿو ترڻ سيکاري.

يعني جيڪو ماڻهو ڄائي ڄم کان وٺي فطري طرح هنر يا فن ڄاڻي ٿو، ان کي وڌيڪ ٻيو ڇا سيکاربو؟

واگهُو (واڳُون):

- واگهوءَ جي وات ۾ پيو آهي.

مطلب تہ سڄو ڏينهن پيو وهي ۽ محنت ڪري.

- رهي ٿو درياءَ جي ڪپ تي ۽ رکي ٿو واگهن سان ويڙ.

يعني زوراور ۽ ڏاڍي ماڻهو جي پر ۾ رهي، ان سان جيڪڏهن دشمني ڪبي تہ اُن مان پاڻ کي ئي نقصان رسندو. پيٽيو: "جل ۾ رهہ ڪر مگر سي بئر."

- منگر مڇ جا آنسوُن آهن.

مطلب تہ ڪوڙو ڏُک ظاهر ڪرڻ.

ڏيڏرُ:

- کوهه جي ڏيڏري ڪَچي پيئي اُپ.

يعني کوهه جي ننڍي دائري ۾ رهندڙ ڏيڏري جيڪڏهن آسمان ڏانهن نهاريندي ته ان کي اُپ جو فقط ٿورو ئي حصو نظر ايندو، پر هوءَ ايئن ٿي سمجهه ته اُپ جو دائرو ايترو ئي آهي، جيترو اُن کي نظر اچي ٿو، پر اِها حقيقت نه آهي. ساڳيءَ طرح ٿوري ڄاڻ رکندڙ جيڪڏهن پاڻ کي عظيم عالم سمجهي ته اُهو به کوهه جي ڏيڏر وانگر آهي. هن پهاڪي جو بنياد سنسڪرت جي سماس "ڪُوپَ- مَڊُوڪَ" (کوهه جو ڏيڏر) تي بيٺل آهي.

ڪَڇئون:

- ڪڇُئون جي چال اٽس.

يعني ڪڇئون تمام ڌيمي چال سان هلندو آهي. ڪو ماڻهو جيڪڏهن تمام آهستي هلي يا ڊرو ڪري، تڏهن ڪيس ٽوڪ وچان ائين چوندا آهن.

- ڪُمي وانگر پيو پاڻيءَ ۾ تڙ تڙڳي.

مطلب ته ڪو ماڻهو جڏهن گهڻو وقت نديءَ يا تلاءَ ۾ پيو تري تڏهن ڪيس چوندا آهن.

پکي

پکي ٻن قسمن جا آهن: هڪڙا شهري (جيئن ته طوطو، ڪبوتر) ۽ ٻيا جهنگلي (جيئن ته باز، ڳجهه، اُلو يا چبرو.) ڪن شهري پکين کي ماڻهو شوق وچان پالي گهر ۾ پجري ۾ بند ڪري رکندا آهن. پکين تي به گهڻي ئي پهاڪا ٺهيل آهن. اُنهن مان ڪجهه چوندا پهاڪا هتي ڏجن ٿا.

- هنجن سان ريس ڪري اُڏاڻي چڙي.

- چڻو هئس چُهنب ۾ سو به پِيُس ڪَري.

جڏهن ڪو ماڻهو پاڻ کان وڏن سان ريس ڪري ته ڪيس نقصان رسندو. اهڙن شخصن لاءِ هيءُ پهاڪو چيل آهي.

- اَب پڇتائي ڪيا هوت، جب چڙيان چُگ گئين کيت.

مطلب ته ڪا ڳالهه جڏهن هٿن مان نڪري وڃي ۽ اُن کي سُڌاري نه سگهجي، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب آڻبو آهي.

- سياڻو ڪانءُ به ٽنگو ڦاسي.

جڏهن ڪو ماڻهو گهڻي سياڻپ ڏيکاري ۽ پوءِ اُلٽو ڦاسي پوي تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب ايندو آهي.

- ڪانءَ کي لُڙ ۾ مزو.

يعني هڪڙو ڪانءُ ڪان ڪان ڪندو تہ ٻيا ڪانءُ بہ ساڳيو سُرُ ڪڍندا آهن. اِن حالت تي هي چوٽي ٺهي آهي.

- جهڙا ڪانگ تهڙا ٻچا.

مطلب تہ جهڙو خاندان هوندو تهڙو ئي اولاد پيدا ٿيندو.

- مور سڀ مري ويا باقي رهيا ڪانگ؟

جڏهن سنت (صوفي بزرگ) ماڻهو ۽ سُنا ماڻهو ڪنهن هنڌن هليا وڃن ۽ اُتي باقي چور ۽ ٺڳ وڃي بچن، تڏهن چئجي.

- ڏاهو ڪانءُ، گوُنهن ڪائي.

پيٽيو: "سيانا ڪوئا گوُهہ ڪائي". مطلب تہ ڪو گهٽي سياڻپ ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪري ۽ پوءِ ڪيس نقصان رسي تڏهن چئجي.

- چورن مٿان مور پيا، اَڌ ورهائي ڪٽي ويا.

جڏهن چورن جي چوريءَ مان ٻيا ڪي سياڻا حصو ڪٽي ڀڄي وڃن، تڏهن چئجي.

- مور گهٽي ئي سُنو، پر سندس پير ڏنگا.

مور هڪ سهڻو پکي هوندو آهي، پر هن جا پير ڏنگا يا ٽيڏا هوندا آهن. اِن حقيقت ئي اِها چوٽي ٺهي آهي. مطلب تہ جڏهن ڪو ماڻهو سڄو ڪم سُٺ ڪري پر اُن ۾ ڪا ننڍڙي گهٽتائي رهجي وڃي، تڏهن چئجي.

- جنگل ۾ مور ناچا ڪس نہ ديکا؟

مطلب تہ ماڻهو سُنسان يا اڪيلي هنڌ تي رهي ڪري ڪيترا بہ سٺا ڪم ڇو نہ ڪري، پر هن جو قدر ڪرڻ وارا اُتي موجود نہ آهن تہ پوءِ هُن ماڻهوءَ کي جَسُ نہ ملندو.

- گهر جي مرغي دال برابر.

يعني پنهنجي گهر جي ماڻهوءَ جو ڪو قدر نہ ٿيندو آهي، چاهي هو ڪيترو بہ پهتل شخص ڇو نہ هجي. پيٽيو: "گهر ڪا جوڳي جو ڳيڙا، آن گانوَ ڪا سِڌ." ۽ "گهر جو پير، چلهہ جو مارنگُ".

- ڪُڪَڙ ڪوريءَ جو پر نانءُ وڏيري جو.

ڳوٺن ۾ وڏيري يا زميندار تماشي لاءِ ڪُڪڙ وڙهائيندا آهن. هو ڪُڪُڙ ٻين کان گهُرائي اُنهن کي وڙهائيندا آهن؟، جنهن ۾ گهڻو ڪري ڪيترا ڪُڪُڙ زخمي ٿي پوندا آهن، اِن قسم جي لڙائيءَ ۾ جنهن زميندار جو ڪُڪُڙ ڪٽندو آهي، اَن جي واهہ واهہ ٿيندي آهي. اِن حالت تي هيءُ پهاڪو ٺهيو آهي. "پيٽيو: "لڙي سپاهي، نام سردار ڪا."

- ڪُڪُڙ يا آنا.

مطلب تہ اجايو بحث ڪرڻ. جنهن ڳالهہ جو ڪڏهن بہ فيصلو نہ ڪري سگهجي. جيئن تہ پهرين ڪُڪُڙ پيدا ٿي يا پهرين آنا ٿيا، اِن ڳالهہ جو فيصلو ڪرڻ اَڄ بہ مشڪل آهي. رواجي طور سان ڪُڪَڙ آنا ڏيندي آهي، جنهن مان ٻيا ڪُڪُڙ ۽ ڪُڪِڙيون پيدا ٿينديون پر سوال اِهو آهي تہ پهرين آنو ڪيئن ٿيو يا پهرين ڪُڪِڙ ڪڏهن ٿي؟ بنا ڪنهن نتيجي تي پهچڻ وارو اِهو بحث اجايو آهي.

مطلب تہ پريات يا اَسُر جو وقت پنهنجي قدرتي نموني سان ٿيندو آهي. اُن جو مرغي جي ٻانگ ڏيڻ سان ڪو بہ واسطو نہ آهي. جڏهن ڪو ماڻهو پاڻ کي وڏو سمجهي ايئن چئي تہ هن کان سواءِ ڪو ڪن نہ ٿي سگهندو، پر حقيقت ۾ هُن جو ڪو بہ وجود نہ هجي، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب آڻبو آهي.

- تِتِر ڏيڪاري پِتر ڏيڻ.

يعني ڪنهن کي سؤدي يا واپار ۾ نڳڻ. سني شيءَ ڏيڪاري ڪيس خراب شيءِ ڏين ٿا.

- اڌ تِترُ بٽير.

يعني الڳ الڳ قسم جي بناوٽ هئڻ. ڀيٽيو: "ڏڙ ريڍو، سِسي ٻاڪري."

- ماڻهو مڙيئي نہ سهڻا، پکي مڙيئي نہ هنج،

- ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهہ، اچي بوءِ بهار جي.

يعني سڀيئي ماڻهو سُهڻا ۽ سُني سُياوءَ وارا نہ هوندا آهن. سڀيئي پکي هنجن وانگر سهڻا نہ هوندا آهن. اهڙا ماڻهو تمام ورلي آهن جن مان بهار جي خوشبو ايندي آهي. مطلب تہ گڻوان (گڻن وارا) ٿورا هوندا آهن. ڀيٽيو: "آدمي آدمي اَنتر ڪوئي هيرا ڪوئي ڪنڪر".

- سِرڻ جي آڪيري مان آنا لاهي ٿو اَچي.

مطلب تہ اهڙو هوشيار آهي، جو مشڪل ڪم بہ سني طرح پورو ڪري ٿو وٺي.

- سِرڻ ۾ ماس ڪٿي؟

مطلب تہ سِرڻ شڪار ڪري پنهنجي آڪيري ۾ آڻي اُن جو گوشت کائيندي آهي. هو ڪجهہ بہ بچائي نہ رکندي آهي. هيءُ پهاڪو اُن ماڻهوءَ طرف چئبو آهي، جيڪو ڪجهہ بہ بچائي نہ رکندو آهي ۽ سڀ پيسو عيش ۾ ختم ڪري ڇڏيندو آهي.

- ايئن اَچي مِڙيا آهن، جيئن ڳجهون ڏُونڊ تي.

يعني جيئن ڪنهن مُئل جانور جي لاش تي ڳجهون اچي ڪنيون ٿينديون آهن تيئن اچي ماڻهو ڪنا ٿيندا آهن.

- ٿيٽيهر واري ٽين ٽين لڳي پيئي آهي.

مطلب تہ جيڪو ماڻهو گهڻيون ٻٽاڪون هڻي، پر ڪجهہ بہ ڪم ڪري نہ ڏيڪاري، تنهن لاءِ چئبو آهي.

ٻيا جيت جڻيا ۽ نانگ ٻلائون

گهڻن ئي قسمن جا ٻيا جيت جڻيا هوندا آهن. ڪي زهريلا، جيئن تہ وڇون ۽ نانگ ٻلائون؛ ٻيا رت پياڪ، جيئن تہ مُنگهڻُ، جؤر، مڇر، جونئن، وغيره. ٽئين قسم جا جيت اُڏامندڙ بہ هوندا آهن. مثال طور: مِک، پتنگو، پؤنر، مڪڙ، پوپٽ. انهن تي نهيل ڪجهہ پهاڪا ۽ هيٺ ڏجن ٿا:

- جاڻي وڇونءَ منڊُ بہ ڪو نہ، هُٽ وجهي ٿو نانگن جي ٻر ۾.

يعني هن کي وڇونءَ جي زهر لاهڻ جو منتر بہ ڪو نہ ٿو اچي ۽ نانگن کي ڦاسائڻ جي ڪوشش پيو ڪري. جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي ننڍي ڪم ڪرڻ جو بہ علم نہ هجي ۽ هوُ وڏا ڪم ڪرڻ جي ڪوشش ڪري، تڏهن ائين چئجي.

- ورجيس وڇئون وانگر هر ڪنهن کي پيو ڏنگي.

مطلب ته هن جو سياڻ اهڙو آهي جو سيني کي پيو ستائي. وڇونءَ جي ڪنهن سان به دشمني نه هوندي آهي، پر هن جي عادت اهڙي آهي جو جيڪا به شيءِ هنجي ويجهي هوندي، تنهن کي پيو ڏنگ هڻندو.

- ورجيس نانگ نڪري ويو، ليڪو پيو ڪُٽجي.

مطلب ته ڳالهه ختم ٿي ويئي، هاڻي فقط اُن جي پچار پيئي هلي.

- ورجيس نانگن کي پيو کير پياري.

يعني دشمن کي پيو پالي. جڏهن ڪو ماڻهو اهڙي ماڻهوءَ سان دوستي رکي، جيڪو هن کي نقصان پهچائيندو آهي، تڏهن هيءُ پهاڪو ڪتب آڻبو آهي.

- ورجيس نانگُ به مري، لٺ به نه ڀڄي.

يعني دشمن به ناس ٿئي، پر پاڻ کي ڪو به نقصان نه رَسي.

- سپُ نه ماري، سپ جو سراپ ماري.

ڪنهن کي چاهي نانگ چڪ نه به پاتو پر هو ڊپ وچان سمجهي ته نانگ هُن کي چڪ پاتو آهي ۽ اِنهيءَ ڊپ جي ڪري مري وڃي. اِن حالت تي هيءَ پهاڪو بينل آهي.
مطلب ته ڪو ماڻهو اهڙا گهڙا ڪم ڪري جو اُنهن مان نڪرڻ هُن جي لاءِ مشڪل ٿي پوي، تڏهن ايئن چئجي.

- يَتِ جو تِندِڻُ آهي.

يعني اهڙو ماڻهو آهي جو هڪ هنڌ وينو آهي، ڪيس دنيا جو آزمودو گهٽ آهي.

- اَنِين پيڙهي اُڻُ ۽ ماڪوڙو ماسات.

مطلب ته جيڪڏهن ڪِنِ ماڻهن جي پاڻ ۾ مٽي مائٽي جاڄبي ته ڪِٽي نه ڪٽي سندن رشتو ضرور ملي ويندو.

- ورجيس ڄؤر وانگر چنبڙي پيو آهي.

ڄؤ کي هنديءَ ۾ "جونڪ" چوندا آهن. هو ماڻهو رت پيئڻ وقت ماڻهوءَ کي ايترو ته پُختو چنبڙندي آهي جو مري به ويندي پر نه ڇڏيندي.

- ورجيس ڇِچڙ تي لڳو آهي.

اصطلاح ڇِچڙ هڪ ننڍو جيت آهي، جيڪو جانورن کي چنبڙي اُنهن جو رت پيئندو آهي. اُن کي زور سان ڇڪبو آهي ته به نه ڇڏيندو آهي.

- گنجي جي مٿي ۾ نه ڪا جونءَ نه ڪا ليک.

مطلب ته جيڪڏهن ڪنهن جي مٿي تي وار نه آهن ته پوءِ هن کي جونءَ يا ليک جي شڪايت نه ٿيندي. يعني جڏهن ڪو بنيادي مسئلو ئي نه آهي پوءِ اُن جي فڪر ڪرڻ بيڪار آهي.

- ورجيس ڪکر (ڏينيو) ۾ ٿو ڪلي هڻي.

ڪکر جي ماناري تي ٿو پِتر اُڇلي. يعني ڄاڻي واڻي مصيبت ۾ پوڻ جا ڪم ٿو ڪري

- جِتي ماکي تِتي مکِ.

يعني جتي ڪا مٺي شيءِ هوندي اُتي مکيون ضرور ايندیون. جتي ڪنهن ڪم ڪرڻ سان فائدو ملڻ جي اُميد هوندي آهي، اُتي سڀ ماڻهو اچي ڪٺا ٿي ويندا.

جانورن، پکين ۽ جيتن سان تعلق رکندڙ عام پهاڪا:

آخر ۾ هتي ڪجهه اهڙن پهاڪن جا مثال ڏجن ٿا جن جو واسطو ڪنهن خاص جانور يا ساهواري سان نه آهي، پر اُهي اِنهي گروهه ۾ شامل ڪري سگهجن ٿا. جيئن ته:

- ڌڻ ته ڌڻي، نه ته وِڪڻ کڻي.

يعني ڍڳين مينهن جو جيڪڏهن ڌڻ آهي ته اُن جي سنڀال به ڪرڻي پوندي. نه ته سندن مالڪ کي نقصان ٿيڻ جو اِمڪان هوندو آهي.

- ڏڌو کير ٿڻين نه پوي.

جيئن ڍڳين يا مينهن جو ڏڌل کير واپس ٿڻن ۾ نه پوندو آهي، تيئن زبان ۾مان نڪتل ڪؤڙو لفظ وري واپس نه ٿيندو.

- ڏُٻري ڍور جو ڌني سويل ئي پلاڻي.

يعني جيڪو ماڻهو ڪمزور جانور تي سواري ڪري رهي آهي، تنهن کي گهُر ته هو اوندهه ٿيڻ کان اڳ ئي پنهنجو سفير سوير شروع ڪري.

- جيڪو چَري سو نه مري.

جيڪو جانور چڱيءَ طرح گاهه وغيره کائي ٿو، اُهو هميشه تندرست رهندو. يعني کائڻ پيئڻ ۾ شرم نه ڪرڻ کپي.

- ماريءَ جي گهر هڏن جو ڍير.

شڪاري پکين، جانورن وغيره کي ماري پنهنجي گهر کڻي ايندو آهي. هو جانورن جي کل لاهي وڪڻندو آهي ۽ اُنهن جو گوشت به کائي يا وڪڻي ڇڏيندو آهي. باقي هڏن جو ڍير وڃي وٽس بچندو آهي.

- جو چُڳي سو تَڳي.

يعني جيڪو پکي چُڳي چڱيءَ طرح پيٽ ڀري ٿو، اُهو گهڻو وقت جيئي ٿو؟

هتي ڏنل مثالن مان طاف ظاهر آهي ته اِنسان پنهنجي زندگيءَ ۾ جانورن، پکين، جيتن وغيره جي وهنوار مان به آزمودو وٺي گهڻي ئي پهاڪا، چوڻيون، محاورا وغيره ٺاهيا آهن. اُنهن جو هُن ادب ۾ سهڻي نموني استعمال ڪيو آهي. اَن قسم جا پهاڪا جيڪڏهن اسين تفصيل طور ڪڍا ڪريون ته هڪڙو وڏو ادبي ذخيرو ٺهي پوي.

۴.۵ کيتي ٻاڙيءَ، پوک ۽ اَناج متعلق پهاڪا:

اِنسان باندرن اوري دؤر مان گذري، جڏهن سمجهه ۽ عقل وارو بڻيو، تڏهن کان سندس لاڳاپو کيتيءَ سان رهيو آهي. شروع شروع ۾ هوُ قدرتي طور سان پيدا ٿيل ڦل. ڦو، ميوا، گاهه وغيره. واهپي ۾ آڻيندو هو. آهستي آهستي اِنسان کي زمين ۾ پوکيل شين جي ڄاڻ پيئي ۽ گڏوگڏ جانورن جي خوبين کان به واقف ٿيو. اِن کان پوءِ هو جانورن جي مدد سان کيتي ڪرڻ لڳو. لوهه جي اوزارن کي به استعمال ۾ آڻڻ لڳو. انيڪ فصلن جي ڄاڻ ٿيڻ لڳي. زمين ۽ موسم جي باري ۾ آزمودا ٿيڻ لڳس. آهستي آهستي کيتي ۽ پوک جو ڪم ماڻهن لاءِ هڪ خاص ڪم ٿي ويو ۽ اُنهن جي جيئڻ جو آڌار پِڻ بڻيو. هڪ خاندان جا سڀيئي ڀاتي اِن ڪم ۾ شريڪ ٿي ويا. وقت گذرندو ويو، اِنسان کي کيتيءَ بابت آزمودا ٿيندا ويا ۽ اُنهن جي آڌار تي پهاڪن جو جنم به ٿيندو ويو. اهي سڀيئي ڳالهيون ننڍي کنڊ جي تاريخ سان پڻ لاڳو ٿين ٿيون. اَڄ ڏينهن تائين هتي جيڪا جهوني ۾ جهوني تهذيب ملي ٿي سا آهي سنڌو تهذيب يا هڙاپا جي تهذيب. هي تهذيب سنڌونديءَ جي ڪناري تي وڌي ۽ ويجهي. اِنهيءَ آڌار تي جيڪڏهن چئجي ته سنڌ جي رهاڪن سڀني کان پهرين کيتي ٻاڙيءَ جي هنر جي ايجاد ڪئي ته واڌءُ نه ٿيندو. گهڻن ئي عالمن پنهنجن ويچارن ۾ پڌرو ڪيو آهي ته سنڌ جي رهاڪُن کي ڪڻڪ، چانور ۽ ٻئي قسم جي اَناج ۾ ميوي جي کيتيءَ جي هنر جي ڄاڻ حاصل هئي. نه رڳو ايترو، سنڌو ماٿريءَ ۾ 'موئن جو دڙو' ۽ هڙاپا نالي هنڌ تي اَناج رکڻ لاءِ وڏا وڏا گدام به مليا آهن. چوڻ جو مطلب آهي ته ڀارت سنڌو ماٿري جي تهذيب واري وقت کان وٺي هڪ کيتيءَ وارو ملڪ رهيو آهي. ڀارت ۾ هر ڏهن سالن ۾ ٿيندڙ آدمشماريءَ جي ڳڻپ موجب اڃا تائين به ڀارت جا ستر سيڪڙو ماڻهو کيتي ٻاڙي (ٻني ٻارو) ڪندا آهن. ڀارت جي مذهبي ڪتابن ۾ به کيتيءَ جي اهميت، عظمت جي ڳالهه ڪئي ويئي آهي. "پاراشر سمرتيءَ" ۾ چيل آهي ته:

- ڪرشيرنتمو ڌرمونَ لَڀيت ڪرشِتو انيت هہَ، نه سُکن ڪرشتو انيَتر يدي ڌرميڻ ڪرشت. (۱۸۵.۵)

مطلب ته کيتيءَ جي برابر ٻيو ڪو ڌرم (فرض) نه آهي ۽ اُنهيءَ وانگر فائدي وارو ٻيو ڪو به ڌنڌو نه آهي. جيڪڏهن ڌرم مطابق کيتي ٻاڙي ڪئي وڃي ته انهيءَ کان وڌيڪ خوشيءَ واري ٻي ڪا به ڳالهه ڪانهي.

'پاراشر سنهتا' ۾ انسان جي زندگيءَ کيتي، اناج ۽ کيتي ڪندڙن هارين جي ضرورت تي هڪ هنڌ چيل آهي ته:

- سُورڻرؤ پيِما ڻِڪيوَ سنئيرپِ پوُرِتا، تٿاپِ پرار ٿينتييوَ ڪرشڪان ڀڪتتر شڻيا.

يعني سون، چاندي، ماڻڪ، موتي، ڪپڙا وغيره هوندي به ماڻهن کي کاڌي جي شين لاءِ هارين کي عرض ڪرڻو پوندو آهي.

جيئن ڀارت جي ٻين صوبن ۾ کيتيءَ بابت پهاڪا مشهور آهن، تيئن سنڌ ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ به کيتيءَ سان لاڳاپو رکندر گهڻيئي پهاڪا ملن ٿا. کيتيءَ بابت جيڪي به آزمودا ماڻهن کي ٿيا، اُهي پهاڪن جي شڪل ۾ به محفوظ آهن. اِهوئي سبب آهي جو زراعت ۽ جيوتش علم نجوم جي ڄاڻ بغير به پهاڪن جي مدد سان ساڌارڻ عام هاريءَ کي کيتيءَ بابت گهڻين ئي ڳالهين جي ڄاڻ ملي وڃي ٿي. جيڪو هاري سکيا جي نالي تي 'الف' اکر جي ڄاڻ به نه ٿو رکي، کيس کيتي بابت پهاڪا

زباني ياد هجن ٿا. اهڙيءَ ريت هوُ پهاڪن ۾ لڪل ڪيتي بابت آزمودن مان فائدو کڻي ٿو. عام ڳالهه ٻولهه ٻولي ننڍن ننڍن گفتن ۾ هئڻ ڪري پهاڪا هر ڪنهن کي سولائيءَ سان ياد ٿي وڃن ها.
سنڌي پهاڪن ۾ ڪيتيءَ جو ذڪر وڏي تعداد ۾ مختلف موضوعن هيٺ ٿيو آهي. اوائلي دؤر کان ئي 'ڪيتي' لفظ ۾ هاري، ڪيتيءَ جا آواز ۽ ڪيتيءَ جي ڪمن جيئن ته جوت، پوک، گُڏ، ڪٽاڻي، ٻِجُ، ڇٽڻ وغيره جو اظهار ٿيندو رهيو آهي. ڪيتيءَ بابت پَهاڪن کي هيٺين ريت ورهائي سگهجي ٿو:

(١) ڪيتيءَ جي اهميت
(٢) ڪيتيءَ جو طريقو
(٣) زمين جا قسم
(۴) هاري
(۵) ڪيتيءَ ۾ مددگار جانور
(٦) ڪيتيءَ ۾ مددگار اوزار
(٧) ڪيتيءَ ۾ مددگار ٻيون شيون.
(٨) فصل ۽ اَناج:

ڪيتيءَ جي اهميت:

صدين کان ڪيتي هن ملڪ جي روزي روٽيءَ جو هڪ مکيه ذريعو رهي آهي. هارين هن ماڻڪ موتي ڏيندڙ ڌرتيءَ تي هر هلائي اَناج کي دعا ۽ پيار جي شڪل ۾ حاصل ڪيو آهي. هيءُ اناج ئي انسانن جي کاڌي جي وڏي ضرورت کي پورو ڪري ٿو. سنسڪرت ۾ ڪيتيءَ بابت چيل آهي ته:

- ڪرشِن ڪروتِ، ايڪن دوي ڪروتِ.

مطلب ته ڪيتي ڪرڻ وارا ڌرتيءَ ۾ هڪ ٻج کي پوکي، اُن کي وڌائي اناج جي ٻِن يا گهڻن ئي داڻن پيدا ڪن ٿا.
ڪيتيءَ جي اهميت کي پوجپوري ٻوليءَ جي هڪ پهاڪي ۾ هن ريت ڏيکاريون ويو آهي:

- اُتم ڪيتي، مڌيم بان، نِڪِد چاڪري، بيڪ نِدان.

يعني اِنسان جي زندگيءَ ۾ سڀني کان سُنو ڪم ڪيتي ڪرڻ آهي. اُن کان پوءِ واپار ڪرڻ آهي. اِنسان کي چاڪري يا نوڪري نه ڪرڻ گهرجي ۽ بيڪ يا پنڻ ته صفا ڪِريلُ ڪمُ آهي.
سنڌي پهاڪن ۾ ڪيتيءَ جي اهميت هن ريت نظر اچي ٿي:

- اُتم ڪيتي، وڌندڙ واپار، نيچ نوڪري، پنڻ بيڪار.

(ڪٿي ڪٿي هيءُ پهاڪو هيٺين ريت به پڙهيو ويندو آهي: اُتم ڪيتي، وڌنت واپار، نيچ نوڪري، پنڻ بيڪار. ساڳئي مطلب طرف اشارو ڪندڙ ٻي چوٽي آهي. پر ڪِٿي ڪِٿي هن ڳالهه جي مخالفت به ملي ٿي. جيئن ته: ڪرم هيڻ ڪيتي ڪري، بَلدَ مري يا ٿوٽا پڙي.)
ڪيتي آهي پگهر ۽ پورهئي جو ڪم، پر اِهو سڀ کان سنو آهي. واپار ڪرڻ سان ماڻهو شاهوڪار ٿئي ٿو. نوڪري آهي غلامي ۽ پنهنجو نصيب وڪڻڻ. پنڻ سڀ کان بيڪار ۽ بي- عزتيءَ وارو ڪم آهي.

- ڪيتي سِر سيتي.

کيتي مالڪ جي نظرداريءَ هيٺ ئي فائديمند آهي. ٻئي جي ڀروسي تي کيتيءَ جو ڪم ڪرڻ سان نقصان ٿيندو آهي. کيتي پاڻ ئي ڪرڻ گهرجي ۽ اُن مان ٻئي ڪنهن تي ڀروسو ڪري هن کي حصو نه ڏيڻ گهرجي. ڀيٽيو: (راجستاني).

مٿي ڏنل ٻنهي پهاڪن بابت عبدالڪريم سنديلو پنهنجي ڪتاب 'پهاڪن جي پاڙ' ۾ ڪهاڻي هن ريت ڏني آهي.

چون ٿا ته هڪڙي زميندار کي ڪا پٿر جي پٽي هٿ اچي ويئي، جنهن تي اِها عبارت نقش ٿيل هئي: 'اُتم کيتي، وڌندڙ واپار، نيچ نوڪري، پنڻ بيڪار'. آزمائش ڪڏهن به پوک جي نظرداري نه ڪيائين. اُلٽو هو عيش عشرت ۾ وقت گذارڻ لڳو. ايهو به نه ڏٺائين ته پوک ۾ پورو پاڻ يا نه ۽ پورو پاڻي ملي ٿو يا نه؟ نتيجو اِهو نڪِتو جو هو وڏي نقصان هيٺ اچي ويو. پنهنجو اِهو حال ڏسي هُن پٿر کي غصي وچان زور سان زمين تي ڦٽو ڪيو. هُن سمجهيو ته پٿر تي لکيل کيتيءَ بابت ڳالهه غلط آهي. پر تڏهن هُن زميندار جي نظر پٿر جي ٻئي پاسي تي پيئي، جيڪي هُن پهرين نه ڏٺو هو. اُتي لکيل هو: 'کيتي سر سيتي'. اِهو لفظ پڙهي اُهو زميندار ڏاڍو "ڏوهه منهنجو آهي ۽ نه ڪي هُن پٿر جو."

- **ڪُني ڦُرائجي، ٻني نه ڦرائجي.**

مطلب ته واپار ۾ دوستيءَ جو لحاظ نه رکڻ کپي. هڪ ٻئي کي ڪارائڻ پيارڻ ۾ ڪمي نه ڪجي، پر جيڪڏهن کيتي ٻاڙيءَ جو سوال هجي ته شرم نه ڪرڻ گهرجي.

- **اَن پَلي، ذات پلي.**

(پَلي: اَنُ رکڻ جي جڳهه، جيڪا ٽوئن ۽ پِڇرن سان ناهي ويندي آهي.)

کيتيءَ کي وڏي اهميت عطا ٿيل آهي. آڳاٽي زماني ۾ جن وٽ اَن سان ڀريل پَلي هوندي هئي، تِن کي شاهوڪار ۽ اوچي نسل جي ليکيو ويندو هو.

- **ڪرم هِيڻ کيتي ڪري، بلد مري يا ٽوٽا پڙي.**

کيتي ڪرڻ سنو ڪم آهي، پر اِهو ڪم ماڻهوءَ جي محنت کان سواءِ ٻين قدرتي ڳالهين تي به بيٺل آهي. جيئن ته زمين جي خاصيت.

برسات، کيتي ڪرڻ واري زمين جي ايراضي موسم وغيره. ماڻهو پنهنجي کيتن ۾ محنت ڪري پوک ڪندو آهي، پر جيڪڏهن وقت ضرورت موجب برسات نه پيئي، يا فصل کي ڪي قدر جيت لڳي وڃن، ٻوڏ اچڻ سان فصل برباد ٿي وڃي وغيره اهڙا ڪيترائي سبب ٿي سگهن ٿا، جنهن ڪري فصل برباد ٿي سگهي ٿو. اِن ڪري کيتيءَ ۾ لاڀ ملڻ به ماڻهوءَ جي ڪم يا قسمت تي بيٺل آهي. پر کيتي ڪندڙن کي وري ٻئي دفعي به کيتي ڪرڻي پوي، تڏهن ايئن چئجي. بدنصيب ماڻهو کيتي ڪري ته ڪڏهن هُڻ جو ڏاند مري وڃي ته ڪڏهن فصل سنو نه ٿيڻ ڪري ڪيس نقصان رسندو آهي.

- **چڙيون چُڳي وڃن کيت، پوءِ پڇتائي ڇا ڪبو؟**

هيءُ پهاڪو گهڻين ئي ٻولين ۾ ملي ٿو. هن ۾ نصيحت ڏنل آهي ته وقت ۽ موقعي کي ڪڏهن وڃائڻ نه کپي ۽ کيتيءَ تي يعني ٻنيءَ تي، هميشه نظرداري رکڻ کپي. اِنهيءَ لاءِ ڪو اُپاءُ ڪري جهرڪِيُن کان پنهنجي کيتي. کي بچائي رکڻ لاءِ پهرين ڪو بندوبست ڪري رکجي. ڀيٽيو: "اَب پڇتائي ڪيا هوت جبل چڙيا چُگ گئي کيت."

ڪيتيءَ جو طريقو:

هر هڪ ڪم کي ڪرڻ جو ڪو نہ ڪو طريقو هوندو آهي. جيڪڏهن صحيح طريقي سان ڪم ڪبو تہ اُن ۾ فائدو ٿيندو، پر جيڪڏهن اُهوئي ڪم غلط طريقي سان ڪبو تہ ڪرڻ واري اُن ۾ نقصان رسندو. وقت گذرندي ڪيتي ڪرڻ جي طريقن ۾ بہ ڦيرو اچي ويو آهي. سائنسي طريقي سان ۽ نوَن اوزارن جي مدد سان ڪيتي ڪرڻ ڪري فصل گهڻو پيدا ٿيڻ لڳو آهي. هيٺين سنڌي پهاڪن ۾ ڪيتي ڪرڻ جي طريقن تي روشني پي ٿي:

- پوکين تان ڪي پوک، جيسين پاڻي اٿيئي ٻار ۾.

مطلب تہ پاڻي سُڪي وڃڻ بعد پوک ڪا نہ ٿي سگهندي آهي. اِن ڪري وقت سر ڪم ڪري ڇڏڻ گهرجي. ٻي معنيٰ آهي تہ اِنسان کي پنهنجي جوانيءَ ۾ ئي سُنا ڪم ڪري ڇڏڻ گهرجن. ٻُڌاپي ۾ ڪجهہ ڪري سگهڻ جي قوت نہ هوندي آهي.

- پوکجي ڪَٽو، تہ ٿي پوي گهڻو.

ڪيتيءَ يا فصل جو سڄو دارومدار ٻج تي هوندو آهي. هڪ ٻج مان ئي گهڻو اَنُ پيدا ٿي سگهندو آهي. اِن ڪري سنو فصل حاصل ڪرڻ لاءِ سني قسم جو ٻج پوکڻ تمام ضروري آهي. هيءُ پهاڪو ڪيتي جي ڪم ۾ برڪت ٿيڻ جي ڳالهہ طرف بہ اِشارو ڪري ٿو؟

- ڪٽڪ ڪڍي ٻُهہ کي ڏجي باهہ.

ڪٽڪ جڏهن پچي تيار ٿي ويندي آهي تہ سنگن مان اَنُ کي؟ چنڊي الڳ ڪبو آهي، پوءِ جيڪا ٻُهہ (يعني ٿُهہ) نڪرندي آهي اُن کي؟ باهہ لڳائي ناس ڪري ڇڏبو آهي. ايئن نہ ڪرڻ سان ٻُهہ هوا ۾ اُڏامي ماڻهن ۽ ماحول کي نقصان پهچائيندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن ٻهُ کي؟ چيڪي مٽيءَ ۾ ملائي ڀتين تي پلاسٽر ڪرڻ جي ڪم ۾ بہ آڻبو آهي.

- جَو پوکي ڪٽڪ ڪا نہ لُڻبي.

ڪيتي ڪرڻ جو هڪ مکيہ اصول آهي تہ جيڪو ٻج پوکبو، تہ تهڙو ئي ڦلُ ملندو. جَوَ پوکڻ سان جَوَ ئي ملندي، ڪٽڪ ڪا نہ ملندي. اِنهيءَ ڳالهہ تي ڪجهہ ٻيا پهاڪا هن ريت آهن: ۽ "جنهن جو ٻُڻُ ٻُڇڙو، جو ميوو منو نہ ٿئي."

- موتيو اُتي مار، جتي پاڻي هُجي تارِ.

هيءُ پهاڪو ڪيتي ڪرڻ جي طريقي کي ٻڌائي ٿو. موتيو چانورن جو هڪ اهڙو قسم آهي، جيڪو گهڻي پاڻيءَ ۾ پوکبو آهي. اِنهيءَ پهاڪي مان اسان کي ڄاڻ ملي ٿي تہ موتيو ڪٿي پوکڻ گهرجي.

- جوڳي رمتو ڀلي، پاڻي وهندو ڀلو.

اهڙي جوڳيءَ کي عزت ۽ مانُ وڌيڪ نہ ملندو آهي، جيڪو گهمندو رهي ٿو ۽ هڪ ئي هنڌ تي گهڻا ڏينهن نہ ٿو رهي. اهڙيءَ ريت ڪيتي لاءِ بہ وهندڙ وڌيڪ سنو هوندو آهي، بنسبت ٻيٽل پاڻيءَ جي، ڇاڪاڻ تي ٻيٽل پاڻي گندو، ڪِنو ۽ مڇرن سان ڀريل هوندو آهي.

زمين جا قسم

زمين جدا جدا قسمن جي مٽيءَ واري ٿيندي آهي. ڪٿي ڪاري مٽيءَ واري زمين آهي ته ڪٿي ڳاڙهي مٽيءَ جي. ڪٿي چيڪي مٽي آهي ته ڪٿي واريءَ واري. ڪنهن مٽيءَ ۾ پوک سٺي ٿيندي آهي ته ڪنهن ۾ خراب. اِنهيءَ ڳالهه جي پنيرائي هي پهاڪا ڪن ٿا:

مطلب ته هر هڪ قسم جي زمين جي پوک الڳ الڳ ٿيندي آهي. اِنهيءَ ڳالهه جو هڪ ٻيو مثال ڏسو:

"زمين ڪري، ته اڪ ڪري." .

- ڪلر منجهان ڪين ٿئي، توڙي جال پيارينس جَرُ.

ڪاري زمين جو هڪ قسم آهي، جنهن کي سنڌيءَ ۾ 'ڪلر' ۽ هندي ۾ 'اُوسر' چوندا آهن. اهڙي ڪيتي ۽ لاءِ بيڪار ۽ گهٽ قسم جي ليکبي آهي. ڪلراني زمين تي گهڻو پاڻي ڏيئي محنت به ڪجي، تڏهن به اُن ۾ سَلو ڪين اُپرندو. اِن پهاڪي کي هن ريت به چون-" ڪلر مان ڪين ٿئي توڙي جال ڏجيس جرُ". هن پهاڪي جي لِڪل معنيٰ آهي ته نڪمي ماڻهوءَ جي ڪٽي ڪيتري به خوشامد يا خدمت ڪجي ته به اُن مان ڪو به ڪم نه نڪري سگهندو آهي. هنديءَ جي هن چوٽي ۾ به ڪاري زمين يا اُوسر کي گهٽِ قسم جي زمين ڏيکاريو ويو آهي. "اوُسري ڪي ديوي، ڪودو ڪي اڄت." يعني اوسر جي ديويءَ جو سمان 'ڪودو' قسم جي چانورن سان ڪيو ويندو آهي، جيڪي گهٽ قسم واري در جا چانور هوندا آهن. (ڊاڪٽر تيواري، پوڄپري لوڪو ڪِتيان، صفحو ١٣٢.)

- ڪلر ٻاريئه ڪان ڪا ڪيئه جُٽ جوئر سان.

يعني ڪلراني زمين ۾ جوئر جي پوک ڪئي ته اُن مان ڪو به فصل ڪو نه لٿو. اُلٽو جوئر جو ٻج به اجايو ۽ بيڪار ٿي ويو.

هاري

محنت ڪش هاريءَ جي زمين مان سون پيدا ٿيندو آهي. صاحب بڻجي گهمڻ ڦرڻ وارو يا آلسي ڪمچور هاري تڏهن به ڪيتي ڪين ڪري سگهندو. ڪيتي ڪرڻ ۾ سخت محنت جي ضرورت آهي. هاريءَ جي سامهون مختلف مسئلا اچن ٿا. هن کي جوٽ، پوک، ڪٽاڻي، گُڏ سان گڏوگڏ پنهنجي فصل جي سنڀال پڻ ڪرڻي پوي ٿي. ڪيتي پنهنجي سِر ڪرڻ مان ئي فائدو رسائيندي آهي نه ته ٻيڙي ٻوڙيندي آهي. اِن بابت ٻوڄپوري ۾ هڪ پهاڪو ڏسو:

- جي هر جوڙي ڪيتي اوڪر، اَوَرُ نا ته جيڪر تيڪر.

مطلب ته ٻني انهيءَ جي ٿئي ٿي جيڪي هر هلائي ٿو، نه ته وري ايري جي ٿي پوندي.

سنڌيءَ ۾ هاريءَ سان لاڳاپو رکندر ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

هاريءَ کي هميشه پنهنجي ڪيتيءَ جو خيال رکڻ گهرجي.

- جنهن هاريءَ جي گهر آهي داڻو، سو سيني جو آهي راڻو.

مطلب ته جيڪو هاري محنت ڪري گهڻو فصل پيدا ڪندو، ان کي سيني هنڌ مانَ ۽ عزت ملندي آهي.

ڪيتيءَ ۾ مددگار جانور

آڳاٽي زماني ۾ کيتي ڪرڻ لاءِ گهڻن ئي جانورن جو استعمال ڪيو ويندو هو، جيئن ته ڏاند، ڍڳو، اُٺ، سانڍ، وغيره. وقت گذرندي کيتي ڪرڻ لاءِ مشين جي ضرور ٿي ۽ اُنهن جي مدد سان کيتي ڪرڻ ۾ سولائي پڻ ٿيڻ لڳي آهي، پر اجا تائين به ڪيترن ئي ڳوٺن ۾ جانورن جو استعمال کيتيءَ ڪرڻ لاءِ ڪيو وڃي ٿو. کيتيءَ ۾ ڪارائتو هئڻ سبب مذهبي ڪتابن ۾ ڏاند جي پوڄا ڪئي ويئي آهي. سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جي ڇنڊڇاڻ ڪندي وقت اُتي جي کوٽائيءَ ۾ ڏاندن جي هئڻ جي ثابتي ملي ٿي. "پاراشر سمرتيءَ" ۾ چيو ويو آهي ته ڏاندن پاران پيدا ڪيل اناج تي سموري دنيا پلجي ٿي. ان ڪري ڏاند هن دنيا ۾ ڌرم جو ظاهر روپ آهي:

- اُڪشاٽو ويڌسا سرشٽاهَ سَسَيَسَيو تپادنا يَہ چَہ، تئرُ تپادِ تسَسيين سَروَميت دِوَ ڌاريتي.

(پاراشر سمرتي ۴۸.۵)

برهما ڏاند کي اپايو ته هو کيتيءَ ۾ اناج پيدا ڪرڻ ۾ مدد ڪري. انهيءَ پاران پيدا ڪيل اناج سان هيءَ سڄي دنيا جيئي ٿي.

- ورش ايوَ تتو رڪشيہ هَ پالنيِيَشچَ سوردا. ڌرمو ايم پُوتلي ساڪشاد برهمڻا هو وَتارِت هَ.

(پاراشر سمرتي ۴۸.۵)

اِن ڪري اوهين ڏاند جي حفاظت ڪريو، انهن جي سدائين سار سنڀال ڪريو. ڏاند هن ڌرتيءَ تي عين ڌرم جو روپ آهي. هن کي برهما اوتار جي روپ ۾ ڌرتيءَ تي موڪليو ويو.

سنڌيءَ ۾ به ڏاند کي محنت ڪش جانور سڏيو ويو آهي. انهيءَ ڪري سنڌيءَ ۾ 'وهو ڍڳو' (محنتي ڏاند) يا 'چاڪيءَ جو ڏاند' به چوندا آهن. کيتي ڪرڻ وارن کي ڏاند خريد ڪرڻ وقت تمام گهڻو ڌيان رکڻ گهرجي. ڇاڪاڻ ته سنا ۽ طاقتور ڏاند ئي سني پوک ڏيڻ ۾ مددگار ثابت ٿين ٿا. ڪمزور جانور کيتيءَ جهڙي محنت واري ڪم ۾ پريشاني پيدا ڪندا آهن. سنڌ ۾ چوٽي آهي:

- ڏُبري ڍور کي مڇر گهڻا.

يعني جيڪو ڪمزور آهي، اُن کي بيماريون به وڌيڪ لڳن ٿيون.

جيڪڏهن کيتي ڪرڻ لاءِ گڏهه کي هر ۾ جوتي سگهجي ها ته پوءِ هاري ڏاند نه پالين ها.

کيتيءَ ۾ جانور جي اهميت ڪنهن کان به لڪل ڪانهي. انهيءَ تي چيل آهي ته:

- سون جي رتيءَ کان رت جي رتي چڱي.

هِن چوٽيءَ ۾ سون کان به وڌيڪ ملهائتي شيءِ 'پَشوُ سمپتي' يعني جانورن کي ٻڌايو ويو آهي.

- ڏڻُ ته ڏٽي، نه ته وڪڻ ڪٽي.

چوپايو مال اٿيئي ته اُن جي صحيح طريقي سان سنڀال ۽ پالنا ڪر؛ جيڪڏهن ايئن نه ٿو ڪري سگهجي ته انهن جانورن کي وڪٽي ڇڏجي.

- چاڪيءَ ڏاند وڃايو، گهمي گهاڻي آيو.

چاڪي يعني گهاڻي مان تيل ڪنڍڻ جو ڏاند گم ٿي ويو، پر اُهو ڏاند گهاڻي جي چوڌاري ڦرڻ تي هِري ويو هو، اِن ڪري اُهو ڏاند رُلي پِني وري واپس پنهنجي گهاڻي تي اچي نڪتو.

اُٺ ڪم ڪندڙ جانور ليڪبو آهي. ڪنهن وقت ۾ اُٺ سنڌ جي رهاڪن واسطي وڏي اهميت وارو جانور هو. بار کڻڻ لاءِ اُٺ هڪ طاقتور جانور آهي. ڪيتيءَ ۾ هر هلائڻ ۽ ڪوهه مان پاڻي ڪڍڻ ۾ به اُٺ مددگار ثابت ٿئي ٿو. ان تي چيل آهي ته:

- اُٺ ٻُڍو، ته به ٻه ڪوانٽ لهي.

مطلب ته اُٺ طاقتور هوندو آهي ۽ هو ٻُڍو هوندي به ٻن ڪوانٽن يعني جوان اُنن کا به وڌيڪ ڪارائتو ثابت ٿئي ٿو.

ڪيتيءَ ۾ مددگار اوزار:

هارين جي مالي حالت جي جاڻ اُنهن پاران استعمال ڪندڙ اوزارن مان به ٿيندي آهي. هاريءَ کي هر گهڻا آهن؟ ڪوڏرون گهڻيون آهن. ڪيتيءَ جا ٻيا اوزار ڪيترا اٿس؟ اِنهن ڳالهين جي گهڻي اهميت ٿئي ٿي. تقريباً هڪ ايڪڙ زمين جي ڪيتي هڪ هر جي ڪيتي چئبو آهي. انهيءَ آڌار تي هڪ هر جي ڪيتي هاريءَ کي حيران ڪندڙ آهي، ٻن هرن جي ڪيتي ڪام چلائو (گڏارن) آهن، ٽن هرن جي ڪيتي ٺيڪ ٺاڪ ليڪبي آهي ۽ جيڪڏهن چئن هرن جي ڪيتي هجي ته واهه واهه. اهڙي ڪيتي راجائي سک يوڳڻ جهڙي آهي. انهيءَ ڳالهه تي راجستانيءَ ۾ هيٺين ريت پهاڪو چيل آهي:

سنڌيءَ ۾ هر جي اهميت کي هن ريت ٻُڌايو ويو آهي:

- گهڻي زالين گهر نه هلي، گهڻي مردين هرُ نه هلي.

مطلب ته گهر ۾ جيڪڏهن ڪنهن مرد کي گهڻيون زالون آهن ته اُن جي گهر ۾ هميشه جهڳڙو لڳو پيو هوندو. ساڳيءَ ريت ڪيتيءَ ۾ هر هلائڻ جي جوابداري جيڪڏهن گهڻن هارين مٿان هوندي ته پوءِ اهو ڪم سٺو نه ٿي سگهندو. هر ڪو ايئن سمجهندو ته جيڪڏهن اڄ مان ڪيتيءَ تي نه پهتس ته ڪو ٻيو هر هلائيندو. ان طرح ڪو به ڪم نه ڪندو ۽ ڪيتي نه ٿي سگهندي.

- جِتي هرُ تِتي گهر، جِتي ماني تِتي ماڳ.

يعني جتي ڪيتي ۽ روٽي هجي گهر اُتي ئي ناهڻ گهرجي، نه ته فائدو پورو نه ملندو.

- جيترو هرُ، اوترو قرُ.

زمين کي جيترو چڱيءَ طرح سان هر سان ڪيڙبو، اوترو فصل سٺو ٿيندو ۽ گهڻو اناج ملندو.

ڪيتيءَ ۾ مددگار ٻيون شيون

ٻاڻ يعني ڪاڏ ڪيتيءَ لاءِ هڪ اهم شيءِ آهي. اِن جي بنا اناج سني نموني پيدا نه ٿيندو آهي. جيڪو هاري ٻاڻ جي اهميت کي سڃاڻي، اُن جو استعمال پنهنجي ڪيتيءَ ۾ ڪري ٿو، انهيءَ کي ڪيتيءَ مان گهڻو فائدو ملي ٿو. ٻاڻ بابت سنڌيءَ ۾ ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

١. ڊاڪٽر سهل، راجستاني ڪهاوتون، صفحو ٢٣٢.

- ٻاڻُ سدا جواڻُ.

يعني ٻاڻ جي مدد سان ڪيت ۾ هميشه پنهنجي من پسند جي فصل کي حاصل ڪري سگهجي ٿو.

- ٻاڻ ته ڪيتي، نه ته ڪوري ريتي.

مطلب تہ ٻاڻ وجهڻ سان زمين ۾ فصل سٺو ٿيندو آهي. زمين تي ڪٽي ڪيتري بہ محنت ڪجي، پر ٻاڻ نہ وجهبو تہ فصل سٺو نہ ملندو. زمين جي پيداوار وڌائڻ لاءِ ۽ سٺو فصل لاهڻ لاءِ صحيح نموني سان ٻاڻ جو استعمال ڪرڻ ضروري آهي. ڀيٽيو:

جيئن سٺو فصل حاصل ڪرڻ لاءِ سٺو ٻاڻ استعمال ڪرڻ ضروري آهي، تيئن سهڻي زمين ميوي ۽ سٺي فصل لاءِ سٺي قسم جي ٻج جو هجڻ ضروري آهي. ٻج کي اسين بنياد چئي سگهون ٿا، جيڪڏهن بنياد سٺو نہ هوندو تہ فصل ڇا سٺو ٿيندو؟ انهيءَ تي چيل آهي تہ:

- جهڙو ٻج، تهڙو ڦر.
- جهڙو ٻج پوک، تهڙو ڦرُ ٿئي.
- جنهن جو بُڻُ ٻچڙو، تنهن جو ميوو منو نہ ٿئي.

ڪيتيءَ ۾ مددگار شين ۾ ٻاڻ، ٻج سان گڏوگڏ پاڻيءَ جي پڻ وڏي اهميت آهي:

- ٻني اُها راڻي، جنهن جي مٿان پاڻي.

معنيٰ جنهن ڪيت ۾ پاڻي جهجهو ملندو، اُتي پوک بہ اعليٰ درجي جي ٿيندي آهي.

فصل ۽ اناج:

ڀارت ۾ فصلن جا گهڻا ئي قسم آهن. اُنهن جي ورهاست پوکڻ ۽ ڪٽائيءَ جي وقت تي ٻڌل آهي. مِينهن کان سياري جي وقت

١. ڊاڪٽر سهل، راجستاني ڪهاوتين، صفحو ٢٣٣.

تائين 'خريف' نالي فصل ٿيندو آهي. بهار جي موسم کان اوُنهاري تائين 'ربيع' نالي فصل هوندو آهي. خريف جي فصل ۾ چانور وڏيڪ پيدا ٿيندا آهن. ربيع جي وقت ۾ ڪڻڪ، جَوَ، چڻا وغيره وڏيڪ ٿين ٿا. ڪڻڪ جي ڳڻپ خاص فصلن ۾ ٿيندي آهي ڪڻڪ کي اناج ۾ 'سرووتم' يعني سيني کان اعليٰ چيو ويو آهي ۽ اُن کي مختلف نموني سان ڪم ۾ آڻبو آهي. ڪڻڪ ۾ طاقت بہ گهڻي ٿيندي آهي. اُن بابت سنڌيءَ ۾ چوٽي آهي تہ:

- ڪڻڪ گري تہ ڏڻڪ ڪري، جوئر ڪري تہ ڪاڻي ڪري.
- ڪتو ڇا ڄاڻي ڪڻڪ جي مانيءَ مان.

ڪڻڪ سيني اناجن ۾ اعليٰ آهي. انهيءَ جو سواد ڪُتي جهڙي رواجي جانور کي نہ ايندو. ڀيٽيو: "بندر ڪيا جاني ادرڪ کا سواد؟" (هندي)

اَن زندگيءَ لاءِ تمام ضروري شيءِ آهي، جيڪڏهن ڪائڻ لاءِ اَنُ نہ ٿو ملي تہ ماڻهو بک جي حالت ۾ ديوانو ٻڌجي غلط راه تي هلي وڃي ٿو. اِن ڪري سنسڪرت ۾ چيل آهي: "انہ هہ وئي برهم". يعني ان يا اناج برهم (اُپائڻهار جو) جو روپ آهي. سنڌيءَ جي لهجي سرائيڪيءَ ۾ چوٽي ملي ٿي:

هن چوٽيءَ ۾ زندگيءَ جي هڪ وڏي سچائي لڪل آهي تہ جيسين پيٽ نہ ڀربو، تيسين ٻيون سڀيئي ڳالهيون اجايون لڳنديون آهن. انهيءَ لاءِ هندي ٻوليءَ ۾ چيل آهي.

ڪڻڪ، جوئر ۽ ٻاجهريءَ جي نهيل ماني دير سان هضم ٿيندي آهي ۽ هيءُ طاقت ڏيندڙ آهي، پر چانور جلدي هضم ٿي ويندا آهن ۽ اِن ڪري بک بہ جلدي لڳندي آهي.

ڪٽڪ ۽ چانورن کان پوءِ اناج ۾ چٽن جي گهٽي اهميت آهي. ان مان ڀڳڙا (بنيءَ ۾ ڀُڳل چٽا) ۽ چٽن جي دال بڻجندي آهي. چٽن سان وسطو رکندڙ ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

- ڀڳڙن کاڌي هٿ ڌوتائي پيا آهن.

ڀڳڙا کائڻ سان ماڻهن جا هٿ خراب نه ٿيندا آهن. ان ڪري ماڻهو سفر ۾ کائڻ لاءِ انهن جو استعمال ڪندا آهن.

- دال، ڀچن پال.

دال اهڙي شيءِ آهي، جيڪا غريب غربو رڌي پنهنجي سٺي ڪٽنب کي پالي سگهن ٿا.

- اَنُ ديوتا ڏڪندو اچي.

مطلب ته اناج جو بي مانو نه ڪرڻ گهرجي. کاڌي لاءِ جيڪو ملي صبر ڪري اهو کائي ڇڏڻ گهرجي.

- سِنڌُ ڪڻ تي يا ٽڻ تي.

سنڌي ماڻهن کي گذاري لاءِ ٻه مکيه ذريعا آهن. کيتي ٻاڙي ۽ چوپايو مالُ.

۵.۵ سماجي سرشتي ۽ حالتن متعلق پهاڪا:

سنڌي پهاڪن ۾ سماج جو چِتُ:

پهاڪو سماج جو آئينو آهي، ڇو تہ سماج ۾ جيڪو ڪجهہ ڪوڙ سچ قبول پوي ٿو. سو ئي پهاڪو جي شڪل ۾ عام ٿئي ٿو. جيڪڏهن ڪو شخص ڪنهن بہ ملڪ، صوبي ڳوٺ جي سماجي زندگيءَ بابت ڪجهہ ڄاڻڻ چاهي ٿو تہ اُن گهربلا ايراضيءَ جي پهاڪن جو اڀياس ڪرڻ تمام ضروري آهي. گهُربل ايراضيءَ ۾ ڪهڙين ذاتين جا ماڻهو رهن ٿا؟ هُتي ڏنڌا ڪهڙا ٿين ٿا ۽ اُنهن مان ڪهڙا ڏنڌا سُنا ۽ ڪهڙا گهٽ معيار وارا ليکبا آهن؟ ماڻهن جي مالي حالت ڪهڙا آهي؟ اُنهن جا ويچار ڪهڙا آهن؟ انهيءَ ايراضيءَ جو سماجي سرشتو ڪهڙو آهي؟ پيءُ، ماءُ، ياءُ، ڀيڻ ۽ مٽن مائٽن جو ڪهڙو درجو آهي؟ زالن جي سماج ۾ ڪيتري عزت ڪئي وڃي ٿي ۽ سماج ۾ زال ۽ مرد جو رشتو ڪيتري قدر محبت ڀريو آهي؟ اُنهن جا اصول ڪيتري معيار وارا آهن؟ اِنهن سڀني بابت ڄاڻ جيتري اسان کي پهاڪن معرف حاصل ٿئي ٿي. ايتري ٻئي ڪنهن ذريعي مان حاصل نٿي ٿئي.

اِهو سچ آهي تہ اخلاقيات جي بناوت ملڪ جي وقت، هلندر ماحول، تعليم، ابن ڏاڏن جو اخلاق ۽ وهنوار تي ئي دارومدار رکندي آهي. انهن اثرن جي مدد سان ئي اسان کي سماجي حالت جي پروڙ پوي ٿي.

سنڌ جو سماجي ۽ ثقافتي چِتُ پسڻ لاءِ پهاڪن کي مختلف حصن ۾ ورهائي انهن جو ڇيد هن ريت پيس ڪجي ٿو:

(١) ڌرم موجب ذاتين تي ٻڌل پهاڪا:

مذهب جي آڌار تي ڀارت جي سماج کي مکيہ طور سان ڇهن، گروهن ۾ ورهائي سگهجي ٿو، جيڪي آهن: هندو، مسلمان، سک، عيسائي، ٻوڌي ۽ جين. هندو ۽ مسلمانن ۾ ٻيو ننڍيون ۽ وڏيون ذاتيون بہ گهڻي ئي آهن. سنڌيءَ ۾ هندن ۽ مسلمانن سان واسطو رکندڙ پهاڪن جو وڏو تعداد ملي ٿو، پر سکن، عيسائين ۽ ٻين مذهبن تي سنڌيءَ پهاڪا نہ جي برابر آهن. مذهب جي آڌار تي سنڌيءَ ڪجهہ پهاڪا ملن ٿا، جيڪي هن ريت آهن:

هندو:

هتي هندو ڌرم يا مذهب سان اسان جو مطلب آهي تہ سناتن ويدڪ ڌرم، جيڪو وِيد، پُراڻ ۽ منوُ سمرتي وغيره گرنٿن (مذهبي ڪتابن) تي بيٺل آهي ۽ هن جي اندر سڀ ننڍا وڏا پنٿِ يا فرقا بہ شامل آهن.

- هندُو آهن هُوند تي.

يعني هندُو گهڻو ڪري سُکيا ۽ ستابا آهن.

- هندُو هندوءَ جو سالو، هندُو هندوءَ جو ڀيٽيو.

مطلب تہ هندو گهڻي ڪري پنهنجي ڌرم (مذهب) ۽ ذات ۾ ئي شاديون ڪرڻ پسند ڪن ٿا.

- هندو گانءِ، مسلمان سوئر.

هندو ڳئون کي ماءُ ڪري پوڄندا آهن ۽ اُن جو گوشت کائڻ وڏو گناهه سمجهندا آهن. ساڳيءَ طرح مسلمان سوئر کي ناپاڪ جانور مڃي اُن جو گوشت کائڻ حرام سمجهندا آهن.

- واٽيو اڏي ڪُڏُ مٽان ڪُڏُ، ڄٽ اڏي ... مٽان ...

مطلب ته هندُ خاص ڪري واٽئي کي جيڪڏهن پيسو ٿيندو آهي ته هو پنهنجي جاءِ ۾ پيسو لڳائي اُن کي وڏو ڪندو آهي. پر جڏهن مسلمان کي پيسو وڌيڪ هوندو آهي ته هو گهڻيون شاديون ڪندو آهي.

- هندو ۽ مسلمان، ٻئي پوٽا هڪ ڏاڏي جا.

ڀارت ۾ گهڻا مسلمان، هندن مان ڌرم بدلائي پوءِ پوءِ مسلمان ٿيا هئا، اِن ڪري ٻنهي جا اصل نسل قديم زماني ۾ گهڻو ڪري هڪ ئي هئا.

مسلمان:

اسلام جي پوئلڳن کي مسلمان چيو ويو آهي. سنڌ صوبي ۾ اُنهن جو تعداد تمام گهڻو آهي. مسلمانن ۾ اُنهن جيان وڏي ۽ پيچيدو ذات پاڪ جو سرشتو ڪونهي، پر تڏهن به پيغمبر سان رشتي ۽ پاڪيزگيءَ جي آڌار تي ڪي گروهه بڻجي ويا آهن. اُنهن ۾ سيد پاڻ کي محمد صلي الله وسلم جي نسل مان مڃيندا آهن. ان ڪري اُهي پاڻ کي مسلمانن ۾ اعليٰ ۽ معتبر سمجهن ٿا.

مسلمانن کي پڻ سماجي سطح تي هيٺين گروهن ۾ وندي سگهجي ٿو: شيخ، سيد، مُغل، پٺاڻ ۽ ٻيا پيشيور ماڻهو (ڪوري، حجام، درڻي وغيره). مسلمان ۾ ذات جو سرشتو لچڪڻو آهي. انهيءَ ڪري گهڻ ذات جو مسلمان پڻ مالي حالت ۽ سُڻن ڪمن جي بدولت اوچي درجي کي حاصل ڪري سگهندو آهي. مسلمان چاهي ڪهڙي به درجي جو ڇو نه هجي، پر سنڌ جا هندو مسلمان کي "ڄٽُ" چوندا هئا، جنهن جي معنيٰ آهي اٽپڙهيل ۽ بيوقوف. ١٩٤٧ع ۾ هندستان جي ورهاڱي وقت سنڌ ۾ ٢٥ سيڪڙو هندو ۽ ٧٥ سيڪڙو مسلمان ۽ ٻين مذهب جا مڃيندڙ هئا. سنڌ ۾ مسلمانن جي گهڻي تعداد سبب هتي جي رهڻي ڪرڻي، پوشاڪ، ڪاڏي پيتي وغيره تي انهن جو عڪس هيٺين پهاڪن ۾ نظر اچي ٿو:

مسلمانن ۾ شاديون پنهنجن مائٽن ۽ ويجهن عزيزن ۾ ٿينديون آهن. انهن ۾ اِهو رواج آهي ته پنهنجي ڌيءَ جي شادي هو پنهنجن ئي مٽن مائٽن ۾ ڪندا آهن. ٻين ذاتين ۾ شادي ڪرڻ جو رواج مسلمانن ۾ گهڻو ڪري ڪونهي. راجستاني ٻوليءَ ۾ انهيءَ رواج طرف اشارو ڪندي هيءُ پهاڪو ملي ٿو "گهر ڄائي نئِ پَر گهر ڪيوُن جاڻ دئي؟ ڪا ڪئي جائي، پَر گهر جايه تو دوزخ پايَ."

- اڌ اڳڻ ۾ ساهُرا ته اڳڻ ۾ پيڪا.

مطلب ته ويجهن مائٽن ۾ شادي هئڻ ڪري ڌيءَ جا ساهُرا ۽ پيڪا مائٽ هڪ ئي گهر ۾ آهن.

- ميان جي ڊوڙ مسيت تائين؟

(مطلب ته گهڻ پهچ وارو ماڻهو آهي؟)

- اُهائي شاديءَ واري تنگ مٽان.

(يعني پنهنجي ڳالهه کي ڪنهن به قيمت تي مٽي رکڻ.)

- خانَ جي خاني، مانيءَ ۾ معلوم ٿئي.
- ميان مُٺ جيڏو، ڏاڙهي هٿ جيڏي؟ ورجيس.
- ميان جي مَڏي، بہ ڏنڊ ٽين تڏي.
- چانڊيا چور، شابِراڻي شاهد.
- ميمڻ وڃي مڪي، تہ بہ سندس وٽ ڪوٽا.

جَٽ:

- چٽهو نہ وِسهو، وِسهو تہ مُسهو.
- جٽ جي جمار، اَڀائي ڪٽا.
- جٽ جي دمڙي ڇِني چمڙي، واڻئي جو سؤ ڪونهي ڀؤ.
- جٽَ ٻُڪيو موري ڪائي، موري بک گهٽيڙي لائي.
- جٽَ ملوڪ تہ بہ گلمِ جو زيانُ
- جٽ کي ٽِڪِرِ ۾ ٽانڊو.
- جٽُ ۽ ڦُٽُ ٻئي ٻڌا ڀلا.
- ڪِر ڀلائي جَٽَ سان، ڦيري هٽيئي پَٽِ سان.

قاضي:

مسلمان جج يعني فيصلو ڪندڙ کي قاضي چوندا آهن:

- قاضي رشوت تي راضي.
- قاضي جاڻي، قيامت جاڻي.
- قاضيءَ گڏهه هارايو پوَن تان؟

ملو:

- نئون زور سان ٻانگ ڏيندو آهي.
- مُلي جي جنگ مسيت سان؟
- مُلو چور، ٻانگو شاهد.
- مُلو مئو، مهابو ويو.
- مُلو، مجاورُ، ڪانءُ، تنهين اکِ هِڪڙي.

(ملو پيو واجهائيندو تہ ڪو ماڻهو مري تہ ڪيس ڪجهه ملي، ساڳيءَ طرح ڪانءُ ۽ مجاور بہ ٻئي جو مال پيو تڪيندو آهي.)

پير:

- پير ڀلو يا ويساهُ ڀلو؟

مطلب تہ وڏي ڳالھ آهي ويساھ. يعني وشواس جي، پوءِ پير ڪٽي ڪھڙو بہ هجي. هڪ دفعي ڪنهن ماڻھو رستي جي ڀرسان پنهنجي پياري ڪُتي جي قبر ٺاهي. اڻ واقف لنگهندڙ اُن کي ڪنهن اوليا جي قبر سمجهي اُتي پَڙ يعني چادر وجهندا ويندا هئا، پر جن کي خبر هئي سي تہ ڪِلندا هئا. اِن ڪري چوندا آهن تہ پير وڏو يا ويساڳ وڏو؟

- پير کي ڪم ٺڪاءُ سان.
- پير کي ڪٽن مجاور.
- پيرن جو پٽيل ۽ مائٽن جو ڏڪيل،
- ڪڏهن بہ نہ ٿانءُ پائي.
- پير عيسيٰ، پير موسيٰ، بڙا پير پئسا.
-

ذات پات جي سرشتي موجب مختلف ذاتين تي ٻڌل ڀاڪا:

هتان جي سماج جي برپا ٿيڻ ۽ اُن جي اوسر ۾ ورڻ ويوَ ستا يعني چئن ورڻن جي سڀ کان گهڻي اهميت رهي آهي. ڀارت جي رگ وير واري وقت جي آخرين دؤر کان ورڻ ويوستا (ذات پات جو قانون) جو رواج هلندو پيو اچي. هر هڪ صوبي جي سماج زندگيءَ تي ذات پات جي سرشتي جي گهر ڇاپ ملي ٿي ۽ ڪا به ايراضي اهڙي حالت کان آزاد ڪانهي. ويدن جي دؤر کان ئي ذات پات جي سرشتي مطابق مکيه طور سان چار ذاتيون ناهيون ويون آهن: برهمڻ، ڪشتري، وئش ۽ شوُدر. انهن کان پوءِ هر هڪ ايراضيءَ ۾ مکيه ذاتين ۾ الڳ الڳ انيڪ اُنهن جون شاخون يا ننڍيون ٿيون. جيتوڻيڪ ڀارت جي سيني ڳوٺن ۽ تعلق ۾ انيڪ ذاتين جا ماڻهو گڏجي رهن ٿا، پر هر هڪ جي رهڻي ڪرڻي ۽ روزاني زندگيءَ ۾ گهڻو تفاوت ملي ٿو. اُنهيءَ تفاوت جي بنياد تي الڳ الڳ ذاتين جي خوبين حالتن ۽ ڪمزورين جي ڄاڻ. اسان کي پهاڪن ۾ ملي ٿو. جيئن ته گهڻن ئي راجستاني پهاڪن ۾ هڪ ئي هنڌ الڳ الڳ ذاتين جو تقابلي تفصيل به ملي ٿو. ساڳيءَ طرح سنڌيءَ ۾ به هڪ ئي پهاڪي ۾ هندو، مسلمان يا ٻيون ذاتيون به شامل ڪيون ويون آهن. مثال طور:
پهاڪن جي مدد سان سنڌ ۾ ذاتين جي وهنوار، رهڻي ڪهڻي ۽ اُنهن جي زندگيءَ جي جهلڪ هتي ڏجي ٿي:

برهمڻ:
آڳاٽي وقت کان ڀارت جي سماجي سرشتي ۾ برهمڻ جي ذات سيني ذاتين ۾ اُوچي مڃي ويئي آهي، پر وقت گذرندي جيئن تيئن سماج جي سوچ ويچار، وهنوار ۽ رهڻي ڪرڻيءَ ۾ ڦيرو ايندو ويو، تيئن ذات بابت ويساه ۽ مڃتائن ۾ به تبديلي ايندي ويئي. جهوني دؤر ۾ جيڪي مڃتا ۽ عزت برهمڻ کي حاصل هئي سان اڄ ڪانهي. اڄ ڪلهه جي زماني ۾ سچو مانُ سمانُ ته هڪ طرف رهيو، پر برهمڻ تي طنز جا تير اُڇليا ويندا آهن. سنڌ جي سرحدن سان لڳل راجستان جي صوبي ۾ برهمڻ واسطي هڪ پهاڪو ملي ٿو، ان ۾ چيل آهي ته برهمڻن کي ست ورهين تائين عقل ڪو نه هوندو آهي ۽ تنهن کان پوءِ هُو مري ويندو آهي. (ڊاڪٽر سهل، راجستاني ڪهاوتين، صفحو ١٣٥.)
سنڌيءَ ۾ براهمڻ تي ڪجهه پهاڪا ملن ٿا، جيڪي هن ريت آهن:
مطلب ته اهي سڀ چنچل (لڏندا) آهن.
راجستاني ٻوليءَ ۾ ساڳيو مطلب ڏيکاريندڙ هيءُ پهاڪو ملي ٿو:
پيٽيو: "برهمڻ هَه پوجن پريه". (سنسڪرت)

- ٻانيڻ چاڙهيو ڪُنو، ڪانوُن ويهي رُنو.
- ٻانيڻ ٻڪري، پاڙي جي ڦِڪ ڙي.

ڪتري:
ڌرم شاسترن (يعني هندُن جي مذهبي ڪتابن) جي مطابق برهمڻ کان پوءِ سماج ۾ ٻيو درجو راجا جو آهي. ويدڪ دؤر ۾ اهي "راجنيه" ۽ "ڪشتريه" يا ڪتريءَ جي نالي سان مشهور ٿيا. جيئن برهمڻ کي

ڌرم موجب تعليم ڏيڻ جو ڪم هو، تيئن ڪشترين کي ملڪ ۽ عوام جي حفاظت جو ڪم ڏنو ويو هو. اُتر ڀارت وارن علائقن ۾ اُنهن کي راجپوت ۽ آنڌر پرديش ۾ انهن کي ’راجُو‘ چيو ويو آهي. راجپوت پنهنجي بهاديءَ لاءِ مشهور آهن. هو پنهنجي ماتر ڀوميءَ (مادرِ وطن) لاءِ پنهنجو ڪنڌ ڪپائڻ کان بہ ڪو نہ ڪيڀائيندو آهن. راجستان جي هڪ پهاڪي موجب راجپوتن کي ذات ئي زمين آهن. سنسڪرت جي هڪ مشهور پهاڪي ’يٿا راجا تٿا پرجا‘ جو مطلب آهي تہ راجا جنهن رستي تي هلندو يعني پنهنجي هلت ۽ وهنوار رکندو تہ ان جي ملڪ جي رعيت بہ ساڳي ريت هلندي ڪشترين تي ڪجهہ پهاڪن هن ريت آهن:

- جهڙو راجا، تهڙي پرجا.
- راجپوتي ذات آهي ڏنڊي وانگر، ڀَڄي پر جُهڪي ڪا نہ.

يعني راجپوت مري ويندو، پر ٻئي جي اڳيان پنهنجو سِرُ نہ جُهڪائيندو.

- راڄ نہ ڏجن مڳيا، مڳيا ڏجن ڏاند.
- سنتوشي راجائون ناس ٿي وڃن ٿا.

مطلب تہ راجا هميشہ پنهنجي راڄ کي وَڌائڻ چاهيندو.

وئش (واڻيو):

چئن ورڻن (ذاتين) ۾ ورهايل ڀارتي سماج ۾ وئش يا واڻئي جو ٽيون درجو آهي. "ائترييَ برهمڻ" نالي گرنٿ ۾ واڻئي کي ڏَل ڏيڻ وارو ۽ زورآوريون سهڻ وارو چيو ويو آهي. ڀارت جي سماج ۾ اِها ذات واپاري، وئش، ڀائيبند، بنيا وغيره نالن سان سڃاتي ويندي آهي. جيئن برهمڻ جو ڪم سِکيا ڏيڻ ۽ کتريءَ جو ڪم پنهنجي ملڪ ۽ عوام جي حفاظت ڪرڻ هو. اُنهيءَ طرح واڻئي جو ڪم واپار ڪري پنهنجي ملڪ ۽ سماج جي مالي حالت کي مظبوط ڪرڻ هو.

جيتوڻيڪ سنڌي سماج ۾ برهمڻ ۽ کتري بہ آهن، پر اُنهن ۾ واڻين جو تعداد تمام گهڻو آهي. سنڌي سماج گهڻو ڪري واپار سماج جي شڪ ۾ سڃاتو ويندو آهي. جهوني وقت ۾ بہ سنڌي واپاري ٻين ملڪن جيئن تہ جاوا، سوماترا، افغانستان وغيره ملڪن ۾ وڃي واپار ڪري ايندا هئا. سنڌي واپاري، جيڪي پاڻيءَ جي رستي وڃي ٻين ملڪن ۾ واپار ڪندا هئا، انهن کي "سنڌ ورڪي" چيو ويو آهي. واپار ۾ سنڌي واڻين جو گهڻو نالو آهي ۽ هو ٻين ملڪن سان واپار ڪرڻ ۾ پنهنجو خاص مقام بہ رکندا آهن. انهيءَ ڳالهہ طرف اشارو ڪندڙ هيءُ پهاڪو ملي ٿو: "جيڪي ويا جاوا، سي ٿيا ساوا". مطلب تہ جيڪي واپاري جاوا وڃي پنهنجي مال وڪڻي ايندا هئا، انهن کي سنو لاڀ ملندو هو.

سنڌ جي ذاتين تي ٻڌل پهاڪن ۾ واڻين بابت پهاڪن جو تعداد تمام گهڻو آهي. هيٺ ڏنل پهاڪن مان اُنهن پهاڪن مان اُنهن جي خوبين ۽ گهٽتاين تي جهجهي روشني پوي ٿي:

- گهر ۾ ڪائنس ڪوئا ۽ ٻاهر ڪائينس ڪانوَ.
- هڪڙي هڪڙي ايڪويهہ تاڻيا.
- پري ٻيڙيءَ ۾ واڻيو ڳڙورو.
- ٻنهين کي ڀري الله.

- واپاري تہ نرم، راجا تہ گرمُ، استري تہ شرم.
- واڻيو پنج نہ سهي، پنجاهہ سهي.
- نکمڻو واڻيو پِتر پوري.
- واڻيو وڙهي وَيسيءَ سان.

مطلب تہ ڪاڏي پيتي ۾ ڪنجوسي پيو ڪري.

شودر (پوئتي پيل ذاتيون)

ويدڪ ڌرم گرنٿن (ويدن جي ڌرمي ڪتابن) جي آڌار تي ڀارت جي سماج کي الڳ الڳ ورڻن يا ذات پات ۾ ورهايو ويو آهي. اُنهن سڀني جي ڪمن ۽ زندگيءَ جي طريقہ ڪار ۾ گهڻو فرق آهي. انسانن ۾ بہ هڪجهڙائي ڪانهي. انهيءَ ڏس ۾ شودرن ۽ ٻين ٽن يعني برهمڻ، ڪترين ۽ وئشن جي وچ ۾ وڏو فاصلو رکيو ويو آهي ۽ چيو ويو آهي تہ شودر ذات جو ڪن يا عملن ۾ رڳو ٽنهي ذاتين جي ماڻهن جي خدمت ڪرڻ آهي. انهيءَ ريت، چئن ذاتين ۾ ورهايل ڀارت جي سماج ۾ شودرن جو چوٿون درجو يا جڳهہ مڃي ويئي آهي. "ايتريہ برهمڻ" نالي ڌرمي ڪتاب موجب شودر انهن ٽنهي ذاتين جي مرضيءَ سان شودر کي سماج مان ڪڍي سگهبو هو ۽ هُڻ کي مرضيءَ موجب سزا پڻ ڏيئي سگهبي هئي.

شودر ذات جي اندر گهڻي ئي اڇوت ذاتيون شامل ڪيون آهن: جيئن تہ: ڍيڍ، چمار، موچي، ڀنگي، ميگهواڙ، ڪاسائي، ڀيل وغيره. انهن سان واسطو رکندڙ پهاڪا ذاتين جي اندر ڏنا ويا آهن.

ڏنڌي ۽ پيشوير جاتين تي ٻڌل پهاڪا

پارت جي سماج ۾ ميڪ چئن ذاتين کان سواءِ الڳ الڳ ڪمن يا ڏنڌن تي گذران ڪرڻ وارين ذاتين جو به گهڻو تعداد ملي ٿو. جيئن ته: ڪوري، ڪنير، تيلي، ڏوبي، موچي، لوهار، سونارا، حجام وغيره. اِهي سڀيئي پارت جي سماج جو هڪ حصو آهن. ڏنڌي جي مطابق الڳ الڳ ڪم ڪرڻ وارن تي به گهڻيئي پهاڪا ملن ٿا، جن جي آڌار تي پارت جي ثقافتي ۽ سماجي ڍانچي تي گهڻي روشني وجهي سگهجي ٿي:

ڪوري يا جُلاهو:

سنڌ ۾ ڪوري ذات جا ماڻهو گهڻي وقت کان رهندا پيا اچن. انهن تي ٺهيل ڪجهه پهاڪا هتي ڏجن ٿا:

- اُٽندو اُهائي جا ڪوريءَ جي من ۾.

يعني ڪوري آڏاڻي تي جڏهن ڪپڙو اُٽي ٿو ته اُن وقت ان جي تاجي پيٽي ۾ ڏاڳن جو حساب اهڙي نموني رکي ٿو، جو رٿيل ڍزائين ٺهي سگهي. ڪي ماڻهو هن پهاڪي جو استعمال ڏٽيءَ سان به لڳائي ڪندا آهن. اِن موجب چئبو ته بندو چاهي ڪيترو به سوچي، پر ٿيندو اُهو ئي جيڪو ڏٽيءَ جي من ۾ آهي.

ڪورين جو مکيه ڏنڌو ڪپڙو اُٽڻ ۽ ان کي وڪڻڻ آهي. هي سادا سودا ۽ گهٽ پڙهيل ذات جا ماڻهو هوندا آهن. هنن جي سادي وهنوار ۽ پراڻي هلت چلت کي لوڪ ڪٿائن ۽ پهاڪن ۾ جوڳو مقام مليل آهي. جيئن ته:

- ڪوري، مت ٿوري.

يعني ڪوري گهٽ عقل وارا ۽ سادا ماڻهو هوندا آهن.

- ڪوري ڪڏ ڪوٽي، پاڻ ئي اُڻ ۾ پوي.

ڪوري جنهن هنڌ آڏاڻو يا ڪرگهو رکندو آهي، اُن جي هيٺان ننڍي ڪڏ به ڪوٽيندو آهي. پيرن سان هوُ ڪرگهو هلائيندو آهي هٿن سان ڪپڙي جي اُٽت کي به ٺيڪ ڪندو ويندو آهي. پيرن جي جاءِ هيٺان ڪڏ هوندي آهي، جيئن ڪرگهو ٺيڪ هلائي سگهجي. هين پهاڪي جو ٻيو مطلب به آهي ته جيڪو ماڻهو ٻين لاءِ ڪڏون ڪوٽي ٿو اُهو پهرين پاڻ اُن ڪڏ ۾ ڪري ٿو .

- ڪوري ڇا ڄاڻي ڪباب مان؟

مطلب ته ڪوريءَ کي عزت ڏيڻ سان ڪو به فائدو ڪونهي. هو مانَ ۽ عزت ۾ سُنن ڪاڏن مان سمجهڻ وارو نه آهي.

- سُٽُ نه ڪَپهِ، ڪورينَ ۾ لٽيون ڏُکا.

بنا ڪنهن ڪارڻ جي پاڻ ۾ ڪي ڏُريون وڙهن ته ائين چون.

ڪنير:

ڪُنڀرن جي ذات محنت ڪش ۽ هُنر وارن ماڻحن جي آهن. انهن جو ڪم ڪچي مٽيءَ کي پچائي، سهڻن برتن ۽ مٽيءَ جي رانديڪن کي ٺاهڻ جو آهي. هي گهرن ۾ ۽ انسان جي روزاني زندگيءَ ۾ ڪم اچڻ واريون مٽيءَ جون گهڻيون شيون ٺاهيندا آهن. جيئن تہ ڏيئا تغاريون، جانورن جي کاڌي کي رکڻ لاءِ وڏا برتن، ڪونڊيون جهوپڙين تي لڳڻ وارا کپر وغيره. ڪُنڀرن سان واسطو رکندڙ ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

- ڪُنڀر ڪُنڀرڻِ سان پُڄي نہ سگهي، تہ گڏهہ جا ڪن مروڙي.
- ڪُنڀر جي گهر ڀڳلُ دِلو.

تيلي:

تيِلي گهاڻي مان تيلُ ڪڍڻ جو ڪم ڪندا آهن. هن ٻين بہ ڪجهہ شين جي واپار ڪندا آهن. انهيءَ ڪري اُنهن جي مالي حالت ٻين ڌنڌوڙي ذاتين کان وڌيڪ سُٺي آهي. ڇاڪاڻ تہ تيليءَ جو لاڳاپو تيل سان آهي، اِنهيءَ ڪري تيل تي ٻڌل پهاڪن جو ذڪر ڪجي ٿو:

- تيليءَ جو تيل سڙي، مشعلچيءَ جي گانڊ سڙي.
- ذات بہ تيِلي، سينڌ بہ ميلي.
- تيل سڙي تہ ٿئي گِيهہُ، گيهہ سڙي تہ ٿئي وِهُ.

سنڌ ۾ ڄانڀي جي ڪؤڙي تيل ۾ مصالحا وجهي ساڙبو آهي ۽ پوءَ اُن تيل ۾ پڪوڙا وغيره ٺاهيا ويندا آهن. اهڙي تيل ۾ ٺهيل پڪوڙا ٻيون شيون وڌيڪ لذيذ ۽ طاقتور هونديون آهن:
راجستاني ٻوليءَ ۾ تيليءَ بابت هي پهاڪو ڏِسو:

ڌوٻي:

ڌوٻين جي ذات محنت ڪش ذاتين ۾ مڃي ويندي آهي. هنن جو ڪم ميرن ڪپڙن کي ڌوئڻ جو آهي. ڌوٻين جو واسطو سمان جي هر ڪنهن ننڍي ۽ وڏي طبقي وارن ماڻهن سان پوي ٿو. هن پيشي سان لاڳاپو رکندڙ ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

- ڌوٻيءَ جي گهر آيا چور، هُو نہ ڦُريا اور.

مطلب تہ ڌوٻيءَ جي گهر چوري ٿيڻ تي هُن کي ڪو بہ نقصان نہ رسندو، پر ٻئي طرف جيڪي ڪپڙن جا اصلي مالڪ آهن، انهن کي ئي ڪپڙن جي چوري ٿيڻ تي نقصان پهچندو.

- ڌوٻي ڌوئي، ڌڻي روئي.

هيءُ پهاڪو پراڻن يا سڙيل ڪپڙن کي ڌوٻيءَ پاران ڌوئڻ طرف اشارو ڪري ٿو. اهڙن ڪپڙن جي ڦاٽي وڃڻ جو گهڻو امڪان هوندو آهي، جنهن ڪري اُنهن جي مالڪ کي نقصان ٿئي ٿو.

- ڌوٻيءَ جو ڪُتو، نہ گهر جو گهاٽ جو.

ڏوبيءَ جو ڪُتو جيڪڏهن گهر ۾ هوندو ته هر اچڻ واري گراهڪ کي ڏاڙهيندو ۽ جيڪڏهن هُو گهاٽ تي هوندو ته ڏوتل ڪپڙن کي خراب ڪري نقصان ڪندو. جڏهن ڪو ماڻهو ڏُرين طرفان ڏڪاريو وڃي ته انهيءَ لاءِ چئبو آهي.

- ڏوبيءَ جي گهران ويئي ڇوُ؟ ڪپڙا ڦاٽو مالڪ جو.

يعني ٻئي کي ٽيندڙ نقصان جو ڏوبيءَ کي ڪو به خيال نه ٿو رهي. ڪپڙن ڏوئڻ وقت پٿر تي انهن کي سٽڻ تي هو اڪثر 'ڇوُ ڇوُ' جو آواز ڪندو آهي. جي ڪپڙا ڦاٽي يا چوري ٿيا ته ڏوبيءَ جي گهران فقط 'ڇُو ڇوُ' ويندي.

موچي:

موچيءَ جو ڌنڌو ڪرڻ وارا ماڻهو جُوتن ۽ چنپلن کي ناهڻ جو ڪم ڪندا آهن. شروع شروع ۾ ماڻهو ڪاٺ کي لسو ڪري اُن جون چاڪڙيون ناهي پنهنجن پيرن ۾ پائيندا هئا، پر پوءِ چمڙي ۽ ربڙ جي ايجاد ٿيڻ تي ڪاٺ جي بدران چمڙي جا جوتا ۽ ربڙ جا چنپل ڪم اچڻ لڳا آهن. موچين بابت سنڌيءَ ۾ ڪجهه پهاڪا ملن ٿا، جيڪي هيٺين ريت آهن:

- موچيءَ جا گهڙيا، موچيءَ جي منهن ۾.

پنهنجي ڪَئي جو ڦلُ پاڻ ڀوڳڻ تي ائين چون.

- موچيءَ جي رمبي حلال ۾ وهي ته حرام ۾ به وهي.

مطلب ته موچي حرام ۽ حلال جي جانور جي چمڙي مان ڪمائي ٿو.

لوهار:

لوهار لوهه جي ڪم ڪرڻ ۾ ماهر هوندا آهن. هن ڌنڌي وارا ماڻهو لوهه سان ناهڻ واريون گهڻيئي شيون ناهيندا آهن، جيڪي عام ماڻهن جي روزاني زندگيءَ ۾ ڪم اچن ٿيون. جيئن ته: چاقو، ڪپ، تسلا، توا، ڪوڏر، لوهه جي ڇاٽي وغيره. آڳاٽي زماني ۾ لوهارن جو مکيه ڪم ڪترين لاءِ هٿيار ناهڻ به هوندو هو، جن ۾ هوُ تلوارون، نيزا، ڀالا، ڍالو وغيره ناهيندا هئا. لوهارن ۾ هڪ ذات گاڙِيِيا لوهارن جي آهي، جيڪ اڄ تائين به پنهنجو هڪ هنڌ نِڪاڻو ناهي ڪو نه رهندا آهن. هِن ذات جا ماڻهو پاڻ کي راجستان جي هڪ مشهور راجا مهاراڻا پرتاب جو قلعو پنهنجي هٿان وڃايو، تڏهن هوُ جهنگ ۾ وڃي رهيو. هُن قسم ڪاڏو ته جيستائين چتور واپس نه ورتو اَٿم تيستائين مان محلن ۾ نه رهندسُ. هُن ڪان اڳ سندس گهڻي ئي سپاهي به جهنگن، ٻنين ۾ رهڻ لڳا. ان روايت موجب گاڙِيِيا وغيره به ناهيندا هئا. وقت گذرندي راڻا پرتاب چتور جو قلعو وري فتح ڪيو ۽ پنهنجي محل ۾ رهڻ لڳو. پر سندس فوج جا لوهار سپاهي وري فتح ڪيو ۽ پنهنجي محل ۾ رهڻ لڳو. پر سندس فوج جا لوهار سپاهي وري قلعي اندر نه ويا. اُن زماني کان وٺي هنن پنهنجو گهر نه ناهيو آهي. هي بيل گاڏيءَ ۾ پنهنجي گذران جوڳو سامان پاڻ سان ڪڍندا آهن ۽ سڄي زندگي رستن جي پرسان فٽپاٿن تي گاڏيون بيهاري، اُتي ڪرُپيون، توا ۽ ٻيو لوهه جو سامان ناهي ۽ وڪڻي پنهنجو گُذر ڪندا آهن.

سنڌيءَ ۾ لوهارن بابت ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

- لِڪِيا لوهارن کي ٿنگُن ۾ ٿاندا.

يا

- لڪيون لوهارن کي چڏِن ۾ چٽگون.

مطلب تہ لوهارن جي قسمت ۾ ئي ٽانڊا ۽ چٽگون لڪيل آهن. هي پهاڪو اِن طرف اشارو ڪري ٿو تہ لوهار باهہ ٻارڻ لاءِ جڏهن ڏمٽي هلائيندا آهن، تڏهن باهہ مان چٽنگون اُڏامنديون آهن، جيڪي اڪثرن ڪين ٽنگن ۾ پيون لڳنديون آهن. اُن حقيقت تي هڪ چوٽي نهي آهي.

- لوهہ ڄاڻي، لوهار ڄاڻي. آڳر ڄاڻن تہ لهر ڄاڻي؟

يعني ٻن ماڻهن جي ڳالهہ جي وچ ۾ ٽئين ماڻهوءَ جو ڪم ناهي لوهار لوهہ مان ڇاڻو ناهڻ چاهي، ان جي ڪيس ئي خبر هوندي آهي. ٻيو ماڻهو اُن جو اندازو نہ ڪري سگهندو. ڀيٽيو: ”اُڻندو اُهائي جا هوندي ڪوريءَ جي من ۾.“

- لوهہ ڪپي لوهہ کي.

(پنهنجا پنهنجن جا ويري آهن.)

- سوناري جا سؤ ڏڪ، لوهار جو هڪ ڏڪ.

ڀيٽيو: “سئو سنار ڪي، ايڪ لوهار ڪي.” (هندي)

سونارو:

دُنيا جي قيمتي شين ۾ سُون بہ هڪ آهي. سون کي گهڙي، اُنهن جا سهڻا ڳهہ ڳنا ۽ زيور ناهڻ جو اعليٰ هُنر سونارن جو آهي. سون جا زيورن زالن کي تمام گهڻو موهيندا آهن. سونارن کي سماج ۾ شڪ جي نظر سان ڏٺو ويندو آهي، ڇاڪاڻ تہ اِها ڳالهہ مڃيل آهي تہ سونارو پنهنجين سڳن مائٽن جي سون مان بہ رَتي ڪڻُ سون جو ڪڍي وٺندا آهن.

سنڌيءَ ۾ سونارن سان واسطو رکندڙ ڪجهہ هيٺيئنءَ ريت آهن:

- سون کي ڪهڙي ڪسُ؟

سُني شيءِ جي قيمت يا مُلهہ تمام گهڻو هوندو آهي. اُنهيءَ کي رکڻ ۾ ڪو بہ نقصان ڪو نہ ٿيندو آهي.

- سون سَؤ ورهئين بہ سوايو.

يعني سچي ۽ ماڻهوءَ جو قدرُ ڪڏهن بہ گهٽبو ناهي.

- سون کان گهڙائڻي مهانگي.

ڪنهن شيءِ جي اصل قيمت کان جڏهن اُنهيءَ مان ٻيون شيون ناهڻ تي وڌيڪ خرچ اچي، تڏهن چون:

- سونارو ماءُ جي نٿ مان بہ نہ ٿري.

سماج ۾ اِها ڳالهہ مڃيل آهي تہ سونارو سون گهڙڻ مهل اُن مان ڪُجهہ سون ضرور ڪڍي وٺندو آهي. پنهنجيءَ ماءُ جي سون مان بہ چوري ڪرڻ کان نہ ٿرندو آهي.

- شير نہ ڏيکيا ڏيک بِلڙا، چور نہ ڏيکيا ڏيک سونارا.

هن پهاڪي ۾ سوناري جي برابري چور سان ڪئي ويئي آهي.

حجامَ:

جيئن ڏوبي سماج جي هر هڪ طبقي جي ويجهو ٿين ٿا، ساڳيءَ طرح حجام جو به هر قسم جي ماڻهن سان گهرو تعلق هوندو آهي. حجام جي ذات سماج ۾ ننڍي درجي تي ليکي ويندي آهي. پر سماج ۾ ڪيترائي ڌرمي، مذهبي ۽ ثقافتي موقعا اهڙا آهن، جن ۾ حجام جي ضرورت پوندي آهي. حجام ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ تيز، چالاڪ پر زبان جا مِٺا هوندا آهن. پوجپوريءَ ۾ حجام تي ٻڌل هيءُ پهاڪو حجام جي اُنهيءَ گڻ طرف اشارو ڪري ٿو:

- چِرائين ۾ ڪَٿُوا، مَٿِي ۾ نئوُنا.

مطلب ته جيئن جهرڪين ۾ ڪانءُ سيني ۾ تيز ۽ چالاڪ سمجهيو ويندو آهي، تيئن ماڻهن ۾ نائي يعني حجام سيني ۾ چالاڪ مڃيو ويندو آهي.

سنڌيءَ ۾ حجام تي ڪجهه پهاڪن جا مثال ڏسو:

- حجم ۽ پاڪي، چڳ نه بچندي باقي.

مطلب ته جيڪڏهن ڪنهن نالائق کي ڪا اختياري ملندي ته پوءِ هُو سڄي خلق لاءِ آزار بڻجي ويندو آهي.

- حجامڙو حرامڙو.

حجامن جو سُياڻُ هڪ ٻئي جي گلا ڪرڻ ۾ ڪُوڙ ڳالهائڻ جو ٿيندو آهي. هوُ حجامت ڪندي مهل پيا ڳالهيون ڪندا ۽ پنهنجن گراهڪن سان ڪُوڙ پَچ ڪري هڪٻئي جي گلا غيبت ڪندا. پنهنجي اُنهيءَ عادت جي ڪري حجامن جي ذات پروسي جي قابل نه سمجهي ويندي آهي .

- هلڪڙي ذات حجام جي، نڪر کي ٺينڊيو؟

مطلب ته حجام هلڪي ذات جا آهن. هو جتي ويندا اُتي ڪجهه نه ڪجهه نقصان ڪندا آهن يا گلائون ڪري ماڻهن ۾ جهڳڙا ڪرائيندا آهن.

جسماني اوڻائي يا وِڏ متعلق پهاڪا

سنڌيءَ ۾ ڪجهه اهڙا به پهاڪا ملن ٿا، جيڪي ماڻهن جي جسماني اوڻاين (جيئن ته ڪدڙو، انڌو، ڪاڻو، گونگو وغيره) سان لاڳاپو رکن ٿا. هِتي اُنهن جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا.

ڪدِڙو:

سائينءَ جي مهر نرالي آهي. آدم ذات ۾ هن دنيا ۾ ٽن قسمن جا ساهورا ملن ٿا. هڪڙا آهن مذڪر ٻيا آهن مؤنث ٽيان آهن. وچڙا، جن کي سنڌيءَ ۾ ڪدڙو ڪري سڏبو آهي. اُنهن کي سماج ۾ قدرت جو ڏمر سمجهيو ويندو آهي ۽ هي سماجي طبقي کان ٻاهر جي زندگي گذاريندا آهن. مطلب ته سماج ۾ اُنهن کي ڪا به حيثيت نه ڏني ويندي آهي. هڪ رواج موجب ڪدِڙن جي مرڻ بعد هُن جا ٻيا ڪِدڙا ساٿي سندس لاش کي گِهلي ڪڍي ويندا آهن ۽ هُن جي جسم تي جوُتن جو وسڪارو ڪري ڪچيون گاريون به ڏيندا آهن. هِن رواج پٺيان سوچ آهي ته ائين ڪرڻ سان شال هُو ٻيو جنم وري ڪدڙي جي شڪل ۾ نه وٺي، پر ٻئي طرف شادي مراديءَ تي ۽ ٻار، خاص طور سان پُٽ جي پيدا ٿيڻ تي ڪدڙن جو گهر ۾ اچي ناچ گاني ڪرڻ کي هڪ سنو سوڻُ مڃيو ويندو آهي. اهو به رواج ڏنو ويو آهي ته ڪِدڙي جي مري وڃڻ تي هُن کي ٻيا ڪدڙا اڌ رات ۾ گهِلي وڃي نديءَ ۾ ڪيس ٻُوڙيندا آهن.

سنڌيءَ ۾ ڪدڙن بابت ڪجهه پهاڪا هن ريت آهن:

- سڪڻيءَ کي پٽ ڄائو، چميون ڏئي ماريائين.
- ڪدڙِي جي ڪمائي ڏاڙهي مُڇ جي صفائيءَ ۾ خرچ ٿي وئي.
- ڪدڙن جا اوتارا، ڪُنيرن جي گهر.

انڌو:

جن شخصن کي اکين ۾ نُور نه هوندو آهي يا روشني نه هوندي آهي، تن کي انڌو، نابين ۽ سُورداس ڪري سڏبو آهي. آدم ذات ۾ اِها جسماني ڪمي گهٽو ڄائي ڄم کان هوندي آهي. ٻيو ته ڪڏهن ڏڪ لڳڻ ڪري، وڏي عمر ٿيڻ بعد به اکين جي روشني وڃي سگهندي آهي، جنهن ڪري ماڻهو ڏسڻ کان لاچار ٿي ويندو آهي. مردن کي 'انڌو' ۽ زالن کي 'انڌي' چيو ويندو آهي. ڪجهه وقت اڳ تائين انڌن کي سماج جي مٿان ٻوجهه سمجهيو ويندو هو، پر هاڻي انهن کي به خاص طور سان پڙهائي ڪجهه هُنر سيکاريا ويندا آهن، جيئن ته: هي سماج جي لاءِ ڪجهه ڪم ڪري پنهنجو گُذر بسر ڪري سگهجن. اهڙي هُنر جي مدد سان گهڻي ئي شيون ناهي سگندا آهن. پڙهڻ جي لاءِ انڌا پنهنجي آڱرين جي ڇهاءُ جو استعمال ڪندا آهن. اُڻهن جي لاءِ ڪتاب هڪ خاص لِپيءَ ۾ تيار ڪيا ويندا آهن، جنهن کي 'بريل لِپي' چئبو آهي. انهيءَ طرح سان انڌا به اڄ ڪلهه محنت ڪري سماج ۾ پنهنجي الڳ سڃاڻپ ناهي رهيا آهن.

انڌن بابت سنڌيءَ ۾ ڪجهه پهاڪا هن ريت ملن ٿا:

- انڌو ۽ اٽسوُنهون ٻئي ٻئي هڪ آچار.

- انڌا رکن روزا تہ ڏينهن بہ ٿين وڏا.
- انڌن وهانوَ منڊا نچن، ٽنڊا پائين ڦيريون.
- انڌو دوزخي، ٻوڙو بهشتي.
- انڌي ۽ جنڊُ، واري ۽ پنڊُ.
- انڌي جهڙي ساهرين، تهڙي پيڪي.
- انڌن ۾ ڪاڻو راجا.
- انڌي هنگي بہ سيڙائي.
- انڌي جي جوءِ جو واهي اللهُ.
- انڌي جي جوءِ جڳ جي ڀاڄائي.

ڪاڻو:

جنهن شخص جي رڳو هڪ ئي اک ۾ نُورُ هجي، تنهن کي ڪاڻو چئبو آهي. پهاڪن جي دنيا ۾ ڪاڻن کي خراب سوڻ مڃيو ويو آهي:

- ڪاڻيءَ جي وهانوَ ۾ سنڪٽ گهڻا.
- ڪاڻي کي ڪاڻو نہ چئجي.
- ڪاڻي وِسوُڙي جي مڙسم ويو اک کي؟

گنجو:

جن شخصن کي مٿي تي وار نہ هجن، اُنهن کي ‘گنجو’ يا ‘نوڙهو’ چئبو آهي. اِنهن تي ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

- گنجي ڇُٽي جُونئن کان.
- گنجي جي مٿي ۾ نہ جونءَ نہ ليک.
- گنجو ڪنهڻ کان نہ رهي.

ٻندرو (ڄامڙو):

جسماني بناوت جي خيال کان جيڪو انسانُ رواجي قدبُت جو نہ هئڻ ڪري گهٽ ڊگهو هجي تہ هُن کي ‘ٻندرو’ چئبو آهي. سماج ۾ اهڙا شخص پنهنجي جسماني بناوت جي ڪمزوريءَ جي ڪري ‘مسخرن’ جو ڪم ڪرڻ تي مجبور ٿيندا آهن. اِنهن تي ڪجهہ پهاڪا هِن ريت آهن:

- ٻندرو ٻڌي سندرو، تہ الله بہ نہ پُڄيس.
- ڊگهو بيوقوف، ٻندرو شيطان.

ٻوڙو:

جيڪو شخص ٻُڌي نہ سگهي يا تمام گهٽ ٻُڌي اُن کي ’ٻوڙو‘ چئبو آهي. هِن تي ڪجهہ پهاڪا ڏسو:

- ٻوڙو ڪِلي ٻہ ڀيرا؟
- ٻوڙو ٻڌي ٻہ دفعا، ٽيڏو پسي ٽي دفعا.

گونگو:

جنهن شخص کي ڳالهائڻ جي قوت نہ هوندي آهي، اَن کي ’گونگو‘ چيو ويو آهي. اهڙا شخص ڳالهائڻ لاءِ پنهنجي زبان جو استعمال نہ ڪري سگهندا آهن ۽ اِشارن مان پنهنجي ڳالهہ کي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. اُنهن تي ٻڌل ڪجهہ پهاڪا هِن ريت آهن:

يعني ساڳئي خيال وارا ماڻهو پاڻ ۾ ٺهڪندا آهن.

جيئن تہ گونگو ڳُڙ کي کائي، اُن جي سواد جي باري ۾ ٻين کي ٻڌائي ڪو نہ سگهندو آهي، ساڳيءَ طرح جيئن اِنسان ڏٺي سائين جو ديدار ڪيو آهي، اُهو پنهنجي زبان سان ڪا نہ ٻڌائي سگهندو آهي تہ ڏٺي سائين جي ديدار مان يڪس ڪهڙو سُڪون مليو آهي مطلب تہ روحاني سُڪون بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي.

تقابلي پهاڪا

هتي هندُو ڌرم موجب گروهن ذات پات جي سرشتي موجب گروهن، ڏنڌي موجب گروهن ۽ ٻين ذاتين سان گڏو گڏ جسماني اُوڻاين ۽ وهنوار موجب گروهن تي ٻڌل ڪجهه پهاڪن جو اڀياس ڪيو ويو آهي. اِنهن پهاڪن ۾ گهڻو ڪري سڀيئي اهڙا پهاڪا آهن، جيڪي ڪنهن ذات سان واسطو رکن ٿا، پر پهاڪن جي دنيا ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا، جن ۾ هڪ کان وڌيڪ ذاتين جو بيان ڪيل آهي ۽ ٻنهي جي خاصيتن، گهٽتاين، اوڻائين وغيره تي روشني وڌي ويئي آهي. اهڙن ڪجهه پهاڪن جا مثال هتي ڏجن ٿا:

- شيخ پُٽُ شيطان جو، نه هندوءَ جو نه مسلمان جو.
- سيد ۽ سپاهي، تن کان رک يا الاهي.
- جٽ جي دمڙي چني چمڙي، واڻئي جو سؤ ڪونهي پؤ.
- تيليءَ جو تيلُ ٻري، مشعلچيءَ جي گانڊ سڙي.
- شير نه ڏيکيا ڏيک ٻلاڙا، چور نه ڏيکيا ڏيک سونارا.
- ٻوڙو ٻُڌي ٻه دفعا، ٽيڏو پسي ٽي دفعا.

سرڪاري عملدار

سنڌ جي هندن ۾ عامل ۽ پائينبد فرقن جو بنياد ڪلهوڙن (١٧٠٠ع کان ١٧٨٣ع) جي زماني ۾ پيو. سرڪاري هندو عملدارن ۽ مسلمانن کي عامل سڏيو ويو ۽ واپار ڪندڙ هندُن کي پائينبد ڪوٺيو ويو. آهستي آهستي ٻئي پنهنجي وهنوار سبب عوام ۾ مشهور ٿيندا ويا، پر ٻئي طرف پنهنجي وهنوار ۽ علحدگيءَ سبب 'پائيبند' ۽ 'عامل' هڪٻئي کان پري به ٿيندا ويا.

سماج جي هر هڪ گروهه سرڪاري عملدارن بابت مختلف رايا ملن ٿا. سرڪاري عملدارن بابت الڳ الڳ قسمن جي ٿيل آزمودن مان هيٺين پهاڪن جو جنم ٿيو آهي.

- عاملُ نه دوست، ققڙ نه گوشت.

عامل يعني سرڪاري عملدار کي پنهنجي عهدي جو فخر هوندو آهي. ان ڪري هُو پنهنجو به دوست نه هوندو آهي. ساڳيءَ طرح ققڙن کي به گوشت ڪري نه سمجهيو ويندو آهي. مطلب ته عالمن مان ڪڏهب به اِها اُميد نه رکجي ته هو واپي ويل دوستن وانگر وهنوار ڪري ڪنهن جي ڪم اچي سگهندا. اهڙيءَ طرح ققر به ڪڏهن ڪاڏي جي ڪم نه ايندا آهن.

- حَڪيمين ۽ حاڪمين شال نه ڪو تات پوي.

بيماريءَ ۾ ڪو ڊاڪٽرن جي ورُ چڙهيو يا ڪِن سرڪاري عملدارن ۾ ڪنهن جو ڪم پيو ته سمجهي ته هو ڦاٽو. انهيءَ لاءِ چيو ويو آهي ته حاڪم يعني عملدار ۽ حڪيم يعني ۾ ڊاڪٽر جو ڪنهن ڪم نه ڦاسي.

- حاڪم جي ياري به آگر ٽاڪ، ٻي سيُ واري.

يعني وڏن ماڻهن جي دوستيءَ تي ڪو ڀروسو ڪونهي. وقت پوڻ تي هوُ ڪڏهن بہ ڪم نہ ايندا آهن.

- عاملُ مُئو بہ نہ اورانگهجي.

مطلب تہ جهڙيءَ ريت گهوڙي جي پُٺ وٺڻ تي هُن جي لَتَ لڳڻ جو انديشو هوندو آهي، ساڳيءَ ريت آفيسر جي خلاف وڃڻ تي نقصان ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي. ڀيٽيو: ”افسر ڪئي اگاڙي اؤر گدها ڪي پڇاڙي نہ آوئيڪ چاهي“ (اَوَڌي) ۽ ”گهوڙا ڪِي پڇاڙي حاڪم ڪي اگاڙي نا جائي ڪي.“ (ڀوڄپُوري).

- ڪاموري جي مڏي، ٻہ ڏندڻ ٽئين تڏي. ميان؟
- ديوان جو دم دمڙيءَ جي دال تي.
- سيد ۽ سپاهيءَ، تن کان رکج يا الاهي.

گڏيل ڪٽنب ۽ رشتيدارن متعلق پهاڪا

ڪنهن بہ گروهہ يا ذات يا جاتيءَ جي (سماجي) ۽ ثقافتي پهاڪن جو اڀياس ڪرڻ لاءِ سڀني کان پهرين سماجي سرشتي کي جاچڻ، سمجهڻ نهايت ضروري ٿيندو آهي. سماجي سرشتي ۾ گڏيل ڪٽنب، رشتيدار، (جيئن تہ پيءُ، ماءُ، پُٽُ، ڌيءَ، ڀيڻ، ڀاڄائي، ناٺي، چاچو، چاچي، مامو، مامي، ڏاڏو، ڏاڏي، نانو، ناني، ماسڙ، ماسي، وغيره) جهڙا گهڻيئي رشتا اچن ٿا. سماجي سرشتي جي بناوت سمجهڻ کان پوءِ سندن وچ ۾ وهنوار، مٺِ محبت، مان- مريادا، وغيره جي رنگ ڍنگ جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ سان ئي ڪنهن گروهہ يا ذات بابت اُنهيءَ سان پروڙ پوي ٿي.

سماجي سرشتي جو ننڍي ۾ ننڍو ايڪو آهي، ڪٽنب يا پريوار. آڳاٽي دؤر ۾ ڀارتي ڪٽنب جو مطلب هڪ گڏيل ڪٽنب هو، جنهن جي معنيٰ آهي تہ ڀائرن، چاچن، سؤٽن ۽ ڀائيٽن جي وچ ۾ ويجهو تعلق هئڻ ۽ هُو سڀيئي گهڻو ڪري هڪ ئي گهر ۾ يا وري گهرن جي ميڙ ۾ هڪ ئي هنڌ تي ساڳئي ڪٽنب جي ڀاتين وانگر رهندا هئا. يورپيءَ ۽ سئميٽڪ (سامي نسل) ڪٽنبن جيان هتي بہ ڪٽنب پيءُ جي نسل جو آهي. پيءُ ئي گهر جو مکي (وڏو) ۽ گڏيل ملڪيت جو بندوبست ڪندڙ هوندو هو. لڳ ڀڳ ڀارت جي سڀني صوبن ۾ نسل جو نالو ۽ ملڪيت جو حق پيءُ جي نالي تي هوندو آهي. پر ڏکڻ ڀارت جي ڪجهہ صوبن جيئن تہ ڪيرل ۾ ڪٽنب جو سرشتو ماءُ جي نالي سان هلڻ جي روايت آهي. پيءُ جي نسل واري روايت ۾ جتي ملڪيت جو حق پيءُ کان پُٽ وٽ ۽ وري ان جي پٽ وٽ ويندو آهي، ساڳيءَ طرح ماءُ جي نالي پويان نسل جي روايت ۾ ملڪيت جو حق ماءُ کان ڌيءَ وٽ ۽ پوءِ وري هُن جي ڌيءَ کي ملندو آهي. هن روايت موجب ڪٽنب جي وڏِي ماءُ هوندي آهي ۽ انهيءَ جي نالي تي ڪٽنب هلندو آهي.

آڳاٽي ڀارت جي ڪٽنب جي ماءُ پيءُ، ٻار- ٻچا، ڏوهٽا- پوٽا، چاچا ۽ سندن ٻارن سان گڏ مرد جي پاسي جا مختلف رشتيدار بہ شامل هئا. هن ميڙ ۾ گود ورتل ٻار بہ شامل ٿي سگهندا هئا ۽ جيڪڏهن گهريلو نوڪر ۽ خدمتگار غريب نہ هجن تہ اُهي پڻ شامل ٿي ويندا هئا. هن کان سواءِ برهمڻ ڪٽنب ۾ انيڪ شاگردن لاءِ بہ جڳهہ هوندي هئي جيڪي گهر جي مُکيءَ جي سايي هيٺ ڊگهي وقت تائين تعليم جو اڀياس ڪندا هئا ۽ ڪٽنب جي ڀاتين وانگر ئي سماج ۾ مانُ پائيندا هئا. اهڙيءَ طرح عام

طور تي آڳاٽي دؤر جي نُهنُ- زال سماج ۾ جتي چوڪرين جي شادي اُنهن جي ننڍي عمر ۾ ئي ڪئي ويندي هئي، ڪٽنب ۾ گهڻن ئي ڀاتين جي هئڻ ڪري وڏو ميڙ بڻجي پوندو هو. اهڙيءَ طرح رڳو هڪ شخص کي نه بلڪ سڄي ڪٽنب کي سماجي سرشتي جو هڪ ايڪو سمجهيو ويندو، پر اهڙي ايڪي ۾ ننڍين ننڍين رشتن ناتن جي ڪا اهميت ڪا نه هوندي هئي. مثلاً پُٽ پنهنجي پيءُ جي سيني زالن کي بنا ڪنهن فرق جي "ماتا" چوندو هو ۽ ڀائرن ۽ سوٽن ۾ فرق چٽو نه هوندو هو. آهستي آهستي وقت گذرندي جدا جدا سببن ڪري هندُن ۾ هڪ ڪان وڌيڪ زالن جو رواج گهٽجندو ويو ۽ سماج ۾ ڪٽنب ۾ گهڻو فرق اچي ويو. اڄ ڪالهه جي الڳ الڳ حالتن ڪري هڪ ئي ڪٽنب جي ڀاتين کي پنهنجي روزگار خاطر الڳ الڳ هنڌن تي وڃي رهڻو پوي، جنهن ڪري آڳاٽي زماني جي گڏيل ڪٽنب جي شڪل هاڻي گهٽ نظر اچي ٿي.

ڪٽنب يا پريوار کي ناهڻ جا جيڪي خاص سبب آهن، اهي آهن: شادي ۽ جنم اِنهن ٻنهي سبب جي ڪري ڪنهن به ڪٽنب جا ڀاتي هڪ ٻئي سان مختلف رشتن ۾ ڳنڍجن ٿا. ڪٽنب جي اِنهن مختلف ڀاتين ۽ رشتن بابت چيل ويچارن کي پهاڪن ۾ سمجهائڻ لاءِ هيٺين ريت اڀياس ڪجي ٿو.

ڪٽنب متعلق پهاڪا:

- ڪڙم قبيلي کان شال ڪو ڪتو به ڏار نه ٿئي.

مطلب ته پنهنجي ڪٽنب کان الڳ ٿيڻ تي ڏاڍو ڏک ٿيندو آهي. اِن ڪري اِها خواهش ڪئي ويئي آهي ته پنهنجي ڪٽنب کان ڪو به الڳ نه ٿئي.

پنهنجي ڪٽنب سان رشتو ڦٽائڻ نه ڪپي، ڇو ته برادريءَ کان الڳ ٿيڻ تي ماڻهوءَ جي بيڙي حالت ٿي ويندي آهي.

- رت هميشه دانگي ڏي ورندو آهي.

مطلب ته عزيزن يا مائٽن جي هڪ ٻئي سان همدردي ٿئي ٿي.

- ڪٽنب ننڍو، سُک وڏو.
- پرائو پنهنجو نه ٿئي، توڙي ڦُڙي ڏينس گهر.
- جي چلهه تي سي دل تي.
- پنهنجا نيٺ به پنهنجا.

گڏيل ڪٽنب بابت راجستاني ٻوليءَ ۾ هيءُ پهاڪو ڏسو.

ڪٽنبي زندگيءَ ۾ وهنوار متعلق پهاڪا:

- سڄڻ هجن ساڻ، ته جهنگ اندر به سوني ڪاڻ.

مطلب ته جيڪڏهن گهر جا پنهنجا ڀاتي ساڻُ هجڻ ته جهنگل ۾ به گُل و گلزار ٿي ويندا آهن.

- گهر وينئي گهُران، اڳڻ آئي نه سمهان.
- پنهنجن سان ويرُ، پراوَن سان ميڙ.

- شريڪت ۾ مريڪت ڇا جي؟
- ٻہ ڀائر ٽيون ليکو.
- ڀِت پيئي، وٽِ پيئي.
-

پنهنجو گهر:

- پنهنجو گهر هنگي ڀَر، پرائو گهر، ٿُڪ اُڇلي ڏَرُ.
- پنهنجي گهر ۾ ٻلي ٻہ شينهن آهي.
- جهنگ جو تتو گهر نري، گهر جو تتو ڪٿي نہ نري.
- گهر ۾ گهر، ٻُڏي وڃي مر.
- پنهنجي گهر جهڙي ڪا ٻي بادشاهي؟

مٽ مائٽ ۽ رشتيدار:

مٽن مائٽن بابت سنڌ ۾ جيڪي پهاڪا ملن ٿا، اُنهن ۾ ٻن قسمن جا پهاڪا آهن: (١) وقت يا اؤڪي ويل پنهنجا مٽ مائٽ يا رشتيدار ئي ڪم ايندا آهن. جيئن تہ، رتُ وِنگو تہ ٻہ دانگيءَ ڏي وري (٢) اڇوڪي زماني ۾ اهڙو ماحول بڻيو آهي، جو مصيبت وقت پنهنجا ٻہ پراوا ٿي وڃن ٿا. مثال طور:

- مِٽن ڇڏيون مائٽيون، سڳن ڇڏيو ساءُ، اهڙو ڪو لڳو واءُ، جو پنهنجا پراوا ٿيا.
- سِر تي آئي، ڪونهي ڀائي.

هڪ ڪُٽنب جا ڀاتي:

آڳاٽي دؤر کان وٺي ڀارتي سماج ۾ هڪ ڪٽنب گهڻو ڪري ڪنهن وڏي مرد جي هٿ هيٺ رهندو آيو آهي. اِن ڪري ڪٽنب ۾ ڏاڏي ۽ پيءُ کي مکيہ درجو حاصل ٿيل آهي. پيءُ تي سڄي ڪٽنب کي سنڀالڻ ۽ پالڻ جي جوابداري آهي. اِن تي چيل آهي، "سنت اُهو جو گهاءُ سهي، پيءُ اُهو بارُ سهي". جيستائين پيءَ حيات آهي، تيستائين ٻارُ ٻي فڪر آهن. اِن ڪري چيل آهي، "ٻابي جي بهار آهي." پر جيئن ئي پُٽ وڏو ٿئي ٿو ۽ ڪمائڻ لائق بڻجي ٿو تہ هُو چاهي ٿو تہ مان پنهنجي محنت ۽ هوشياريءَ سان ڪمايان ۽ پنهنجي پيرن تي بيهان. اِن تي ڪجهہ چوٽيون آهن:

- اب جو ڏنو نہ ڀري، رب جو ڏنو ڀري.

ڀارتي سماج ۾ ڪٽنب جي سرشتي ۾ پُٽ ۽ ڌيءَ جي وچ ۾ وڏو تفاوت اچي ويو آهي. عام طور هرڪو ماڻهو چاهي ٿو تہ مون کي پٽ هجي. پٽ جي اهميت تي ڪجهہ پهاڪو ڏسو:

- پَٽُ پٽيتيءَ سندو، ڏهاڙي ٻہ هٿ وڏي.
- پُٽُ ڄائو تہ مون ڄڻيو، ڌيءَ ڄائي تہ تو ڄڻي.

- پٽ وڏيو ته سونُ وڏيو، ڏيءَ وڏي ته سُئڙي لڳي.
- ڪاٺائو پُٽُ ڪاٺو به ٻلو.
- پُٽ وڻي ڪٽيءَ وارو، نُهن وڻي لڏيءَ واري.
- ڏوڙ ڀُڪليو ماءُ پرين، ڏن ڀُلڪيو جوءِ پرين، اڄي ڪپڙين سَسُ پرين.

ويدن واري زماني کان وٺي ڀارتي سماج ۾ اها خواهش رهندي آئي آهي ته پُٽ کي جنم ڏيڻ سان ماڻهو 'پتر ترڻ' کان آزاد ٿئي ٿو. مطلب ته پُٽ پنهنجن ابن ڏاڏن کي 'پنڊ دان' (وڏن پنيان خيرات) ڪري ڪين مطمئن ڪري ٿو. "پُٽ ڄائي کان پوءِ پُٽِ پڌري ٿئي ٿي." پُٽ وڏو ٿي ڪمائي پنهنجي ڪٽنب جي پالنا ۾ به مدد ڪري ٿو. اِن ڪري ڪيس ڄڻ ته ڪٽنب جو سهارو ليکيو ويو آهي. ٻئي طرف ڀارتي سماج ۾ ڏيءَ جي جنم کي گهٽي قدر پسند نه ڪيو ويو آهي. اُن جو ڪارڻ ڪي سماجي ڪُرسمون به آهن. اِنهن ۾ ڏيتي ليتي يا ڏاج جي رسم مکيه آهي. پيءُ پنهنجي ڏيءَ کي شاديءَ ۾ ڏاج ڏيڻ لاءِ قرض کڻڻ کان به نه ٿو ڪيبائي. اِن تي چوٽي آهي، "ابو گسي، ڏيءَ وسي". پر ڏيءَ جي شاديءَ کان پوءِ پڻ هو پريشانين کان آجو نه ٿو ٿئي. جيڪڏهن هو پنهنجي ڏيءَ کي ڏِڻ وار (وڏن ڏهاڙن) تي ڪجهه سوڪڙيون يا مِنايون وغيره نه ٿو موڪلي ته ڏيءَ جي ساهورن ۾ گِلا ٿئي ٿي:

- سُجي اَبي ڄائي، ڇج ڇڙيندي آئي.
- سُجن اباڻن ڏوُڙ مرڪنِ ڏيئرون.

اِن ڪري ڇوڪريءَ جا ماءُ پيءُ وس پڄندي سيڻن کي يعني ڏيءَ جي ساهورن کي خوش رکڻ کي ڪوشش ڪن ٿا.

- سيڻ آهن نيڻ.
- سيڻپو، ويڻپو، ويرپو.

اهڙيءَ حالت ۾ ماءُ پيءُ پنهنجي ڏيءَ کي هميشه اها نصيحت ڏين ٿا ته تون شادي بعد ساهورن جي پيت تي هلُ ۽ اُنهن کي خوش رک.

- ڏيئڙي سوڪرِ، ڏِنئه ماءُ گهر، نُهنڙي سوڪَرِ، جا ڏنئه سَسِ گهر.

سلڇڻي ڇوڪري پنهنجي وس آهر اِهائي ڪوشش ڪندي آهي ته هوءَ پنهنجي سني هلت چلت مان ساهورن کي خوش رکي. ان سان نه فقط هُن جي، پر سندسن پيڪن جي به نيڪنامي ٿيندي.

- نوُنهن آهي ٻن گهرن جو ڏيئو، پيڪا به ناري ته ساهرا به ناري.

پر ڪن حالتن ۾ جڏهن ڇوڪريءَ کي پنهنجن ساهرن ۾ تڪليفون سهڻيون پون ٿيون، تڏهن هوءَ لاچار ٿي چوي ٿي.

- ساهرُا آهُرا ٻاٻرا ڪندا، جو پاسو ورائي، چپ چپ ڪندا.

ڏيءَ جا پيڪا مائٽ به اهو سڀ مِنو ڪري پوڳين ٿا. هُو سمجهن ٿا ته جيڪڏهن سيڻن سان چپِ پياسين ته پوءِ جهڳڙي کان سواءِ ٻيو ڪو نتيجو نه نڪرندو.

- جن کي ڏنيونسين ڄايون، تن سان ڪهڙا سينا ساهيون.
- جتي وڃاياسين وار، اُتي ڪهڙا پار.

ساهرن جي اِنهن ڏُکن سُورن کي ڏيان ۾ رکندي ڪڏهن ڪڏهن ڪي چوڪريون اهو چاهين ٿيون ته اهڙي گهر ۾ شادي ٿئي، جتي سسُ سَهُرو نه هجن. مطلب ته چوڪري پاڻ ۽ سندس گهوٽ هجي.

- پڳوان تنهنجو ٿورو، مڙس ڏجانئيم چورو.

ان ۾ شڪ ناهي ته پارت جي هندو سماج ۾ ڌيءَ کي نياڻي ۽ ديويءَ جو روپ سمجهيو وڃي ٿو. ان تي چوٽيون آهن:

- ڌيءَ گهر جي لڇمي آهي.
- نامُراد پٽ کان ڌيءَ به چڱي.
- پيئِيءَ ليتِيءَ ڌيءَ ڪم اچي.

پر ان سان گڏ ماءُ پيءُ اهو به سوچين ٿا ته "ڌيئرن پرائو ڌن آهن". يعني ڪين شادي ڪرائي ساهورن ۾ موڪلڻو آهي. اها خواهش پارتي سماج ۾ آڳاٽي وقت کان وني هلندي پيئي آهي. "اِيي گيانَ شاڪُنتلم" ۾ ڪوي ڪاليداس 'شڪنتلا' لاءِ چيو آهي، "ارٿو هِ ڪنيا پرڪِيِيَ ايوَ" يعني ڌيءَ پرائو ڌن آهي، جنهن کي اسان امانت طور سنڀاليون ٿا.

انهيءَ قديمي خواهش ۾ اڄ ڪالهه جي زماني ۾ گهڻو فرق اچي ويو آهي. هاڻي چوڪريون به سماج جي جدا جدا ميدانن ۾ چوڪرن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ڪم ڪري رهيون آهن، نه فقط ايترو، پر ڪيترين ڳالهين ۾ اُهي مردن کان به اڳتي نڪري ويون آهن. اڄ ڪالهه جي سماج ۾ ناريءَ جو ڪردار پاڻ وڌيڪ اهم ليکيو وڃي ٿو.

گڏيل ڪٽنب ۾ ڏيراڻيُن جي وچ ۾ سرشتو گهڻو ڪري سِڪ پريم وارو نه رهيو آهي. اِن جي جهلڪ اسان کي گهڻيُن ئي چوٽين ۾ ملي ٿيون:

- چچلو ٻار، لڏو پُٽُ چريو يا چُتوُ.
- پُٽُ ڪُپُٽُ پينگهي ۾ ئي پڌرو.
- پُٽ ٿي گذار ته سگهوئي پيءُ ٿين.
- ماڻهو ٻٽيهه لڇڻو، موچڙو چٽيهه لڇڻو؟؟

ننڍڙا ٻار

- ننڍڙو ٻار، مُڇ جو وارُ، جيڏانهن وراءِ تيڏانهن وري.
- ٻار ٻارتوتن ۾ ئي پڌرو.
- ٻارُ ۽ ڪُتو، لڏپلاڻ ۾ خوش.
- چوڪر چتيءَ ذات جا، يوُن يوُن ڪن پڳت ۾.
- پيٽي پٽ ٻار گهر جي سونهن.
- ٻار اک کان پري ٿيو ته ڪريو.
- ٻار چُريو ته گهر ڦُريو.

- ٻار ٻار تي ڇُٽندو.

پائر

- پائر ڪوٽ جا ڪُنگر، پُٽ گهر جي سُونهن، وينا ڪن وِروُنهن، ڏجڻُ ڏوران ئي ڏري.
- ٻہ پائر، ٽيون ليکو.
- پائرن پاڳا لهٽا. توڙي هجن اڏ جا ڪانا.
- پاءُ آهي پاءُ، پر جي ٽِئي ويري تہ ڪڍي ساهُ.
- ڏُکو ڪٽجي پاءُ لڳ، شاهدي ڏجي الله لڳ.

ناني (ڄاڻو، نياڻو)

- پٽ پيٽئون، ناني اکِيئون.
- شال نہ ڄمي ڏيءَ، جا ڏجي پرائي پُٽ کي.

<u>پيٽيو، هيٺ ڏنل پهاڪا:</u>

- گهر جوانئي گڏي برابر، من آوئي جيوُن لادؤ. ٽري (راجستاني)

ٻڍي جي شادي

- پريو مڙس پئي نہ ڪجي، وجائجي نہ وهي، ڪٽڪن ۾ لابارا پوندا، تہ ماريو پوندو ڍهي.
- مڙس پوڙهو، زال جوان.
- تنهن کي ڄاڻج ڪک جو ڪانُ

ناري جاتي (عورت ذات) متعلق پهاڪا:

پارت جي سماج ۾ ناريءَ کي عام طور سان گهٽو مانُ ڏنو ويو آهي. پر ڪي چوٽيون اهڙيون ٻہ آهن، جن ۾ ڪيس ننيديو ٻہ ويو آهي. سنڌيءَ ۾ اسان کي ٻنهي قسمن جون چوٽيون ملن ٿيون.

ماءُ

- ماءُ سا ماءُ، ٻيو سڀ دنيا جو واءُ.
- ماءُ ڄڻيندي پٽڙا، پاڳ نہ ڏيندي وندا.
- ماءُ جي دل مکڻُ، اولاد جي دل ڪنڊُ.
- اٽگهريو ماءُ ٻہ ٻار کي نہ ڏارائي.

ماٽيلي ماءُ

- ماٽيلي ماءُ، اُس جو تاءُ، ڪڍي ٻارن جو ساهُ.
- اونهاري جي لُڪ، ماٽيلي ماءُ جي مُڪ، انڌي جي ٽڪُ، جاتي لاڳي تاتي سُڪ.

سَسُ ۽ نُنهن

- سس ري نہ ساهُرا، ساليءَ ري نہ نينهن، چنڊ ري نہ راتڙي، سج ري نہ ڏينهن.
- نُنهن آهي ٻن گهرن جي ڏيئو، پيڪا بہ ٺاري تہ ساهرا بہ ٺاري.
- نُنهن سيڪو ٻئي جي ساراهي، ڏيءَ سي ڪو پنهنجي.
- ڏڪُ هڻُ ڏيءَ کي تہ سِکي نُهن.
- ڀڳيءَ ٻانهن جا نہ ساهُرا نہ پيڪا.

سالو ۽ سالي

- سالا شينهن کي بہ پيارا آهن.
- ڀائر کائين، ڀينرون کائين، پيئي مارئي تي چٽي.
- سالي، آڌي گهر والي.

زال ۽ مڙس

- زالون پولڙن کي بہ پياريون آهن.
- جوءِ ونجي تہ ڳولهجي ونجي.
- نئين ڪنوار نَوَ ڏينهن، لٽي پٽي ڏهہ ڏينهن.
- لوڪ ليکي چري کري، مڙس ليکي ڇُور، ڇٽي ڏنائينس پٽڙا، لهي ويس سُور.

شادي

- ڄاجي ماجي کائي هليا، اُتس آئي ڳِلا.

سنڌيءَ ۾ پُٽ جي شاديءَ بابت بہ ڪجهہ پهاڪا ملن ٿا. اِنهن ۾ ڪٽنب جي وهنوار تي بہ ڪجهہ روشني پوي ٿي:

- پُٽ پرڻيو، معنيٰ پر نِيو.
- پُٽ تہ تيسين جيسين جوءِ نہ ملي اتس، پر ڏيءَ هميشہ ڏيءَ آهي.

- مڱيو ته اڙيو، پرٽيو ته پيو ڪاٺ، ماڻهو ڪريو ماٺ، مُڙس بہ ويو ته پئسا بہ ويا.

سنڌيءَ ۾ وڏي عمر ۾ شادي ڪرڻ کي سُنو نہ ليکيو ويو آهي. ان تي ڪجهہ پهاڪا هين ريت آهن:

- اڇي ڏاڙهي، اٿو خراب.
- پيريءَ جي شادي آهي، خيراتي کوهہ کوٽڻ.
- پيريءَ جي شادي آهي، مساڻن سان شادي.
- پريو مڙس پي نہ ڪجي، وجائجي نہ وهي، ڪٽڪن ۾ لابار پوندا، ته ماريا پوندو ڊهي.
- ميان گور لائق، بيبي سيج لائق. (گور=قبر)
- مڙس پوڙهو، زال جوان، تنهن کي جاڻج ڪک جو ڪانُ.

ڪنهن عورت جي جيڪڏهن وڏي عمر ۾ شادي ٿئي ٿي ته اُن تي هڪ چوٽي آهي:

- سِڪي سڪي مڙس ڪيائين، ٻي جا ٻڌائين سڳي، اڳي ڪاڏائين ٿي لوڙهہ مڇي، هاڻي لُڏڻ لڳي.

ڪو مرد جيڪڏهن هڪ کان وڌيڪ شاديون ڪري ٿو يعني جنهن جي گهر ۾ پهاجون آهن ته اِن ريت کي سُهڻو نہ ليکيون ويو آهي. اِن تي چوٽي آهي:

پهاڄ جي رشتي تي ڪجهہ چوٽيون هن ريت آهن:

- پراڻي پُٽ کان پهاڄ جو پُٽ پلو. ٽن لفظن ۾.

سنڌيءَ سماج ۾ ڪنووٽيءَ جي رسم بہ موجود آهي. اِن مطابق جنهن گهر ۾ ڌيءَ جي شادي ڪجي ٿي، انهيءَ گهر مان وري پنهنجي پُٽ لاءِ ڇوڪري ورتي ويندي آهي. اِنهيءَ رسم کي 'بدي جي رسم' بہ چوندا آهن. گهڻو ڪري نيات، برادري ۾ سوڙهہ هئڻ جي ڪري ماڻهو ڪنووٽيءَ جي شادي قبول ڪندا آهن. عام طور ان کي سنو نہ ليکيو ويندو آهي. ان تي چوٽي آهي.

ڏاڏاڻا ۽ ناناڻا:

- ڪائي پي ڏوهتا، ڪونبا ڏاڏي پوتا.
- ڏوهتا وڏندي جا ويري.
- ناناڻن جي اڳيان ڏاڏاڻا تا ساراهِين.
- ناني رڌڻ واري، ڏوهتا ڪائڻ وارا.
- ناني نوڙي، جتي ڪٿي پُوري.
- نہ مامو مِٺ ڪري، نہ مامي سُجاڻي.

ناري:

پارتي سماج ۾ جتي ناري کي پوڄڻ لائق ۽ ديوي سمان ليکيو ويو آهي، اُتي ٻئي طرف هُن جي گهٽتائي يا گلا ۾ به گهٽيئي چوٽيون ملن ٿيون. سنڌيءَ ۾ به اهڙيون چوٽيون گهٽيئي آهن. مثال طور:

- عورت جو عقل ڏائي ڪُڙيءَ ۾، سانجهيءَ کان پوءِ اُهو به گُم.
- زر، زمين، زن، ٽيئي جهڳڙي جو گهرُ.
- رنُون ربُ رلايون، ته ڏاڙهيُن ڪهڙا ڏوهه؟
- مرد رُلي ڪُلي، رن رُلي ته ڇُلي/ ڀُلي.
- رن زال آهي اُتندي به موچڙو، ويهندي به موچڙو.
- ڪلالُ، دلالُ ۽ ڪجري، اهي ٽيئي پئسي جا يار.

ناريءَ بابت اِهو سوچ جو انداز پارتي ادب ۾ آڳاٽي دؤر کان وٺي هلندو آيو آهي. مثال طور، سنسڪرت ادب ۾ جتي عورت لاءِ چيو ويو آهي: "يتر ناريَستُ پوُجينتي، رَمَنتي تتر ديوتاهَ." (جتي ناريءَ جي پوڄا ٿئي ٿي، اُتي ديوتائن جو نواس ٿئي ٿو.) پر ٻئي طرف اِهو به چيو ويو آهي ته ناري ئي جي سهاري آهي. هُن کي جيئڻ لاءِ هميشه ڪنهن مرد جو سهارو کپي:

- پتا رڪشتِ ڪؤماري، پَريا رڪشتِ يؤوَن، پُترو رڪشتِ وار ڏڪيي، نہ اِستري سواتنتريم اَرهتِ.

چوڪري جڏهن ڪنواري يا اڻ پرڻيل آهي، تڏهن پيءُ سندس سنڀال ڪري ٿو ۽ جڏهن هُن جي شادي ٿي وڃي ٿي ته پوءِ هُن جو مڙس سندس سنڀال ڪري ٿو. جڏهن هوءَ ٻُڍي ٿي وڃي ٿي ته پوءِ پُٽ سندس سنڀال ڪري ٿو. اِن طرح پارتي سماج ۾ ناريءَ کي ڪڏهن به آزادي نہ ٿي ملي. هوءَ هميشه مرد جي سهاري پنهنجي زندگي گذاري ٿي.

پاڙو ۽ پاڙيسيري:

ڪٽنب کان پوءِ سماج ۾ پاڙي ۽ پاڙي وارن کي به گهڻي اهميت ڏني ويئي آهي. اِن تي ڪجهه چوٽيون هن ريت آهن:

- پاڙو ابو امان آهي.
- پاڙو نبين کي به پيارو.

٦.٥ ڌرم ۽ زندگيءَ متعلق پهاڪا

عام لوڪن جي ڌرم (مذهب)، ايشور (پالڻهار) جي هستي ۽ زندگيءَ ۾ وهنوار متعلق گهڻيئي پهاڪا ملن ٿا. اِن ۾ شڪ نه آهي ته اِنهن ۾ گهڻيون مجتائون ۽ اعتقاد (Folk beliefs) ڌرمي گرنٿن (Religious books) ۽ شاسترن ۾ بيان ڪيل فڪري رُخن کان متاثر ٿيل آهن. پر اُنهن سان گڏ لوڪن جا تجربا به اهڙن پهاڪن جو بنياد آهن. هِتي اهڙن موضوعن سان واسطو رکندر چونڊ پهاڪا ڏجن ٿا.

ايشور يا ڏٺي سائينءَ متعلق پهاڪا:

سيني ٻولين ۾ ايشور يا پرماتما ڏٺي سائين جي هستيءَ ۾ ويساه يا يقين رکندڙ پهاڪا ملن ٿا. درشن شاسترن يعني فلسفيانه ڪتابن ۾ ‘چار واڪ’ ۽ ڪن ٻين فلسفين پرماتما جي هستيءَ کي قبول نه ڪيو آهي. ساڳيءَ طرح سوچ ويچار ۽ غور فڪر جي ارتقا ڪري ڪيترائي ماڻهو ناستڪ (پهريان الله جي هستي کان انڪاري) ٻڌيا آهن. هوُ خلقڻهار کي نه ٿا مڃين، پر پهاڪن جي دنيا ۾ سنڌيءَ ۾ ناستڪ (الله جي هستي کان انڪاري) ويچار ڌارائن وارو هڪ به پهاڪو مون کي نظر نه آيو. عام لوڪن جو اُپائڻهار ۾ مڪمل يقين آهي. هتي ڪجهه پهاڪا اِن باري ۾ پيش ڪجن ٿا:

- ڪِوليءَ کي ڪَڻُ، هاٿي کي مڻُ.
- سِرِ سِرِ رزقُ سنباهي ناڪُر.
- عيبن کان آجو هڪُ الله.
- راکي رام ته ماري ڪوُن؟
- الله ڏئي، بندو سهي.
- پڳوان جڏهن ڏئي ته ڇپر ڦاڙي به ڏئي.
- پڳوان جي گهر دير آهي، پر انڌير ناهي.
- پڳوان جي ڀاڻي تي راضي رهجي.
- واڳ ڏٺيءَ جي وس، آئون ڪا پاڻ وهيڻي.

اِن ۾ شڪ ناهي ته پرماتما (اُپائڻهار) جي هستيءَ جو مڪيه ڪارڻ انسان جي دل جي خواهش آهي. اِن ڪري ئي انسان پٿرن ۾، مورتين ۾ ۽ سيني هنڌن تي ايشور جي هستيءَ جو انيو (تجربو) ڪري ٿو. اِن تي هڪ سنسڪرت شلوڪ ۾ چيل آهي.

- نَہ ڪاشني وديتي ديوو، نہ شِلايان نَ مرٽميي، ياوي هِہ وِديَتي ديو ستسمات ياوو هِہ ڪارٽم.

مطلب ته پرماتما ڪاٺ، پٿر، مٽيءَ جي مورتيءَ ۾ نه آهي، پر اُهو انسان جي من جي ياونا (خواهش يا احساس) شرڌا (عقيدت) ۾ نه آهي، پر انسان جي من جي ياونا يعني احساس، شرڌا يعني عقيدت ۾ رهي ٿو.ا نهيءَ ويچار کي ظاهر ڪندڙ هي پهاڪو ڏسو:

- مائلا تَرَ ديوَ، ناهين تر دگڙ. (مراٺي)

قسمت يا ڀاڳ ۾ ويساهه:

سنسڪرت جي درشن گرنٿن يعني فلسفانہ ڪتابن ۾ ڀاڳيواد يا ڀاڳ ۾ يقين رکڻ واري نظريي کي بہ گهڻن مڃيو آهي. اِن جو تمام گهڻو اثر ڀارت جي سماج تي پيو آهي. پوُروَ جنمن جي ڪرمن (گذريل جنمن جو عملن) جو ڦُل انسان کي هن جنم ڀوڳڻو پوي ٿو. چوراسيءَ جو چڪر لک جوڻين (جنمن) جو چڪر آهي، جنهن مان آتما کي لنگهڻو پوي ٿو. هُو چاهي ڪيتري بہ ڪوشش ڪري تہ بہ ڀاڳ يا تقدير ۾ جيڪو لکيل آهي، تنهن کي مٽائي نہ سگهندو. هر ٻوليءَ جي پهاڪن ۾ اِنهن ڀاونائن (احساس) وارا گهڻيئي پهاڪا ملن ٿا. هتي سنڌي پهاڪن جا ڪجهہ مثال ڏسو:

- تقدير اڳيان ڪهڙي تدبير؟
- جيڪي هوندو ڀاڳ ۾، سو وهي پوندو ڀاڳ ۾.
- ڪنهن جي ڀاڳَ سان ڪاريس؟
- روپ روئي، ڪرم ڪائي.
- سونهن سِڪي، سَنت ڪائي.
- لکيو منجهہ للاٽ، قلم ڪياڙي نہ وهي.
- ڪرم هِيڻ ڪيتي ڪري، بلد مري يا ٽوٽا پڙي.
- ڇا جي ڏِنگا ڏير، منهنجو ڏينهن ڏِنگومَ ٿئي.
- ڀاڳ ڏئي پيڙو تہ دال مان سيرو.
- ڀاڳ ڏئي دب تہ دال مان رب.

ڀاڳ يا مقدر ۾ اٽُٽ ويساهہ هوندي پڻ پهاڪن ۾ انسان کي اها بہ صلاح ڏني ويئي آهي تہ هوُ ڀاڳ تي نہ ڀاڙي، پر ڪنهن بہ ڪن کي پورو ڪرڻ لاءِ آدم ضرور ڪري. اِن تي ڪجهہ پهاڪو ڏسو.

- آپ نہ مريئي، سرڳ نہ جائيي.
- اپني گهوٽ تہ نشا ٿيويئي.

دنيا چئن ڏينهن جو چٽڪو:

شنڪر آچاريہ جي ويدانت مَت جو ڀارتي سماج جي سوچ ويچار تي گهڻو اثر آهي. اِن موجب هن سنسار کي نَشور يعني ناسُ ٿيندڙ ليکيو ويو آهي. هيءَ دنيا مايا جو کيل آهي. اِنهن ويچارن تي ڪجهہ پهاڪا هن ريت آهن:

- ڪوڏر ۽ ڪاني، آهي سر سڀ ڪنهن.
- ڪڏهن ڳاڙهو گهوٽ، ڪڏهن مڙهہ مقام ۾.
- واري سندو ڪوٽ، اڏي اڏبو ڪيترو.

- گهوڙن ۽ گهوٽن جيئڻ ٿورا ڏينهڙا.

ڌن دولت جي اهميت:

سماج جو اقتصادي سرشتو جيڪڏهن مضبوط آهي ته اُهو سماج ترقي ڪندو، اُن جا ماڻهو سُکي زندگي گذاري سگهندا. اِن ڪري آڳاٽي وقت کان وٺي عوام ڌيان يا ناڻي جي هئڻ کي تمام گهڻي اهميت ڏني آهي، جيڪو شاهوڪار آهي، اُهو سماج ۾ طاقتور به بڻجي وڃي ٿو. غريب ۽ گهُرجائو ماڻهو سندس در تي وڃي پنهنجو هٿ ٽنگين ٿا ۽ هُن جي خوشامد به ڪن ٿا. سنڌيءَ ۾ ٻين ٻولين وانگر ناڻي جي اهميت بابت گهڻيئي پهڪا ملن ٿا. سماج ۾ ناڻي جي ڪيتري اهميت ۽ ضرورت آهي، اِن باري ۾ ڪجهه پهاڪا ڏسو:

- اُٿُ به ناڻو، ويهُ به ناڻو، ناڻي بنا نرُ ويڳاڻو.
- پير عيسيٰ، پير موسيٰ، بڙا پير پئسا.
- شاهوڪار جو ٽِڻُ به ڪستوري.
- پيءُ سندس پيهون ڪُٽيون، ڏاڏي سندس ڏاڻا، اڳي پُڇيائون تي ذات پات، هاڻي پُڇن ٿا ناڻا.
- ناڻو نر به چُتو ڪري.
- ناڻو سو جو ڳنڍي، واڻي سا جا ڪنڌ.
- زر بسيار ته عشق نه پهه، زر نيست ته عشق پُون پُون.
- جيڪو ڪري ناڻو، سو نه ڪري راڻو.
- جيڪو ڪري ڪلدار، سو نه ڪري ڪرتار.
- شاهوڪاري ٻار، چريو يا چُتو.
- لڇمي، ڪُلڇڻ ڍڪڻي.
- شاهوڪار جو سال به سڀ کو سڏائي.
- غريب جو ڀيڻيوِيو به ڪو نه سڏائي.
- دولت نهن کان ماسُ وڇوڙي.

سيني ڀارتي ٻولين ۾ ناڻي جي اهميت جي باري ۾ ججهي تعداد ۾ پهاڪا ملن ٿا. سنسڪرت ٻولي به اِن کان بچيل نه آهي:

- يَسياسِتَ وِتن سَ نرهَ ڪُلِين هَ،

  سَ پنڊِت هَ سَ شرُتِ مان گُٽيگيَ هـ.
  س ايوَ وِڪتا سَ چَ درشنِييَ،
  سروي گُڻاهَ ڪانچنماشترينتي.

مطلب تہ جنهن وٽ ناڻو آهي، اُهو ماڻهو خانداني آهي، اُهو پنڌت، ويدن جو ڄاڻو ۽ گُڻوانُ آهي. اُهوئي سُنو ڳالهائيندڙ ۽ خوبصورت آهي. سڀيئي گُڻ سون جو سهارو وٺن ٿا.

- ٽڪا ڌرم ٽڪا ڪرم، ٽڪا هي پرم ٽَپَ هہ

يَسيہ گيهي ٽڪا ناسِتَ، سَ نرهَ ٽڪٽڪايَتي.

يعني ٽڪو ئي ڌرم آهي، ٽڪو ئي ڪرم آهي، ٽڪو ئي وڏي ۾ وڏو تپسيا (عبادت) آهي. جنهن گهر ۾ ٽڪو ناهي، اُهو ماڻهو ڪوڪلو آهي ۽ خالي ڊبي وانگر ڪڙ ڪڙ ڪندو آهي. مطلب تہ ٽڪي يعني ناڻي جي بنا ماڻهوءَ جي پنهنجي سماج ۾ ڪا بہ اهميت نہ آهي.

ٻئي طرف زندگيءَ ۾ انسان اِهو بہ محسوس ڪيو آهي تہ پئسو ئي سڀ ڪجهہ نہ آهي. اِن ڪري پئسي جي موهہ ۾ ڦاسي اُن کي پنهنجو ايمان ۽ ڌرم وڃائڻ نہ ڪپي. اهڙن ويچارن تي ڪجهہ پهاڪا ڏسو:

- مايا اچڻي وڃڻي آهي.
- پاپ ڪِي مايا پراڃِت جايہ.
- نانءُ مردان، ڌن آوي جاوي.
- ناڻو گهوريا سِرن تان، سِر گهوريا شرمن تان.

لوڪ ۾ وهنوار ۽ اخلاقي قول:

زندگيءَ ۾ انسان پنهنجي شخصي تجربن مان گهڻيئي ڳالهيون سِکي ٿو تہ زندگي ڪيئن گذارجي، زندگيءَ ۾ ٻين سان هلڻ چلڻ ۽ وهنوار ڪيئن ڪجي. اِن تي گهڻيئي چوٽيون ملن ٿيون، جيڪي قولن وانگر عام آهن. اُنهن جا هتي ڪجهہ مثال ڏجن ٿا:

- انسان خطا جو گهر آهي.
- سچ تہ بيٺو نچ.
- جهڙي ڪرڻي تهڙي پرڻي.
- ٻہ تہ ٻارنهن.
- ڏاڍي جي لٺِ کي ٻہ مٿا.
- انسان ڪڏهن پَريءَ ۾ تہ ڪڏهن پاڪُ ۾.
- سج ٻہ پاڇا.
- واڻيو پنج نہ سهي، پنجاهہ سهي.
- وِياجُ سُورتي گهڙو آهي.
- ٿورئي ڪٽئي گهڻي برڪت.
- قرض ڪوڙهہ جو ٽِڪو آهي.

- پوءِ ڍائي ڪان قرض نہ ڪٽجي، توڻي لک لٽائي.
- پَتِ نَهن تہ پاڻي آهي.
- ٻاليتو نہ ماليتو.
- جهڙو اَنُ، تهڙو منُ.
- اڄ جو ڪم سياڻي تي نہ وجهجي.
- منُ نہ ٿيو مسلمان، ڪلمو پڙهيو نہ ڇا ٿيو.
- اندر اڇو نہ ڪري، ڏوئي ٿو ڏاڳا.
- زبان شيرين، ملڪگيري.
- ڪچيءَ ڪنا نہ وريا تہ پڪيءَ ڇا ورندا؟
- سنگُ تاري ڪُسنگُ ٻوڙي.
- نَهن سان ڇيڙي تہ ڪاتي ڇو هڻجي؟
- سوڙهي سِياندريءَ وهنوار نہ ڪجي.
- صبرُ جينين جي سير، نہ گُسي تِن جو.

- ٧.٥ ٻين موضوعن تي چوندا پهاڪا

هتي جن مکيه موضوعن تي پهاڪا ڏنا ويا آهن، اُنهن کان سواءِ ٻيا به گهڻي ئي ننڍا ننڍا نُڪتا آهن، جن تي پهاڪا- چوٽيون چيل آهن. هتي انهن جا ڪجهه مثال پيش ڪجن ٿا.

ٻولي ۽ سکيا

- ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي.
- لاڙ جو پڙهيو، سِري جو ڍڳو.

(لاڙ يعني ڏکڻ سنڌ جو پڙهيل ماڻهو سِري يعني اُتر سنڌ جي ڍڳي جي برابر آهي.)

- جهڙي سِڻ، تهڙيون ٽي ويهوُن.
- مُغلن آئي فارسي وسري وڃي.
- پڙهي فارسي، وڪٽي ڪڙُ تيل، ڏسو هِي قسمت جو کيل.
- فارسي، گهوڙي چاڙهسي.
- عالمُ اُهو جو عامل هجي.

يعني جيڪي پڙهي لکي ٿو، اُن تي عمل به ڪري.

- لکندين پڙهندين ته ٿيندين نواب، رُلندين پِنندين ته ٿيندين خراب.

صحت يا تندرستي:

- اکِ ڦٽُ ٻَڌُ، ليسُ تپُ لنگهڻُ.
- يَڪ تندرستي، هزار نعمت.
- اُس ڪي دمڙي ويديه نه ڪاوي. (طبي)
- سگهو ڪائي اَنُ، اگهو ڪائي ڏنُ.
- واتُ آهي اڏُ حڪيمُ.
- وات ته آهي مُئِي، نه ته آهي پُئِي.
- مرض اچي گهوڙي وانگر، وڃي جُوئن وانگر.
- مَنُ ڏُرست، ته تنُ ڏُرست.
- نيم نانَ، صحت جان.

جيوتش يا علم نجوم ۾ يقين

- جيئو، سُک نہ ويئو.
- جيئي، سک نہ ويئي.

(يعني جيٺ جي مهيني ۾ جاول ٻار پنهنجي زندگيءَ ۾ گهٽا لاها چاڙها ڏسندو آهي.)
(مطلب تہ هُو پٽڪندو ٿو رهي.)
(يعني پاڻ ۾ وير پاءُ اٽبٽت اٿن)

هندن جي اخلاقيات ۽ ريتون

- ڳُڙ جيرو کائي، پُٽن ماءُ نتُ ويائي.
- ڇڪ مُنجهي تہ سج ڏي نهارجي.
- آگون آگون ڪري هاڻي، وار ڪُٽا اٿس ماڻهين گرامر؟
- ڪُتو بہ ان کي ڏاڙهي تہ موچڙا بہ اُن کي لڳن.
- سَتي نہ چڙهي ڏاگهہ تہ ٿئي ڪتن هاب.
- لاکا لهرڻي لهر بحر جا سائين.
- جَلُ پيو، پاپ ويو.
- پيءُ ڏيکاريا شراڌ ڪر.
- برهمڻ کي سونو ڪٽورو هٿ ۾ آهي.
- ٻانيڻ ٻانهن لاءِ محتاج.
- ويئي تِٿِ ٻانيڻ بہ نہ واچي.

اڳڪٿيون:

- هاڪ وهندو هاڪڙو پڇندي ٻنڌ ارڙو،
- ٻِهہ مڇي ۽ لوڙهہ سمي ويندا سوڪڙي.

هت ڏنل پهاڪن/ چوٽين جو پس منظر گهڻو ڪري هندو ڌرم ۽ اُن جي مڃيندڙن جي باري ۾ آهي.

- ستانوي ست چوڙسي، اٺانوي هٿتار،
- نوانوي نہ جاڳندا، سؤ پوي جيڪار.

ڪِل مذاق ۽ چيڙائڻُ:

هر ٻوليءَ ڪجهہ اهڙيون چوٽيون ملن ٿيون، جن ۾ ڪو گهرُو مطلب نہ هوندو آهي. اِنهن جو مقصد فقط ڪنهن سان ڪِل مسخري ڪرڻ يا ڪنهن کي چيرائڻ هوندو آهي. سنڌيءَ ۾ اِن قسم جون ڪجهہ چوٽيون هن ريت آهن:

- ڪاڻا سوامي نمسڪار! چي لڙائيءَ جا ڪي ٻيا پار.
- شيرو ٻلو شاهه جو، نہ پيءُ جو نہ ماءُ جو.
- گنجو وينو ميٽُ ملائي، وار نہ اٽس ڇا ڪي لائي، هٿ ڀري ٿو ڳُئيءَ ڪي لائي.
- خيروپوري نيت بري، هٿ ۾ قران ڪچ ۾ ڇُري.
- بندرو شيطان آهي.
- بندرو ٻَڌي سندرو تہ الله بہ نہ پُڄيس.
- ٻٽيهہ مندِ مندي ۾، اسيءَ ۾ ڪاڻو، جڏهن گنجو ساماڻو، تڏهن مڙني ڪٽي ماڻ ڪئي.
- لوُلي ڇُٽي ڪتڻ کان نچڻ لڳس ٻار.

٨.٥ ادبي چوٽيون:

عام طور پهاڪن جو جنم روزاني زندگيءَ ۾ ڪتب ايندڙ ڳالهه ٻولهه جي ٻوليءَ مان ٿيندو آهي، پر اُن سان گڏ اهو به ڏٺو ويو آهي ته ڪن حالتن ۾ مشهور شاعرن جون ڪي ٽُڪون يا پد به عوام ۾ ايتري قدر مروج ٿي وڃن ٿا، جو اُهي گفتگوءَ ۾ پهاڪن ۽ چوٽين جي شڪل ۾ استعمال ڪيا وڃن ٿا. اُنهن کي اسان ادبي يا ساهتيڪ چوٽيون سڏي سگهون ٿا. عام چوٽين کان اِهي ان ڳالهه ۾ الڳ آهن، جو اُنهن جي رچيندڙ شاعرن جي اسان کي ڄاڻ آهي. وقت گذرندي جيڪڏهن اُنهن جي رچيندڙن جي ڄاڻ نه رهي ته پوءِ اهي پڻ ٻين عام پهاڪن ۽ چوٽين جي قطار ۾ داخل ٿي ويندو. اُنهن ادبي چوٽين جا ڪجهه مثال هن ريت آهن:

شاهه لطيف جي ڪلام مان ڪجهه ٽُڪون (مصرعون):

- اڪر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار.
- اندرتون اُجار، پنا پڙهندين ڪيترا.
- تتيءَ ٽڏيءَ ڪاهه، ڪانهي ويل ويهڻ جي.
- پاڻي مٿي جهُوپڙا، مورڪ اُڄ مرن.
- پراڏو سوئي سڏ، ورُ وائي جو جي لهين.
- جي ليلائي نه لهين، ته پڻ ليلائج.
- ديسي سيڻ ڪجن، پرديسي ڪهڙا پرين.
- ذات ناهي ذات تي، جو وهي سو لهي.
- ڏک سکن جي سونهن، گهوريا سک ڏکن ري.
- ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور به اوڏا سپرين.
- نِمي گمي نهار، ڏمر وڏو ڏک.
- مينهن مندائتا وسڻا، سدا وسين تون.
- واجهائي وطن کي، ساري ڏيان ساهه.

ساميءَ جي سلوڪن مان ٽُڪون:

- اَوِديا ڀُلائي، وڏو جيءَ ڀرم ۾.
- ستگرُ جهڙو شاهُ، ڪو نه ڏٺوسين ڪاٿهِين.
- پانجهو پاڻ رُلي، ٿو چوراسيءَ ۾ جيءَ هِي.

- گهر ۾ رام رهي، مورک ڦولهي دهه- ڍِسا.
- عشق عقل آهن، ٻئي پَرَ پڪيءَ جا.

هنديءَ جا سنت ڪَوي.

- اجگر ڪري نہ چاڪري، پنچي ڪري نہ ڪام،
- داس ملوُڪا ڪهہ گئي، سب ڪري داتا رام. (ملوڪداس)
- ڪبيرا ڪڙا بازار ۾ لِئي لُڪاڻي هاٿ،
- جو گهر ڦونڪي آپنا، چلي هماري ساٿ (ڪبير)
- پراڌين سپني سُک ناهين. (تُلسي)
- پر پُتا پائِي، ڪاهِ مَدَ ناهين. (تُلسي)
- بِن مانگي موتي مِلي، مانگي مِلي نہ ڀيک. (رحيم)
- بڙا هوُئا تو ڪيا هوُئا، جئسي پيڙ کجُور، پنٿي ڪو ڇايا نهين، ڦل لاگي اتِ دور. (رحيم)
- گُرو گوبند دوئوُ ڪڙي، ڪا ڪئي لاگون پاين، بَلِهاري گُرو آپڻو، گوبند دِيو مِلايہ. (ڪبير)
- جات نہَ پوُڇوُ ساڌ ڪي، پُوڇ ليجئي گيان. (ڪبير)

پچاڙي:

هتي سنڌي پهاڪن جو ٻوليءَ جي تخليق، شاعريءَ جي علم جي اصولن، تهذيب ۽ ثقافت جي لحاظ کان اڀياس ڪيو ويو آهي. پهاڪا عوام جي تجربن مان پيدا ٿيا آهن. اِهو تجربو ٻه اُن قسم جو آهي، جيڪو عام روزاني وهنواري زندگيءَ ۾ حاصل ڪن ٿا. اِن ڪري سنڌي پهاڪن ۾ سنڌي عوام جي آزمودن جو عڪس آسانيءَ سان پسي سگهجي ٿو. سنڌ جي تاريخ ۾ ته فقط بادشاهن ۽ شهنشاهن جي ڪارنامن جو، جنگين ۽ لڙاين جو ۽ ٻين اهم واقعن جو ڇِت ملي ٿو پر پهاڪن ۾ اسان کي عام ماڻهن جي زندگيءَ جي جهلڪ نظر اچي ٿي. جيئن ته پهاڪا عوم جي شخصي آزمودن جي پيدائش آهن، اِن ڪري اُنهن ۾ تضاد يا تڪراري ويچار ٻه ملن ٿا.

پهاڪا زباني طور پيڙهي در پيڙهي هلندا آيا آهن ۽ اسان کي وراثت ۾ حاصل ٿيا آهن. اِن ڪري اِهو فطري آهي ته وقت گذرندي گهٽئي پهاڪا گم ٿي ويا هجن. هن وقت سنڌيءَ ۾ چوٽين جو جيڪو وڏي ۾ وڏو مجموعو آهي (سنڌي پهاڪا ۽ محاورا مرليڌر جيٺلي) تنهن ۾ ٻه ڏهن هزارن کان وڌيڪ پهاڪا قلمبند ٿيل آهن. اُنهن جي اڀياس کانپوءِ ٻه اسان کي وقت بوقت ڪي اهڙا پهاڪا ٻڌڻ ۾ ايندا آهن، جيڪي اسان لاءِ نوان هوندا. اِن جو هڪ ڪارڻ اهو آهي ته ڪي اهڙا پهاڪا آهن، جو پرچار سنڌ جي ڪِن خاص علائقن تائين محدود آهي. ڳوناڻن ۾ گهڻيئي اهڙا پهاڪا ملن ٿا، جيڪي شهري سنڌين جا ٻڌل نه هوندا آهن. اِن حقيقت کي ڌيان ۾ رکندي اسين چئي سگهون ٿا ته ڪنهن ٻه ٻوليءَ جي پهاڪن جو چاهي ڪيترو ٻه وڏو مجموعو ڇپائجي، ته ٻه ان کي سؤ سيڪڙو مڪمل مجموعو نه سڏي سگهبو. پر اِن ڳالهه ۾ ذرو ٻه شڪ نه آهي ته اڄڪلهه جي دؤر ۾ هر هڪ لساني سماج ۾ پهاڪن جو استعمال گهٽي قدر گهٽ ٿي ويو آهي. نوان پهاڪا ٻه تمام گهٽ ٿا نهن. ممڪن آهي ته: "جئه جوان، هڪ ڪسان". "ڇوٽا پريوار، سُکي پريوار" جهڙا ٻول جيڪي تازو هڪ نعري جي صورت ۾ پيدا ٿيا آهن، سي وقت گذرندي پهاڪا بڻجي وڃن. پر هر ٻوليءَ ۾ پهاڪن جو گهڻو تعداد اُهو آهي، جنهن جو جنم چڱو آڳاٽي دور ۾ ٿيو هو. اِن ڪري اُنهن ۾ اسان کي ڪنهن ٻوليءَ جي سماج ۽ ميدان جي آڳاٽي دور جي تصوير ملي ٿي.

اِنهن حقيقتن کي ڌيان ۾ رکي اسان کي سنڌي ٻولي ۽ اُن جي لَهجن ۾ مرُوج پهاڪن جو وڏو مجموعو تيار ڪري ڇپائڻ گهرجي، نه ته ڀارت جي موجوده حالتن ۾ وڏي ڄمار جي سنڌين جي هلئي وڃڻ پڄاڻا اسان جا گهڻا پهاڪا ٻه هميشه لاءِ زماني جي دز ۾ لٿجي گُم ٿي ويندا.-

چونڊ مددي ڪتاب

سنڌي

- الانا، غلام علي، لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، ١٩٧٧ع.
- اصغر، غلام، سنڌي ڪٽمنڙا (اصلاح)، حيدرآباد سنڌ ١٩٥٦ع.
- آڏواڻي، ڪيولرام سلامتراءِ گلشڪر، گورنمينٽ بڪ ڊيپو، ڪراچي، ١٩٠٥ع.
- آڏواڻي، پيرومل، مهرچند، گلقند (بہ پاڳا)، حيدرآباد سنڌ، ١٩٢٨ع.
- آڏواڻي، پيرومل مهرچند، پهاڪن جي پيڙهه، حيدرآباد سنڌ، ١٩٢٥ع.
- آشا، ديا، سنڌي شعر جي تاريخ، اَنجلي پرڪاش، اُلهاس نگر، ١٩٨٤ع.
- ڪشناڻي، سنتداس پُنهون مل، سنڌي پهاڪا ۽ محاورا موش، (ايڊيٽر: جيٺلي مرليڌر)، پي. وي ڪشناڻي ٽرسٽ، پوني، ١٩٩٣.
- ڪلناڻي، ڪوڙومل چندن مل، سنڌي پهاڪا، ڪراچي، ١٩٨٨ع.
- ڪلاڻي، لڪمي، ايڊيٽر: سنڌي ڪچي لوڪ سنسڪرتي، اِنڊين انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، آدي پُور، ڪچ، ١٩٩٦ع.
- جڙياسنگهاڻي، سترام داس سائل، ماڻڪ موتي (محاورا ۽ ورجيسون)، احمد آباد، ١٩٨٢ع.
- جيٺلي، مرليڌر ڪشنچند، سنڌي لوڪ سنسڪرتي، رهاڻ، راجستان سنڌي اڪيڊمي، ١٩٩٢ع.
- جيٺلي، مرليڌر ڪشنچند، سنڌي پهاڪا ۽ محاورا: هڪ اڀياس، ڪشناڻي ٽرسٽ، پٽي، ١٩٩٣ع
- جيٺلي، مرليڌر ڪشنچند، سنڌي ساهتيہ جو اِتهاس، سنڌو سماج، دهلي ١٩٧٢ع.
- جيٺلي، مرليڌر ڪشنچند، ٻوليءَ جو سرشتو ۽ لکاوٽ، (سنڌي ٻوليءَ جون لپيون)، دهلي، ١٩٩٩ع.
- ٽالپر، الله بخش، پهاڪن جي پيڙهه، حيدرآباد سنڌ، ١٩٦٩.
- ڏانڌا، مورومل چيتن داس، پهاڪن جي سوغات، جئ پور، ٢٠٠٠ع.
- پڳت، گهنشيام داس رامن داس، سنڌي ٻوليءَ جي سونهن (سنڌي اصلاح)، حيدرآباد سنڌ، ١٩١٠ع.
- پارتي نارائڻ، سنڌي لوڪ گيتن ۾ سماجڪ پسمنظر، الهاس نگر، ١٩٩١ع.
- متلاڻي، ٻلديو، (سن) سنڌي لوڪ ادب، ڊپارٽمينٽ آف سنڌي، ممبئي يونيورسٽي، ممبئي ١٩٩٨ع.
- متلاڻي، ٻلديو، (سن) سنڌي ٻوليءَ جا هزار سال، ڊپارٽمينٽ آف سنڌي، ممبئي يونيورسٽي، ممبئي، ٢٠٠٠ع.
- مرزا قليچ بيگ، پهاڪن جي حڪمت، حيدرآباد، ١٩٩٢ع.
- لالواڻي جيٺو، سنڌي فوڪ لور، احمد آباد، ٢٠٠٠ع.
- لالواڻي جيٺو، ٻنيءَ جو سنڌي لوڪ ادب، احمد آباد، ١٩٩٢ع.
- سنديلو، عبدالڪريم، پهاڪن جي پاڙ، لاڙڪاڻو، سنڌ، ١٩٦٦ع.
- سنديلو، عبدالڪريم، لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، سنڌي يونيورسٽي، ڄام شورو، ١٩٨٦ع.
- هاڻيراماڻي، تيرٿ داس پيسومل. پهاڪن جي پاڀوهه، ممبئي، ١٩٧٣ع.

هندي:

- ڪنُوري، وير وينڪٽ لڪشمي، نرسنهه راوَ، تيلگو اور هندي لوڪِيڪِتيان، پارتيبه پاشا سنستان، ميسور، ١٩٧٥ع.
- گپت، اوم پرڪاش، ماورحاورا ميمانسا، بِهار راشٽِر پاشا پريشد، پٽنا، ١٩٦٠ع.
- گپت، ڪرشنانند، (سن) هندستاني ڪهاوت ڪوش (فئلنڪرت ڪوش ڪا هندي انواد، نيشنل بُڪ ٽرسٽ، نئي دهلي، ١٩٦٨ع.
- تيواري، پولاناٿ، (سن) برهد هندي محاورا ڪوش (دِوتيبه سنسڪرڻ)، ساهتيه سهڪار، دهلي، ١٩٩٣ع.
- تيواري، پولاناٿ، (سن) برهد هندي لوڪوڪيت ڪوش، شبدڪار، ترڪمان گيٽ، دهلي، ١٩٨٥ع.
- دڪشٽامورتي، اين. ايس. هندي اور تيلگوُ ڪهاوتون ڪا تُلناتمڪ اڌيَين، مئسور، ١٩٦٦ع.
- نروَٽي، وِشوَناٿ دِنڪر، پارتيبيهَ ڪهاوت ڪوش (ٽن حصن ۾)، ترويٽي سنگم، پريات رودِ،پوني، ١٩٧٨ع، ١٩٧٩ع، ١٩٨٣ع.
- مشر، پوَنيشوَرناٿ ۽ مشر وڪرمادِيهَ، ڪهاوت ڪوش (پوڄپوري ڪهاوتين)، بِهار راشٽرپاشا پريشد، پٽنا، ١٩٦٥ع.
- ورما جئ نارايڻ، هرياڻوي لوڪوڪتيان: شاستريهَ وشليشڻ، آدرش ساهتيه پرڪاشن، دهلي ١٩٧٢ع.
- شرما، ڪرشٽچند، ڪؤروي، واڪ پڌت اور لوڪوڪت ڪوش، اِمت پرڪاشن، غازي آباد، ١٩٧٠ع
- ستيندر، لوڪ ساهتيه وگيان، شِولال اگروال اينڊ ڪمپني، آگرا، ١٩٧٩ع.
- سهل، ڪنهيالال، راجستاني ڪهاوتين، بنگال هندي منڊل، ڪلڪتا، ١٩٦٠ع.
- سهل، ڪنهيالال، راجستاني ڪهاوتين: ايڪ اڌيين، پارتيبهَ ساهتيه مندر، نئي دهلي، ١٩٨٥ع.

اُردو:

- آغا سڪر، يونس، اُردو ڪهاوتين اور اُن ڪي سماجي و لساني پهلو، ماڊرن پبلشنگ هائوس، نئي دهلي، ١٩٨٨ع.
- قمر رئيس (سن) اردو ۾ لوڪ ادب، سيمانت پرڪاشن، نئي دهلي، ١٩٦٠ع.

مراٺي:

- داتي، يَشونت رامڪرشڻ اينڊ ڪروي، چنتامڻ گڻيش، مهاراشٽر، واڪسنپردايه ڪوش، (بن پاڳن ۾)، مهاراشٽر ڪوش منڊل پُڻي، ١٩٤٢ع.

گجراتي:

- ڪاراڻي، ڏُليرايه، ڪچي، ڪچي ڪهيوَتو، گجرات راجيه لوڪ ساهتيه سميتي، احمد آباد ١٩٧٦ع.
- شاهه، آشارام دليچند، گجراتي ڪهيوَت سنگرهه، سَستون ساهتيه ورڌڪ ڪاريالهَ، ممبئي، ١٩٥٤ع.